

ISSN 2181-39-65

2024-YIL, 3-SON

VOLUME 8 LOREM IPSUM

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

TOSHKENT 2024

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovasiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisod fanlari doktori, professor

Baymurotov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisod fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisod fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovasiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisod fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisod fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti

professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyevich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisod fanlari nomzodi, dosent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulugbek Anorbayevich – ISFT instituti “Buxgalteriya hisobi” kafedrası professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Saidova Feruza Baxtiyatovna - Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – mas'ul muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

MUNDARIJA			
МОЛИЯ			
1.	Омонов Ақром Абдиназарович, Каримов Дилшод Тураббоевич	Ўрмон хўжаликларини молиялаштиришнинг назарий асослари ва иқтисодий аҳамияти	6
2.	Razzakov Jasur Xamraboyevich Nurulloyev Javohir Abdusalim o'g'li	Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishni takomillashtirish	15
БАНК ИШИ			
3.	Убайдуллаев Дилшод Зубайтович	Трансформация жараёнида тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестицион фаоллигини ошириш	25
4.	Uroqboyeva Farzuna Axmadjonovna	Tijorat banklarining investitsiya jozibadorligini baholashda camels usulidan foydalanish xususiyatlari	35
5.	Yo'ldosheva Iroda Ibodulla qizi	Raqamli bank xizmatlarini takomillashtirish muammolari	43
6.	Хаитов Азизбек Акмал ўғли	Универсал карталар орқали банк хизматини такомиллаштириш масалалари	49
7.	Maxmudov Rahimjon Hamid o'g'li	Tijorat banklarining muammoli kreditlarini qisqartirish masalalari	57
8.	Maxmudova Muxlisa Qodirjon qizi	Banklarning transformatsiyalashuvida moliyaviy innovasiyalarning vujudga kelishi va uning nazariy asoslari	67
9.	А.А. Исмаилов	Банк тизимининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ролини ошириш йўллари	79
10.	Тогаев Салим Собирович	Тижорат банклари даромад базасининг таркиби ва динамикаси (АТ Алоқабанк мисолида)	89
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ			
11.	Мамажонов Ақромжон Тургунович, Каримов Ақром Аббасович, Ризаев Нурбек Кадиорович	Молиявий ҳисоботларни халқаро стандартларга мувофиқлаштириш	97
12.	Abdullaeva Nilufar Javdat qizi	Mathematics and innovative technologies in improving the implementation of international financial reporting standards	114
ИННОВАЦИЯ ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР			
13.	Носиров Эгамкул Исмаилович	Давлат-хусусий шериклиги асосида лойиҳаларни молиялаштириш хусусиятлари	121
14.	Карабаев Санжар Абдусаматович	Хорижий давлатларда давлат-хусусий шериклик лойиҳаларини амалга ошириш таҳлили	131
15.	Kadirova Umida Ergashevna	O'zbekistonda "xalqchil ipo"ning rivojlanishi va uning amaliy natijalari	141
СОЛИҚЛАР ВА СОЛИҚҚА ТОРТИШ			
16.	Абдуллаев Дилмурод Алияр ўғли	Бюджет барқарорлигини таъминлашда айланма солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш	150
17.	Tilabov Nasrulla Tashmurotovich, Olimov Parvezjon Asrorovich	O'zbekistonda soliq siyosatining barqarorligini ta'minlashning ustivor yo'nalishlari	161
18.	Shirinov Sabir Erkinovich	Davlat byudjeti solikli daromadlari salohiyatiga sanoat yo'nalishlarining ta'siri	174
19.	Safarov G'iyosiddin Abdullayevich	Xorijiy tajriba asosida O'zbekistonda tax free tizimini rivojlantirish	182

	СУҒУРТА МАСАЛАЛАРИ		
20.	Умурзакова Мўътабархон Нодир қизи	Тиббий суғуртага асосланган соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришнинг босқичли моделини жорий этиш	188
21.	Адилова Гулнур Джурабаевна	Суғурта хизматларини кўрсатишда замонавий технологиялардан фойдаланиш	196
22.	Абдураимова Мафтунахон Ахматовна	Ўзбекистон республикасида суғурта аудитини ташкил қилиш масалалари	203
23.	Бекназаров Зафаржон Эргашевич	Аҳолини ижтимоий суғурта тизими орқали молиялаш	219
	ИҚТИСОДИЁТ		
24.	Qurbonov Muxiddin Abdullayevich	Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari	230
	ФОНД БОЗОРИ		
25.	Xusainov Shavkat	Xalqaro moliyaviy boshqaruv mexanizmlarida xalqaro obligatsiya bozorlari	239
26.	Boyev Bekzodjon Jo'raqul o'g'li	Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini muvaffaqiyatli tashkil etish masalalari	249
27.	Абдукаримова Муборак Матибраим кызы	Вопросы привлечения сбережений населения в фондовый рынок	257
	СТАТИСТИКА		
28.	Bebutova Zulayxo Hamidovna	Fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat)larning statistik tahlili	264
	ПЕНСИЯ ИШИ		
29.	Турсунов Зоҳидхўжа Орифович	Давлат пенсия таъминоти тизими самарадорлигини ошириш масалалари	273
	ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК		
30.	Umarov O. S. Xodjayev A. X.	Kompaniyalarda iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlikini ta'minlashda ochiq ma'lumotlar portalidan foydalanishning samaradorligi	287
31.	Ismailova Maxbuba Mirxalilovna	Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda moliyaviy holati tahlilining o'rni	295
	ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИДА		
32.	Мавлонов Озод Улуғбекович	Электр энергия тармоғи корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг хориж тажрибаси	303
33.	Ханнаров Комилжон Каримович	Аҳолини уй-жой билан таъминлашга таъсир этувчи ижтимоий ва иқтисодий омилларни баҳолаш	312
34.	Анваров Нодир Аллаёрович	Спрос на агротуризм и перспективы его комплексного развития	325
35.	Файзиев Адхам Асраевич	Статистический анализ и прогнозирование динамика урожайности риса в Республике Узбекистан	336
36.	Худайбергинова Нигора	Иқтисодий фаолиқни таъминлашга қара-тилган давлат фискал ва монетар сиёсатларининг назарий жиҳатлари	347
37.	Mustafayeva Firangis Shukurulloyevna	O'zbekistonda elektron savdo masalalari	353
38.	Raxmatullayeva Feruza Azimovna	Yosh tadbirkorlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish va ularning hozirgi holati tahlili (andijon viloyati misolida)	362
39.	Рустамова Шохид Тулкуновна	Олий таълим муассасаларида меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоби ҳамда назоратининг аҳамияти ва хусусиятлари	370
40.	Qobulov Xotamjon Abdukarimovich	Hudud daromad salohiyati strategiyasini shakllantirish jarayonlarini modellashtirish	379

ЎРМОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

Омонов Акром Абдиназарович

*иқтисодиёт фанлари
доктори
банк иши кафедраси профессори
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: omonov_akrom@tsue.uz
akromomonov66@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7302-8627*

Каримов Дилшод Тураббоевич

*молия ва молиявий технологиялар
кафедраси ўқитувчиси
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: dilshod_karimov-90@list.ru
ORCID: 0009-0007-7018-6137*

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон ўрмон хўжаликларини молиялаштиришнинг назарий асослари ва иқтисодий аҳамияти таҳлил қилинган. Мамлакатнинг экологик ва иқтисодий ривожланиши учун ўрмон хўжаликларининг аҳамияти, уларни ривожлантириш ва молиялаштириш муаммолари ва имкониятлари ўрганилган. Мамлакат учун муҳим бўлган ўрмонларни муҳофаза қилиш ва тиклаш механизмларини самарали амалга билан боғлиқ масалалар тадқиқ этилган. Жаҳон тажрибаси асосида давлат-хусусий шериклик, халқаро грантлардан фойдаланиш ва хусусий сектор иштирокини ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ўрмон хўжаликлари, молиялаштириш, иқтисодий аҳамият, давлат-хусусий шериклик, халқаро грант, экология, барқарор ривожланиш, хусусий сектор, чўлланиш.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА

Омонов Акром Абдиназарович

*доктор экономических наук
профессор кафедры банковского дела
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: omonov_akrom@tsue.uz*

akromomonov66@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7302-8627

Каримов Дилшод Тураббаевич

*преподаватель кафедры
финансы и финансовых технологий
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: dilshod_karimov-90@list.ru
ORCID: 0009-0007-7018-6137*

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы и экономическое значение финансирования лесного хозяйства Узбекистана. Рассматривается важность лесного хозяйства для экологического и экономического развития страны, а также проблемы и возможности их развития и финансирования. Исследуются вопросы эффективной реализации механизмов охраны и восстановления лесов, имеющие важное значение для Узбекистана. На основе мирового опыта разработаны предложения, связанные с государственно-частным партнерством, использованием международных грантов и увеличением участия частного сектора.

Ключевые слова: лесное хозяйство, финансирование, экономическое значение, государственно-частное партнерство, международный грант, экология, устойчивое развитие, частный сектор, опустынивание.

THEORETICAL FOUNDATIONS AND ECONOMIC SIGNIFICANCE OF FORESTRY FINANCING

Омонов Акром Абдиназарович

*Doctor of Economic Science,
professor of the Department of Banking,
Tashkent State University of Economics
E-mail: omonov_akrom@tsue.uz
akromomonov66@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7302-8627*

Каримов Дилшод Тураббоевич

*Lecturer at the Department
of Finance and Financial Technologies
Tashkent State University of Economics
E-mail: dilshod_karimov-90@list.ru
ORCID: 0009-0007-7018-6137*

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations and economic significance of financing forestry in Uzbekistan. The importance of forestry for the ecological and economic development of the country, as well as the problems and opportunities for their development and financing, are examined. Based on global experience, proposals have been developed for public-private partnerships,

utilization of international grants, and increasing private sector participation. Measures aimed at effectively implementing mechanisms for the protection and restoration of forests, which are important for Uzbekistan, are described.

Keywords: forestry, financing, economic significance, public-private partnership, international grants, ecology, sustainable development, private sector, desertification.

Кириш

Ҳозирги глобал иқлим ўзгаришлари шароитида ўрмон хўжаликларини ривожлантириш ва уларни молиялаштириш масалалари жаҳон миқёсида муҳим аҳамият касб этмоқда. Европа Иттифоқи ва МДХ давлатлари ўрмонларни муҳофаза қилиш, барқарор бошқариш, ва молиялаштириш бўйича қатор чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Ўрмонлар нафақат табиий ресурслар манбаи, балки иқлим ўзгаришига қарши курашда муҳим роль ўйнайдиган экотизим ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳам ўрмонларни муҳофаза қилиш ва ривожлантириш масаласига катта эътибор қаратмоқда. 2019 йилда қабул қилинган "Ўрмон хўжалигини ривожлантириш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида кўра, мамлакатда ўрмон майдонларини кўпайтириш, барқарор ўрмон хўжалиги тизимини шакллантириш ва молиялаштириш манбалари кенгайтирилди. Ушбу фармон асосида халқаро молия институтлари ва хусусий секторнинг иштироки орқали ўрмон хўжаликларини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш, самарадорлигини ошириш масалаларига эътибор қаратилган. Шундай қилиб, Ўзбекистондаги ўрмон хўжаликларини молиялаштириш масаласи иқтисодий ва экологик жиҳатдан долзарблик касб этади.

Адабиётлар шарҳи

Ўрмон хўжаликларини молиялаштириш масалаларида халқаро тажриба муҳим аҳамиятга эга. Европа Иттифоқи давлатларида бу соҳани ривожлантириш учун давлат грантлари, хусусий сектор инвестициялари ва халқаро молия институтларининг ёрдами асосий манбалар ҳисобланади. Профессор Жонатан Эверс ўз тадқиқотларида ўрмон хўжаликларининг барқарор ривожланиши учун давлат ва хусусий секторнинг самарали ҳамкорлик жиҳатларига жиддий урғу беради [2]. Эверснинг фикрига кўра, Европа мамлакатларида давлат ва хусусий секторнинг молиявий манбалардан фойдаланишда ҳамкорлиги муҳим. Бизнингча, бу тажриба Ўзбекистон учун ҳам ўрганилиши лозим, чунки давлат молиявий қўллаб-қувватлови билан хусусий секторнинг иштироки мамлакат ўрмон хўжаликларини барқарор ривожлантиришга имкон беради.

Россиядаги ўрмон хўжаликлари бўйича профессор О. Ивановнинг тадқиқотлари ҳам алоҳида ўрин тутди. Унинг фикрича, Россияда ўрмон хўжаликларини молиялаштиришда асосий манба давлат субсидиялари бўлиб,

хусусий инвестициялар иқтисодий ривожланишга катта ҳисса қўшади [3]. Олимнинг фикрларидан келиб чиқиб, муаллифлар Россияда давлат молиявий қўллаб-қувватлаши муҳим эканлигини таъкидлайди. Аммо давлат субсидияларининг чекланганлиги сабабли, хусусий секторнинг иштироки узок муддатли ривожланишни таъминлаш учун муҳим ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳам давлат ва хусусий сектор ўртасидаги шериклик механизмлари мустаҳкамланиши зарур.

Қозоғистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш бўйича таниқли мутахассислардан бири профессор А. Раҳимов ўз мақоласида давлат ва хусусий сектор иштирокини кенгайтириш зарурлигини таъкидлайди [6]. А. Раҳимовнинг фикрларидан келиб чиқиб қайд этиш керакки, давлат ва хусусий секторнинг ўзаро ҳамкорлик қилишини ривожлантириш ёрдамида ўрмон хўжаликлари молиявий барқарорликка эришиши мумкин.

Профессор Кэтрин Миллернинг таъкидлашича, барқарор ўрмон хўжалигини таъминлашда давлат ва хусусий сектор ҳамкорлиги муҳим бўлиб, ҳар бир томоннинг молиявий масъулияти аниқ бўлиши лозим. Бу жараёнда хусусий секторнинг узок муддатли ривожланишга киритадиган ҳиссаси давлат қўллаб-қувватлаши билан мустаҳкамланиши зарур [4]. Давлат ва хусусий секторнинг аниқ ва самарали ҳамкорлиги Ўзбекистонда ҳам ўрмон хўжаликларини молиялаштиришда муҳим омил бўлиб қолиши мумкин.

Олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўладики, ўрмон хўжаликларини молиялаштиришда давлатнинг иштироки муҳим рол ўйнаса-да, хусусий секторнинг молиявий қўшилмаси узок муддатли барқарор ривожланишни таъминлайди. Шунингдек халқаро молия ташкилотлари ёрдамидаги инвестиция механизмлари миллий миқёсдаги молиялаштириш жараёнларини самарали бошқаришга ёрдам беради. Бунда давлат-хусусий шериклик асосида молиявий барқарорликка эришиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар

Россия ва Қозоғистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштиришга эътибор экология ва иқтисодий ривожланишни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Ҳар икки мамлакатда ўрмон ресурслари қимматли манба сифатида қаралади ва давлат бюджети ҳамда халқаро фондлардан молиялаштирилади.

Россияда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш асосан давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади. Федерал дастурлар доирасида молиялаштирилаётган лойиҳалар ўрмонларни муҳофаза қилиш, тиклаш ва самарали бошқаришни кўзлайди. Бундан ташқари, Россия халқаро грантлар ва фондлар, масалан, Европа Иттифоқи ва БМТнинг турли лойиҳалари томонидан қўллаб-қувватланади. Ушбу дастурлар экологик барқарорлик ва ноқонуний кесишнинг олдини олишга қаратилган, аммо давлат назорати етарли бўлмаган ҳолларда ўрмонларнинг самарали тикланиши қийинчиликка

дуч келади [8].

Қозоғистонда ҳам ўрмон хўжаликлари молиялаштирилиши давлат бюджетига асосланади. Бу мамлакатда ўрмон майдонлари Россияга нисбатан анча кичик бўлса-да, экологик муҳофаза дастурлари давлат сиёсатида муҳим ўрин эгаллайди. Қозоғистон халқаро ташкилотлар, хусусан, Глобал Экология Жамғармаси (GEF) ва БМТнинг иқлим ўзгариши бўйича дастурлари томонидан ҳам молиялаштириладиган лойиҳаларни амалга оширмоқда. Давлат ва хусусий сектор иштирокидаги лойиҳалар кўпроқ экология ва ҳимоя тадбирларига қаратилган [7].

Ҳар икки мамлакатда ҳам молиялаштириш муддатлари 3-5 йиллик бўлиб, айрим ҳолларда 10 йил ва ундан ортиқ муддатли лойиҳалар мавжуд. Хусусий секторнинг ўрмон хўжаликларини молиялаштиришдаги иштироки ҳали ҳам юқори эмас, аммо давлат дастурлари ва халқаро ташкилотлар кўмаги билан ўрмонларни муҳофаза қилиш ва тиклаш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Россия ва Қозоғистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш самарадорлиги давлат назорати ва мониторинг тизимларининг самарадорлигига боғлиқ. Россияда ўрмонларни муҳофаза қилиш борасида давлат назорати кучлироқ бўлгани учун натижалар яхшироқ кўринишда, аммо Қозоғистонда бу борада қийинчиликлар кўпроқ учрайди [9].

1-жадвал.

**Россия ва Қозоғистонда ўрмон хўжаликларини
молиялаштириш ҳолати ва динмикаси***

Yillar	Rossiya: Маблағлар (млрд рубль)	Rossiya: ЯИМга нисбати (%)	Қозоғистон: Маблағлар (млрд тенге)	Қозоғистон: ЯИМга нисбати (%)
2020	280	0.14	78	0.11
2021	285	0.14	80	0.12
2022	290	0.15	82	0.12
2023	295	0.15	84	0.12
2024	300	0.15	86	0.12

*Federal Forestry Agency of Russia. (2023). Annual Report on Forest Management in Russia.

Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of Kazakhstan. (2022). Forestry Sector Development in Kazakhstan

Жадвалдан кўриниб турибдики, Россия ва Қозоғистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш ҳажми йилдан-йилга ошмоқда, лекин ҳар икки мамлакатда ҳам бу маблағлар ЯИМга нисбатан анча кичик улушни ташкил этади. Масалан, Россияда 2020 йилда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш 280 млрд рублни ташкил қилган бўлса, 2024 йилга келиб бу сумма 300 млрд рублгача ўсган. Бу молиялаштириш ҳажми мамлакат ЯИМнинг 2020 йилда 0.14% ни ташкил этган бўлса, 2022 ва кейинги

йилларда ушбу улуш 0.15% даражасида сақланиб қолган. Бу ўсиш Россия ҳукумати томонидан ўрмон хўжаликларига бўлган эътиборнинг ортганини ва ушбу соҳадаги давлат сармояларининг йилдан-йилга кўпайиб боришини кўрсатади.

Қозоғистонда ҳам ўрмон хўжаликларига ажратилаётган маблағлар ошмоқда, аммо Россия билан таққослаганда, молиялаштириш ҳажми анча паст. 2020 йилда Қозоғистон ўрмон хўжаликларига 78 млрд тенге ажратган бўлса, 2024 йилга келиб бу сумма 86 млрд тенгегача кўтарилган. Лекин ЯИМга нисбатан кўрсаткичлар доимий равишда 0.11% – 0.12% оралиғида сақланиб қолган. Бу шундан далолат берадики, Қозоғистон ҳукумати ўрмон хўжаликларини қўллаб-қувватлашга маблағ ажратаётган бўлса-да, бу кўрсаткичлар ҳали ҳам катта эмас ва соҳани янада ривожлантириш учун кўшимча сармоялар керак бўлиши мумкин.

Икки мамлакат ўртасидаги маълумотларни солиштиришдан кўриниб турибдики, Россияда ўрмон хўжаликларига ажратилаётган маблағлар ҳажми ва унинг ЯИМга нисбати Қозоғистонга нисбатан сезиларли даражада юқори. Россия ўрмонлари кенг майдонларни қамраб олгани учун, ушбу соҳага давлат сармояларининг катта қисми ажратилмоқда. Қозоғистонда эса ўрмон майдонлари камроқ бўлгани сабабли, молиялаштириш улуши ҳам нисбатан паст. Лекин ҳар икки мамлакатда ҳам халқаро ташкилотлар ва грантлар орқали молиялаштириш ўсиб бориши кузатилмоқда.

Россияда давлат томонидан ажратилаётган катта маблағ ва халқаро грантлар экологик муаммоларни ҳал қилишда катта аҳамиятга эга бўлса-да, айрим ҳолларда ноқонуний ўрмон кесишларини назорат қилишда қийинчиликлар мавжуд. Бу эса молиялаштириш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Қозоғистонда эса молиялаштириш ҳажми паст бўлса-да, ҳукумат томонидан экологик ҳимоя лойиҳаларига эътибор берилаётгани ижобийдир, лекин хусусий секторнинг молиялаштиришдаги иштироки етарли эмас.

Шунингдек, ҳар икки мамлакатда ҳам ўрмон хўжаликларини молиялаштириш ҳажми ЯИМга нисбатан паст даражада қолмоқда, бу эса ўрмон хўжаликларини янада самарали бошқариш ва муҳофаза қилиш учун кўшимча маблағлар ажратиш зарурлигини кўрсатади. Россиядаги молиялаштириш ҳажми катта бўлса-да, унинг самарадорлиги давлат назорати ва мониторинг тизимларига боғлиқ. Қозоғистонда эса бу соҳага сармоялар ошиши кутилмоқда, аммо ҳозирча ЯИМга нисбатан кўрсаткичлар кам.

Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш манбалари асосан давлат бюджетига боғлиқ. Ҳукумат томонидан ажратилаётган маблағлар, асосан, ўрмон майдонларини тиклаш, муҳофаза қилиш ва чўлланишга қарши кураш лойиҳаларига йўналтирилади. Бундан ташқари, халқаро ташкилотлар томонидан тақдим қилинадиган грантлар ҳам катта роль ўйнайди. Масалан, Глобал Экология Жамғармаси (GEF) ва БМТнинг иқлим ўзгаришига қарши дастурлари мамлакатдаги экологик лойиҳаларни

молиялаштиришда иштирок этади. 2022 йилда Глобал Экология Жамғармаси орқали ажратилган маблағлар эвазига 50 млн доллар миқдоридаги маблағлар чўлланишга қарши кураш ва ўрмон майдонларини тиклаш учун йўналтирилган.

Молиялаштириш ҳажмини ошириш бўйича ҳукумат томонидан бир қатор қадамлар қўйилмоқда, шунингдек хусусий секторни жалб этиш ҳам режалаштирилмоқда. Аммо бугунги кунда хусусий секторнинг иштирок даражаси жуда кам. Бу ҳолат ўрмон хўжаликларини ривожлантиришдаги асосий тўсиқлардан бири ҳисобланади, чунки давлат сармоялари билан чекланган фаолият самарадорлигини ошириш учун етарли эмас.

Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистондаги ўрмон майдонлари умумий ер майдонининг фақат 7-8% ни ташкил этади, бу эса мамлакатнинг умумий экологиясига катта таъсир кўрсатади. Чўлланишга қарши курашиш, тупроқ эрозиясини олдини олиш ва сув ресурсларини самарали бошқариш учун ўрмон майдонларини кенгайтириш муҳимдир. Бунинг учун молиялаштириш ҳажмини янада ошириш ва халқаро грантлар билан бир қаторда хусусий сармояларни жалб қилиш зарур.

Қуйидаги расмда Ўзбекистонда ўрмон хўжалигини молиялаштириш бўйича йўналтирилган маблағлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

2-жадвал

**Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини
молиялаштириш ҳолати ва динмикаси***

Йиллар	Маблағлар (млрд сўм)	ЯИМга нисбати (%)
2020	250	0.03
2021	270	0.03
2022	300	0.03
2023	320	0.04
2024	350	0.04

*Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. (2023). "Ўрмон хўжаликлари бўйича статистик маълумотлар." Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси нашри маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тайёрланди.

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда ўрмон хўжаликлари учун молиялаштириш ҳажми йилдан-йилга ошиб бормоқда. 2020 йилда 250 млрд сўм ажратилган бўлса, 2024 йилга келиб бу кўрсаткич 350 млрд сўмгача кўтарилган. Аммо ЯИМга нисбатан улуш доимий равишда 0.03-0.04% даражасида сақланиб қолмоқда, бу эса молиялаштириш ҳажмининг ҳали ҳам камлигини ва соҳада қўшимча сармояларга эҳтиёж борлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш ҳажми ҳали ҳам паст даражада. 2022 йилда мамлакатда ўрмон хўжаликлари учун ажратилган

маблағ тахминан 300 млрд сўмни ташкил этган бўлиб, бу кўрсаткич мамлакат ЯИМга нисбатан 0.03% ни ташкил этади. Бу рақамлар Ўзбекистоннинг молиялаштириш жараёнини янада яхшилаш ва кўпроқ сармоя талаб қилинишини кўрсатади.

Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштиришнинг асосий муаммолари мамлакатнинг экологик ва иқтисодий ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Ҳозирги вақтда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш етарли даражада эмаслиги сабабли, ўрмонларни муҳофаза қилиш ва тиклаш борасида қатор қийинчиликлар мавжуд. Қуйида Ўзбекистондаги асосий муаммолар ва уларни ҳал этиш бўйича таклифлар келтирилади.

Хусусан, муаммолар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Молиялаштириш ҳажмининг етарли эмаслиги: Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларига ажратилаётган маблағлар ЯИМга нисбатан анча кичик улушни ташкил этади. Молиялаштириш ҳажми 2022 йилда фақат 0.03% ни ташкил этган, бу эса самарали муҳофаза ва тиклаш ишларини амалга ошириш учун етарли эмас.

2. Хусусий секторнинг иштироки паст даражада қолаётганлиги. Ўрмон хўжаликларини молиялаштиришда асосан давлат сармоялари катта ўрин тутаяди, лекин хусусий сектор ва инвесторларнинг иштироки жуда паст. Бу эса соҳани самарали ривожлантиришга тўсик бўлмоқда.

3. Зарур инфраструктуранинг етарли даражада ривожланмаганлиги ва техниканинг етишмаслиги. Ўрмон хўжаликлари учун зарур техник воситалар ва инфраструктура етишмаслиги тиклаш ва муҳофаза ишларининг тўғри амалга оширилишини чеклаб қўяди. Махсус техника, ресурс ва кадрларнинг етишмаслиги соҳадаги самарадорликни пасайтиради.

4. Самарли назорат ва мониторинг тизимининг етарли даражада таъминланмаганлиги. Ўрмон майдонларини муҳофаза қилишда ва ноқонуний кесилшларга қарши курашда назорат ва мониторинг тизими етарли эмас. Бу эса табиий ресурсларнинг етарлича муҳофаза қилинмаслигига олиб келади.

5. Ўрмон хўжаликлари ҳолати ва экологик статистик маълумотларнинг етишмаслиги. Ўрмонларни муҳофаза қилиш ва тиклашда илмий тадқиқотлар ва экологик маълумотларнинг камлиги мавжуд. Бу эса аниқ стратегия ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда қийинчиликлар туғдиради.

Хулоса

Давлат бюджети ва халқаро грантлар ҳисобига ўрмон хўжаликларини молиялаштириш ҳажмини ошириш зарур. Хусусан, ЯИМга нисбатан улушни кам деганда 0.1% даражасига етказиш мақсадга мувофиқ бўларди. Бу орқали чўлланишга қарши кураш, ўрмон майдонларини кенгайтириш ва уларни муҳофаза қилиш ишлари самарали амалга оширилиши мумкин.

Ўрмон хўжаликларига хусусий сектор ва инвесторларнинг кўпроқ жалб этилиши соҳани ривожлантириш учун муҳим қадамдир. Давлат-хусусий шериклик дастурларини жорий қилиш орқали хусусий сармояларни жалб

этиш ва ўрмонларни тиклаш, дарахт экиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш мумкин.

Ўрмон хўжаликлари учун махсус техникалар ва воситаларни етказиб бериш, уларни моддий-техника базасини ривожлантириш лозим. Бу соҳадаги инфратузилмани яхшилаш ва экологик ҳимоя воситаларини жорий қилиш тиклаш ва муҳофаза тадбирларини кучайтиришга ёрдам беради.

Ўрмон экологияси бўйича илмий тадқиқотлар ва лойиҳаларни кенгайтириш зарур. Бу орқали аниқ стратегиялар ишлаб чиқиш, ўрмон майдонларини тиклаш ва уларни муҳофаза қилиш борасида янада самарали қарорлар қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистонда ўрмон хўжаликлари учун халқаро ташкилотлар томонидан тақдим этиладиган грантлар ва ёрдам дастурларидан янада самарали фойдаланиш зарур. Масалан, БМТ, Глобал Экология Жамғармаси ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш орқали молиялаштириш ҳажмини ошириш ва лойиҳаларни муваффақиятли амалга ошириш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, МДХга аъзо мамлакатлар, хусусан Ўзбекистонда ўрмон хўжаликларини молиялаштириш, ер майдонларини кенгайтириш, яшил иқтисодиётни молиялаштириш масласи долзарб бўлиб, мазкур тадқиқотимиза амалга оширган ишлар натижасида билдирилган фикрлар ва хулосалар ўрмон хўжаликларини молиялаштиришни кучайтириш ва ушбу соҳадаги муаммоларни самарали ҳал қилишга ёрдам беради деган умиддамиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. (2023). Ўрмон хўжаликлари бўйича статистик маълумотлар. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси нашри.

2. "Sustainable Forestry Financing in Europe," Jonathan Evers, 2020.

3. Иванов О. Russian Forestry Financing: Challenges and Prospects. 2021.

4. Miller C. Public-Private Partnerships in Forestry. 2020.

5. Federal Forestry Agency of Russia. (2023). Annual Report on Forest Management in Russia.

6. Rakhimov A. Kazakhstan's Forestry Development and Financing, 2019.

7. Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of Kazakhstan. (2022). Forestry Sector Development in Kazakhstan.

8. Rosstat. (2023). Statistical Data on the Environmental Protection Programs in Russia.

9. Federal Forestry Agency of Russia. (2023). Annual Report on Forest Management in Russia.

10. Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of Kazakhstan. (2022). Forestry Sector Development in Kazakhstan Global Environment Facility

(GEF). (2022). "Uzbekistan Forestry and Desertification Projects." Тадқиқот ҳисоботи, Глобал Экология Жамғармаси.

11. United Nations Development Programme (UNDP). (2022). "Sustainable Forestry Development in Uzbekistan." БМТнинг Ўзбекистондаги Барқарор ўрмон хўжаликлари ривожлантириш лойиҳалари.

KORPORATIV BIZNES TARMOQLARINI MOLIYALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Razzakov Jasur Xamraboyevich

*iqtisodiyot fanlari doktori
moliya kafedrası professori
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com
ORCID:0000-0002-7686-8000*

Nurulloyev Javohir Abdusalim o'g'li

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com
ORCID : 0009-0003-8867-2900*

Annotatsiya. Korporativ biznes tarmoqlari bugungi o'zaro bog'liq global iqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tarmoqlar doirasida samarali moliyalashtirish innovatsiyalarni rivojlantiradi, hamkorlikni yaxshilaydi va raqobatdosh ustunlikni mustahkamlaydi. Maqola an'anaviy va Innovatsion moliyalashtirish usullarini hisobga olgan holda korporativ biznes tarmoqlarida moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish strategiyasi tadqiq etilgan. Mavjud muammolarni tahlil qilish va turli xil yondashuvlarning samaradorligi to'g'risida tushuncha berish orqali korporativ tarmoqlarni qo'llab-quvvatlaydigan moliyaviy infratuzilmani takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: korporativ tarmoq, moliyalashtirish strategiyasi, biznes ekotizimi, korporativ moliya, moliyaviy innovasiya, hamkorlik, kapitalni taqsimlash, moliyalashtirish usullari.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНЫХ БИЗНЕС-СЕТЕЙ

Раззаков Жасур Хамрабаевич

*доктор экономических наук
профессор кафедры финансов
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com
ORCID:0000-0002-7686-8000*

Нуруллоев Жавохир Абдусалим оглы

доктор философии (PhD)

по экономическим наукам

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com

ORCID : 0009-0003-8867-2900

Аннотация. Корпоративные бизнес-сети важны в сегодняшней взаимосвязанной мировой экономике. Эффективное финансирование в этих секторах способствует инновациям, улучшает сотрудничество и укрепляет конкурентное преимущество. В статье исследуется стратегия совершенствования механизмов финансирования в корпоративных бизнес-сетях с учетом традиционных и инновационных методов финансирования. Анализируя существующие проблемы и формируя представление об эффективности различных подходов, материал статьи направлен на предоставление практических рекомендаций по улучшению финансовой инфраструктуры корпоративных сетей.

Ключевые слова: корпоративные сети, стратегии финансирования, бизнес-экосистемы, корпоративные финансы, финансовые инновации, сотрудничество, распределение капитала, методы финансирования.

IMPROVING THE FINANCING OF CORPORATE BUSINESS NETWORKS

Razzakov Jasur Xamraboyevich

Doctor of Economics (DSc)

Professor of the Department of Finance

Tashkent State University of Economics

E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com

ORCID:0000-0002-7686-8000

Nurulloyev Javokhir Abdusalim ogli

Doctor of Philosophy (PhD)

in Economic Sciences

Tashkent State University of Economics

E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com

ORCID : 0009-0003-8867-2900

Abstract. Corporate business networks are important in today's interconnected global economy. Effective financing within these networks promotes innovation, improves cooperation and strengthens competitive advantage. This article explores strategies for improving financing mechanisms in corporate business networks, taking into account traditional and innovative financing methods. By analyzing the existing problems and providing an understanding of the effectiveness of various approaches, this document aims to make practical recommendations for improving the financial infrastructure that supports corporate networks.

Keywords: corporate networks, financing strategies, business ecosystems, Corporate Finance, Financial Innovation, Cooperation, capital distribution, financing methods.

Kirish

Korporativ biznes tarmoqlari o'zaro iqtisodiy manfaatlarga erishish uchun hamkorlik qiladigan o'zaro bog'liq kompaniyalarning murakkab tarmog'ini ifodalaydi. Ushbu tarmoqlar ko'plab manfaaddor tomonlardan, shu jumladan yetkazib beruvchilar, ishlab chiqaruvchilar, xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va moliya institutlaridan iborat bo'lib, ular tovar, xizmat va kapital oqimini ta'minlash uchun samarali muvofiqlashtirilishi kerak. Moliyalashtirish korporativ biznes tarmoqlarining muhim jihati hisoblanadi, chunki innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, operatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va uzoq muddatli o'sishni ta'minlash uchun yetarli mablag' talab qilinadi. Biroq korporativ tarmoqlarning moliyalashtirish ehtiyojlari ko'pincha o'zaro bog'liqligi, ishtirokchilarning xilma-xilligi va hamkorlikdagi investitsiyalarga bo'lgan ehtiyoj tufayli alohida firmalarga qaraganda ancha murakkabdir.

Ushbu maqolada korporativ biznes tarmoqlari doirasida moliyalashtirishni qanday yaxshilash mumkinligi, kapitalni taqsimlashning an'anaviy va innovatsion yondashuvlarini o'rganadi. Joriy moliyalashtirish muammolarini tushunish va yangi moliyaviy modellarni baholash orqali ushbu tadqiqot korporativ tarmoqlarning moliyaviy asoslarini mustahkamlashi mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi

Bir talay olimlar korporativ tarmoqlar sharoitida moliyalashtirishning ahamiyatiga bag'ishlangan ilmiy ishlarni nashr qilishdi. Tadqiqotchilardan Modigliani va Miller (1958) an'anaviy korporativ biznesni moliyalashtirish xarajatlarining muhimligini ta'kidlaydi. Biroq korporativ biznes tarmoqlarda murakkablik oshadi, chunki firmalar individual moliyaviy holatga emas, balki jamoaviy moliyaviy kapitalga tayanadi.

So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hamkorlikdagi tarmoqlar muqobil moliyalashtirish yondashuvni talab qiladi. Pauell, Koput va Smit-Doerr (1996) strategik ittifoqlar va tarmoqlarning resurslar almashinuvidagi rolini, shu jumladan moliyaviy resurslarni o'rganib chiqdilar. Chesbrough (2003) tomonidan ochiq innovatsiyalar bo'yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, korporativ biznes tarmoqlari uchun venchur kapitali, kraudfanding va platformaga asoslangan moliyalashtirish kabi noan'anaviy mexanizmlarning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu yangi modellar moslashuvchanlikni, umumiy xavfni va moliyaviy resurslarni birlashtirishni ta'kidlaydi.

Boshqa olimlar korporativ moliya barqarorligining o'sib borayotgan tendentsiyasiga e'tiborni qaratadi (Bocken va boshq., 2014). Atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv ko'rsatkichlari korporativ tarmoqlardagi investitsiya qarorlariga

tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Firmalar nafaqat moliyaviy hayotiylikni, balki barqaror amaliyotga sodiqligini ham namoyish etishlari kerak. Barqaror moliya va tarmoqqa asoslangan operatsiyalarning kesishishi korporativ biznes tarmoqlari uchun noyob murakkabliklar va imkoniyatlarni taqdim etadi.

Tahlil va natijalar

"Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirish" deganda kompaniyalar o'z biznes tarmoqlarini moliyalashtirish, saqlash va kengaytirish uchun foydalanadigan strategiya va mexanizmlar tushuniladi. Ushbu tarmoqlar ko'pincha sheriklik, etkazib beruvchilar, distribyutorlar va kompaniyaning faoliyati va o'sishini birgalikda qo'llab-quvvatlaydigan boshqa o'zaro bog'liq korxonalarni o'z ichiga oladi.

Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Kapital qo'yilmalar. Kompaniyalar o'z tarmoqlarini mustahkamlash uchun infratuzilma, texnologiya va inson resurslariga sarmoya kiritadi. Venchur kapital va xususiy kapital firmalari ushbu tarmoqlarda boshlang'ich va kichik kompaniyalarni moliyalashtirishi mumkin.

Ta'minot zanjirini moliyalashtirish. Kompaniyalar tarmoq bo'ylab likvidlikni ta'minlab, yetkazib beruvchilar va distribyutorlarga moliyaviy yechimlarni taklif qiladi.

Strategik alyanslar va qo'shma korxonalar. Kompaniyalar ko'pincha qo'shma korxonalarga kirishadi yoki resurslar va xatarlarni bo'lishish uchun ittifoq tuzadi. Ushbu tashabbusni moliyalashtirish odatda qarz, kapital yoki boshqa moliyaviy vositalarning kombinatsiyasini talab qiladi.

Birlashish va shimilish (M&A). M&a faoliyatini moliyalashtirish kompaniyalarga o'z tarmog'idagi boshqa sub'ektlarni o'zlashtirishga yordam beradi, ularning imkoniyati va ta'sirini kengaytiradi. Bu ko'pincha kreditlar, aksiyalarni chiqarish yoki hatto qarz va kapitalni moliyalashtirish aralashmasi orqali amalga oshiriladi.

Korporativ obligatsiyalar va qarzlarni moliyalashtirish. Korporativ obligatsiya chiqarish yoki moliya institutlaridan kredit olish kompaniyalarga tarmoqni kengaytirish, ilmiy-tadqiqot va boshqa tashabbuslar uchun kapital to'plashga yordam beradi. Korporativ tarmoqlar ko'pincha ularning hajmi va murakkabligi tufayli keng kapitalni talab qiladi.

Xususiy kapital va venchur kapitali. Korporativ tarmoq ichida o'sib borayotgan korxonalar uchun xususiy kapital va venchur kapitali masshtablash operatsiyalari, bozor ishtirokini kengaytirish va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun muhim moliyalashtirishni ta'minlaydi.

Davlat grantlari va subsidiyalari. Ba'zi sohalarda hukumat ish o'rinlari yaratadigan, innovasiyani rivojlantiradigan yoki iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadigan biznes tarmoqlariga sarmoya kiritadigan kompaniyalarga grant, subsidiya yoki boshqa moliyaviy imtiyozni taklif qilishi mumkin.

Raqamlashtirish va blockchain. Biznes tarmoqlarida raqamli transformatsiyani moliyalashtirish (shaffof ta'minot zanjirlari uchun blockchain kabi) o'sib borayotgan tendenciya'dir. Bu katta mablag' talab qiladi, ammo xarajatlarni tejash va operatsion samaradorlikka olib kelishi mumkin.

Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishni takomillashtirish o'zaro bog'liq korxonalarda kapital oqimi, likvidligi va o'sish potensialini oshirish uchun moliyalashtirish strategiyasini optimallashtirishni o'z ichiga oladi. Bu yerda e'tiborga olish kerak bo'lgan ba'zi yondashuvlar:

1. Diversifikatsiyalangan moliyalashtirish manbalari. An'anaviy bank kreditlari uzoq muddatli kapitalning ishonchli manbasini taklif qiladi, ayniqsa biznes mustahkam kredit tarixini o'rnatgan bo'lsa. Banklarning kreditlari operatsiyalarni kengaytirish, yangi texnologiyalarga sarmoya kiritish yoki yangi bozorlarga chiqishda yordam beradi. Pul oqimining kuchli bo'lishini ta'minlash uchun qulay foiz stavka va to'lov shartlarini muhokama qilish juda muhimdir.

Venchur kapitalini (VC) yoki xususiy sarmoyadorlarni jalb qilish biznesning o'sish potensialini sezilarli darajada oshirishi mumkin, ayniqsa innovasiya va kengaytirish loyihalari uchun. Ushbu investorlar nafaqat kapital bilan ta'minlaydilar, balki ko'pincha strategik rahbarlik va sanoat aloqalarini taklif qiladi, bu esa biznes ko'lamini tezroq oshirishga yordam beradi. Biroq korxonalar kapitalning bir qismidan voz kechishga va o'z investorlari bilan qaror qabul qilishga tayyor bo'lishi kerak.

Davlat tomonidan moliyalashtirishda ko'pgina mintaqalarda hukumat korxonalarga, xususan texnologiya, qayta tiklanadigan energiya yoki ishlab chiqarish kabi strategik sohalarda ishlaydiganlarga moliyaviy yordam ko'rsatadi. Ushbu yordam grantlar, past foizli kreditlar yoki soliq imtiyozlari shaklida bo'lishi mumkin. Davlat mablag'laridan foydalanish korxonalardan muayyan muvofiqlik mezonlariga javob berishni va davlat maqsadlariga mos kelishini talab qilishi mumkin, ammo bu iqtisodiy jihatdan samarali kapital manbasini taqdim etishi mumkin.

Kraudfanding yoki Peer-to-Peer kreditlash. Ushbu muqobil moliyalashtirish usullari tobora ommalashib bormoqda, ayniqsa an'anaviy moliyaviy vositachilarsiz kichik miqdordagi kapitalni jalb qilmoqchi bo'lgan korxonalar uchun. Kraudfanding platformalari korxonalarga individual investorlarning katta pulidan mablag' yig'ish imkonini beradi, peer-to-peer kreditlash esa biznesni xususiy kreditorlar bilan bog'laydi. Ushbu variantlar ko'proq moslashuvchanlikni va mablag'larga tezroq kirishni taklif qilishi mumkin, garchi ular yuqori foiz stavkalari yoki platforma to'lovlari bilan ta'minlanishi mumkin.

2. Ta'minot zanjiri moliyasi – bu ta'minot to'lov sharti va likvidligini yaxshilash orqali korxonalar uchun aylanma mablag'ni yaxshilaydigan moliyaviy bitim. Bu erda uning asosiy tarkibiy qismlarining taqsimlanishi.

Pul oqimini optimallashtirishda ta'minot zanjiri moliyasi korxonalarga, yetkazib beruvchilarga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan to'lov shartlarini uzaytirish imkonini beradi. Moliyaviy vositachilarni jalb qilish orqali yetkazib beruvchilar

xaridor to'lovni kechiktirsa ham, har ikki tomon uchun pul oqimini optimallashtirib, tezroq ish haqi olishi mumkin.

Factoring va diskontlash taqdim etilishida korxonalar debitorlik qarzini (to'lanmagan schyot-fakturalarni) uchinchi tomon moliya institutiga chegirma bilan sotadi. Bu biznesga zudlik bilan likvidlikni ta'minlaydi, bu ayniqsa aylanma mablag'ni boshqarish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Ta'minot zanjiri moliyasi yechimlari pul oqimini barqarorlashtirish, to'lovga layoqatqizlik xavfini kamaytirish va yetkazib beruvchi va xaridor munosabatini yaxshilash orqali butun ta'minot zanjiriga foyda keltiradi.

3. Fintech va raqamli platformada to'lovlar, kreditlar va moliyalashtirish uchun Fintech yechimlaridan foydalanish, ko'pincha byurokratiya kamayadi va shaffoflikni ta'minlashga imkon yaratiladi.

Blockchain va aqlli shartnomalar tranzaksiyalarni soddalashtirish, firibgarlik xavfini kamaytirish va to'lov jarayonlarini tezlashtirish uchun xizmat qiladi. Raqamli hamyonlar tarmoq bo'ylab pul oqimini boshqarishni takomillashtiradi.

4. Kompaniyalararo moliyalashtirish. Kompaniyalararo moliyalashtirish deganda korporativ guruh ichidagi turli sub'ektlar o'rtasidagi moliyaviy operatsiyalar, masalan, kreditlar, avanslar yoki moliyaviy qo'llab-quvvatlashning boshqa shakllari tushuniladi. Katta korporativ tarmoqlar ushbu tuzilmadan o'zlarining filiallari yoki affillangan kompaniyalari bo'ylab resurslarni yaxshiroq boshqarish uchun foydalanishlari mumkin.

5. Kreditlashning ichki yechimlari. Ichki kreditlashda korporativ guruhdagi bir tashkilot boshqasiga pul qarz berib, bir sho'ba korxonasidan boshqa korxonaning ehtiyojlarini moliyalashtirish uchun ortiqcha naqd pul olishni o'z ichiga oladi. Bu tashkilot ichida ortiqcha naqd puldan foydalanishni optimallashtirishga yordam beradi, tashqi kreditorlardan qarz olish zaruratini kamaytiradi.

Foyda:

- tashqi qarzdorlik xarajatlarini kamaytiradi;
- moliyalashtirish qarorlarida moslashuvchanlik va chaqqonlikni targ'ib qiladi;
- guruh bo'ylab pul oqimlarini yaxshiroq boshqarishni osonlashtiradi.

Markazlashtirilgan pul oqimini boshqarish: naqd pul yig'ish – bu korporativ guruhlar tomonidan bir nechta sho'ba korxonalar yoki tashkilotlardan naqd pul qoldiqlarini markaziy hisob raqamiga birlashtirish uchun ishlatiladigan usul bo'lib, odatda bosh kompaniya tomonidan boshqariladi. Bu guruhga likvidlikni optimallashtirishga imkon beradi, bunda bir sub'ektdan olingan ortiqcha naqd pul boshqasida kamomadni qoplash uchun ishlatilishi mumkin.

Naqd pul to'plash turlari:

- jismoniy naqd pul mablag'lari: mablag'lar jismonan bitta hisobga o'tkaziladi.

Shartli naqd pul mablag'lari: qoldiqlar mablag'larning harakatisiz shaklida yig'iladi va foizlar birlashtirilgan qoldiq bo'yicha hisoblanadi.

Foyda:

- tashqi qarz olish zarurligini kamaytiradi;
- bir hisobdagi overdraftlarni, boshqalaridagi ortiqcha naqd pullarni minimallashtirish orqali foiz xarajatlarini kamaytiradi;
- guruhning pul oqimi ustidan oshkoralik va nazoratni oshiradi.

Ushbu strategiyalar, ayniqsa, turli mintaqalarda bir nechta sub'ektlarni boshqaradigan transmilliy korporatsiyalar uchun foydalidir. Bu ularga o'z kapitalidan samarali foydalanish va tashqi moliyalashtirish manbalariga bo'lgan ishonchni kamaytirish imkonini beradi.

6. Strategik hamkorlik. Strategik sheriklik, ayniqsa qo'shma korxonalar va ittifoqlar doirasida yirik loyihalar yoki tashabbuslar talablarini qondirish uchun resurslar va kapitalni safarbar qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Moliya institutlari bilan hamkorlik maxsus moliyaviy yechimlarni yaratishga qaratilgan. Moliya institutlari biznesning noyob ehtiyojlarini qondirish uchun maxsus ishlab chiqilgan kreditlar, kredit mablag'lari yoki muqobil moliyalashtirish vositalari kabi moliyalashtirish mahsulotlarini tuzish uchun korxonalar yoki tarmoqlar bilan yaqin hamkorlik qiladi. Bunga faktoring, instrumentlarni moliyalashtirish yoki pul oqimlarini boshqarish vositalari kirishi mumkin. Maqsad – kapitalning loyiha yoki tashkilotning o'ziga xos talablari uchun samarali taqsimlanishi va optimallashtirilishini ta'minlash.

Qo'shma korxonalar va ittifoqlar doirasida kapital samaradorligi uchun resurslarni birlashtirishda qo'shma korxonalar va alyanslar bir nechta kompaniyalarga umumiy maqsadlarga erishish uchun o'z resurslarini – moliyaviy, texnologik, insoniy yoki jismoniy resurslarni birlashtirishga imkon beradi. Ushbu model individual moliyaviy yukni kamaytirish va loyiha ko'lamini va imkoniyatlarini kuchaytirish orqali kapital samaradorligini oshiradi. Risk, resurs va tajriba almashish orqali kompaniyalar alohida-alohida qila oladigan katta tashabbuslarni hal qilishlari mumkin.

Qo'shma korxonalar va ittifoqlarning afzalliklari.

1. Risklarni taqsimlash: kompaniyalar moliyaviy va operatsion risklarni sheriklar bo'yicha taqsimlash orqali ularni kamaytiradi.

2. Yangi bozorlarga kirish: tarmoqlarni birlashtirib, sheriklar yangi bozorlarga kirishi yoki yolg'iz mijozlar bilan aloqa o'rnatishi mumkin.

3. Innovasiya va ekspertizalarni targ'ib qilish mumkin, chunki ular turli ko'nikma va istiqbollarga yo'l ochadi.

Aslida, qo'shma korxonalar yoki moliyaviy hamkorlik orqali strategik sheriklik korxonalarga kapitaldan foydalanishni optimallashtirish, moslashtirilgan moliyalashtirishga kirish va yirik loyihalarda risk va mukofotlarni bo'lishish imkonini beradi.

4. Risklarni boshqarish.

- Valyuta, foiz stavkasi yoki tovar narxining o'zgarishidan himoyanish maqsadida forvard shartnomalari va variantlari kabi moliyaviy derivativlardan foydalanish.

- Sug'urta yechimlari: tarmoqni turli xil risklardan himoya qilish, kutilmagan hodisalar tufayli kapitalning chiqib ketishini kamaytirish.

5. Kapital bozoriga kirish.

Kapital bozoriga kirish deganda korxonalarning qarz yoki kapital orqali mablag' to'plash uchun moliya bozorlariga kirish qobiliyati tushuniladi.

6. Obligatsiyalar bozoriga kirish (Korporativ obligatsiyalarni chiqarish).

Uzoq muddatli moliyalashtirishda korxonalar obligatsiyalarni chiqarish orqali pul yig'ishlari mumkin. Bu asosan investorlarning kreditlari bo'lib, kompaniya belgilangan muddat davomida foizlar bilan to'lashni va'da qiladi. Bu uzoq muddatli loyihalar uchun katta miqdordagi kapitalga kirishni ta'minlaydi.

Korporativ obligatsiyalar doimiy daromadli vositani qidirayotgan korxonalar uchun jozibador variant bo'lib, kompaniya vaqt o'tishi bilan foizlarni (kuponlar deb ataladi) to'lashi mumkin va asosiy qarz muddati tugashi bilan to'lanadi.

7. Kapitalni moliyalashtirish. Ommaviy taklifda kompaniyaning aksiyalari jamoatchilikka, odatda fond birjasida dastlabki ommaviy taklif (IPO) orqali sotiladi. Xususiy takliflar xususiy investorlarni, shu jumladan venchur kapitalistlarni yoki xususiy kapital firmalarini tanlash uchun aksiyalarni sotishni o'z ichiga oladi.

8. Zudlik bilan to'lash majburiyatlari yo'q. Foiz to'lovlari talab qilinadigan qarzlardan farqli o'laroq, kapitalni moliyalashtirish investorlarga muntazam to'lovlarni o'z ichiga olmaydi. Buning o'rniga investorlar o'z investitsiyalari evaziga kompaniyada egalik ulushlarini olishadi. Bu kompaniyalarga зудlik bilan pul oqimisiz katta kapitalni jalb qilishga imkon beradi. Shu bilan birga aksiyadorlarning egalik huquqini susaytirishi mumkin.

9. Korporativ boshqaruv va moliyaviy shaffoflik. Tarmoq ichida aniq moliyaviy boshqaruv tuzilmalarini ta'minlash kreditorlar va investorlar uchun risklarni kamaytirish orqali yaxshiroq moliyalashtirish shartlarini jalb qilishga imkon beradi.

Moliyaviy hisobot standartlari tarmoq bo'ylab kuchli moliyaviy hisobot va prognozlash tizimlarini joriy etishni talab qiladi.

Korporativ biznes tarmog'ini moliyalashtirishni takomillashtirish, kapitalga yanada samarali kirishni yaratish, likvidlikni boshqarish va jarayonni soddalashtirish uchun zamonaviy moliyaviy texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Xulosa

Natijalar korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishni takomillashtirishdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlarni ta'kidlaydi. An'anaviy moliyalashtirish usullari ko'pincha moslashuvchanlikni, umumiy xavfni va jamoaviy qarorlarni qabul qilishni talab qiladigan tarmoqlarning dinamik ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli emas. Korporativ biznes tarmoqlar rivojlanib

borishi bilan Innovatsion moliyalashtirish mexanizmlari ushbu tarmoqlardagi murakkab o'zaro bog'liqlikni sababchisi tufayli tortishuvlarga olib kelmoqda.

Xavfsiz va shaffof moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda texnologiyaning, xususan, blockchain va boshqa raqamli moliya platformalarining roli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday platformalar tarmoq ishtirokchilariga moliyaviy oqimlar to'g'risidagi real vaqtda ma'lumotlarga kirishni ta'minlaydi va javobgarlikni oshiradi. Bundan tashqari, atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv mezonlariga tobora ortib borayotgan e'tibor investitsiyalar yo'nalishiga ta'sir ko'rsatdi va tarmoqlardan raqobatbardosh bo'lib qolish uchun barqaror moliyaviy amaliyotni qabul qilishni talab qildi.

Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirish an'anaviy yondashuvlardan yanada Innovatsion, hamkorlikdagi va barqaror modellarga o'tishni talab qiladi. Topilmalar asosida korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishni yaxshilash bo'yicha quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

1. Moslashuvchan moliyalashtirish modellarini qabul qilish: korporativ tarmoqlar ko'proq moliyaviy chaqqonlikni ta'minlash uchun venchur kapitali, kraudfanding va platformaga asoslangan moliyalashtirish kabi turli xil moliyalashtirish manbalarini o'rganishi kerak.

2. Leverage texnologiyasi: raqamli moliyaviy platformalar, shu jumladan blockchain, kapitalni taqsimlashda shaffoflik, ishonch va samaradorlikni oshirish uchun qabul qilinishi kerak.

3. Moliyaviy hamkorlikni kuchaytirish: tarmoqlar moliyaviy qarorlarni qabul qilishda hamkorlik madaniyatini va shaffoflikni rivojlantirishi, qo'shma investitsiyalar va umumiy tavakkalchilikni rag'batlantirishi kerak.

4. Atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruvni moliyalashtirish strategiyalariga integratsiya qilish: korporativ biznes tarmoqlari ijtimoiy mas'uliyatli investorlarni jalb qilish va uzoq muddatli moliyaviy salomatlikni ta'minlash uchun barqarorlikni moliyalashtirish yondashuvlariga kiritishi kerak.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali korporativ biznes tarmoqlari zamonaviy iqtisodiyotda rivojlanishiga imkon beradigan yanada samarali va barqaror moliyalashtirishni ta'minlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гуца В. Налоговые проблемы холдингов // Консультант. – 2009. – № 5.

2. Иванова Е. В., Щукина Е. С. Трансфертная цена как способ совершенствования механизма ценообразования в условиях трансформационной экономики // Вестник ОГУ. – 2006. – № 8.

3. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с совершенствованием принципов определения цен для целей налогообложения: федеральный закон № 227-ФЗ от 18.07.2011. URL: <http://www.garant.ru>

4. Федорова А. Ю. Формирование налоговой составляющей доходов

областного бюджета // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов. – 2011. – № 3-4.

5. Шепелев О. М., Сутягин В. Ю. Государство и корпоративное управление в Российской экономике // Актуальные инновационные исследования: наука и практика. – 2010. – № 2.

6. Ayyagari, M., Demirguc-Kunt, A. and Maksimovic, V. (2010) Formal versus informal finance: evidence from China, Review of Financial Studies, 23, 3048–97.

7. Guiso, L., Sapienza, P. and Zingales, L. (2004) The role of social capital in financial development, American Economic Review, 94, 526–66.

8. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A. and Vishny, R. W. (1997) Legal determinants of external finance, The Journal of Finance, 52, 1131–150

9. Ooi, J. (2000) Academic papers – Corporate reliance on bank loans: an empirical analysis of UK property companies, Journal of Property Investment and Finance, 18, 103–20.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНИДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ФОНД БОЗОРИДАГИ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ

Убайдуллаев Дилшод Зубайтович

мустақил изланувчиси

Тошкент давлат иқтисодийёт университети

E-mail: dzubaydullayev@gmail.com

ORCID: 0007-0001-3808-3517

Аннотация. Мақолада “трансформация” “инвестицион фаоллик” тушунчалар мазмуни ва аҳамияти, тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестиция фаоллигини оширишнинг иқтисодий моҳияти, тижорат банкларнинг даромад манбаларини диверсификация қилиш, фонд бозорида тижорат банкларининг вазифалари, фонд бозорининг иқтисодётдаги бошқа бозорлари билан ўзаро алоқадорлиги, тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестиция фаолиятининг асосий жиҳатларини таҳлили амалга оширилган.

Калит сўзлар: трансформация, инвестиция, тижорат банклари, фонд бозори, қимматли қоғозлар, капитал бозори, молиявий ресурс, иқтисодий ўсиш, пул-кредит сиёсати, молиявий брокерлик, портфел инвестиция.

ПОВЫШЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ НА ФОНДОВОМ РЫНКЕ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Убайдуллаев Дилшод Зубайтович

самостоятельный исследователь

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: dzubaydullayev@gmail.com

ORCID: 0007-0001-3808-3517

Аннотация. В статье подвергается анализу значение понятий «инвестиция», «процесс трансформации», рассматриваются вопросы повышения инвестиционной активности коммерческих банков на фондовом рынке, диверсификации источников финансирования, исследуются доходы коммерческих банков, задачи коммерческих банков на фондовом рынке, взаимодействие фондового рынка с другими рынками, коммерческими банками, определены основные аспекты инвестиционной деятельности на фондовом рынке.

Ключевые слова: трансформация, инвестиции, коммерческие банки, фондовый рынок, ценные бумаги, рынок капитала, финансовые ресурсы,

экономический рост, денежно-кредитная политика, финансовое брокерство, портфельные инвестиции.

INCREASE INVESTMENT ACTIVITY OF COMMERCIAL BANKS IN THE STOCK MARKET IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION

Ubaydullayev Dilshod Zubaytovich

independent researcher

Tashkent State University of Economics

E-mail: dzubaydullayev@gmail.com

ORCID: 0007-0001-3808-3517

Abstract. The article reveals the meaning and significance of the concept "Investment activity of commercial banks in the stock market in the process of transformation", the economic essence of increasing the investment activity of commercial banks in the stock market, diversification of sources of financing, income of commercial banks, tasks of commercial banks in the stock market, interaction of the stock market with other markets in the economy, commercial banks, an analysis of the main aspects of investment activity in the stock market.

Keywords: transformation, investments, commercial banks, stock market, securities, capital market, financial resources, economic growth, monetary policy, financial brokerage, portfolio investments.

Кириш

Замонавий иқтисодиётнинг институционал асосларини барқарорлигини таъминлайдиган энг муҳим ва ажралмас қисми мамлакат банк тизими ҳисобланади. Тижорат банклари ягона универсал воситачилик молиявий институт сифатида мамлакат молия бозорида, шу жумладан унинг фонд бозори тизимида турли хил операцияларни амалга оширишга рухсат этилади.

Банк тизимининг молия бозоридаги ўрнини таҳлил қилиб, иқтисодчи олимлар тижорат банкларининг турли функцияларини ажратиб кўрсатишади. Асосий нуқтаи назар бу жараёнда шундан иборатки, банк иккита асосий функцияни бажаради: кредит эмиссияси механизми орқали мамлакат иқтисодиётини зарур тўлов воситалари билан таъминлаш; жамғармаларни инвестицияларга айлантириш, бу шартли равишда иккига бўлинади – хўжалик юритувчи субъектлардан, аҳолидан бўш пул маблағларини тўплаш ва жалб қилинган ресурсларни кредитга ва тўлов шартлари билан таъминлашга хизмат қилади.

Тижорат банклари фаолиятини ривожлантириш бозор механизмини яратиш учун зарур шартдир. Иқтисодий ўзгариш жараёни банк тизимини ислоҳ қилиш билан бошланди. Ушбу соҳа бугунги кунда ҳам жадал ривожланмоқда. Банк тизими мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим ва ажралмас тузилмаларидан биридир. Банклар ва товар-пул муносабатларининг ривожланиши тарихий жиҳатдан параллел ҳамда бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Тижорат банклари замонавий шароитда

тадбиркорлик амалиётида маълум бўлган молиявий операциялар ва хизматларнинг аксариятини амалга оширадиган энг қадимги ҳамда энг оммавий кредит ташкилотлари гуруҳидир.

Адабиётлар шарҳи

Ҳозирги вақтга келиб тижорат банкларининг фонд бозоридаги фаолияти, улар фаоллигини ошириш масаласи миллий халқаро даражада тадқиқотчилар ва иқтисодчиларнинг эътиборидаги масалалардан биридир. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги иштироки кўп томонламалиги бунга маълум даражада сабаб бўлмоқда. Яъни банklar бунда қимматли қоғозлар эмиссияси орқали капитал жалб қилиш, қимматли қоғозларга инвестиция киритиш, воситачилик асосида бошқа эмитентлар қимматли қоғозларини жойлаштириш кабилар орқали фонд бозоридаги фаолликни оширишга, молиявий ресурслар ва даромадлар таркибини диверсификациялашга интиломоқда. Шу боисдан ҳам тадқиқотчиларнинг бу борадаги қарашларида умумийлик ва ўзига хос фарқли жиҳатлар кузатилади.

Н.М. Гиблова фонд бозори, тижорат банклари ва иқтисодиётнинг реал сектори ўртасидаги ўзаро таъсирни тадқиқ қилган. Унда тадқиқотчи томонидан иқтисодиётнинг реал сектори – инвестицион ресурслар истеъмолчиси сифатида қимматли қоғозлар эмитенти, фонд бирламчи бозори – инвестицияларни молиялаштириш мақсадида пул маблағлари тушумини таъминловчи канал, банklar эса қимматли қоғозларни сотиб олувчи инвестор сифатида кўрсатилади [1]. Кўриб турганимиздек, тадқиқотчи асосан тижорат банкларининг инвестор сифатидаги ролига жиддий эътибор қаратган.

О.И. Лаврушин бошчилигидаги олимлар гуруҳи томонидан тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан операциялари доирасида қимматли қоғозлар бозорида банк фаолияти турлари, банklarнинг ўз қимматли қоғозларини муомалага чиқариши ва жойлаштириши, тижорат банкларининг қимматли қоғозларга инвестицион қўйилмалари, давлат қимматли қоғозларига хизмат кўрсатиш бўйича банк операциялари ва РЕПО битимлари, банklarнинг қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчиси сифатидаги фаолияти кабиларни атрофлича тадқиқ қилинган[2]. Бунда тижорат банкларининг фонд бозоридаги воситачилик фаолияти эътибордан четда қолган.

И.Р. Байбеков эса тижорат банкларининг фонд бозоридаги фаолияти орқали облигациялар портфелини шакллантириш масаларига доир тадқиқотлар олиб борган. Бунда асосий эътибор банк даромадларини диверсификациялаш нуктаи назаридан облигациялар портфелини ҳам диверсификациялашда облигация эмитентларини сифат жиҳатидан баҳолаш методикасига қаратилади [3].

АҚШдаги тижорат банклари ўз акциялари, облигациялари ва депозит сертификатларини фонд бозорида жойлаштириш орқали капитал жалб қилиши, “қимматли қоғозлар бозорида инвестицион фаолият нуктаи назаридан асосан федерал, штат ёки маҳаллий облигацияларга маблағ

йўналтириши” [4] мумкин. Мазкур жиҳатни 1929-1933 йиллардаги буюк депрессия туфайли тижорат банкларига юқори riskли қимматли қоғозларга инвестиция киритиш билан боғлиқ фаолият тақиқланганлиги билан изоҳлашимиз мумкин. “Банкларга акциялар ёки корпоратив облигациялар каби юқори riskли қимматли қоғозларга эгалик қилиш тақиқланади. Ҳазначилик қимматли қоғозлари эса уларнинг паст riskли ва юқори ликвидлилиги туфайли сотиб олинishiга ҳеч қандай чекловлар йўқ”[5]. АҚШда тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ молиявий воситачилик фаолиятига ҳам руҳсат берилмаган. Юқоридагилардан ҳам кўринадики, банкларнинг фонд бозори бўйича маълум бир чегаралар ҳам ўрнатилиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар

Трансформация жараёнида тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестиция фаоллигини оширишнинг иқтисодий моҳиятини бир неча асосий жиҳатлар орқали тушуниш мумкин.

1. Даромад манбаларини диверсификация қилиш.

- riskларни бошқариш: қимматли қоғозлар бозорига сармоя киритиш орқали банклар ўз портфелларини диверсификация қилишлари мумкин, натижада анъанавий кредитлаш ва фойз даромадларига боғлиқликни камайтиради. Бу, айниқса, банкларнинг анъанавий даромадлари ўзгарувчан бўлиши мумкин бўлган иқтисодий ўзгаришлар даврида жуда муҳимдир;

- даромадларни оптималлаштириш: қимматли қоғозлар бозоридаги инвестициялар одатдаги доимий даромадли қимматли қоғозларга нисбатан юқори даромад келтириши мумкин, бу эса банкларга умумий рентабеллигини оширишга имкон беради.

2. Капитал бозорини ривожлантириш.

- ликвидликни таъминлаш: банкларнинг инвестицион фаоллигини ошириш фонд бозорининг ликвидлигини ошириши, уни бошқа инвесторлар учун янада жозибадор қилиши ва потенциал равишда барқарор капитал бозорига олиб келиши мумкин;

- бозор барқарорлиги: банкларнинг фонд бозорларидаги иштироки нархларни барқарорлаштиришга ва ўзгарувчанликни камайтиришга ёрдам беради, бу эса инвестициялар учун янада қулай шароит яратади.

3. Инновациялар ва молиявий маҳсулотлар.

- янги инвестиция имкониятлари: тижорат банклари фонд бозорида тобора фаоллашиб бораётганлиги сабабли, улар кўпинча инвесторларнинг турли еҳтиёжларини қондирадиган инвестиция фондлари ёки акцияларга боғланган облигациялар каби янги молиявий маҳсулотларни яратиш орқали инновацияларни амалга оширади.

- рақобатнинг кучайиши: банклар ўртасида инвестиция фаоллигининг ошиши рақобатни кучайтиради, бу эса истеъмолчилар учун хизматлар ва маҳсулотларнинг яхшиланишига олиб келиши мумкин.

4. Иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.

- корхоналарни молиялаштириш: қимматли қоғозларга сармоя киритиш орқали банклар ўсиш ёки кенгайишга интилаётган компанияларга керакли капитални тақдим этадилар. Бундай қўллаб-қувватлаш инновациялар ва иш ўринларини яратишга ёрдам беради, бу еса иқтисодий ўзгаришларга ижобий таъсир кўрсатади;

- стартапларни қўллаб-қувватлаш: қимматли қоғозларга сармоя киритадиган банклар, шунингдек, ривожланаётган тармоқлар ёки стартапларга қизиқиш билдириши, тадбиркорлик ва технологик тараққиётга ҳисса қўшиши мумкин.

5. Тартибга солиш.

- тартибга солиш соҳасидаги ўзгаришларга мослашиш: ўзгаришлар даврида, масалан, янада еркинлаштирилган иқтисодиётга ўтиш, банклар ўз стратегияларини инвестиция фаоллигини оширишга ёрдам берадиган янги қоидаларга мослаштириш учун созлашлари мумкин;

- рискларни баҳолаш тизимлари: фаолиятни кенгайтириш, тартибга солиш талабларига риоя қилган ҳолда, рискларни самарали бошқариш учун банкларда уларни ишончли баҳолаш тизимини талаб қилади.

6. Пул-кредит сиёсатига таъсири.

- пул-кредит механизмини такомиллаштириш: банклар фонд бозорида фаол иштирок этганда, улар иқтисодиётдаги капитал оқимлари ва кредит шартларига таъсир кўрсатиб, пул-кредит сиёсатини амалга оширишга ҳисса қўшиши мумкин;

- фоиз ставкаларига сезгирликни ошириш: банклар акциялар билан фаолроқ бўлганлиги сабабли, уларнинг фоиз ставкаларининг ўзгаришига сезгирлиги ошиши мумкин; бу кредит бериш амалиётига ва умумий иқтисодий ўсишга таъсир қилиши мумкин.

Тижорат банкларининг асосий мақсади маблағларини кредиторлардан қарз олувчиларга ва сотувчилардан сотиб олувчиларга ўтказишда воситачилик қилишдир. Банклар билан бир қаторда, бошқа молиявий ва кредит-молия институтлари ҳам бозорларда пул ўтказмаларини амалга оширади: инвестиция фондлари, суғурта компаниялари, брокерлик, дилерлик компаниялари ва бошқалар.

Шунингдек банклар қарз мажбуриятларининг икки томонлама алмашинуви билан ажралиб туради: улар ўзларининг қарз мажбуриятларини (депозитлар, омонат сертификатлари ва бошқалар) жойлаштиради ва шу тарзда ижарага олинган маблағлар бошқалар томонидан чиқарилган қарз мажбуриятлари ва қимматли қоғозларга жойлаштирилади. Бу банкларни ўзларининг қарз мажбуриятларини чиқармайдиган молиявий брокерлар ва дилерлардан ажратиб туради. Банклар юридик шахслар олдидаги қарзнинг белгиланган миқдори билан шартли мажбуриятларни ўз зиммаларига олиши билан ажралиб туради. Шу билан банклар турли хил инвестиция фондларидан фарқ қилади, бу унинг активлари ва мажбуриятлари

қийматининг ўзгариши билан боғлиқ барча рискларни ўз акциядорларига тарқатади.

Рақамли технологиялар, ахборот узатиш тизимларининг ривожланиши, турли хил гаджетлар экранидан фонд бозорида операцияларни амалга ошириш учун мобил иловаларнинг пайдо бўлиши фонд бозори ва унда амалга ошириладиган операцияларнинг ривожланишига сезиларли тезлашишни таъминлайди. Мижозлари кўп бўлган ва катта миқдордаги молиявий ресурсларга эга бўлган тижорат банклари молия бозорининг ушбу тизимида ўз фаолиятини фаоллаштириш учун янги имкониятга эга бўлади.

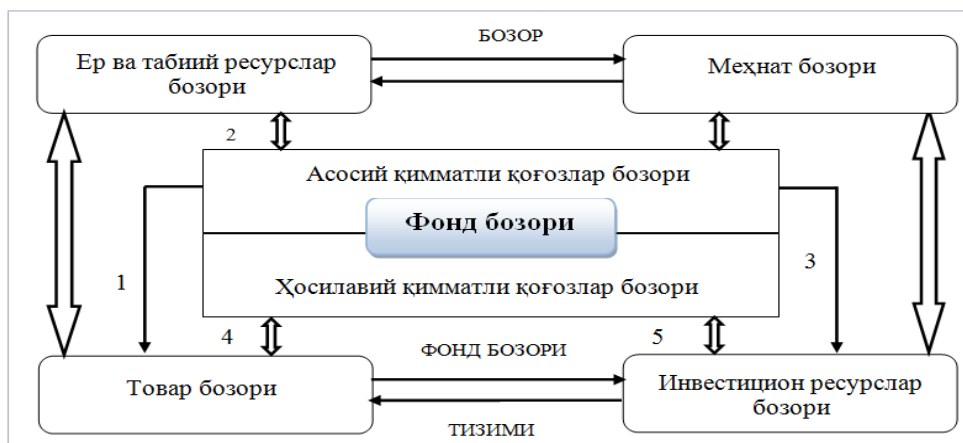
Фонд бозорида тижорат банкларининг фаолияти қимматли қоғозлар ва молиявий воситалар савдосини виртуализация қилиш, қимматли қоғозлар сертификатларини электрон форматга ўтказиш, электрон рақамли имзони жорий этиш, киритилган маълумотларни тасдиқлашнинг биометрик усуллари ва барқарор иқтисодий ривожланиш нуктаи назаридан фонд бозорида тижорат банкларининг аҳамияти молиявий воситачилик масалалари бўйича барча жиҳатларини қамраб олади. Шунингдек тижорат банкларининг иқтисодий тизимдаги муҳим ролини барқарор равишда ўзгартириш ва уларнинг барқарор ривожланиш концепцияларида фаол иштирок этиш тенденциясини белгилаш билан боғлиқ назарий ва услубий характердаги баъзи муаммолар мавжудлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Тижорат банкларининг ўз қимматли қоғозларини чиқариш бўйича операциялари услубий жиҳатдан энг ривожланган ҳамда тартибга солинган бўлади. Инвестиция ва воситачилик фаолияти камроқ тартибга солинади. Шунга қарамай, ушбу соҳаларнинг барчасида банklar деярли бир хил фаолият кўрсатади.

Банкларнинг инвестициялари деганда даромад (фойда) олиш муддати давомида банкларнинг ташаббуси билан қимматли қоғозларга пул маблағларини йўналтириш тушунилади.

1-чизма.

Фонд бозорининг иқтисодётдаги бошқа бозорлари билан ўзаро алоқадорлиги*

* Муаллиф томонидан тузилган.

Юқорида келтирилган чизмага кўра, фонд бозори тизими инвестиция фаолиятига боғлиқ бўлиб, шу орқали иқтисодийни барқарор ривожланиши, аҳоли турмуш даражасини оширишдаги ўрни муҳим эканлигини инобатга олиб, фонд бозори фаолиятини такомиллаштириш лозим. Шунга кўра, инвестиция оқимларининг ҳаракатланиши жараёнида ресурслар бозори қимматли қоғозларда, товар бозори – коносаментларда, тижорат векселларида (1), товар – фьючерс ва опционларда (4); ер ва табиий ресурслар бозори – шу ресурслар билан таъминланадиган акциялар, облигацияларда (2); ишлаб чиқаришда тўпланган инвестиция ресурслари бозори – акция, облигация, депозит сертификат, вексель ва чекларда (3); молиявий бозор – фьючерслар ва опционларда акс этади (5).

Банк инвестициялари одатда бир йилдан ортиқ муддатга эга бўлган қимматли қоғозларни ўз ичига олади. Қимматли қоғозларнинг айрим турларини сотиб олган банклар маълум мақсадларга эришишга интилади, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- инвестициялар хавфсизлиги;
- инвестицияларнинг рентабеллиги;
- инвестицияларнинг ўсиши;
- инвестицияларнинг ликвидлиги.

Фонд бозорининг эмиссиявий қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий воситалар билан битимларни мижознинг топшириғига биноан, унинг манфаатлари бўйича амалга оширувчи профессионал иштирокчиси брокер деб аталади.

Бугунги кунда мавжуд турли туман қимматли қоғозлар тизимининг ичида иерархия даражалари ва кичик тизимларни шакллантириш орқали бозор тузилмасига таъсир қилади. Шундай қилиб, кўплаб бир турдаги молия инструментлари фонд бозорининг кичик тизимларини (акциялар бозори, муддатли бозор ва ҳ.к.) ташкил этади ва бу тизимлар белгиланган тартиб асосида ишлайди. Қимматли қоғозларнинг муайян турлари пайдо бўлиши бозорда уларга хизмат кўрсатадиган ихтисослашган институтлар пайдо бўлишига олиб келади (масалан, регистраторлар институтининг ривожланиши эгасининг номи ёзилган қимматли қоғозлар айланиши билан; депозитарийлар институти – ҳужжатсиз қимматли қоғозларни сақлаш ва уларга бўлган эгалик ҳуқуқини қайд қилиш зарурати билан боғлиқ).

Тижорат банклари қимматли қоғозлар бозорида акциялар ва облигацияларни сотиб олувчилар ва сотувчилар сифатида ҳаракат қилишлари мумкин, бу эса сотиб олиш ва сотиш нархлари ўртасидаги фарқдан келиб чиқади.

Кўпгина банклар белгиланган инвестиция мақсадларига эришиш учун турли хил молиявий воситаларга сармоя киритиш орқали индивидуал инвесторлар ва институционал мижозлар учун активларни бошқариш хизматларини таклиф қилишади.

2-чизма.

Тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестиция фаолиятининг асосий жихатлари*

Муаллиф томонидан тузилган.

Тижорат банклари бозор ишлаб чиқарувчилари сифатида бозор ликвидлигини таъминлаши мумкин, бу уларга сотиб олиш ва сотиш нархлари тарқалишидан даромад олиш имконини беради.

Тижорат банклари инвестиция фондларини яратиши ва бошқариши мумкин, бунда мижозлар маблағлари фонд бозорига сармоя киритиш учун йиғилади.

Инвестиция фаолияти турли хил активларга инвестициялар билан боғлиқ хатарларни синчковлик билан таҳлил қилишни талаб қилади. Банклар хавфларни камайтириш учун турли хил ҳимоя воситаларидан фойдаланадилар. Муваффақиятли инвестиция қилиш учун банклар бозор тенденцияларини таҳлил қиладилар, компанияларни баҳолайдилар ва активлар қийматиға таъсир қилувчи бошқа омилларни баҳолайди.

Банклар ўз мижозларининг қимматли қоғозлари билан таъминланган кредитларни тақдим этиши ёки молиялаштиришни жалб қилиш учун ўз портфелидан фойдаланиши мумкин. Шунингдек тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестицион фаолияти хатарларни бошқаришда фойдани максимал даражада оширишга қаратилган турли хил иш йўналишларига эга бўлган кенг қамровли соҳадир.

Хулоса

Трансформациялаш жараёнида тижорат банкларининг фонд бозоридаги инвестиция фаоллигининг ошиши молия институтларининг ўзига ҳам, умуман иқтисодиётга ҳам кўп қиррали таъсир кўрсатади. Бу капитал бозорининг самарадорлиги ва барқарорлигини ошириш билан бирга диверсификация ва инновацияларга ёрдам беради. Шу билан бирга, барқарор ўсиш ва молиявий барқарорликни таъминлаш учун рискларни бошқариш ва меъёрий-ҳуқуқий базага риоя қилишнинг пухта амалиётини талаб қилади.

Юқоридагилар келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни шакллантирдик.

1. Фонд бозори ва инвестициялар давлатнинг ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол, жамғариш, экспорт ва импорт соҳасида амалга оширилаётган чора-тадбирларида муҳим роль ўйнайди. Фонд бозорида жамланган маблағлар давлатнинг институционал, таркибий, инвестициявий, фискал, пул-кредит, иқтисодий, ижтимоий, ташқи иқтисодий, илмий-техникавий йўналишларидаги чора-тадбирларни амалга оширишда кенг фойдаланилади. Фонд бозорида инвестицион фаолиятнинг асосий вазифаси фақат акциялар бозорини ривожлантириш эмас, балки инвесторлар сармояларини, пул маблағларини бир жойга жамлаб, уларни турли инвестиция мақсадларида ишлатишдан, тақсимлаш ва қайта тақсимлашдан иборат. Фонд бозори кўп миқдордаги сармоядорларнинг маблағларини йиғиб, уни турли хил қўйилмалар учун тақсимлаши лозим. Бу бозорнинг ҳажмдорлигига ва хилма-хиллигига, яъни муомаладаги қимматли қоғозларнинг мумкин қадар сармоядорлар ўртасида тарқатилишига боғлиқ.

2. Фонд бозори бир қанча сабабларга кўра тижорат банкларининг инвестиция фаоллигини оширишда муҳим рол ўйнайди. Хусусан, фонд бозори банкларга акциялар ва мажбуриятлар чиқиш орқали қўшимча капитални жалб қилишда ёрдамлашади. Бу уларга кредит портфелларини кенгайтириш ва молиялаштириш ҳажмини ошириш имкониятини беради.

3. Тижорат банклари томонидан ставкалар ва валюта курсларининг ўзгариши билан боғлиқ хатарни ҳимоя қилиш учун фонд бозоридан фойдаланиш мумкин. Бу уларга турли хил молиявий имкониятларга ишонч сармоя киришга замин яратади.

4. Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозларга сармоя киритиш мумкин, бу уларга ажратмалар ва капитал даромадлардан олиш имкониятини беради. Бу фонд бозорида фаол иштирок этиш учун қўшимча рағбат яратади. Шаффофлик ва фонд бозорини тартибга ўрнатиш миқдорларнинг ишончини оширишга ёрдам бериши, бу эса банклар учун депозит ва жалб қилинган маблағлар ҳажмини ошириш мумкин.

5. Фонд бозорининг ривожланиши иқтисодиётнинг турлари бўйича инвестицияларни жалб қилиш ёрдам беради, бу эса банклар ва уларнинг миқдорлари учун даромад олиш учун янги имконият яратади. Шундай қилиб, фонд бозори тижорат банклари учун муҳим восита бўлиб, уларнинг инвестиция фаолияти ва умумий молиявий барқарорлигини оширишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Гиблова Н.М. Тенденции и перспективы развития инвестиционных операций коммерческих банков на фондовом рынке России. Автореферат диссертации ... канд. экон. наук. – Москва, 2013. – 26 с.

2. Банковское дело: учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. 13-е изд. – М.: КНОРУС, 2020. – С. 477-498; 514-522. (632 с.)

3. Байбеков И.Р. Формирование облигационных портфелей коммерческими банками на российском биржевом рынке. Автореферат диссертации ... канд. экон. наук. – Саратов, 2015. – 29 с
4. Frederic S. Mishkin. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets, 11th Edition. Pearson, 2016. – P. 235.(745 p).
5. Frederic S. Mishkin and Stanley G. Eakins. Financial markets and institutions. Global edition. Pearson, 2018. – P. 290. (706 p).
6. Абдуллаева Ш.З. Банк иши: дарслик. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2017. – 528 б.
7. Атаниязова М. Тижорат банкларининг инновацион фаолияти хусусидаги илмий-назарий қарашлар ва уларга муаллифлик муносабатлари // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. – 2015 йил. – 1-сон. – 5 б.
8. Шадиева Д.Х. Янги Ўзбекистоннинг банк тизимида инновацион хизматларни ривожлантириш муаммолари ва ечимлари// Янги Ўзбекистонда илм ва инновациялар тараққиёт омили сифатида: олий ўқув юртлариаро республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2023. – Б. 53-57.
9. Ходжимамедов А.А. Банк тизимини инновацион ривожлантириш йўналишлари// Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. – 2022 йил. – № 4. – 1-9 б.

TIJORAT BANKLARINING INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINI BAHOLASHDA CAMELS USULIDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI

Uroqboyeva Farzuna Axmadjonovna

tayanch doktorant

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: farzunaaxmadjonovnaa@gmail.com

ORCID:0009-0000-4777-9865

Annotatsiya. Maqolada rivojlangan mamlakatlarda markaziy banklar tomonidan qo'llaniladigan investitsiya jozibadorligini baholashning CAMELS usuli ko'rib chiqilgan. Bu usul mamlakatimiz tijorat banklarining investitsiya jozibadorligini baholash uchun moslashtirilgan. Tijorat bankining investitsiya jozibadorligini baholashda investitsiya salohiyati haqida aniqroq tasavvurga ega bo'lish uchun rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari tomonidan ishlab chiqilgan usullarni o'z ichiga olishi va tijorat banklari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak. Istalgan natijalarga erishish uchun moliyaviy barqarorlikning barcha muhim ko'rsatkichlarini qamrab olgan ushbu metodologiyani takomillashtirish masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: investitsiya jozibadorligi, Camels usuli, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, investitsiya tahlili

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА CAMELS ПРИ ОЦЕНКЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Урокбоева Фарзуна Ахмаджоновна

базовый докторант

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: farzunaaxmadjonovnaa@gmail.com

ORCID:0009-0000-4777-9865

Аннотация. В статье рассматривается метод оценки инвестиционной привлекательности CAMELS, используемый в настоящее время центральными банками развитых стран. Данный метод адаптирован для оценки инвестиционной привлекательности коммерческих банков в нашей стране. В целом, оценка инвестиционной привлекательности коммерческого банка должна включать в себя методы, разработанные центральными банками развитых стран, и учитывать специфику деятельности коммерческих банков, чтобы иметь более четкое представление об инвестиционном потенциале. Для достижения желаемых результатов ставится задача усовершенствовать данную методику, которая охватывает все важные

показатели финансовой устойчивости.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, метод Camels, ликвидность, финансовая устойчивость, инвестиционный анализ

CHARACTERISTICS OF USING THE CAMELS METHOD IN ASSESSING INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF COMMERCIAL BANKS

Urokboyeva Farzuna Akhmadjonovna

*The basic doctoral
student of Tashkent State
University of Economics*

E-mail: farzunaaxmadjonovnaa@gmail.com

ORCID:0009-0000-4777-9865

Abstract. This article examines the CAMELS method of assessing investment attractiveness currently used by Central Banks in developed countries. This method is adapted to assess the investment attractiveness of commercial banks in our country. In general, the assessment of the commercial bank's investment attractiveness should include the methods developed by the Central Banks of developed countries and take into account the specific characteristics of commercial banks' activities in order to have a clearer picture of the investment potential. In order to achieve the desired results, it is aimed to improve this methodology, which covers all important indicators of financial stability. The improved methodology was tested for investment analysis of SQB Bank.

Keywords: investment attractiveness, Camels method, Liquidity, financial stability, investment analysis.

Introduction

Since banks are commercial organizations, their goal is to maximize profits, so it is appropriate to use financial ratios to determine their financial stability. At the same time, banking has its own risks, for example, the risk of non-repayment of loans. Thus, the assessment of the bank's investment attractiveness should be comprehensive and take into account international experience. Analysis using the CAMELS method is one of the most common methods of investment analysis in the banking sector, developed by the Bank of International Settlements and other foreign financial institutions. In recent years, the interest of financial institutions, especially banks, in the CAMELS method has increased, because this method is one of the most important indicators of the financial activity of banks and provides important information to dealers in financial markets. As a result, investors in these markets decide whether or not to invest in the shares of these banks or exit existing investments according to the classification level, because the components of the CAMELS classification are influenced by two main factors, namely simple represents the market value of the stock, i.e. the return and the risk[1]. The

abbreviation CAMELS is a combination of the initial letters of the analyzed components [2]:

C - capital adequacy.

A - asset quality.

M - management quality.

E - income or profitability.

L – liquidity.

S - sensitivity to risk.

Based on the results of the assessment of each component, a comprehensive rating is determined:

1 – strong;

2 - satisfactory (satisfactory);

3 - fair (average);

4 - unsatisfied (unsatisfied);

5 - marginal (critical).

Taking into account the successful changes in the banking business, the safety and stability of the banking system depends on the success of banks in adopting sound and effective strategies and systems for managing their own capital, various banking risk management and improvement policies, as well as in order to increase the capital adequacy of banks. depends on the policy of increasing the quality of assets in order to reduce the amount of risks determined by international standards and agreements, to develop the transparency of the accounting system and the practice of financial disclosure [3].

The CAMELS rating model is based on the evaluation of performance of the banks and financial institutions by scrutinizing its balances sheet, as well as, profit and loss statement on the basis of each component[4].

CAMELS rating are calculated in order to show financial performance of the banks in different respects. This system is a natural object of analysis, as it is not only a widespread supervisory tool, but also one of the few generally accepted quantifiers of the otherwise soft notion of bank safety [5].

(Girija and Nayak, 2020). The CAMELS rating model was modified in 1997 when a sixth component was added to address price and interest rate risks (IRR): the component is called Sensitivity to Market Risk (“S”). Each component of the CAMELS model is rated on a scale of 1 to 5 [6].

In their study, Jordanian researchers used the CAMELS rating model to provide a comprehensive assessment of commercial banks listed on the Amman Stock Exchange (ASE). This study discusses the impact of the CAMELS model on the performance of banks. The study was conducted on a sample of 13 commercial banks in Jordan during 2012-2018. The results of this study found that there is a significant effect of the CAMELS dimensions of management efficiency, earning quality, liquidity, and risk sensitivity on the financial performance of commercial banks, but there is no statistically significant effect of the CAMELS dimensions of capital adequacy and asset quality on the performance of commercial banks [7].

Analysis and results

CAMELS is a recognized international rating system used by banking supervisory authorities and financial institutions to evaluate them on six factors, its abbreviation: capital adequacy, asset quality, governance, income, liquidity and risk sensitivity. Supervisory authorities assign points on a scale for each factor for each bank. 1 is the best and 5 is the worst. The CAMELS approach and rating system, like any other rating system, helps to identify the strengths and weaknesses of financial institutions. The CAMELS assessment methodology is actively used by state regulatory authorities in the banking sectors of Europe and the USA.

However, this approach to valuation cannot fully reveal the bank's investment attractiveness. The CAMELS assessment methodology, on the one hand, sufficiently reveals the bank's financial condition for the supervisory authority, but on the other hand, since the regulator and investors have different goals, this methodology misses the elements that experienced investors pay attention to first. , contains aspects that are not of interest to investors.

As a rule, the analysis of the efficiency of bank management mainly considers abstract concepts: the ability to anticipate and reduce bank risks, the level of control and the speed of response, compliance with the recommendations of supervisory bodies, and compliance with the rules of ethics in banking activities. banking business and others. Thus, the investor evaluates the performance of the management based on his perceptions. But to make the analysis more objective, you should use a quantitative indicator. In addition, the use of such an indicator makes it possible to compare the performance of the organization with similar ones in the field. This implies the need to use the value of the bank's equity (EV) and residual income (RI) to calculate the effectiveness of bank management. These indicators are aimed at bringing maximum profit for the bank.

Table 1.

The most important indicators of SQB Bank in 2021-2023*

Indicators (billion soums)	2020y.	2021y.	2022y..	Increase from 2020 to 2022	
				Amount	In percent (%)
Asset value	48323,845	55731,916	63191,965	14868,12	30,71
The amount of bank loans granted	38959,958	42537,051	48420,489	9460,531	24,28
Funds for possible credit losses	1902,715	1992,743	2877,899	975,184	51,25
Gross profit	119,903	857,756	620,910	501,007	417,84

*It was prepared by the author based on the financial statements of SQB Bank (ANNUAL REPORT OF "UZSANOATKURILISHBANK" JSC FOR THE END OF 20202022)

Adequacy of loan loss reserves is calculated as the ratio of the respective reserves to the amount of bank loans granted. Accordingly, the value of this indicator was 4.9% in 2020, 4.7% in 2021, and 5.9% in 2022. So, there is a positive dynamics of the indicator, which is a positive factor.

To analyze the concentration of the bank's credit risk, information on the types of borrowers is required:

Table 2.

Types of bank borrowers*				
Indicators (billion soums)	2020 y.	2021 y.	2022y.	Increase from 2020 to 2022 (%)
Individuals	4361,970	4349,321	5566,991	27,6
Manufacturing	12165,253	15849,75	18207,559	49,6
Trade and services	4338,733	4441,329	5554,150	28
Oil and gas and chemical industry	9999,561	10704,31	10885,326	8,8
Agriculture	3616,095	3745,481	3460,679	-4,29
Energetics	3396,794	2176,801	3114,928	-8,3
Transport and communication	2198,157	2367,542	2883,334	31,17
Construction	786,110	895,234	1625,421	107

*It was prepared by the author based on the financial statements of SQB Bank (ANNUAL REPORT OF "UZSANOATKURILISHBANK" JSC FOR THE END OF 2020-2022)

Let's calculate the return on assets using the following formula:

$$ROA = \frac{\text{Net Income}}{\text{Total assets}} \times 100\%$$

Accordingly, the return on assets of SQB Bank will be 0.24% in 2020, 1.5% in 2021; In 2022, it was 0.98%. Thus, we see positive dynamics, but the return on assets is quite low. It follows that, analyzing the main indicators of the quality of assets, this bank can be rated "3", that is, average. The bank has some shortcomings that will affect its operations in the future.

Grouped information on the scale of the bank's financial flows allows us to draw conclusions about its profitability (Table 3).

Table 3.

Information on the financial results of SQB Bank in 2020-2022*					
Indicators (billion soums)	2020 y.	2021 y.	2022 y.	Increase from 2020 to 2022 (%)	
				Amount	In percent (%)
Interest income	3 267,739	4155,398	5069,393	913,995	21%
Interest expenses	1667,66	2067,905	2626,371	558,466	27%
Net interest income	1600,074	1698,580	2443,022	744,442	43%
Costs of provisioning for loan losses	1200,998	1408,194349	2 008, 948 377	600,754	42%
Net interest income excluding allowance for loan losses	1622,077	2066,879854	2595,242711	528,36	25%

Net commission income	320,323	275,594	317,277	41,683	15%
Interest-free income	1 690, 672 392	2164,323578	2895,770101	731,45	33%
Profit before tax	134,482	1071,570	821,764869	-249,81	-24%
Profit tax	22,358	211,413	232,827820	21,414	10%
Financial result	119,993	857,736	620,910	-236,826	-28%

*It was prepared by the author based on the financial statements of SQB Bank (ANNUAL REPORT OF "UZSANOATKURILISHBANK" JSC FOR THE END OF 20202022)

As can be seen from this table, in general, the bank's financial indicators have an upward trend. Now, let's analyze the bank's net interest margin. The net interest margin is one of the main indicators of the bank's activity and reflects the efficiency of the bank's active operations. It is defined as the ratio of the difference between interest (commission) income and interest (commission) expenses to bank assets. In 2020, the value of this indicator was 4.05%, in 2021 - 3.8%, and in 2022 - 4.8%. Analysis shows that the bank's interest margin increased by 0.75 percent. Now let's look at the profitability of lending. This indicator is calculated as the ratio of loan income to the size of the bank's loan portfolio. In 2020, the profitability of the bank's credit activity was 7.53%, in 2021 it was 8.68%, and in 2022 it was 9.55%. Thus, the indicator increased by 2.02%, it follows that the value of the profitability of credit operations and the interest margin have high indicators for the stable operation of the bank. According to the above indicators, it is appropriate to give 3 points to SQB Bank .

In order to ensure the stability of the banking system, to protect the interests of bank loans and depositors, to strengthen the liquidity and solvency of banks, the Central Bank has established requirements for the minimum amount of bank capital to start banking operations. The amount of the requirement for the minimum amount of capital may vary, taking into account several indicators, such as the state of the country's economy, the level of inflation, the support of international economic relations. Below are the requirements set by the Central Bank of the Republic of Uzbekistan for the minimum amount of capital for commercial banks.

Figure 1.

The minimum amount of capital for commercial banks*

*Decree of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan dated June 13, 2015 No. 14/3.

According to the information presented in the table, today banks need 350 bln. soum should have its own funds. The capital of banks, while performing the function of a "protective cushion" for them, today remains a source of long-term investments and long-term loans. In the analysis of capital of banks, the main attention should be focused on the composition and dynamics of capital, its stability, adequacy and efficiency.

Table 4.

Analysis of bank capital structure*

	Indicators	01.01.2021	01.01.2022	01.01.2023	Change
		soum	soum	soum	In percent (%)
1.	Preference shares issued	7 030 000	7 030 000	7 030 000	0%
2.	Common shares issued	4 627 483 904	4 627 483 904	4 627 483 904	0%
3.	Reserve fund	1255477029	1 595 250 627	1 660 235 278	32%
4.	Additional capital	696 121	696 121	696 121	0%
5.	Retained earnings	813 661 000.00	999 189 653	1 532 675 890	88%
6.	Net profit	113013000	998 221 670	588 937 049	500%
	Total	6 704 348 045	7 700 913 106	7 828 121 193	16%

*<https://sqb.uz/uz/for-investors/reports-and-presentations-uz/>

Let's analyze the bank's risk sensitivity based on the risk index. The standard deviation of SQB Bank for 2020-2022 will be as follows:

$$s(\text{ROA}) = \sqrt{\frac{(0.66)^2 + (-0.59)^2 + (0.07)^2}{2}} = 0,62$$

Let's calculate the risk return taking into account the expected return on assets as the average return on assets for the considered period (1.1).

$$\text{Ir} = \frac{(E(\text{ROA}) + \text{CAP})}{s(\text{ROA})} = \frac{0,91 + 0,62}{0,62} = 2,46$$

Average index value shows a balanced level of risk and return. The assigned liquidity rating for SQB Bank is 2 points.

Conclusion

A comprehensive assessment using our modified CAMELS model allowed SQB Bank to make the following conclusions about the bank's investment attractiveness: excellent indicators of management efficiency (stable positive dynamics of the internal value of shareholders), dynamics of asset quality (positive dynamics) and risk sensitivity (the average value of the risk index) are showing positive indicators. Also, the dynamics of liquidity coefficients, the profitability of

the authorized capital, the decrease of the coefficients such as total solvency have small disadvantages. Thus, SQB Bank has high investment attractiveness.

References

1. Al-Dahlaki, A. J, (2018). The effect of CAMELS classification on the market value of the common stock: an analytical research in a sample of Iraqi banks. *Al-Kut Journal of Economic and Administrative Sciences*, 1(30), 144- 163.
2. Commercial Bank Examination Manual, Section A.5020.1 URFIS // Federal Reserve System United states of America [Tekst] – URL: <https://www.federalreserve.gov/boarddocs/supmanual/cbem/A50201.pdf>
3. Yahya, S. A, (2017). Applying CAMELS system in evaluating the performance of Egyptian banks in light of international standards and agreements. *The Scientific Journal of Commercial and Environmental Studies*, 8(2), 593-613.
4. Deyoung,R.,Flannery,M.J.,Lang,W.W.&Sorescu,S.M.,“Theinformationcontentofbankexamratingsandsubordinateddebtprices”,*JournalofMoney,CreditandBanking*,vol.33,no.4,pp.900-925,2001.
5. Özturul G. Performance evaluation of banks and banking groups: Turkey case, Doctoral dissertation, Middle East technical university. 2011.
6. NATIONAL CREDIT UNION ADMINISTRATION (2021). CAMELS Rating System. Proposed Rules, 09, 13494–13498.
7. Bawaneh, A. A. & Dahiyat, A. (2019). Performance Measurement of Commercial Banks in Jordan Using the Camels Rating System. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 23(6), 1–7.
8. ANNUAL REPORT OF "UZSANOATKURILISHBANK" JSC FOR THE END OF 2020(2022).
9. Decree of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan dated June 13, 2015 No. 14/3.

RAQAMLI BANK XIZMATLARINI TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

Yo'ldosheva Iroda Ibodulla qizi

*bank ishi kafedrasi o'qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: iroday525@gmail.com
ORCID:0009-0009-0414-1920*

Annotatsiya. Maqolada raqamli bank xizmatlarini takomillashtirish yo'llari tadqiq etilib, raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali nafaqat boshqaruv va biznes jarayonlarini qayta qurish, balki bank sohasida ham mijozlar hayotini yengillashtiradigan innovatsiyalar tahlil qilingan va tavsiyalar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: bank, raqamli bank, bank xizmatlari, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, transformatsiya.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Юлдашева Ирода Ибодулла кызы

*преподаватель кафедры
банковского дела
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: iroday525@gmail.com
ORCID:0009-0009-0414-1920*

Аннотация. В статье исследуются вопросы совершенствования цифровых банковских услуг, анализируются не только проблемы реструктуризации управленческих и бизнес-процессов, но и использование инноваций в банковской сфере, облегчающих жизнь клиентов, предлагаются соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: банк, цифровой банк, банковские услуги, юридическое лицо, физическое лицо, трансформация.

ISSUES OF IMPROVING DIGITAL BANKING SERVICES

Yuldasheva Iroda Ibodulla kyzy

*Lecturer of the Department of Banking
Tashkent State
University of Economics
E-mail: iroday525@gmail.com
ORCID:0009-0009-0414-1920*

Abstract. The article examines the issues of improving digital banking services, analyzes not only the problems of restructuring management and business processes, but also the use of innovations in the banking sector that make life easier for clients, and offers appropriate recommendations.

Keywords: bank, digital bank, banking services, legal entity, individual, transformation.

Kirish

So'nggi bir necha yil ichida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan axborot texnologiyalariga asoslangan holda masofadan turib xizmat ko'rsatadigan kompaniyalar soni ortib bormoqda va butun dunyo bo'ylab raqamli transformatsiya tomon qadam tashlayotganligini ko'rishimiz mumkin. Raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali nafaqat boshqaruv va biznes jarayonlarini qayta qurish, balki bank sohasida ham bir qator mijozlar ishini engillashtiradigan yangiliklarni amalga oshirish mumkin. Aynan raqamli banklar an'anaviy banklarga raqobatbardosh bank tizimi sifatida qaralmoqda.

Mamlakatimiz aholisining tijorat banklari online bank xizmatlaridan foydalanish darajasi 2023-yil holatiga 39 575 598 kishini tashkil qilmoqda. Bu esa so'ngi besh yillikda 4,5 barobarga ortgan. 2020-yilda tashkil etilgan TBC Bank ATB 2023-yil iyul oyiga kelib raqamli bank ilovasini yuklab oluvchilar soni 3 milliondan ortgan, bu ko'rsatkichga Anor bank AJ oktyabr oyiga kelib yetishdi. Mazkur holat yurtimizda raqamli banklarga bo'lgan talab kundan-kunga ortib borayotganidan dalolat bermoqda.

Adabiyotlar sharhi

Ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan bank xizmatlariga doir mavzu o'rganilgan bo'lishiga qaramasdan, aynan raqamli bank xizmatlari va masofaviy moliyaviy operatsiyalardan foydalanish masalalari chuqur o'rganilmagan. Shuningdek jahon amaliyotida raqamli bank xizmatlari faoliyati kengayib borayotgan sharoitda respublikamizda raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish borasida chuqur ilmiy izlanishlar olib borilmagan.

Tadqiqotchilar A. A. Анохина va E.Н. Донская bank xizmatlariga quyidagi ta'rif beradi: “Raqamli texnologiyalarning faol rivojlanishining hozirgi bosqichida bank va mijoz o'rtasidagi o'zaro aloqaning masofaviy shakllari tobora ko'proq qo'llanilmoqda, chunki u yoki bu bank xizmatlarini olish uchun jismoniy hozir bo'lish talab qilinmaydi [10].” Rossiyalik olim O. I. Ryabicheva bank sohasidagi sodir bo'layotgan o'zgarishlar haqida shunday deydi: “Bank xizmatlari va mobil banking sohasidagi muhim yangiliklardan biri tezkor to'lov tizimini ishlab chiqish va joriy etish bo'ldi [9]”.

Umuman olganda raqamlashtirish banklarga mijozlarning moliyaviy xizmatlardan foydalanishini soddalashtirish imkonini beradi, xodimlar uchun asosiy vazifalarni avtomatlashtiradi va moliyaviy tashkilotlarning ofislari va ish joylari sonini optimallashtirish orqali operatsion xarajatlarni tejashga yordam

beradi.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda yurtimizda raqamli banklar sonining ortib borishi mijozlarning bu turdagi banklarga bo‘lgan talabining yuqori ekanligidan dalolat beradi. Bunday holatda raqamli banklar oldida resurs bazaning miqdorini barqaror mablag‘lar hisobiga oshirishlari zarur.

Raqamli banklarning asosiy mijozlari jismoniy shaxslar bo‘lganligi bois banklar barqaror resursni faqat jismoniy shaxslarning o‘zlaridan emas yuridik mijozlardan ham jalb qilishni yo‘lga qo‘yishlari maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu maqsadda raqamli banklar depozitning turlari va jozibadorligini oshirishlari zarur, natijada barqaror resurs hamda mijozlar sonini oshirishga erisha oladilar.

1-jadval.

Masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni (2023-yil holatiga)*.

№	Bank	Yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar	Jismoniy shaxslar	Jami
1.	Milliy bank	97 296	1 614 472	1 711 768
2.	O‘zbekiston sanoat- qurilish banki	72 183	5 993 998	6 066 181
3.	Agrobank	197 533	5 378 755	5 576 288
4.	Ipoteka-bank	164 079	2 793 710	2 957 789
5.	Mikrokreditbank	69 436	980 080	1 049 516
6.	Xalq banki	117 911	3 904 633	4 022 544
7.	Garant bank	6 853	93 383	100 236
8.	Biznesni rivojlantirish banki	29 407	256 665	286 072
9.	AVO bank	109	405	514
10.	Poytaxt bank	1 090	10 491	11 581
11.	Tenge bank	2 221	629 822	632 043
12.	TBC bank	0	1 721 587	1 721 587
13.	ANOR bank	23 230	3 524 261	3 547 491
14.	UZUM bank	0	1 440 000	1 440 000
Jami		1 325 756	38 249 842	39 575 598

*Muallif tomonidan tayyorlangan.

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, mamlakatimizda nafaqat raqamli banklar, balki qolgan tijorat banklari ham jismoniy va yuridik shaxslarga masofaviy moliyaviy operatsiyalarni taqdim etayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Respublikamiz hududida dastlabki raqamli bank sifatida lequnziya olib o‘z faoliyatini boshlagan bank sifatida Anor Bank AJ ni ko‘rishimiz mumkin. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2018-yildagi qarori bilan Markaziy bankka normativ-huquqiy hujjatlarni zamonaviy bank xizmatlarini ko‘rsatish uchun to‘siqlarni bartaraf etish va sharoit yaratish, shu jumladan chakana xizmatlarga

ixtisoslashgan “raqamli” banklar va bank bo‘linmalarini tashkil etish topshirig‘i berilgan edi.

2-jadval.

**Raqamli banklarning depozit operatsiyalari
tahlili (mlrd so‘mda)***

Bank nomi	01.10.2021			01.10.2022			01.10.2023		
	Jami depozitlar	shundan		Jami depozitlar	shundan		Jami depozitlar	shundan	
		jismoniy shaxslar	yuridik shaxslar		jismoniy shaxslar	yuridik shaxslar		jismoniy shaxslar	yuridik shaxslar
Anor bank	518	289	229	2 685	1 549	1 137	3 823	2 633	1 190
TBC bank	314	314	0,04	1 158	1 142	16	2 349	2 290	59

*Muallif tomonidan tayyorlangan.

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatmoqdaki, Anor bank so‘ngi uch yillikda umumiy depozitlari miqdorini 7.4 barobarga oshirishga, yani 518 mlrd so‘mdan 3 823 mlrd so‘mga ko‘paytirishga erishgan bo‘lsa, jismoniy shaxslardan jalb qilingan depozitlar miqdori 9.1 barobarga oshib, jami deposit tarkibida qariyb 69 foizni tashkil etmoqda. Xuddi shu davr mobaynida TBC bank depozitlar miqdorini 7.5 barobarga yetkazgan, ya’ni 314 mlrd so‘mdan 2 349 mlrd so‘mga yetkazgan, jismoniy shaxslardan jalb qilingan depozitlar miqdori esa 7.3 barobarga oshib, jami deposit tarkibida qariyb 97.5 foizni tashkil etmoqda. Anor bank va TBC banklarning depozitlari miqdori jami banklar depozitlari miqdorining 2023-yil 1-oktyabr holatiga 2.8 foizni tashkil qilgan, bunda jismoniy shaxslar raqamli banklarga qo‘ygan depozitlar ulushi 6.4 foizni tashkil etgan.

Respublikamiz hududida raqamli bank xizmatlarini kengaytirish uchun nafaqat aktiv operatsiyalar, balki passiv operatsiyalar, ya’ni depozit va qimmatli qog‘ozlar chiqarish kabi operatsiyalarni taqdim etish orqali banklarning resurs bazasini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Hozirgi kunda Sanoat Qurilish ATB o‘z mijozlariga eng yangi raqamli xizmatlarni taklif qilmoqda. Bularga misol qilib aytadigan bo‘lsak, yuridik shaxslar uchun alohida xizmatlar, yani ularga bank mijoz dasturi, sms bank xizmati va mobil bank xizmatlarni taklif qilmoqda. Yana bir yangilik yuridik shaxslar uchun 24/7 rejimidagi uzluksiz tezkor xizmat turlari tashkil etildi. Jismoniy shaxslar uchun hozirda “Joyda” ilovasi orqali berilgan barcha xizmat turlari, yani masofadan turib uzcard, xumo, xalqaro to‘lov kartalari va electron kashlyok, hisob raqamlar ochish uchun onlayn ariza berish, onlayn kreditlar, onlayn omonatlar, kredit kartalar olish hamda bankka kelishdan oldin navbat olish ham shu ilova orqali amalga oshiriladi. Plastiklari tayyor bo‘lishi bilan oq bankka kelishi shart emas, yani yana bir xizmat turi SQBning uylariga etkazib berish xizmatidir.

Kredit kartalarni ham onlayn tarzda oladi, ularning ham avfzal ta’raflaridan biri kredit olgandan so‘ng 40 kun ichida kredit qaytarilsa, foiz to‘lamaydi. Yillik 26-30%gacha, 1-3yil muddatgacha kredit beriladi. Onlayn magazinlar ham tashkil etilgan. O‘zingiz uchun kerakli barcha maishiy texnikalarni va boshqa mahsulotlarni shu erdan kreditga xarid qilishingiz mumkun. Bu erda yetkazib

berish xizmati ham mavjud. „Joyda” ilovasini xavfsizlik ta’rifi ham shundaki, o’tkazmalar amalga oshirilayotgan paytida, to’lov amalga oshirsangiz xakerlar hujumiga uchramaslik uchun SMS xabarnomada kodi yozilgan bo’ladi. Shu kodni kiritsagina to’lovlar amalga oshiriladi. Kod yoqligida xakerlar pulni echib olishi mumkun. Kodni hech kimga aytmalik kerak. Raqamlashtirish xujjaqiz va tez amalga oshiriladi va eng asosiysi koruppciyaga yo’l qo’yilmaydi.

3-jadval.

**Raqamli banklarning kredit va depozit
operatsiyalari tahlili (mlrd so‘mda)***

Bank nomi	01.01.2022			01.01.2023		
	Kreditlar	Depozitlar	Nisbati, foizda	Kreditlar	Depozitlar	Nisbati, foizda
Anor bank	612	832	73.5	2 146	2 995	71.6
TBC bank	345	724	47.6	1 507	1 380	109.2

*Muallif tomonidan tayyorlangan.

Yuqoridagi jadvaldan ko’rish mumkinki, raqamli banklarning aktiv operatsiyalari, ya’ni kreditlar berish ham ancha yuqori salmog’ga ega. Bunda tez va 24/7 kreditlar olish imkoniyati borligi sezilarli darajada ta’sir ko’rsatgan. Raqamli bank xizmatlari sifatida quyidagilardan, yani:

- bank ko‘chirmalarini olish;
- naqd pul echib olish;
- pul o‘tkazmalari;
- tekshirish/jamg'arma hisobini boshqarish;
- depozit hisobvaraqlarini ochish;
- kreditni boshqarish;
- hisob-kitoblar;
- boshqaruvni tekshirish;
- tranzaksiya yozuvlari monitoring kabilardan foydalanish mumkin.

Xulosa

Moliyaviy xizmatlarning raqamli transformatsiyasi bank mijozlari uchun keng imkoniyatlar yaratib, moliyaviy faollikni oshirish uchun muhim bosqich sanalish bilan birga, mijozlarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Ya’ni raqamli banklarning istiqbollariidan biri, bu moliyaviy tarmoqlarni raqamlashtirish evaziga xizmatlar tannarxi 40-60 foizgacha pasaytirilishiga erishiladi. Mijozlar bankka tashrifi, hujjatlarni rasmiylashtirish uchun ketadigan vaqt hamda mablag‘larini tejashiga imkon yaratadi. Bir so‘z bilan aytganda, tijorat banklarining transformatsiya jarayoni va raqamli bank tizimida ishlashga o‘zgarishi – bu yangi axborot texnologiyalarini rivojlanishi va butun dunyo bo‘ylab faol tarqalishiga javob hisoblanadi hamda raqamli texnologiyalar nafaqat mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, balki ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi. Boshqacha aytadigan bo‘lsak,

raqamli moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish mamlakat bank-moliya tizimi ravnaqining muhim yoʻnalishi boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khudoykulov, H. A., & Sherov, A. B. (2021). Digital economy development in corporate governance of joint stock company // Экономика и бизнес: теория и практика, (3-2), 217
2. Маткулиева С., Атабаева К. Роль цифровых банковских услуг в развитии отраслей и отраслей экономики. Scientificprogress, 3(2), 360-363.3.
3. Taylor Nicole Rogers, "Bank of America finally sees mobile deposits surpass inperson transactions," The Street, July 16, 2018
4. Avezov M.K. Raqamli bank xizmatlari va uning afzalliklari. – scientificprogress.uz
5. “What is digital banking? Meaning, types and benefits” SDK.finance® veb-sayti. Mualliflik huquqi © 2022 TechFin
6. www.lex.uz - Oʻzbekiston Respublikasi qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi
7. “Anor bank” AJning rasmiy sayti. – <https://youtu.be/xJWW62LBHvo>
8. “Sanoatqurilishbank” raqamli bank tamoyillarini joriy etmoqda. – <https://uzreport.news>.
9. Рябичева О. И. Цифровизация розничных банковских услуг в Российской Федерации на современном этапе. – <https://cyberleninka.ru>
10. Анохина А. А., Донская Е.Н. Цифровизация банковских услуг. – <https://cyberleninka.ru>

УНИВЕРСАЛ КАРТАЛАР ОРҚАЛИ БАНК ХИЗМАТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Хаитов Азизбек Акмал ўғли

*“Digital Finance” марказининг
директори ўринбосари*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: Khaitovazizbek@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1943-6720

Аннотация. Мақолада Олий таълим муассасасини рақамлаштириш ва банк тизимида олий таълим муассасасидаги талабаларга янги турдаги хизматларини жорий этиш кўриб чиқилган. Бунда илғор хорижий ва маҳаллий олимларнинг тадқиқотлари ўргнилган. Олинган таҳлиллардан келиб чиқиб, банк хизматларини ривожлантиришга қаратилган илмий-таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар. Олий таълим муассасаси, банк хизматлари, инновация, талаба банк картаси, интеграциялаштирилган хизматлар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КАРТ И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Хаитов Азизбек Акмал оглы

*заместитель директора
центра “Digital Finance”,*

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: Khaitovazizbek@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1943-6720

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы цифровизации высшего учебного заведения и оказание студентам вузов новых видов банковских услуг. Изучены работы передовых зарубежных и отечественных ученых. На основе полученного анализа разработаны научные предложения и рекомендации, направленные на развитие банковских услуг.

Ключевые слова: ВУЗ, банковские услуги, инновации, студенческая банковская карта, комплексные услуги.

THE USE OF UNIVERSAL CARDS AND ISSUES OF IMPROVING BANKING SERVICES

Khaitov Azizbek Akmal ugli

*Deputy director of the
"Digital Finance" center*

*Tashkent State University of Economics**E-mail: Khaitovazizbek@gmail.com**ORCID: 0000-0003-1943-6720*

Abstract. In the article, the digitization of the higher education institution and the introduction of new types of services to the students of the higher education institution in the banking system were considered. The researches of advanced foreign and local scientists were studied. Based on the obtained analysis, scientific proposals and recommendations aimed at the development of banking services were developed.

Keywords: Institution of higher education, banking services, innovation, student bank card, integrated services.

Кириш

Рақамлаштириш инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларини, хусусан таълим тизимини ҳам қамраб олмакда. Таълим тизими жамият ривожланишининг муҳим негизидир ва рақамли технологияларни ушбу соҳада жорий этиш таълим жараёни сифатига, имкониятига ва самарадорлигига катта таъсир кўрсатади. Рақамлаштириш орқали аҳолига давлат томонидан кўрсатиладиган хизматлар, етказиб бериладиган маҳсулотлар, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг таннархи пасаяди, муддатлари қисқаради, бир сўз билан айтганда, турмуш фаровонлиги ошади. Таълим тизимининг рақамлаштириш объектив зарурат эканлигини COVID-19 пандемияси кўрсатиб берди. Аҳолига кўрсатиладиган банк хизматлари, таълим тизимидан фойдаланувчилар учун электрон тўлов тизимларининг кенг жорий этилиши, масофадан туриб банк хизматларидан фойдаланиш кўлами босқичма-босқич равишда кенгайиб, ривожланиб бормокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 октябрдаги ПФ-158-сон “Ўзбекистон — 2030” стратегияси ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида “Банк тизимида ислохотларни жадаллаштириш, банк хизматлари бозори ҳажмини ошириш ва соҳада рақобатни ривожлантириш ... олий таълим муассасалари ташкилий-бошқарув фаолиятини такомиллаштириш, уларнинг моддий-техник таъминотини мустаҳкамлаш” [1] вазифаси белгиланган.

Стипендия тўлови, олис ҳудудлардан мамлакат пойтахти ёки вилоятлар марказига ўқишга келиб таҳсил олувчи талабалар банк пластик карточкалардан фойдаланиши, шу билан бирга машғулотларни пухта эгаллаши, қўшимча билим ва кўникмаларга эга бўлиши учун ахборот-ресурс марказлари хизматларидан фойдаланишда аъзолик карталарининг қўлланилиши, жамоат транспортида электрон тўлов тизимларининг жорий этилиши муносабати билан тўлов карталар сотиб олинади ва ундан фойдаланилади. Ва айнан мазкур ҳолат аҳоли ўртасида ҳам мавжудлигини алоҳида эътироф этиш ўринли. Юқорида қайд этилганлардан икки муҳим жиҳатни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим: биринчидан, ҳар бир хизматдан

фойдаланишда турли карталардан фойдаланиш харажатлари; иккинчидан, фойдаланувчилар картани олиб юриши, уларнинг бир бирига ишқаланиши натижасида фойдаланишда мураккаблиklar келиб чиқиши ва ўғирланиш сабабли яна қайтадан карта очиш ёки сотиб олиш билан боғлиқ харажатларнинг вужудга келиши каби муаммолар пайдо бўлмоқда. Шу боис, ривожланган давлатларда аҳоли учун банк хизматларини кўрсатишда сўнгги йилларда кенг қўлланилаётган универсал банк карталарини амалиётда қўллаш зарурлигини кўрсатмоқда. Шунингдек мақолада амалга оширилган таҳлиллار, келтирилиб ўтилган рақамлар масаланинг долзарблигини белгилаб беради.

Адабиётлар шарҳи

Универсал банк карталарини қўллаш орқали аҳолига банк хизматлари кўрсатишни такомиллаштириш мавзуси илмий тадқиқотларининг устувор йўналишларидан бирига айланиб улгурган. Жумладан, Шарқий Лондон университетининг олимлари С. Ҳаквей ва Р. Дубовскийларнинг фикрича, “Ривожланаётган мамлакатларда таълим муассасаси кенг тармоқ бўлиб, у тез суръатлар билан кенгайиб бормоқда. Технологияларнинг жадал ривожланиши билан таълим муассасалари ҳамон орқада қолмоқда. Талабаларнинг шахсини аниқлаш учун улар ҳали ҳам қўлда ёзилган шахсий гувоҳнома каби ҳужжатлардан фойдаланади. Агар тўғри ID карта тизими жорий этилса, талабанинг шахсини аниқлаш ва унинг муваффақиятини кузатиш анча осонлашади”[4].

Ҳиндистонлик бир гуруҳ тадқиқотчилар Патрик М. Сонар, Соурабх С. Валке ва Раман Р. Банеларнинг илмий изланишларида “Радиочастотани идентификациялаш (RFID) жамоат транспорти чипталари, кампусга кириш ва ҳоказолар каби кўплаб иловаларда қўлланилади. RFID ёрлиғига эга бўлган шахсни тез ва қонуний аутентификация қилиш имконини беради деган ғояни илгари сурган ҳолда талабалар учун RFID ёрлиғини ID сифатида ишлатадиган тизимни таклиф қилган”[5].

Белоруссиялик олимлар А.Курбацкий, Ю.Воротницкий, В.Кочин, А.Решетняк ва В.Дравицаларнинг тадқиқотларида таълим тизимида электрон идентификация карталари: ўқувчилар, ходимларнинг шахсий гувоҳномалари, талаба карталарини жорий этишни таклиф қилган. Ўлимларнинг ёзишича, лойиҳа эволюцияси жараёнида техник ечимларнинг узлуксизлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда, функционал иловаларда смарт-карталардан фойдаланишга имкон берувчи ечимлар муваффақиятли ишламоқда (университет бинолари ва ётоқхоналарига киришни бошқариш тизимлари; университет кутубхоналарида китобхонларга хизмат кўрсатиш тизимлари; талабалар шаҳарчасида турли хизматларни тақдим этишда ҳужжат эгаларига имтиёзлар) ... кўп функцияли идентификация карталарини жорий этиш билан бир қаторда Мифаре Плус платформасида янги электрон ҳужжатлардан фойдаланиш инфратузилмаси яратилган[6].

Россиялик олимлар И.Толстикова ва А.Толстиковаларнинг илмий тадқиқотларида “Жанубий Корея университетларининг таълим жараёнлари ва ижтимоий амалиётларида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш тажрибасини кўриб чиққан ҳолда, Кореяда олий таълим тизимини ривожлантиришда ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тарихи ўрганилиб, университетларнинг ахборот маконини ташкил этиш тизими тадқиқ қилинган. Ягона ахборот маконининг тузилишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда масофавий электрон таълим технологиялари алоҳида таъкидланган. Жанубий Корея университетларида ахборот коммуникацион технологиялардан фойдаланишнинг аниқ мисолларини муҳокама қилиш учун Кореяда тахсил олаётган россиялик талабалар тажрибасини социологик сўровнома ўтказиш давомида олинган эмпирик материаллардан фойдаланилган”[7].

Маҳаллий иқтисодчи олим А.Умаров илмий ишланмаларида банк хизматларининг шаклланиш босқичлари, уларни молиявий хизматлар бозоридаги роли назарий жиҳатдан тадқиқ қилинган ҳолда банк хизматларини жорий этишда инновацион ёндашувнинг ўзига хос жиҳатлари тизимлаштирилган. Банк хизматларини вужудга келишида эътибор берилиши лозим бўлган тамойиллар ишлаб чиқилган[8].

Тадқиқотчилар О.Мамарауфов, А.Менглибоев ва М.Тўлибоевларнинг тадқиқотларида келтирилишича, “олий таълим муассасида ўқув бинолари ва талабалар турар жойлари биноларида кириш-чиқишни назорат қилишнинг QR-кодли идентификацияга асосланган бинога кирувчи шахсларни IoT (веб-камерали компютерли кўриш тизими) орқали қайд қилиш учун ишлаб чиқилган ахборот тизими ҳақида баён қилинган”[9].

Бизнинг фикримизча, банк хизматларини янги авлодини жорий этишда вақт, харажатларни қисқартиришни эътибор олиш, ушбу жараёнда ҳам банклар ҳам мижозлар учун омилларни ҳисобга олиш зарур. Банк молиявий хизматларини масофадан тақдим этганда банк иловаларида молиявий хавфсизликни таъминлаш ва технологик ўзгаришларни банк хизматларида акс эттириб бориш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистонда кенг қўламли иқтисоий ислохотларни бошлаб берган Ҳаракатлар стратегиясида мўлжалланган таълим тизимининг рақамлаштирилиши 2000-йилда бошланган ва ҳозирги кунгача давом этмоқда, барча таълим даражаларини - бошланғичдан тортиб олий таълимгача қамраб олган.

Мамлакат ривожлантиришнинг устувор йўналишларида белгиланган вазифаларни ижросини таъминлаш мақсадида қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, аҳолига кўрсатиладиган банк хизматларини янада кенгайтириш, таълим олувчилар учун қулай муҳит яратишга эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли

Ўзбекистон - 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон фармонида таълим поғонасининг бошланғич босқичида ўқувчиларга рақамли технологияларни тақдим этиш орқали рақамли кўникмаларни ўзлаштириш учун имкониятлар яратиш ... ўқувчилар учун рақамли технологиялардан фойдаланишнинг умумий даражасини ошириш мақсадида умумтаълим мактабларининг асосий ўқув дастурларига доимий ўзгартиришлар киритиш»[1] каби устувор вазифалар белгилаб берилган.

Республикада иқтисодий тараққиётнинг янги босқичида маъмурий ислохотларга кенг эътибор қаратилди. Мазкур ислохотлар информацион технологияларни иқтисодиётнинг барча соҳаларига жорий этишни янги босқичга олиб чиқди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги ПФ-76-сон “Маъмурий ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида давлат бошқарувини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида “Тошкент молия институти ва Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети талабалари учун универсал банк картасини яратиш мақсадида «Талаба картаси» тажриба синови лойиҳасини амалга ошириш» белгиланди[2].

Айнан таълим соҳасини рақамлаштириш орқали илмий инновацион ишланмалар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиёт соҳалари учун кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2024 йил 7 февралдаги ПҚ-62-сон қарорида “... «таълим – фан – инновация – рақамлаштириш» экотизимини ва соҳани ривожлантиришга қаратилган илмий-инновацион тадқиқотлар трансферини самарали йўлга қўйиш» [3] кўзда тутилган.

Замонавий кадрлар тайёрлашда олий таълим муассасалари битирувчилари молияни бошқариш, ўқув ресурсларидан фойдаланиш ва турли тартиб-қоидалар орқали ўзларини идентификация қилиш билан боғлиқ бўлган кўплаб янги информацион технологияларни кенг қўллай олиши давр талаби саналади. Ушбу контекстда интеграциялашган банк карталаридан фойдаланиш талабалар ҳаётини сезиларли даражада соддалаштириши, зарур хизматлар ва ресурслардан фойдаланишни осонлаштириши, шунингдек, молиявий бошқарувда хавфсизлик ва самарадорлик даражасини ошириши мумкин. Бундан ташқари, олий ўқув юртлари учун бундай карталарнинг жорий этилиши иқтисодий нуқтаи назардан ҳам қизиқиш уйғотади. Бу университет ресурсларини бошқариш самарадорлигини ошириши, маъмурий жараёнларнинг харажатларини камайтириши ва қўшимча даромад манбаларини таъминлайди.

Аҳолига банк хизматларини кўрсатишни такомиллаштиришда универсал банк карталаридан фойдаланишнинг илғор хориж тажрибасини мурожаат қиладиган бўлсак, ривожланган давлатлар олий ўқув юртларида интеграциялашган банк карточкаларини жорий этиш бўйича кўплаб таниқли университетлар ва илмий-тадқиқот ташкилотлари томонидан илмий

изланишлар олиб борилган ва муайян тажрибалар тўпланган. Улардан баъзилари қуйидагиларни ўз ичига олади. АҚШда Аризона давлат университети талабаларнинг молиявий бошқарув технологияларини, шу жумладан интеграциялашган талаба карталарини фаол равишда жорий қилмоқда. Улар бундай карточкаларни ўқувчиларнинг молиявий саводхонлигига таъсир қилиш ва ўқув ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини яхшилаш учун ишлатишмоқда. ID талаба картаси талабанинг расмий Аризона давлат университети талабаси эканлигини исботловчи ҳужжат сифатида фойдаланилади. Шунингдек, ID карта талабага университет профессорлари ҳамда талабалар билан ишлаш бўлимида академик маслаҳат олиш; университет ҳудуди ва биноларига кириб-чиқиш; кутубхонадан фойдаланиш; чегирма асосида овқатланиш; фитнес ва бошқа спорт тўғараклари ёки мажмуаларидан фойдаланиш имкониятини беради. ID талаба картаси пуллик бўлиб, унинг нархи 25 АҚШ доллари этиб белгиланган”[10].

Мичиган университетида талабалар хизматларни тўлаш, харажатларни назорат қилиш ва молиявий шаффофликни яхшилаш учун интеграцияланган Mcard карталаридан фойдаланади. Mcard Мичиган университетининг рақамлаштириш дастурларидан бири бўлиб, у “шахсни тасдиқлаш имкониятини, кутубхонадан китобларни олиш имтиёзлари, бинога кириш, овқатланиш чегирмаларини битта картада бирлаштиради. Шу билан бирга Mcard талабалар картаси турли компанияларнинг товарларидан ва сервис хизматларидан катта чегирмалар асосида фойдаланиш имкониятини беради” [11].

Лондон Университет коллежи (UCL) талабалар хизматларини яхшилаш ва маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш учун рақамли стратегиясининг бир қисми сифатида интеграциялашган карталарни жорий қилган. UCL талабалар ID картасининг мақсади хавфсизлик учун хизмат қилиш бўлиб, шу билан бирга кутубхонадан, фитнес марказидан фойдаланиш имконини беради.

Ушбу муассасалар олий таълимда интеграциялашган банк карталарини фаол равишда ўрганаётган ва жорий этаётган кўплаб университетлар ва тадқиқот ташкилотларининг кичик рўйхатидир[12].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маъмурий ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида давлат бошқарувини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2023 йил 24 майдаги ПФ-76-сон фармонидаги “Рақамлаштириш соҳасида ислохотларни чуқурлаштириш ва тизим фаолиятини трансформация қилиш бўйича” йўл харитасининг 65-бандида “Тошкент молия институти ва Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети талабалари учун универсал банк картасини яратиш мақсадида «Талаба картаси» тажриба синов лойиҳасини амалга ошириш” ижросини таъминлаш мақсадида янги карта устида иш олиб бориш бошланди. Махсус комиссия тузилиб, Тошкент молия

институти ва Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети талабаларининг маълумотлар базасини йиғиш бошланди. Бунинг натижасида Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг “HEMIS” тизими билан интеграциялаш асосида Тошкент молия институтидан 18 063 нафар ва Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университетидан филиаллари билан биргаликда 25 247 нафар талабаларининг электрон базаси яратилди.

Жорий этилган интеграциялашган “Талаба карта”си қатор афзалликларга эга. Мазкур карта транспортда йул кираларини тўлаш; олий таълим муассасаларига киришни бошқарув тизими асосида рақамлаштириш; Миллий кутубхонадан фойдаланиш, ички тўловларини бажариш; барча тўлов турлари, стипендия ва халқаро тўлов турларини амалга ошириш; келажакда рақамли валютага ўтиш имкониятини тақдим этади.

Хулоса

Илмий мақолани ёзиш жараёнида олиб борилган илмий изланишлар натижасида қуйидаги хулосалар олинди.

1. Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётининг бир бўлаги сифатида, очиклик сиёсатини қўллаш, бундан информацион технологиялардан кенгрок фойдаланиш, барқарор иқтисодий ўсишга эришишда аҳолига банк хизматларини тезкор ва қулай етказиш, иқтисодиётни рақамлаштиришни жадаллаштириш орқали барча соҳалар қатори олий таълим тизимидан фойдаланувчилар учун кенг имкониятлар тақдим этиш мамлакатни ўрта муддатли ривожлантириш устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланмоқда.

2. Аҳолига, жумладан олий таълим ташкилотларида таҳсил олаётган талабаларга дунё амалиётидан қўлланилаётган интеграциялашган ID карталаридан фойдаланишни жорий этишга дастлаб қадамлар ташланганлиги қайд этиш ўринли бўлади;.

3. Банк ва олий таълим муассасаси ўртасидаги боғлиқликни янги босқичга олиб чиқиш натижасида яратилган янги турдаги карталар талабанинг гувоҳномаси сифатида фойдаланиш, шунингдек, ётоқхона, кутубхона, спорт мажмуаси, маъруза ҳамда ўқув залларига кириш учун шарт-шароитлар яратиш имкониятини яратади.

4. Банк тизимида иқтисодий тежаш ва мижозлар сонини кўпайтириш натижасида онлайн микроқарзларни расмийлаштириш, омонат ва электрон ҳамёнлар очиш, пул ўтказмаларини амалга ошириш, шунингдек халқаро тўлов тизимлари билан интеграция қилиш каби тўлов операциялари ва масофавий банк хизматларининг барча турларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 октябрдаги 58-сон “Ўзбекистон — 2030” стратегияси тўғрисида”ги фармони

<https://lex.uz/docs/5030957>

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги ПФ-76-сон “Маъмурий ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида давлат бошқарувини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 25.05.2023 й., 06/23/76/0296-сон; 29.08.2023 й., 06/23/151/0661-сон; 30.09.2023 й., 06/23/164/0737-сон; 19.01.2024 й., 06/24/16/0051-сон.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 7 февралдаги ПҚ-62-сон “Иқтисодиёт соҳалари учун кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.02.2024 й., 07/24/62/0110-сон.

4. Advanced QR Code Based Identity Card: A New Era for Generating Student ID. Md. Sanaul Haque, Richard Dybowski. 2014 йил, First International Conference on Systems Informatics, Modelling and Simulation, pp. 76-82.

5. Pratik M. Sonar, Sourabh S. Walke, Raman R. Bane. Student Smart Card. International Conference on Inventive Research in Computing Applications (ICIRCA). IEEE Xplore, 2018 йил.

6. Курбацкий А. Н., Воротницкий Ю. И., Кочин В. П., Решетняк А. В., Дравица В.И.. Использование многофункциональных идентификационных карт в системе образования Республики Беларусь. // Цифровая трансформация. 1, 2021 йил.

7. Толстикова И.И., Толстикова А.А.. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательных процессах южнокорейских университетов: опыт российских студентов.// Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего. 2019 год.

8. Умаров А.А. Тижорат банклари фаолиятида янги банк хизматларининг вужудга келиши // “Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil” илмий электрон журнали. – Тошкент, 2023. – Б.401-409.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон “«Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.10.2020 й., 06/20/6079/1349-сон; 25.05.2024 й., 06/24/80/0364-сон.

10. <https://cfo.asu.edu/cardservices>

11. <https://finance.umich.edu/treasury/mcard/overview>

12. <https://www.ucl.ac.uk/estates/our-services/security-ucl/getting-id-cards-locks-and-keys>

TIJORAT BANKLARINING MUAMMOLI KREDITLARINI QISQARTIRISH MASALALARI

Maxmudov Rahimjon Hamid o‘g‘li

mustaqil izlanuvchi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: mr.rahimjon10@gmail.com

ORCID-0009-0003-9374-9423

Annotatsiya. Maqolada muammoli kreditlar, shuningdek xarakaçiz kreditlar (NPL), to‘lov majburiyatlari bajarilmagan kreditlarni boshqarish bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish yo‘llari o‘rganilgan. Xususan, banklarning muammoli kreditlari moliyaviy barqarorlik va rentabellik uchun katta risk tug‘diradi. NPLning yuqori darajasi bankning kapital bazasini yemirishi, likvidligini pasaytirishi va kreditlash imkoniyatlarini yomonlashtirishi bilan bog‘liq holatlar ko‘rib chiqilgan. Muammoli kreditlarning vujudga kelishidagi ko‘pincha kreditni noto‘g‘ri baholash, iqtisodiy tanazzul, sohaga oid inqirozlar va qarz oluvchilarni noto‘g‘ri boshqarish kabi masalalar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: NPL, muammoli kredit, yuqori rentabellik, kredit riski, kredit portfeli, diversifikatsiya, kredit siyosati.

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ КРЕДИТОВ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Махмудов Рахимжан Хамид оглы

самостоятельный соискатель

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: mr.rahimjon10@gmail.com

ORCID-0009-0003-9374-9423

Аннотация. В статье рассматриваются проблемные кредиты, представляющие большой риск для финансовой стабильности и прибыльности банков. Исследуются высокий уровень просроченных кредитов, которые могут подорвать капитальную базу банка, снизить его ликвидность и ухудшить его кредитные возможности. Изучаются неработающие кредиты, вызванные плохой кредитной оценкой, экономическим спадом, промышленным кризисом и неэффективным управлением заемщиками.

Ключевые слова: NPL, проблемные кредиты, высокая доходность, кредитный риск, кредитный портфель, диверсификация, кредитная политика.

SOLVING PROBLEM LOANS OF COMMERCIAL BANKS

Makhmudov Rahimjon

*Independent researcher**Tashkent State the University of Economics**E-mail: mr.rahimjon10@gmail.com**ORCID-0009-0003-9374-9423*

Abstract. This article explores the problems and ways to deal with the management of non-performing loans (NPLs) and non-performing loans (NPLs). In particular, problem loans in banks pose a great threat to financial stability and profitability. A high level of NPLs can erode a bank's capital base, reduce its liquidity, and worsen its lending capabilities. Non-performing loans are often caused by poor credit appraisals, economic downturns, industry crises, and borrower mismanagement.

Keywords: NPL, problem loans, high yield, credit risk, credit portfolio, diversification, credit policy.

Kirish

So‘ngi yillarda jahon bank tizimida qarz beruvchi va qarz oluvchi mamlakatlarda muammoli kreditlar (NPL) koeffitsientlarining o‘shishi kuzatilmoqda. Muammoli kreditlarning jami bank kreditlariga nisabati 2023 yil 1-yanvar holatiga Ekvatorial Gvineyada 55,41 foizni, Ukrainada 38,12 foizni, Chad Respublikasida 27,7 foizni, Qirg‘izistonda esa 12,15 foizni, iqtisodiyoti rivojlangan Shveitsariyada 0,3 foizni, Kanadada 0,34 foizni va AQShda 0,72 foizni tashkil etdi [1]. Banklarda muammoli kreditlarni boshqarishga birgina harakatning o‘zi kifoya qilmaydi, aksincha tizimli yondashishni amalga oshirishni talab etadi. Bunda asosiy e‘tibor qarz oluvchilar o‘rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan yo‘qotishlarni kamaytirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu yondashuv muammoli kreditlarni boshqarish tizimini obyekt, subyekt, printsiplar va mexanizmning tarkibiy va funktsional yaxlitligi sifatida belgilashni o‘z ichiga oladi [2]. Rivojlanayotgan va o‘tish davri iqtisodiyoti sharoitidagi davlatlarda muammoli kreditlarni tartibga solish va nazorat qilish masalalari, qadrsizlangan aktivlar bilan ishlash bo‘yicha hamda banklarning likvidligi va to‘lovga layoqatliligi to‘g‘risidagi ta’sirchan qonunlar zarurligini keltirib chiqarmoqda.

Bank tizimi mablag‘lar oqimini boshqarishda va iqtisodiyotning turli yo‘nalishlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali iqtisodiyotda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, tijorat banklari oldida turgan doimiy muammolardan biri muammoli kreditlarni boshqarishdir, bu muammoli kreditlar (NPL) deb ham ataladi. NPL bilan ishlash murakkab jarayon bo‘lib, risklarni boshqarish strategiyalari, me‘yoriy hujjatlarga rioya qilish va resurslardan samarali foydalanishni talab qiladi. Muammoli kreditlar samarali boshqarilmasa, moliyaviy beqarorlikka olib keladi va bank tizimi kredit portfeli sifatiga ta’sir qiladi.

Muammoli kreditlarning (NPL) qabul qilinadigan darajasi bo‘yicha mamlakatlar o‘rtasida yoki banklararo qo‘llaniladigan yagona tavsiya mavjud emas. Jami kredit portfelidagi muammoli kreditlarning tavsiyaviy miqdori mamlakatdagi iqtisodiy sharoit, tartibga solib turuvchi standartlar va banklarning

risk ishtahasi kabi omillarga qarab turlicha bo‘lishi mumkin. Barcha banklar uchun qo‘llaniladigan universal chegara mavjud emas, chunki har bir muassasa o‘ziga xos risk profiliga ega. Biroq, moliyaviy regulyatorlar va Bazel talablariga asosan kredit portfelining sog‘lomligini baholash bo‘yicha ba’zi ko‘rsatmalar beradi. Shunga qaramasdan NPLning maqbul darajasi iqtisodiy sharoitlar, tartibga solish muhiti va alohida banklarning risklarga chidamliligiga qarab o‘zgarishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Noto‘g‘ri kredit riskini tadqiq etish orqali tijorat banklarida ushbu amaliyotninig vujudga kelish sabablarini baholash orqali kredit riskini pasaytirishning muhim me‘zonlarini aniqlash, tushunish, miqdorni aniqlash va pirovardida amalga oshirishni o‘z ichiga oladi [3].

Kreditorning to‘lov qobiliyatini past darajada tahlil qilgan hamda anderrayting bosqichida asosiy iqtisodiy ma'lumotlarni ko‘zdan yiroqda qoldiradigan moliya institutlari yetarli darajada tekshiruv o‘tkazilmaganligi sababli muammoli kreditlarning ko‘payishiga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, xorijlik iqtisodchilar Jozef va boshqalar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra, noqulay kredit siyosati, ishonchsiz kredit tahlili hamda xavfli risklarni boshqarishning asosiy omili hisoblanadi [4].

Kreditning pasayishini monitoring qilish moliya institutlari tomonidan kredit berilganidan keyin qarz oluvchining faoliyatini doimiy monitoringini talab qiladi; adekvat nazoratni saqlab qolmaslik kreditning qadrsizlanishini tan olishni kechiktirishi mumkin, bu esa muvaffaqiyatli to‘lash ehtimolini kamaytiradi.

Tijorat banklarida muammoli kreditlarning belgilangan standartlardan oshganligi, moliyaviy va tashkiliy boshqaruv elementlarininig shakllanmaganligi, kreditlar amaliyotlarini monitoring qilmaslik, kredit risklarini boshqarish bo‘yicha belgilangan protokollarning yo‘qligi yoki ularga rioya qilmaslik bilan bog‘liq [5].

Foiz stavkalarining keskin o‘sishi kreditorlarni oylik to‘lovlarni oshirish uchun kurashayotgan o‘zgaruvchan stavkali kreditlar bilan qoldiradi, bu esa banklarda defolt va yomon kreditlarga olib keladi. Muammoli kreditlarda foiz stavkalari bilan bog‘liq o‘zgarishlar bank muassalari tomonidan byudjet amaliyotlari, asosiy jamg‘armalar va muhim iqtisodiy rejalashtirish kabi omillarni e‘tiborga olmagan holda samarasiz iqtisodiy natijadorlikning ko‘payishini anglatadi [6].

Tijorat banklarida huquqiy asoslardagi o‘zgarishlar, kredit amaliyotlarining qattiq rejimlashtirish strategiyasi va kreditorlar huquqlarini kengaytirish, tijorat banklar kredit portfelining yaxlitligiga bog‘liq bo‘ladi [8].

Jamiyatda huquqiy asoslarning o‘zgarishi fonida bank portfelidagi kredit amaliyotiga ta’sir ko‘rsatishi, kreditorlar huquq va majburiyatlarini hisobga olinishi risk darajasini pasaytirsada, ushbu tashkilotlarninig operatsion xarajatlarga bog‘liq bo‘lgan holda daromadlilik ko‘rsatkichlariga ta’sir etadi.

Kreditni hisobdan chiqarish bilan bog‘liq huquqiy va inkasso xarajatlariga qo‘shimcha ravishda, kredit bo‘yicha ma'lumotlarni noto‘g‘ri to‘dirish, qarzni

to‘lamaslik imkoniyatlarini vujudga keltiradi buning natijasida bank muassasalariga moliyaviy zarar yetkazadi [9].

Fors-major holatlar ekologik ofatlar aktivlarga zarar etkazganda va qarz oluvchilarning kredit majburiyatlarini qaytarilmaganda yuzaga keladi [10]. Ushbu holatda kompaniya kapitali va daromadlarining kamayishi, sug‘urta elementlarining mavjud emasligi va kredit portfeliga nibatan kreditlash hajmining oshishi va iqtisodiy samaradorlik nomutanositliklar muammoli kreditlar hajmining o‘zgarishga ta’sir etadi.

Tahlil va natijalar

Shuni ta’kidlash kerakki, NPL ko‘rsatkichlari bankning moliyaviy barqarorligi va kredit portfel sog‘lomligini baholash uchun foydalaniladigan bir ko‘rsatkich bo‘lib, ular bank kapitalining yetarliligi, likvidlik, rentabellik va boshqa ko‘rsatkichlar bilan birgalikda ko‘rib chiqilishi kerak.

Garchi moliyaviy barqarorlik va prudensial qoidalar banklarning risklilik va moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni saqlashini ta’minlashga qaratilgan bo‘lsada har bir mamlakatning me’yoriy-huquqiy bazasi va banklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun NPL uchun tegishli chegarani belgilashi lozim.

Tijorat banklarida muammoli kreditlar bilan ishlash bilan bog‘liq umumiy muammolar va qiyinchiliklar (1-jadval):

1-jadval.

Muammoli kreditlarni yuzaga keltiruvchi sabablar*

№	Muammo turi	Muammoli kreditlarni yuzaga keltiruvchi sabablar
1.	Risklarni noto‘g‘ri baholash	Noto‘g‘ri anderrayting amaliyoti kreditlarning muammoli kreditlarga aylanishi ehtimolini oshirishi mumkin
2.	Zaif kredit monitoringi	Banklar yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bankrotlik va moliyaviy inqirozning belgilarini ertaroq aniqlay olmasligi
3.	Kreditni undirishning samarasiz jarayonlari	Kreditni undirish, garovni o‘zlashtirish va sotish strategiyalarini amalga oshirishdagi kechikishlar yoki samarasizliklar
4.	Garovni noto‘g‘ri baholash	Garov qiymatini haddan tashqari ko‘p yoki kam baholab qo‘yish to‘lov miqdori va moliyaviy natijalarga ta’sir qilishi mumkin
5.	Normativ va huquqiy muammolar	Normativ va huquqiy hujjatlarning nomukammalligi muammoli kreditlarni o‘z vaqtida hal qilishga to‘sqinlik qilishi mumkin
6.	Ma’lumotlarning doimiy tahlili avtomatlashmaganligi	Kredit tavakkalchiligini baholash, kreditlarni monitoring qilishda ma’lumotlar tahlili, muammoli kreditlarni erta aniqlashda texnologiyalaridan yetarlicha foydalanilmayotganligi
7.	Yomon aloqa va muvofiqlashtirish	Kredit risklarini boshqarish, kredit monitoringi va undirish uchun mas’ul bo‘lgan turli bo‘limlari o‘rtasida aloqa va muvofiqlashtirishning yetarli emasligi
8.	Iqtisodiy tanazzul va tashqi omillar	Iqtisodiy tanazzul yoki tashqi zarbalar paytida banklar muammoli kreditlar bilan kurashishdagi qiyinchiliklar
9.	Zaxiraning yetarli emasligi	Muammoli kreditlar bilan bog‘liq yo‘qotishlar uchun zaxiralarning yetarli darajada ajratilmaganligi
10.	Malakali kadrlarning yetishmasligi	Risklarni boshqarish va muammoli kreditlarni so‘ndirishga ixtisoslashgan malakali mutaxassislarining yetishmasligi

*Muallif tomonidan tuzilgan.

Ushbu muammolarni bartaraf etishda risklarni samarali boshqarishning ishonchli usullarini, mustahkam kredit monitoringi tizimlarini, turli tahlillarni olib

borishda texnologiyalardan samarali foydalanishni va normativlarga rioya qilishni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Bank xodimlarini muntazam ravishda o‘qitish va sohaning ilg‘or tajribalaridan xabardor bo‘lish ham muammoli kreditlarni samarali boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklar moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda muammoli kreditlarni (NPL) qisqartirishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish va ta‘sirchan choralar qo‘llash lozim.

Muammoli kreditlar (NPL) banklarning moliyaviy holatiga va barqarorligiga jiddiy muammo tug‘diradi. Muammoli kreditlar nafaqat bankning rentabelligiga ta‘sir qiladi, balki iqtisodiyotga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Muammoli kreditlarni qisqartirish va kredit portfelini sog‘lomlashtirish uchun banklar tomonidan kompleks va tezkor yondashuvlarni talab qiladi. Banklarning muammoli kreditlarini samarali kamaytirish uchun qo‘llashi mumkin bo‘lgan asosiy strategiyalardan bir nechtasini keltiramiz.

Birinchidan, kredit risklarini samarali boshqarishni kuchaytirish lozim. Kredit risklarini samarali boshqarish banklarning barqarorligi va uzoq muddatli muvaffaqiyatining asosidir. Kredit risklarini minimallashtirish va to‘g‘ri baholash qobiliyati bankning rentabelligi, likvidligi va kredit portfelini sog‘lomlashtirishga bevosita ta‘sir qiladi. Kredit risklarini boshqarishni kuchaytirish mustahkam jarayonlar, ilg‘or texnologiyalar va faol tashkiliy madaniyatning kombinatsiyasini o‘z ichiga oladi. Banklar kredit risklarini samarali boshqarishni kuchaytirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1. Kredit riskini kompleks baholash. Qarz oluvchilarning moliyaviy holatini, kredit tarixini va kreditga layoqatligini tahlil qilish orqali kreditni to‘liq baholash lozim. Undan tashqari risklarni baholashning aniqligini oshirish uchun ilg‘or kredit skoring modellarini va ma‘lumotlar tahlilini joriy qilish ham samaradorlikni oshiradi. Bunda o‘zgaruvchan bozor sharoitlari va iqtisodiy omillarga moslashish uchun kredit riski modellarini muntazam yangilab turish talab etiladi [11].

2. Kredit portfelini diversifikatsiya qilish. Moliyaviy inqiroz ta‘sirini yumshatish uchun muayyan sanoat yoki tarmoqlarda ortiqcha konsentratsiyadan saqlanish lozim. Bunda kredit portfelini turli xavf profillari, geografik mintaqalar va tarmoqlar bo‘yicha diversifikatsiya qilish kerak. Undan tashqari muntazam ravishda kredit portfel tarkibini nazorat qilib borish va yuzaga kelayotgan risklarni boshqarish uchun kreditlash strategiyalarini o‘zgartirish sezilarli darajada samara keltirishi mumkin [12].

3. Bank kredit siyosatini hamda tartiblarini aniq va oqilona ishlab chiqish. Risklarga chidamlilik, kreditlash mezonlari va anderrayting standartlarini tavsiflovchi aniq kredit siyosatini ishlab chiqish, kredit berish bo‘yicha qarorlar bankning risklarni tartibga solish ko‘rsatmalariga mos kelishini ta‘minlash lozim. Iqtisodiy muhitining o‘zgarishlarni inobatga olgan holda kredit siyosatini muntazam ravishda takomillashtirish va yangilash lozim [13].

4. Ma‘lumotlarni muntazam tez va samarali tahlil qilish uchun zamonaviy bank texnologiyalari bilan integratsiya qilish. Risklarni modellashtirish va

prognozli tahlilni amalga oshirish va sun'iy intellektidan foydalangan holda bank mahsulotlari va mijozlari bo'yicha biznes tahlillarni yo'lga qo'yish, jarayonlarni soddalashtirish va qarorlar qabul qilishni yaxshilash uchun murakkab kredit risklarini boshqarish dasturini joriy qilish hamda kredit portfelini real vaqt rejimida monitoring qilish va potensial risklarni ertaroq aniqlash texnologiyasini bank ma'lumotlari bazasi bilan integratsiya qilish mijozlarga tezroq xizmat ko'rsatish va bank xarajatlarini tejashga xizmat qiladi [14].

5. Stress test va stsenariy tahlillar o'tkazish. Noqulay iqtisodiy sharoitlarning kredit portfeliga ta'sirini baholash uchun muntazam ravishda stress testlar va stsenariy tahlillarini o'tkazish kerak. Turli makroiqtisodiy stsenariylarda portfelning barqarorligini baholash, risklarni kamaytirish strategiyalari va favqulodda vaziyatlarni rejalashtirish haqida ma'lumot berish uchun stress test natijalaridan foydalanish, xodimlarni tayyorlash va malakasini oshirish, bank bo'limlari o'rtasida samarali hamkorlik va aloqani ta'minlash kerak.

Ushbu chora va strategiyalarni amalga oshirish orqali banklar o'zlarining kredit risklarini boshqarish amaliyotlarini mustahkamlashlari, rivojlanayotgan bozor sharoitlariga moslashishlari va mustahkam moliyaviy poydevorni shakllantirishlari mumkin.

Kredit riskini boshqarishning mustahkam tizimi muammoli kreditlarni kamaytirish uchun asosdir. Bu qarz oluvchilarning kredit qobiliyatini to'g'ri baholash uchun qat'iy kredit baholash jarayonlarini amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Ilg'or tahlil va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishdan foydalangan holda, moliya institutlari potensial risklarni aniqlash va kreditlash bo'yicha ongli qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshirishi mumkin.

Ikkinchidan, mijozlarining moliyaviy tanglik belgilarini imkon qadar erta aniqlash va aralashish. Mijozlarining moliyaviy tanglik belgilarini imkon qadar erta aniqlash va aralashish kreditor portfeliga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan salbiy o'zgarishlarga qarshi birinchi himoya chizig'i bo'lib xizmat qiladi. Mustahkam tizimlar va strategiyalarni amalga oshirish orqali banklar risklarni proaktiv tarzda boshqarishi, potensial yo'qotishlarni kamaytirishi va mas'uliyatli bank amaliyotiga sodiqligini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Erta ogohlantirish tizimlarini joriy etish qarz oluvchilar o'rtasida moliyaviy tanglik belgilarini imkon qadar erta bosqichda aniqlash uchun juda muhimdir. Kredit portfellarini muntazam ravishda monitoring qilish va yuzaga keladigan muammolarni zudlik bilan hal qilish kreditlarning ishlamaydigan aktivlarga aylanishining oldini oladi. O'z vaqtida aralashuv qayta qurish, qayta rejalashtirish yoki vaqtinchalik moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelgan qarz oluvchilarga qo'shimcha yordam ko'rsatishni o'z ichiga olishi mumkin.

Mijozlarining moliyaviy tanglik belgilarini imkon qadar erta aniqlash va aralashish nafaqat risklarni boshqarish strategiyasi, balki mas'uliyatli bank faoliyatining ajralmas qismidir. Banklar potensial risklarni faol aniqlash va bartaraf etish orqali nafaqat o'z manfaatlarini himoya qilishlari, balki bank tizimining umumiy barqarorligiga ham hissa qo'shishlari mumkin.

Uchinchidan, ehtiyotkorlik bilan kreditlash amaliyotini amalga oshirish. Ehtiyotkorlik bilan kreditlash amaliyoti banklarning barqaror faoliyat ko‘rsatishida muhim hisoblanadi. “Kasalni davolagandan ko‘ra oldini olish yaxshiroqdir” degan naql, ayniqsa, ehtiyotkorlik bilan va strategik qarorlar qabul qilish orqali kreditlash sohasiga aytiladi. Ehtiyotkorlik bilan kreditlash amaliyotini amalga oshirish mijozni har tomonlama tekshirish, risklarni boshqarish strategiyalari va me'yorlarga rioya qilishni o‘z ichiga oladi. Qarz oluvchilarning to‘lovga qodirligiga amin bo‘lgandan so‘ng oqilona kreditlash amaliyotini amalga oshirish, masalan, Kreditni garovga nisbati koeffitsientini (LTV) oqilona qo‘llash juda muhimdir. O‘zbekiston bank tizimida qarzdor kreditni ta‘minlashni kredit summasining kamida 125 foizi darajasidagi garov bilan ta‘minlashi lozim. Ushbu standart kredit tashkiloti taqdim etgan garov qiymatidan kelib chiqqan holda qarz oluvchiga berishi mumkin bo‘lgan maksimal kredit hajmini ko‘rsatadi. Shuningdek, u qarz oluvchining o‘zi sotib olishga qancha pul sarflashi kerakligini, ya‘ni dastlabki to‘lov qancha bo‘lishini taklif qiladi. Bank tomonidan belgilangan koeffitsient qiymati qanchalik yuqori bo‘lsa, qarz oluvchidan o‘z mablag‘larini kiritish talabi shunchalik kam bo‘ladi. Ayniqsa kreditlarga qat‘iy mezonlarini o‘rnatish kredit oluvchilarning to‘lovlarni to‘lamaslik ehtimolini kamaytiradi.

To‘rtinchidan, kredit garovlarni boshqarish. Garov ta‘minotini boshqarish amaliyotini takomillashtirish muammoli kreditlar bilan bog‘liq yo‘qotishlarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Garov qiymatini muntazam ravishda qayta baholash va ularning bozor sharoitlari bo‘yicha to‘g‘ri aks ettirishini ta‘minlash muhimdir.

Quyida garovlarni boshqarishni optimallashtirish uchun asosiy strategiyalar keltirilgan (2-jadval).

2-jadval.

Garovlarni boshqarishni optimallashtirish uchun asosiy strategiyalar*

№	Strategiyalar	Bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalar
1.	Garovni har tomonlama to‘liq baholash	Har xil turdagi garovlarning adolatli bozor qiymatini baholash uchun tashqi baholash ekspertlari yoki avtomatlashtirilgan vositalardan foydalanish, baholash jarayoni uchun aniq mezonlar belgilangan bo‘lishi lozim
2.	Garov turlarini diversifikatsiya qilish	Konsentratsiya xavfini kamaytirish uchun bank tomonidan qabul qilingan garov turlarini diversifikatsiya qilish, bozor talabidan kelib chiqqan holda qabul qilinadigan garov turlari ro‘yxatini muntazam yangilash
3.	Garovlarni boshqarishda texnologik yechimlar qidirish	Jarayonlarni soddalashtirish uchun ilg‘or garovni boshqarish tizimlari va texnologiyasini joriy qilish, garovni boshqarish tizimlarini boshqa bank ilovalari bilan integratsiyalash, garov bilan bog‘liq operatsiyalarda shaffoflik va xavfsizlikni oshirish
4.	Garov riskini baholash	Bozorning o‘zgaruvchanligi, iqtisodiy sharoitlar va turli xil garov turlari bilan bog‘liq o‘ziga xos risklar keng qamrovli risklarini baholash
5.	Garov hujjatlari	Samaradorlikni oshirish uchun garov hujjatlari jarayonlarini standartlashtirish va raqamlashtirish, har qanday nomuvofiqlik yoki kamchiliklarni aniqlash va tuzatish uchun garov hujjatlarini muntazam ravishda tekshirish
6.	Favqulodda vaziyatlarni baholash	Garov qiymati sezilarli darajada pasayishi mumkin bo‘lgan holatlar uchun favqulodda vaziyatlar rejalarini ishlab chiqish, bozor kon‘yunkturasidagi o‘zgarishlar kuzatib borish

*Muallif tomonidan tuzilgan.

Umuman olganda, banklarda garov ta'minotini boshqarishni takomillashtirish texnologik innovasiyalar, risklarni baholash, samarali jarayonlar va doimiy monitoringni birlashtirgan ko'p qirrali yondashuvni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiyalarni qabul qilish orqali banklar garov ta'minotidan foydalanishni optimallashtirishi, xavflarni kamaytirish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytirishi va kreditlash operatsiyalarining umumiy barqarorligi va barqarorligiga hissa qo'shishi mumkin. Proaktiv va keng qamrovli garovni boshqarish strategiyasi barqarorlikni oshirish va zamonaviy bank faoliyatining murakkabliklarini navigatsiya qilishda poydevor hisoblanadi.

Beshinchidan, huquqiy-me'yoriy asoslar va boshqa chora-tadbirlar. Aniq va tasirchan qo'llanilishi mumkin bo'lgan huquqiy va me'yoriy bazaga ega bo'lish NPLlarni samarali boshqarish va kamaytirish uchun juda muhimdir. Qarzni undirish bo'yicha samarali va tezlashtirilgan huquqiy jarayonlarni yo'lga qo'yish banklar qarzini undirish bo'yicha o'z vaqtida choralari ko'rishini ta'minlaydi.

Bank faoliyatining murakkab dunyosida tartibga solishga doimiy ravishda talab ortib bormoqda. Huquqiy va tartibga soluvchi standartlarga rioya qilish nafaqat muvofiqlik talabi, balki mas'uliyatli va barqaror bank amaliyotining asosidir. Banklar muvofiqlikni ta'minlash, huquqiy risklarni kamaytirish va manfaatdor tomonlarning ishonchini oqlash uchun faol huquqiy va tartibga solish choralari zarur. Banklar uchun proaktiv huquqiy va tartibga solish choralari ko'rish uchun strategiyalarni amalga oshirish zarur:

1. Mustahkam muvofiqlikni boshqarish tizimi. Barcha tegishli huquqiy va me'yoriy talablarni qamrab oluvchi kompleks muvofiqlikni boshqarish tizimini yaratish, bank sohasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan qonun va me'yoriy hujjatlardagi o'zgarishlarni kuzatib boruvchi monitoring mexanizmlarini joriy etish zarur.

2. Muntazam nazorat va tekshiruvlar o'tkazish. Huquqiy va me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik jarayonlarining samaradorligini baholash uchun muntazam ravishda ichki auditlarni o'tkazish.

3. Aniq va majburiy siyosatlar. Bankning barcha amaldagi qonunlar va qoidalarga rioya qilish majburiyatini ifodalovchi aniq va amalga oshirilishi mumkin bo'lgan siyosatlarni ishlab chiqish, huquqiy va tartibga solish muhitidagi o'zgarishlarni aks ettirish uchun ularni muntazam yangilab turish lozim.

4. Nazorat qiluvchi organlar bilan faol hamkorlik. Qoidalaridagi o'zgarishlar to'g'risida xabardor bo'lish uchun tartibga soluvchi organlar bilan ochiq aloqa liniyalarini o'rnatish, bank forumlarida ishtirok etish va mustahkam me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish talab etiladi.

5. Proaktiv huquqiy risklarni boshqarish. Potensial risklar va majburiyatlarni aniqlash uchun muntazam ravishda huquqiy risklarni baholash, risklarni identifikatsiyalash, baholash, kamaytirish va monitoringini o'z ichiga olgan risklarni boshqarishning samarali huquqiy asosini yaratish lozim. Bankda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy muammolarni hal qilish uchun yaxshi yuridik

maslahatchilarni jalb qilish banklarning katta muammolarga duch kelishidan himoya qiladi.

Xulosa

Umuman olganda, faol huquqiy va tartibga solish choralari murakkab va solish muhitini boshqarishda banklar uchun juda muhim hisoblanadi. Ushbu strategiyalarni qo'llash orqali banklar nafaqat muvofiqlikni ta'minlaydi, balki halollik, shaffoflik va javobgarlik madaniyatini ham rivojlantirishi mumkin. Huquqiy me'yorlarga rioya qilish bu manfaatdor tomonlar o'rtasida ishonchni mustahkamlaydigan va bankning mas'uliyatli moliyaviy tashkilot sifatidagi obro'sini mustahkamlaydigan axloqiy bank amaliyotiga sodiqligini oshiradi.

Tijorat banklarida muammoli kreditlarni kamaytirish uchun quyidagi usullarni taklif etamiz:

1. Kredit riskini boshqarishni takomillashtirish. Kreditni baholashning qat'iy tartib-qoidalarini, jumladan, qarz oluvchilarni yaxshiroq tekshirish va kredit qobiliyatini baholashni amalga oshirish.

2. Diversifikatsiyalash. Kredit portfelini diversifikatsiya qilish orqali bitta sohaga yoki hududga haddan tashqari ta'sir qilishdan qochish umumiy riskni kamaytiradi.

3. Monitoring va erta ogohlantirish tizimlari. Kreditlarni doimiy monitoring qilish va muammoning dastlabki belgilarini aniqlash uchun prognozli tahlillardan foydalanish o'z vaqtida aralashuvni talab qilishi mumkin.

4. Garovni boshqarish. Kredit shartnomalarida adekvat va yuqori sifatli garovni ta'minlash defoltlarning moliyaviy ta'sirini yumshata oladi.

5. Normativ hujjatlarga muvofiqlik. Umidsiz qarzlar uchun zaxira yaratish va kapitalning etarlicligini ta'minlashga yordam beradigan me'yoriy-huquqiy bazaga rioya qilish muammoli kreditlarning oqibatlarini bartaraf etishi mumkin.

Muammoli kreditlarni kamaytirish bank tizimini sog'lom saqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Tijorat banklari risklarni boshqarish bo'yicha mustahkam amaliyotlarni qo'llash orqali uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta'minlab, NPL paydo bo'lishi va ta'sirini yumshata oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://www.theglobaleconomy.com/rankings/nonperforming_loans/
2. Kryklii, O. A., & Krukhmal, O. V. (2014). Problem loans management system in a bank. Актуальні проблеми економіки, (5), 409-415.
3. Asfaw A.S., Bogale H.N., Teame T.T. Factors affecting non-performing loans: case study on development bank of Ethiopia central region //International journal of scientific and research publications. – 2016. – T. 6. – №. 5. – С. 656-670.
4. Joseph, M.T., Edson, G., Manuere, F., Clifford, M., & Michael, K. (2012). Non-Performing Loans in Commercial Banks: A case of CBZ Bank Limited in Zimbabwe. Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business,

Volume 4.

5. Hamisu M., Ibrahim M.A., Zango A.G. Credit Risk Management and Financial Performance of Selected Banks in Nigeria //POLAC ECONOMIC REVIEW (PER). – 2021. – T. 1. – №. 1. – C. 1-12.

6. Ali A., Rahman M.S.A., Bakar A. Financial satisfaction and the influence of financial literacy in Malaysia //Social Indicators Research. – 2015. – T. 120. – C. 137-156.

7. Rajan R., Dhal S.C. Non-performing loans and terms of credit of public sector banks in India: An empirical assessment //Reserve Bank of India Occasional Papers. – 2003. – T. 24. – №. 3. – C. 81-121.

8. Majumder D. Non-performing loans in banking sector of Bangladesh: causes and effect. International Journal of Applied Economics, Finance and Accounting 2020, Vol. 6, No. 1, pp. 22-29

9. Brahmana R., Puah C., Chai M. Natural disaster and local bank non-performing loan: Case of Nias tsunami 2004 //Economics Bulletin. – 2016. – T. 36. – №. 4. – C. 2413-2421.

10. Comprehensive Credit Assessments – Faster Capital.

11. Diversification: Maximize Your Returns with a Diversified Portfolio Plan – Faster Capital.

12. Credit Risk Management Best Practices (defisolutions.com).

13. https://www.researchgate.net/publication/355256448_Big_Data_and_Artificial_Intelligence_to_Support_Risk_Management_A_Systematic_Literature_Review.

14. Мамадиёров З. (2020). Тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг вужудга келиш сабаблари ва уларни камайтириш йўллари. Архив научных исследований, (26).

BANKLARNING TRANSFORMATSIYALASHUVIDA MOLIYAVIY INNOVASIYALARNING VUJUDGA KELISHI VA UNING NAZARIY ASOSLARI

Maxmudova Muxlisa Qodirjon qizi

Bank ishi kafedrasi dotsenti, Ph.D

Тошкент давлат

иқтисодиёт университети

E-mail: m.mahmudova0112@gmail.com

ORCID: [0000-0002-5777-6606](https://orcid.org/0000-0002-5777-6606)

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda iqtisodiy tizimga jadal sur'atlar bilan ta'sir etib kelayotgan innovasiya tushunchasi va bunga yondosh tarzda moliyaviy innovasiyaning kelib chiqishi va ularning banklarning transformatsiyalashuvi jarayonidagi o'rni o'rganilgan. Xorijiy olimlar fikri alohida keltirilgan va bunga qo'shimcha tarzda innovasiya, moliyaviy innovasiyalarga oid qo'shimcha takliflar berilgan. Shuningdek, moliyaviy innovasiyalarga oid turli taklif etilgan nazariyalar chuqur o'rganilgan va va ularning bank tizimidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovasiya, moliyaviy innovasiyalar, Innovatsion axborot texnologiyalari, takomillashtirilgan mahsulot, yondashuv, nazariya.

ПОЯВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫХ ИННОВАЦИЙ ПРИ ТРАНСФОРМАЦИИ БАНКОВ И ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Махмудова Мухлиса Кодиржон кизи

доцент PhD

кафедры банковского дела

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: m.mahmudova0112@gmail.com

ORCID: [0000-0002-5777-6606](https://orcid.org/0000-0002-5777-6606)

Аннотация. В данной статье изучается понятие инноваций, которое в настоящее время стремительно влияет на экономическую систему, а также происхождение финансовых инноваций и их роль в процессе трансформации банков. Отдельно приводится мнение зарубежных ученых, а также дополнительно приводятся дополнительные предложения относительно инноваций и финансовых инноваций. Также глубоко изучаются различные предложенные теории финансовых инноваций и подчеркивается их значение в банковской системе.

Ключевые слова: инновации, финансовые инновации, инновационные информационные технологии, улучшенный продукт, подход, теория.

THE APPEARANCE OF FINANCIAL INNOVATIONS DURING THE TRANSFORMATION OF BANKING AND ITS THEORETICAL FOUNDATIONS

Maxmudova Muxlisa Khdirjon kizi

*Associate Professor Ph.D
kafedry bankovskogo dela
Tashkent sky gosudarstvennyy
economic university*

E-mail: m.mahmudova0112@gmail.com

ORCID: [0000-0002-5777-6606](https://orcid.org/0000-0002-5777-6606)

Abstract. In this article, the concept of innovation, which is currently rapidly affecting the economic system, and the origin of financial innovation and their role in the process of transformation of banks are studied. The opinion of foreign scientists is given separately, and in addition, additional proposals regarding innovation and financial innovation are given. Also, various proposed theories of financial innovation are deeply studied and their importance in the banking system is highlighted.

Keywords: innovation, financial innovation, innovative information technology, improved product, approach, theory.

Kirish

Bank tizimida Innovatsion axborot texnologiyalarini keng ko‘lamda tatbiq etish mamlakatimizda qisqa muddatda milliy to‘lov tizimini shakllantirishga imkoniyat yaratib kelmoqda. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida hisob-kitoblarni aniq vaqt rejimida amalga oshiruvchi bu tizim mamlakatimiz moliya bozori barqarorligini ta‘minlamoqda. Bundan tashqari, u davlatimiz pul-kredit siyosatini samarali yuritish, milliy va xalqaro to‘lovlarni o‘z vaqtida amalga oshirish, pul oqimlarini boshqarishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Markaziy bank veb-sayti orqali esa davlat interaktiv xizmatlari ko‘rsatish yo‘lga qo‘yilgan. Aholi o‘rtasida mobil telefonlardan foydalanishning kengayib borishi banklar tomonidan mobil-banking (wap-banking) va sms-banking xizmatlari yo‘lga qo‘yilishiga olib keldi. Hozirgi paytda banklarning 85% mijozi ushbu xizmat turlaridan foydalanib kelmoqda.

Aytish o‘rinliki, shu yilning birinchi choragida banklarning mazkur xizmat turlaridan foydalanuvchilar soni 50 foiz o‘shishiga erishildi. Elektron tijorat, kredit va debet kartalar, depozitlar va boshqa qulayliklar, zamonaviy bank xizmatlari ko‘rsatishni takomillashtirish borasida olib borilayotgan izlanishlar ko‘lami kundan kunga kengayib bormoqda. Bu izlanishlar natijasi esa o‘z navbatida innovasiyalarning turli ko‘rinishlarini kashf qilib kelmoqda va iqtisodiyotga moliyaviy innovasiyalarning keng joriy etilishini rag‘batlantirmoqda. Insoniyat har kuni ko‘plab axborotlarni qabul qiladi. Bunga mobil telefon, internet, smartfonlarning doimiy ravishda o‘sib borayotgan texnik imkoniyatlari, insonlarning ijtimoiy tarmoqlarga jalb qilinishi va internet tezligining o‘shishi katta

yordam beradi.

Albatta, bugungi kunda axborot tizimining sezilarli darajada o'zgarishi asosida jamiyat, huqumat, iqtisodiyot, biznes, savdo va bank sohasidagi tub o'zgarishlarni ham kuzatishimiz mumkin. Raqamli bank o'zi nima va bank jarayonlari takomillashtirilgan tizimi qanday yo'lga qo'yilganligi haqida to'xtalib o'tsak, Prezidentning “O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni imzolangach, bank tizimiga chakana bank xizmatlariga ixtisoslashgan “raqamli” banklar va bank bo'linmalarini tashkil etish hamda Innovatsion bank texnologiyalaridan foydalangan holda mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini yana-da kengaytirish vazifasi yuklatilgan. Shunga ko'ra, O'zbekistonda 2020 yilda “Anorbank” va “TBC bank”lar raqamli bank sifatida ro'yxatga olindi.

Darhaqiqat, “raqamli bank” tushunchasi 2015-2020 yillar davomida Yevropa davlatlarida jadallik bilan rivojlangan. Raqamli banklar o'z mijozlariga yana-da qulaylik va foydali xizmatlarni taqdim etish maqsadida zamonaviy raqamli innovasiyalardan keng foydalanadi.

Bugungi kunda raqamli bank sanalmish “Anorbank” va “TBC bank”lar ham o'z mijozlariga mobil ilovalar yoki statsionar kompyuterlar orqali to'liq raqamli xizmatni taqdim etmoqda. Bu shuni anglatadiki, raqamli bank mijozi 24/7 tizimida bank xizmatlaridan foydalanishi mumkin. Ya'ni, raqamli bank tizimida mijozga mobil dasturi, mobil dasturga asosan esa yuqori texnologiyali IT-infratuzilma bilan ta'mirlangan bank operatsiyalarining yuqori moslashuvchanligi taqdim etiladi.

Albatta savol tug'iladi, bugungi kunda faoliyat yuritayotgan tijorat banklari bilan yangi tashkil etilgan raqamli banklar o'rtasida qanday farq mavjud?

Raqamli banklar:

- bank filiallari tarmog'ining kengaytirilmasligi;
- bank-mijoz o'rtasida onlayn aloqa tizimining 100 foiz o'rnatilganligi;
- sifatli va foydalanuvchilar uchun qulay bo'lgan mobil ilova;
- bozor talablariga javob beruvchi omonatlar va kreditlar uchun eng qulay sharoitlar (ya'ni, mijoz talabidan kelib chiquvchi);

tezkor, sifatli, qulay va 24/7 rejimida javob beruvchi aloqa markazlarining mavjudligi;

Xususiylar yoki davlat banklari:

- Bank filiallar tarmoqlarining har bir tuman, shahar va viloyat kesimida faoliyat yuritishi, sifat darajasiga e'tiborning sustligi;
- Bank-mijoz o'rtasida onlayn aloqa o'rnatish holatining pastligi;
- Mobil ilovalari nomiga chiqarilib, foydalanuvchi bir marotaba kiradi va qayta kirmaslikka ahd qiladi (mobil ilovalarda oddiy kartadan-kartaga pul o'tkazish yoki kommunal to'lovlar to'lash jarayonlarida doimiy muammolar mavjud bo'lim, ko'p holatlarda tizimda uzilishlar kuzatiladi);
- bozor talablariga javob beruvchi omonatlar va kreditlar chiqariladi, ammo ko'p holatlarda faqat tanish-bilishchilik katta rol o'ynaydi (agar tanish bo'lmasa,

o‘sha mijoz 3 oy va undan ko‘p muddatga sarson-sargardonlikda yuradi).

- tezkor, sifatli, qulay va 24/7 rejimida javob beruvchi aloqa markazlari nomigagina faoliyat yuritadi, mijoz bir savoliga javob olish uchun bankning barcha bo‘limlari mutaxassislari bilan so‘zlashishiga to‘g‘ri keladi. Mijoz vaqti, telefon aloqa xizmati uchun mijoz tomonidan to‘lanadigan summa hisobga olinmaydi.

Adabiyotlar sharhi

Innovasiya mohiyatiga oid iqtisodiy qarashlarning kelib chiqishini qadimdan ko‘rish mumkin. Davrlar o‘zgarishi bilan moliya bozori va umuman iqtisodiyot faoliyatida innovasiyalarning ro‘li oshdi. Ilmiy adabiyotlarda “innovasiya” so‘zining turli xil talqinlari mavjud. Bir qator manbalarda u yangi mahsulot, xizmat yoki jarayonning amaliy rivojlanishi natijasida innovasiyaga qo‘yilgan sarmoya sifatida tavsiflanadi. Innovasiya (lotincha “novation” so‘zidan) ilgari mavjud bo‘lmagan yangilik (masalan, turli sohalaridagi ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishning yangi usullari) sifatida tushuntiriladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “innovasiya” atamasining yagona ta’rifi mavjud emas. Biroq, eng keng tarqalgani bu atamani tushunishda ikkita yondashuvni ajratib ko‘rsatishdir: tor va keng. Birinchi yondashuvda innovasiya texnik tomondan taqdim etilishi va sanoat ishlab chiqarishi (yangi texnologiya va boshqalar) bilan aniqlanishi mumkin. Ikkinchi yondashuvda esa innovasiya yangi mahsulot yoki xizmat, ishlab chiqarish usuli, moliyaviy, tashkiliy, ilmiy-texnikaviy va boshqa sohalaridagi innovasiya sifatida talqin etiladi. Ushbu ishning o‘rganish obyekti nuqtai nazaridan biz kengroq yondashuvga amal qilamiz.

Iqtisodchilar orasida innovasiyalar odamlar va kompaniyalarning o‘z foydalarini maksimal darajada oshirish istagi tufayli yuzaga keladi, degan fikr mavjud.

Bizning fikrimizcha, innovasiya so‘zi shunchaki innovasiyadan ko‘ra chuqurroq tushunchadir, chunki u boshqa narsalar qatori yakuniy mahsulotni yaratish (tijoratlashtirish) bosqichini ham o‘z ichiga oladi. 1998-2000-yillarda Xalqaro Innovatsion siyosat konsepsiyasida bu atamaga quyidagi ta’rif berilgan: innovasiya (yangilik kiritish) - bu bozorda sotiladigan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, amaliy faoliyatda ishlatiladigan yangi yoki takomillashtirilgan texnologik jarayon shaklida amalga oshirilgan Innovatsion faoliyatning yakuniy natijasidir[1].

Ba’zi tadqiqotchilar innovasiyalarning paydo bo‘lishini ikkita asosiy sabab bilan bog‘lashadi. Birinchisi «texnologik turtki» deb ataladi, bunda innovasiyalar manbai ishlab chiqarishning ichki qonuniyatlari, ikkinchisi esa innovasiyalarni yaratishni rag‘batlantiradigan “talab” hisoblanadi. Shuningdek, innovasiyalarning asosiy manbalariga o‘sib borayotgan ehtiyojlarni qondirishning cheklangan imkoniyatlari, jamiyat tomonidan to‘plangan ilmiy va intellektual salohiyat kiradi.

Innovasiyalar mohiyatini birinchi bo‘lib o‘rgangan tadqiqotchilaridan biri N.D.Kondratyev bo‘lib, u ixtiro kiritilgandan keyin shakllangan innovasiyalar

oqimi bo'lgan uzun to'liqlar yoki katta sikllar tushunchasini kiritgan. N.D.Kondratiev ayirboshlash va ishlab chiqarish texnologiyasining sezilarli o'zgarishida namoyon bo'ladigan katta siklning yuqori to'liqini boshlanishidan oldin jamiyat sharoitida sezilarli o'zgarishlarni aniqladi[2].

Kondratyev tomonidan taklif qilingan iqtisodiyotning tizimli rivojlanishi g'oyalari avstriyalik iqtisodchi J.Y.Shumpeter (1883-1950) tomonidan qo'llanilgan va nihoyat “innovasiya” tushunchasini shakllantirgan. Avstriyalik olim birinchi marta 1930-yilda “innovasiya” atamasini qo'llagan bo'lib, bu atama yangi tovar va xizmatlarni joriy etish va ulardan foydalanish maqsadidagi o'zgarishlarni bildiradi[3]. U o'z ishida innovasiyalarning turli kombinatsiyalarini tasvirlab berdi, Innovatsion jarayonning xususiyatlarini ochib berdi. Avstriyalik iqtisodchi innovasiyani biznes bilan birlashtirilgan turli xil resurslarning nostandart birikmalarining yig'indisi deb ta'riflagan, buning natijasida ular innovasiyalarga aylangan[4].

Shumpeterning fikricha, kapitalizm harakatchilikka, muntazamlikka toqat qila olmaydigan va hech qachon turg'un bo'lib qolmaydigan tizimdir. Shumpeter yangilik va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi izchil aloqani asoslaydigan nazariyani yaratdi (1939 yil).

Uning iqtisodiy sikllar nazariyasi texnologik taraqqiyotni kapitalizmning barcha illatlari: ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik, inflyatsiya yechimi deb hisoblaydigan barcha iqtisodchilar va siyosatchilar uchun ilhom manbai hisoblanadi.

Shumpeterning yondashuvi va uning izdoshlari tomonidan faqat rivojlangan texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy o'sish imkoniyatlariga oid g'oyalar optimistik hisoblanadi. Nima uchun texnologiyaning o'zi iqtisodiy o'sishni ta'minlay olmasligini tushunish uchun texnologik imkoniyatlar va ulardan foydalanish haqiqatini farqlash kerak bo'ladi.

Shumpeter tomonidan taklif qilingan yondashuvga asoslanib, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) innovasiyalarni turli guruhlariga bo'lish uchun o'z yondashuvini taklif qildi[5], jumladan:

- Innovatsion mahsulotlar;
- Innovatsion jarayonlar;
- Innovatsion marketing;
- tashkil etishning Innovatsion usullari.

Ushbu toifalardagi yangi ishlanmalar innovasiyalar deb e'tirof etiladi, agar ular amalga oshiruvchi subyekt tomonidan yangilik (innovasiya) sifatida qabul qilinsa, bu o'z navbatida ushbu yechimlar allaqachon ma'lum bo'lishi va boshqa tashkilotlarda qo'llanilishi mumkinligini anglatishi mumkin.

E.Rojers ta'rifiga ko'ra[10], innovasiya - bu aniq shaxs tomonidan yangi deb hisoblangan g'oya. Shu bilan birga, asosiy omil - bu kashfiyotning yangiligi emas, balki individual idrok nuqtai nazaridan yangilik muhimroq hisoblanadi. Bunday holda, innovasiyalarda biz birinchi navbatda funksiyalar va imkoniyatlarga emas, balki ularni alohida foydalanuvchilar tomonidan idrok etilishiga qiziqishimiz kerak. Bundan kelib chiqadiki, mahsulot va xizmatlar

innovasiya emas.

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi tarif juda munozarali bo‘lib, ammo hech bo‘lmaganda amaliy nuqtai nazardan iste‘molchi o‘zi uchun o‘ziga xos funksiyalar (imkoniyatlar) tashuvchisi bo‘lgan yakuniy mahsulot yoki xizmatga qiziqadi va shuning uchun bu funksiya va imkoniyatlarning belgisi bo‘la oladi.

Innovasiyalarni guruhlash bo‘yicha ta‘kidlangan pozitsiyalarga qaramasdan, tadqiqotchilar o‘rtasidagi asosiy qarama-qarshiliklar yakuniy natija va jarayon bo‘yicha yuzaga keladi. Ko‘pgina xorijiy va mahalliy ilmiy ishlarda innovasiya muayyan yakuniy natijaga ega bo‘lgan yangi mahsulot yoki xizmatni yaratish va joriy etish jarayoni sifatida qaraladi.

J.F.Sinkining har qanday innovasiyaning bozorga kiritilishidan oldin uning narxi nolga teng bo‘lgan fikriga qo‘shilishimiz mumkin[7].

D.Gelbreyt, J.Klark, J.Bernal, K.Friman va boshqalarni o‘z ichiga olgan J.Shumpeter nazariyasi izdoshlari asosiy texnologik yangiliklarni joriy etishning iqtisodiy samarasiga e‘tibor qaratdilar va keyinchalik bu nazariyaning to‘g‘riligini isbotladilar. J.Styuart Mill Innovatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish natijalarini o‘rganib chiqdi. Innovasiyalar samaradorligini nazariy asoslashga ingliz tadqiqotchisi J.Xobson ham katta e‘tibor bergan.

Axborot jamiyati konsepsiyasini yaratuvchisi va menejment nazariyasining[8] asoschilaridan biri P.Druker innovasiyalar nazariyasini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shdi, u yerda jiddiy tarkibiy o‘zgarishlar davrida bozor rahbarlari tezda moslasha oladigan va yangi texnologiyalarni kashf eta oladigan, ishning eski va tanish shakl usullaridan voz kechib omon qolishlarini isbotlashga muvaffaq bo‘ldi. P.Druker o‘zining “innovasiya intizomi”[8] ma‘ruzasida innovasiya tartibini uchta ustunga asoslaydi:

- tashkilot vazifasini tushunish;
- natijalarga e‘tiborni qaratish;
- texnologiyalarga shubha bilan qarash.

E.Rojers 1962-yilda innovasiyalarning diffuziya (tarqalishi) nazariyasini taklif qildi[10]. Ma‘lumotlar tahlili asosida u yangi g‘oyalar va mahsulotlarni shaxslar tomonidan qabul qilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat degan xulosaga keldi: diqqat, qiziqish, baholash, tekshirish, qabul qilish, tasdiqlash. Uning fikricha, innovasiyani aholining 6 dan 16 foizigacha qabul qilsa, jamiyat tomonidan tan olinadi. Diffuziya nazariyasi ommaviy ongga yangi mahsulotni kiritish bilan bog‘liq bir qator nazariyalarning (ayniqsa, marketing va reklama sohasida) asosini tashkil etdi.

Bizningcha yuqoridagilarni umumlashtirib, innovasiya deganda mavjud ehtiyojlarni samarali qondirishga (yangi ehtiyojlarni shakllantirishga) qaratilgan, ijobiy iqtisodiy va ilmiy-texnik ta’sirga ega bo‘lgan va Innovatsion g‘oya va taraqqiyotning kombinatsiyasini o‘z ichiga olgan noyob yoki modernizatsiya qilingan mahsulotni (xizmat, jarayon, texnologiya, institut) yaratish bo‘yicha innovasiyalar (har qanday sohada) natijasi tushunilishi va uni realizatsiya (amalga oshirish) kerak.

Tahlil va natijalar

“Moliyaviy innovasiyalar” atamasi moliyaviy bozorlarga ta’sir qiluvchi keng ko‘lamli o‘zgarishlarga ishora qilish uchun turli kontekstlarda qo‘llaniladi. Tor ma’noda bu atama faqat yangi moliyaviy vositalarni joriy etish uchun ishlatilishi mumkin. Kengroq ma’noda u moliya bozorlarining tuzilishi va chuqurligi, moliya institutlarining roli va hajmi, moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish usullaridagi o‘zgarishlarni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Moliyaviy innovasiyalar deregulyatsiya (ma’lum, lekin qonun bilan taqiqlangan), shuningdek, ilgari ishlab chiqilmagan vositalar yoki bozorlarni joriy etish orqali mahsulot va tartiblarni joriy qilish uchun sharoit yaratishi mumkin.

Turli mamlakatlarning yetakchi olimlari tomonidan taklif etilgan moliyaviy innovasiyalarning mohiyatini o‘rganishni umumlashtirib va ularga tayangan holda shuni ta’kidlash kerakki, moliyaviy innovasiyalarning yagona ta’rifi mavjud emas, bu uning tabiati va unga ta’sir etuvchi ko‘plab omillar bilan izohlanadi.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy innovasiyalar faqat yangi moliyaviy vositalar, mahsulotlar, texnologiyalar va institutlarni ixtiro qilish bilan cheklanmaydi. Bularga yangi moliyaviy hisobot tartib-qoidalari, kredit reytingi va boshqalar kabi moliyaviy yaxshilanishlar kiradi. Innovasiyani (ixtironi) moliyaviy innovasiyaga aylantiruvchi Innovatsion siklni (moliyaviy innovasiyani yaratish jarayoni) yakunlashning asosiy omili joriy etish (tijoratlashtirish) bosqichi ya’ni yakuniy moliyaviy mahsulotni yaratishdir. Bizningcha innovasiya - bu joriy etilayotgan sohada ijobiy o‘zgarishlarga, sifat va/yoki miqdoriy yaxshilanishlarga, taraqqiyotga olib keladigan yangilikni (ixtironi) joriy etishning tugallangan jarayonidir.

1-jadval

Moliyaviy innovasiyalarning turlicha talqinlari¹

Muallif	Ta’rif	Manba
J. Lerner va P. Tufanot	Yangi moliyaviy texnologiyalar, vositalar, institutlar va bozorlarni yaratish va yanada ommalashtirish.	Leraer, J. The Consequences of Financial Innovation: A Counterfactual Research Agenda / J. Lerner, P. Tufano // Annual Review of Financial Economics. 2011. - Vol. 3. - P. 41-85 [Elektron resurs] - Kirish tartibi: https://ssrn.com/abstract=1981825 (murojaat etilgan sana: 04/12/2018).
E. Rojers	Yangi g‘oyalar, mahsulot va xizmatlarni ixtiro qilish va tarqatish bosqichlaridan iborat.	Rogers, E. M. The Diffusion of Innovations / E. M. Rogers. - New York : Free Press, 1983.

¹ muallif tomonidan tuzilgan.

E. Shurenberg	Innovatsion jarayon yangi g'oyalar, mahsulot va xizmatlarni ixtiro qilish va tarqatish bosqichlaridan iborat.	Schurenberg, E. Eight financial Innovations to believe in / E. Schurenberg [Elektron resurs] - Kirish tartibi: https://www.cbsnews.com/news/eight-financial-innovations-to-believe-in/ (murojaat etilgan sana: 17.05.2018).
J. Van Xorn	Xarajatlarni, risklarni kamaytiradigan yoki ishtirokchilarning talablarini yaxshiroq qondiradigan yaxshilanishni ta'minlaydigan yangi mahsulot /xizmat / vosita.	Van Horn, J. C. Of Financial Innovations and Excesses / J. C. Van Horn // Journal of Finance. - 1985. - P. 622.
B.A. Reysberg	Zamonaviy texnik va axborot vositalari, kompyuterlar, Internetdan foydalangan holda pul o'tkazish, kredit berish va olish uchun moliya institutlari tomonidan ishlab chiqilgan yangi moliyaviy mahsulotlar va jarayonlar.	B.A.Raizberg, Zamonaviy iqtisodiy lug'at / B.A.Raizberg, L.Sh. Lozovskiy, E. B. Starodubtseva. - 6-nashr, tahrirlangan va qo'shimcha qilingan - M.: INFRA-M, 2011 yil. [Elektron resurs] - Kirish tartibi: http://www.consultant.ru/document/c-67315/c151b760696d665265187501c51f38cd84503634/
I. T. Balabanov	Resurslardan, foydadan, likvidlikdan, risklardan va mavjud bozor voqeligida yetarlicha baholanmagan ma'lumotlardan samarali foydalanish uchun yaratilgan moliyaviy mahsulot.	I.T.Balabanov, Innovatsiyalarni boshqarish: darslik / I.T.Balabanov. - Sankt-Peterburg. : Piter. 2001. – 15b.
E. F. Jukov	Qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish manbalari sifatida mahsulotlar, operatsiyalar va vositalar.	E.F.Jukov Qimmatli qog'ozlar bozori. Darslik. - 3-nashr, tahrirlangan va qo'shimcha qilingan / E. F. Jukov / - M.: Unity Lana. 2009 - 566 b.
L. V. Kox	Mijozlarga yetkazilgan va ular tomonidan qabul qilingan yangi yoki tubdan o'zgartirilgan bank mahsulotlari, yangi bank xizmatlari yoki zamonaviy infokommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish asosida taqdim etiladigan yuqori sifatli xizmatlar, shuningdek bank jarayoniga joriy etilgan tashkiliy va axborot texnologiyalari bankka bevosita yoki o'rtacha ravishda iqtisodiy yoki ijtimoiy samara olish imkonini beradi.	L.V.Kokh Innovatsiyalardan foydalanish asosida bank faoliyati samaradorligini oshirish tamoyillari va mexanizmlari: Dissertatsiya avtoreferati. ... Iqtisodiyot fanlari doktori. - Ivanovo, 2010. – 8b.

Iqtisodiyotning izohli lug'ati	Moliyaviy institutlar, moliyaviy vositalar yoki moliyaviy xizmatlar sohasida biznes amaliyotidagi o'zgarishlar.	Iqtisodiyot. Izohli lug'at / umumiy nashr: Prof. I.M.Osadchaya. - M.: INFRA-M, Butun dunyo. 2000. - 15b.
A. G. Gryaznova tomonidan tahrirlangan moliyaviy va kredit ensiklopedik lug'at	Yangi moliyaviy mahsulot yoki vosita.	Moliyaviy va kredit ensiklopedik lug'ati / A. G. Gryaznova bosh tahririyati ostida. - M. : Moliya va statistika, 2004. - 367b.
Xalqaro ilmiy va Innovatsion faoliyat portali	Foyda olish va risklarni kamaytirish uchun yangi moliyaviy vositalar va moliyaviy texnologiyalarni yaratish.	[Elektron resurs] - Kirish tartibi: http://www.sci-innov.ru/law/base_terms/#08 (murojaat etilgan sana: 25.02.2019).

Bizning fikrimizcha, moliyaviy innovasiyalar - bu fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishi bilan boshqariladigan va moliya bozori samaradorligiga hissa qo'shuvchi yangi moliyaviy operatsiyalar, vositalar, texnologiyalar, biznes modellari, institutlar ko'rinishidagi moliya sektoridagi innovasiyalardir.

Eng keng ma'noda, joriy etilayotgan moliyaviy innovasiyalar sohasini sifat yoki/va miqdoriy takomillashtirish quyidagi ta'sirlardan birini olish bilan birga keladi: doimiy risk darajasida rentabellikning oshishi yoki doimiy rentabellik bilan risk darajasining pasayishi, shuningdek tuzilish, biznes-jarayonlar va boshqalarning yaxshilanishi.

So'nggi o'n yilliklarda moliyaviy bozorlarni tartibga solish va globallashtirishning umumiy tendensiyasi fonida moliya bozorlari katta o'zgarishlarga duch keldi. To'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirishning ahamiyati oshdi, ayni paytda turli moliyaviy institutlar o'rtasidagi chegaralar qisqargan. Axborot texnologiyalaridagi sezilarli yutuqlar va moliyaviy tuzilmadagi o'zgarishlar yangi moliyaviy vositalar va moliyaviy texnologiyalarning (Fintech) rivojlanishiga hissa qo'shdi, ko'plab moliya institutlari o'z mahsulot va xizmatlari turlarini kengaytirib, turli xil “balansdan tashqari” risklarni boshqarish vositalarini o'z ichiga oladi.

Yana bir muhim muammo moliyaviy innovasiyalar funksiyalarini tasniflash bilan bog'liq, chunki bu muammoga turli yondashuvlar qo'llaniladi. Moliyaviy innovasiyalar funksiyalarini tasniflashda turli yondashuvlarning yagona ta'rifi mavjud emas.

Agar jahon iqtisodiyoti “mukammal bozorlar”da ishlayotgan bo'lsa va bozorlar samarali, axborot nosimmetrikligi, risksiz va hokazo bo'lsa, moliyaviy innovasiyalarning mavjudligi maqsadga muvofiq emas edi.

Moliya tizimidagi turli kamchiliklar moliya institutlarini iqtisodiy sharoitlarga yaxshiroq moslashish uchun moliyaviy innovasiyalarni yaratish va joriy etishga undaydi. Moliyaviy innovasiyalar xavflarni oldini oladigan yoki kamaytiradigan turli muammolar yoki o'zgarishlarga eng yaxshi javob bo'lib,

moliyaviy institutlarga o‘z daromadlarini maksimal darajada oshirishga yordam beradi.

Xulosa

“Moliyaviy innovasiyalar” atamasi moliyaviy bozorlarga ta’sir qiluvchi keng ko‘lamli o‘zgarishlarga ishora qilish uchun turli kontekstlarda qo‘llaniladi. Tor ma’noda bu atama faqat yangi moliyaviy vositalarni joriy etish uchun ishlatilishi mumkin. Kengroq ma’noda u moliya bozorlarining tuzilishi va chuqurligi, moliya institutlarining roli va hajmi, moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish usullaridagi o‘zgarishlarni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Moliyaviy innovasiyalar deregulyatsiya (ma’lum, lekin qonun bilan taqiqlangan), shuningdek, ilgari ishlab chiqilmagan vositalar yoki bozorlarni joriy etish orqali mahsulot va tartiblarni joriy qilish uchun sharoit yaratishi mumkin.

Turli mamlakatlarning yetakchi olimlari tomonidan taklif etilgan moliyaviy innovasiyalarning mohiyatini o‘rganishni umumlashtirib va ularga tayangan holda shuni ta’kidlash kerakki, moliyaviy innovasiyalarning yagona ta’rifi mavjud emas, bu uning tabiati va unga ta’sir etuvchi ko‘plab omillar bilan izohlanadi.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy innovasiyalar faqat yangi moliyaviy vositalar, mahsulotlar, texnologiyalar va institutlarni ixtiro qilish bilan cheklanmaydi. Bularga yangi moliyaviy hisobot tartib-qoidalari, kredit reytingi va boshqalar kabi moliyaviy yaxshilanishlar kiradi. Innovasiyani (ixtironi) moliyaviy innovasiyaga aylantiruvchi Innovatsion siklni (moliyaviy innovasiyani yaratish jarayoni) yakunlashning asosiy omili joriy etish (tijoratlashtirish) bosqichi ya’ni yakuniy moliyaviy mahsulotni yaratishdir. Bizningcha innovasiya - bu joriy etilayotgan sohada ijobiy o‘zgarishlarga, sifat va/yoki miqdoriy yaxshilanishlarga, taraqqiyotga olib keladigan yangilikni (ixtironi) joriy etishning tugallangan jarayonidir. Bir so‘z bilan aytganda, tijorat banklarining transformatsiya jarayoni va raqamli bank tizimida ishlashga o‘zgarishi bu – yangi axborot texnologiyalarini rivojlanishi va butun dunyo bo‘ylab faol tarqalishiga javob hisoblanadi hamda raqamli texnologiyalar nafaqat mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi. Boshqacha aytadigan bo‘lsak, raqamli moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish mamlakat bank-moliya tizimi ravnaqining muhim yo‘nalishi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rossiya Federatsiyasi Hukumatining 1998 yil 24 iyuldagi 832-sonli «Rossiya Federatsiyasining 1998-2000 yillarga mo‘ljallangan Innovatsion siyosati kontseptsiyasi to‘g‘risida» qarori. [Elektron resurs] - Kirish tartibi: <https://base.garant.ru/179112/> (murojaat etilgan sana: 25.03.2019).

2. N.D.Kondratiev, Katta konyuktura sikllari va bashorat nazariyasi: tanlangan asarlar / N.D.Kondratiev. - M.: Akademik loyiha, Alma Mater, 2015. - 642 b

3. Schumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process / J. Schumpeter.

4. I.A.Shumpeter Kapitalizm, soʻqializm va demokratiya / I. A. Shumpeter. - M.: Iqtisodiyot, 1995. - 540 b.
5. Oslo qoʻllanma. Innovasiyalar boʻyicha maʼlumotlarni toʻplash va tahlil qilish boʻyicha tavsiyalar uchinchi nashri, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti, Yevropa hamjamiyatlari statistika boshqarmasi, Moskva, 2006. – 192b.
6. Federal Reserve Bank of Atlanta, Economic Review. At1gt1st, 1983, P.
7. D. Sinki Tijorat bankida va moliyaviy xizmatlar sohasida moliyaviy menejment / D. Sinki, A. I. Levinzon // Moskva: Alpina Business Books. - 2016. - 1018 b.
8. P.Drucker, Biznes va innovasiyalar / P.Drucker // M.: Uilyams, 2007 - 423 b.
9. B.Mejuev, P.Druker va uning innovasiya nazariyasi / B.Mejuev // [Elektron resurs] - Kirish tartibi: <http://WWW.v.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/leader/theory> (murojaat etilgan sana: 18.10.2018).
10. Rogers, E. M. The Diffusion of nnovations / E. M. Rogers. - N.Y., 1983. - 453 b.
11. V.I.Suslov, M.V.Lychagin, Moliyaviy innovasiyalar: Xorijiy tajriba. - Novosibirsk: Fan, 1997.-160 b.
12. Clianging Moay xalqaro konferensiyasi materiallari asosida: Financial Innovation is developed countries. - N.Y., 1987. - bet. 138-139.
13. Lerner, J. The Consequences of Financial Innovation: A Counterfactual Research Agenda / J. Lerner, P. Tufano // Annual Review of Financial Economics. - 2011. - Vol. 3. - P. 41-85 (Elektron resurs) - Режим доступа: <https://ssrn.com/abstract=1981825> (дата обращения: 04/12/2018).
14. Schurenberg, E. Eight financial Inovations to believe n . (Elektron resurs) – Kirish tartibi: <https://WWW.cbsnews.com/news/eight-financial-innovations-to-believe-in/> (murojaat etilgan sana: 17.05.2018).
15. I.T.Balabanov, Innovasiyalarni boshqarish: darslik / I.T.Balabanov. - Sankt-Peterburg.: Piter, 2008. - 340 b.
16. A.V.Andreeva, Bank xizmatlari bozorini rivojlantirishda moliyaviy innovasiyalarning oʻrni / A.V.Andreeva // Bank xizmatlari. - 2010. - No 6. - 32b.
17. Ilmiy va Innovatsion faoliyat federal portali (Elektron resurs) - Kirish tartibi: http://WWW.sci-innov.ru/law/base_terms (murojaat etilgan sana 18.10.2018).
18. Iqtisodiyot. Izohli lugʻat / umumiy nashr: prof. I. M. Osadchaya. - M.: INFRA-M, Butun dunyo. 2000. – 15b.
19. Rogers, E. M. The Diffusion of Innovations /E.M.Rogers // New York. Free Press, 1983. - 576 p.
20. B.A.Raizberg, Zamonaviy iqtisodiy lugʻat / B.A.Raizberg, L.Sh.Lofovskiy, E.B.Starodubtseva. - 6-nashr, tahrirlangan va qoʻshimcha qilingan - M.: INFRA-M, 2011. [Elektron resurs] - Kirish tartibi:

http://WWW.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_67315/c151b760696d66526518750lc5lf38cd84503634/
(murojaat etilgan sana 10.05.2019).

21. E.F.Jukov, Qimmatli qogʻozlar bozori. Darslik. - 3-nashr, tahrirlangan va qoʻshimcha qilingan / E. F. Jukov / - M.: Unity-Dana. 2009 - 566 b.

22. Moliyaviy va kredit ensiklopedik lug'ati / A. G. Gryaznova bosh tahririyati ostida. - M.: Moliya va statistika, 2004. – 367b.

23. Newman, P. The New Palgrave Dictionary of Money and Finance, 3 Volume Set / P. Newman, M. Millgate, J. Eatwell. - London: MacMillan, 1992. - 860 p.

БАНК ТИЗИМИНИНГ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ РОЛИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

А.А. Исмаилов

*иқтисодиёт фанлари доктори
доцент*

Аннотация. Мақолада банк тизимининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ролини ошириш йўллари таҳлил этилган. Шунингдек тижорат банкларининг кредитлари иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш билан боғлиқ бўлган харажатларни молиялаштиришнинг масалалари тадқиқ этилган. Бундан ташқари, тижорат банкларини етарли даражада ликвидли бўлиши иқтисодиётдаги тўловларнинг узлуксизлигини таъминлаш имконлари ўрганилган. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантиришда мамлакат банк тизимининг ролини оширишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: банк тизими, тижорат банклари, кредит, муаммоли кредит, фоиз ставкаси, девальвация, валюта курси, ликвидлилиқ.

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

А.А. Исмаилов

*доктор экономических наук
доцент*

Аннотация. В статье подвергается исследованию вопросы развития банковской системы, являющиеся одним из обязательных условий развития экономики страны. Изучаются кредиты коммерческих банков, представляющие важный источник финансирования расходов предприятий реального сектора экономики, связанные с техническим и технологическим перевооружением. Кроме того, анализируются ликвидность коммерческих банков, позволяющая обеспечить бесперебойность платежей в экономике.

В статье разработаны научные предложения, направленные на повышение роли банковской системы в развитии экономики Республики Узбекистан.

Ключевые слова: банковская система, коммерческие банки, кредит, проблемный кредит, процентная ставка, девальвация, валютный курс, ликвидность.

INCREASING THE ROLE OF THE BANKING SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

A.A. Ismailov*Doctor of Economic Sciences
Associate Professor*

Abstract. . The article examines the issues of development of the banking system, which are one of the mandatory conditions for the development of the country's economy. The loans of commercial banks, which represent an important source of financing the expenses of enterprises of the real sector of the economy, related to technical and technological re-equipment, are studied. In addition, the liquidity of commercial banks, which ensures the continuity of payments in the economy, is analyzed. The article develops scientific proposals aimed at increasing the role of the banking system in the development of the economy of the Republic of Uzbekistan.

Key words: banking system, commercial banks, loan, problem loan, interest rate, devaluation, exchange rate, liquidity.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони билан тасдиқланган Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишга қаратилган саноат сиёсатини давом эттириб, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 1,4 бараварга ошириш макроиқтисодий барқарорликни таъминлашнинг зарурий шартлари сифатида эътироф этилган [1].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли Фармони билан тасдиқланган “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида кредитлашни фақат бозор шартлари асосида амалга ошириш, банкларнинг давлат ресурсларига қарамлигини пасайтириш, банк хизмати кўрсатишни модернизация қилиш, кредит портфели ва рискларни бошқариш сифатини яхшилаш, кредитлаш ҳажмларининг мўътадил ўсишига амал қилиш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш ва халқаро амалий тажрибага эга бўлган менежерларни жалб қилиш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари қилиб белгиланган [2].

Юқорида қайд этилган ҳолатлар мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда банк тизимининг ролини ошириш заруриятини юзага

келтиради.

Адабиётлар таҳлили

Ж.Кейнснинг хулосасига кўра, пуллар таклифининг ўсиши натижасида фоиз ставкасининг пасайиши инвестицияларнинг муқобил қийматини пасайтиради. Фоиз меъёрининг пасайиб бориши эса, фирма ва компанияларнинг режали инвестициялари ҳажмини оширишларига имкон яратади. Бу харажатлар режали харажатларнинг умумий суммаси билан қўшилиб, товар захираларининг кўзда тутилмаган миқдорда сарфланишига олиб келади. Фирма ва компаниялар эса, бундай шароитда маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиради. Бу эса, ўз навбатида, миллий даромаднинг кўпайишига олиб келади. Бироқ Марказий банк томонидан муомаладаги пул массасини жиловлашга қаратилган сиёсатнинг амалга оширилиши узатиш механизмини тескари йўналиш бўйича ишлай бошлашига олиб келади. Яъни тижорат банклари ўз захираларининг камайишига жавобан фоиз ставкаларини оширади. Бунинг натижасида фирма ва компаниялар ўзларининг режали инвестициялари ҳажмини қисқартиришга мажбур бўлади. Режали инвестицияларнинг қисқариши эса, ўз навбатида, миллий даромад миқдорининг камайишига олиб келади [3].

М. Фридменнинг фикрига кўра, пулларга бўлган талаб касса қолдиқлари ва номинал даромаднинг ўсишига мос равишда камаймайди, аксинча ўзгармасдан қолади. Чунки пуллар таклифидаги ҳар бир ўзгариш нафақат инвестициялар даражасига, балки шахсий истеъмолнинг ҳажмига ҳам таъсир қилади. Шахсий истеъмолнинг ҳажми эса, ўз навбатида, номинал даромадларнинг динамикасига мутаносиб равишда ўзгариб боради. Натижада пулларга бўлган талаб ҳар бир алоҳида олинган давр мобайнида барқарор миқдор сифатида сақланиб қолади, пуллар таклифи эса доимий равишда тебраниб туради [4].

МакКаллум қоидасида Марказий банк томонидан амалга ошириладиган монетар сиёсатнинг асосий инструменти бўлиб, фоиз ставкаси эмас, балки пул агрегатларини тартибга солиш ҳисобланади. Мазкур қоиданинг моҳияти пул базасини номинал ЯИМнинг динамикаси ва пулларнинг айланиш тезлигига боғлиқ равишда тартибга солишда намоён бўлади. Марказий банк пул базаси орқали пуллар таклифига таъсир кўрсата олади. Ушбу таъсир Марказий банкнинг мажбурий захира ставкалари юқори бўлган мамлакатларда кучли бўлиши мумкин [5].

МакКаллум қоидасини амалиётга қўллашга бағишланган тадқиқотларнинг натижалари кўрсатдики, монетар сиёсат қоидаларининг натижалари кўпроқ мақсадли кўрсаткични танлашга эмас, балки

фойдаланиладиган инструментга боғлиқ бўлар экан [6].

Ж. Тайлорнинг монетар қоидаси Марказий банкнинг баҳоларнинг ўзгариши ва реал ишлаб чиқаришнинг ўзининг мувозанатлашган даражасига нисбатан тебранишига нисбатан жавоб реакцияси сифатида фоиз ставкаларини ўзгартира олиш имкониятини аниқлаш имконини беради ва у барқарорлаштириш хусусиятига эга, яъни иқтисодиётдаги циклик тебранишларни энг паст даражага келтириш (минималлаштириш) имконига эга [7]. Бироқ амалиёт шуни кўрсатдики, Тэйлор қоидаси маълум камчиликларга эга. Хусусан, инфляциянинг ГЭП кўрсаткичлари ва ЯИМ ахборот иқтисодий ўзгарувчиларни тўлиқ қамраб ололмаслиги мумкин. Чунки, пул агрегатлари, кредит мультипликатори, валюта курси, бюджет дефицити каби бошқа муҳим кўрсаткичлар мавжуд бўлиб, чуқур таҳлилни амалга ошириш учун уларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Ҳозирги даврда тижорат банкларининг кредитлари эмиссион мазмунга эга бўлганлиги сабабли, уларнинг пул айланмасига таъсир даражаси юқоридир. Халқаро валюта фонди экспертларининг тадқиқотлари натижалари кўрсатдики, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида кредитларнинг ЯИМга нисбатан даражаси 60 фоизга яқинлашган шароитда, кредит қўйилмаларининг йиллик ўсиш суръатини 25 фоиздан ошиши, пировард натижада, молиявий инқирозга олиб келади [8]. Шу сабабли, тижорат банкларининг кредит экспансияси Марказий банклар томонидан назорат қилинади. Бунда, асосан, тижорат банкларига нисбатан мажбурий захира талабномаларини қўллаш ва банкларнинг кредитлаш фаолиятига нисбатан иқтисодий меъёрлар жорий этиш усулларида фойдаланилади.

Т. Бобакуловнинг хулосасига кўра, мамлакатдан экспорт қилинаётган маҳсулотлар нархларининг конъюнктуравий ошиши натижасида олинadиган қўшимча валюта тушумининг бир қисмини республика Марказий банкига берилиши унинг валюта интервенцияси ва қайта молиялаш кредитлари бериш имкониятини оширади [9].

Р. Шомуродовнинг фикрига кўра, иқтисодиётнинг пулга бўлган реал талабини тўлиқ қондириш, тижорат банкларининг ликвидлилигини ва банк тизимида ҳисоб-китоблар самарадорлигини ошириш мақсадида, тижорат банкларининг вакиллик ҳисобрақамидаги ҳамда мажбурий захирадаги маблағларини бирлаштириб, уларнинг резерв активларини мажбурий захирадаги маблағлари ҳажмидан юқори бўлишини таъминлаш зарур [10].

Таҳлил ва натижалар

Банк тизимининг мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги роли,
“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali 3-son 2024-yil **83**

биринчи навбатда, уларнинг иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини кредитлашида намоён бўлади.

1-жадвал.

Ўзбекистон тижорат банклари активларининг таркиби, %да*

Активлар таркиби	2019 й	2020 й	2021 й	2022 й	2023 й
Кассали активлар шу жумладан:	17,1	17,2	17,3	18,1	20,0
Кассадаги нақд пул ва бошқа тўлов ҳужжатлари	2,5	2,4	2,7	2,4	3,5
Марказий банкдаги маблағлар	5,3	5,4	5,1	7,1	6,6
Бошқа банкдаги маблағлар-резидент	3,0	3,7	3,6	3,0	3,1
Бошқа банкдаги маблағлар-норезидент	6,3	5,7	5,9	5,6	6,8
Қимматли қоғозларга қилинган инвестициялар	1,1	1,2	2,6	4,4	5,7
Мижозларнинг молиявий инструментлари бўйича мажбуриятлари	0,9	0,2	0,4	0,3	0,3
Кредитлар	76,8	76,1	73,8	71,1	68,1
Асосий воситалар	1,6	2,1	2,3	2,5	2,6
Активлар бўйича ҳисобланган фоизлар	1,3	1,2	2,2	2,1	2,2
Бошқа активлар	1,2	2,0	1,4	1,5	1,1
Активлар - жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган. — www.cbu.uz

Жадвал маълумотларидан аниқ кўринадики, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари активларининг таркибида энг юқори салмоқни кредитлар эгаллайди, кредитлардан кейинги ўринни кассали активлар эгаллайди.

Ўз навбатида, тижорат банкларининг иқтисодиётни кредитлаш имконияти бевосита кредитларнинг фоиз ставкаларига боғлиқ.

2-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банкларининг миллий валютадаги кредитларининг ўртача йиллик фоиз ставкаси, инфляциянинг йиллик даражаси ва Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг йиллик даражаси, %да*

Кўрсаткичлар	2021 й.	2022 й.	2023 й.
Кредитларни фоиз ставкаси	20,8	21,9	23,1
Инфляция даражаси	10,0	12,3	8,8
Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси	14,0	15,0	14,0

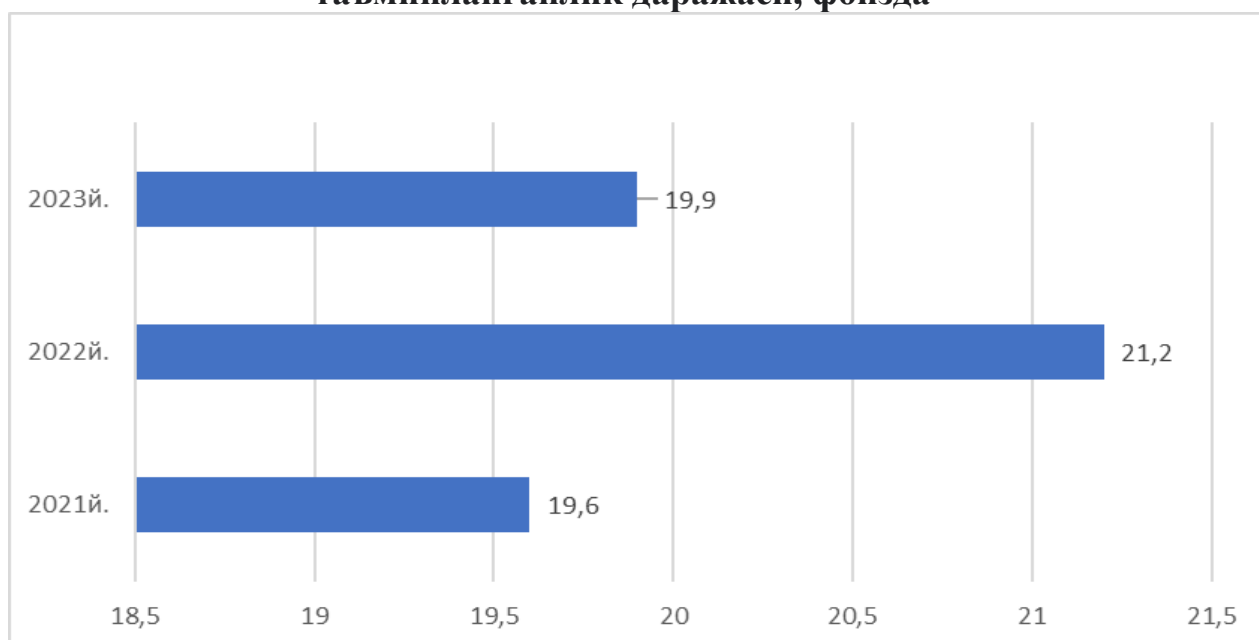
*Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий статистик маълумотлари асосида тузилган.

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан яққол кўриш мумкинки, 2021-2023 йилларда республикаимиз тижорат банкларининг миллий валютадаги кредитларининг ўртача йиллик фоиз ставкаси ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бу эса мазкур даврда инфляция даражасини ва Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасини юқори бўлганлиги билан изоҳланади.

Таъкидлаш жоизки, иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражасининг паст эканлиги банкларнинг кредитлаш имкониятига салбий таъсир кўрсатмоқда.

1-диаграмма.

**Ўзбекистон иқтисодиётини пул маблағлари билан
таъминланганлик даражаси, фоизда***

*Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий статистик маълумотлари асосида тузилган.

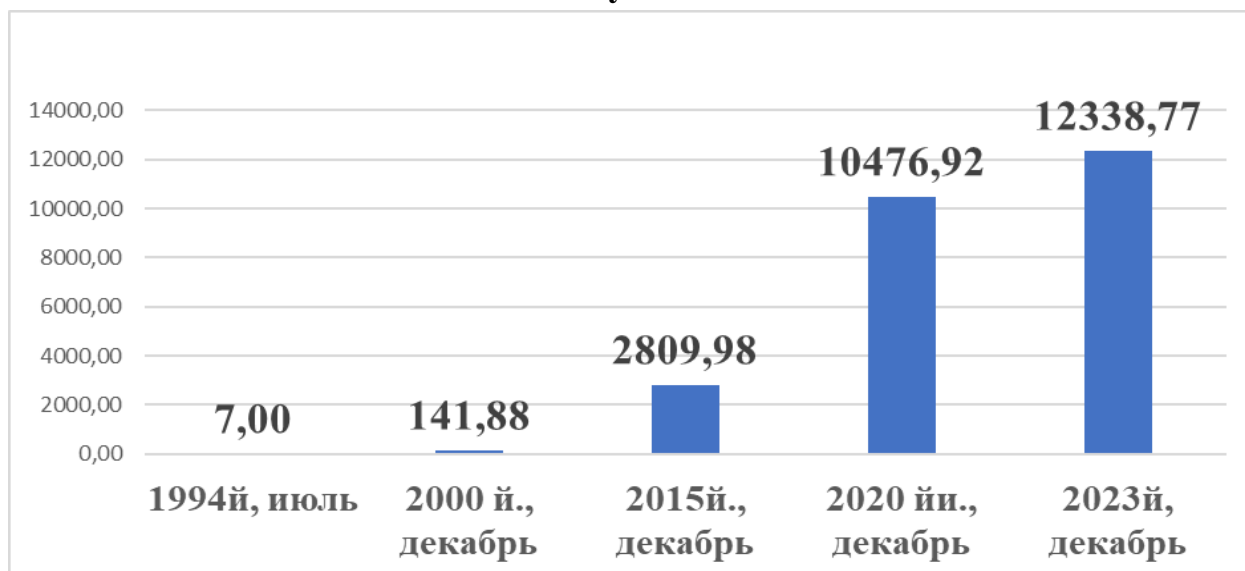
Диаграмма маълумотларидан кўринадики, 2021-2023 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётининг пул маблағлари билан таъминланганлиги сезиларли даражада паст (халқаро амалиётда умумэътироф этилган энг паст даражаси 40 фоизни ташкил этади) бўлган. Бунинг устига, мазкур кўрсаткичнинг даражаси 2023 йилда 2022 йилга нисбатан пасайган.

Иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини паст бўлиши корхоналар ўртасидаги тўловсизлик муаммосини ҳал қилиш имконини бермайди. Чунки бундай шароитда корхоналар дебитор қарздорлигини айланиш тезлиги пасаяди.

Шунингдек республикамызда миллий валюта-сўмнинг девальвация суръатининг юқори эканлиги банк тизимининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ролини оширишга тўсқинлик қилмоқда (2-диаграмма).

2-диаграмма.

Ўзбек сўмининг 1 АҚШ долларига нисбатан номинал алмашув курси, сўм*

*Расм муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг статистик маълумотлари асосида тузилган.

Диаграммадан кўринадики, республикамызда 1994-2023 йилларда миллий валютанинг АҚШ долларига нисбатан девальвация суръати юқори бўлган.

Хулоса

Илмий мақола устида ишлаш жараёнида қуйидаги хулосаларни шакллантирдик:

* пуллар таклифининг ўсиши натижасида фоиз ставкасининг пасайиши компаниялар ва фирмаларга тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш даражасини ошириш имконини беради;

* пулларга бўлган талаб ҳар бир алоҳида олинган давр мобайнида барқарор миқдор сифатида сақланиб қолади, пуллар таклифи эса доимий равишда тебраниб туради;

*Марказий банк пул базаси орқали пуллар таклифига таъсир кўрсата олади ва ушбу таъсир Марказий банкнинг мажбурий захира ставкалари юқори бўлган мамлакатларда кучли бўлади;

*2019-2023 йилларда Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари активларининг таркибида энг юқори салмоқни кредитлар эгаллади, кредитлардан кейинги ўринни кассали активлар эгаллади.

*2021-2023 йилларда республикада тижорат банкларининг миллий валютадаги кредитларининг ўртача йиллик фоиз ставкасини ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги мазкур даврда инфляция даражасини ва Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасини юқори бўлганлиги билан изоҳланади;

*2021-2023 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётининг пул маблағлари билан таъминланганлиги сезиларли даражада паст бўлганлиги банкларнинг кредитлаш салоҳиятига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради;

*республикада миллий валюта-сўмнинг девальвация суръатининг юқори эканлиги банк тизимининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ролини оширишга тўсқинлик қилади.

Фикримизча, банк тизимининг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришдаги ролини ошириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

1. Тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкаларининг паст ва барқарор даражасини таъминлаш орқали иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини ошириш мақсадида, биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва мажбурий захира талабномаларининг базавий ставкасини инфляция даражасига монанд равишда пасайтириш ҳамда тижорат банклари кредитларининг номинал фоиз ставкалари барқарорлигини таъминлаш лозим; иккинчидан, Марказий банк томонидан РЕПО аукционлари орқали фоиз ставкаларининг ўзгаришини назорат қилиш йўли билан миллий ссуда капиталлари бозори фаолиятининг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида Марказий банк миллий ссуда капиталлари бозорининг доимий ва тўлақонли аъзоси сифатида ўзининг кредит ресурсларини, бозордаги вазиятдан келиб чиққан ҳолда, тўғри РЕПО ва тескари РЕПО шартлари бўйича жойлаштириши лозим.

2. Пуллар таклифини таргетлаш шароитида, монетар сиёсат инструментларининг эластиклигини таъминлаган ҳолда, инфляцияни ўсишига йўл қўймаслик, миллий валютанинг номинал алмашув курсининг паст ва барқарор даражасини сақлаб туриш ва унинг реал алмашув курсининг ошишига йўл қўймаслик йўли билан экспортни рағбатлантириш лозим.

Монетар сиёсат инструментларининг эластиклигини таъминлаш мақсадида, биринчидан, уларнинг банк тизимининг ликвидлигини

ўзгаришига мослашувчанлигини таъминлаш, иккинчидан, пул массасининг ўсиш суръатларининг ўзгаришига монандлигига эришиш лозим.

Тадқиқот натижалари кўрсатдики, банк тизимида ликвидлилик муаммоси мавжуд бўлган даврларда ҳам Марказий банкнинг мажбурий захира ставкалари юқори даражада ва ўзгармасдан қолди. Бундан ташқари, айрим даврларда Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва мажбурий захира ставкаларининг пул массаси ўсиш суръатларининг пасайишига нисбатан эластиклиги кузатилмади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси тўғрисида. – www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони//ҚХММБ:06/205992/0581-сон. 13.05.2020 й.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
4. Фридмен М. Если бы заговорили деньги. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 63.
5. McCallum, B.T. Robustness Properties of a Rule for Monetary Policy. - Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy 29, 1988. – P. 173-203.
6. Charie V.V., Kehoe P.J. Modern Macroeconomics in Practice: How Theory is Shaping Policy//Jornal of Economic Persectives. 2006. Vol. 20. – № 4. – P. 47-68.
7. Taylor, J. The Robustness and Efficiency of Monetary Policy Rules as Guidelines for Interest Rate Setting by European Central Bank//Journal of Monetary Economics. Vol. 43. Issues, 1993. – P. 655-679.
8. Mitra S., Beneš J., Iorgova S., Iund-Jensen K., Schmieder C., Severo T. Toward Operationalizing Macroprudential Policies: When to Act?//Global Financial Stability Report. IMF. – Washington, 2011. – Chapter 3, Sept.– 45 p.
9. Бобакулов Т.И. Ўзбекистон Республикасида миллий валюта курсининг барқарорлигини таъминлаш борасидаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. И.ф.д. ... дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2008. – 33 б.
10. Шомуродов Р.Т. Банк тизимида монетар воситаларни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 19 б.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ДАРОМАД БАЗАСИНИНГ ТАРКИБИ ВА ДИНАММИКАСИ (АТ АЛОҚАБАНК МИСОЛИДА)

Тогаев Салим Собирович

*Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
ТДИУ Самарқанд филиали
“Молия, солиқ ва банк иши” кафедраси доценти
E-mail: sts-bank@bk.ru,
ORCID: 0000-0002-3170-9181*

Аннотация. Мазкур мақолада тижорат банкларининг даромад базасининг таркиби ва динамикаси АТ Алоқабанк мисолида келтирилган. Шунингдек, банкнинг регулятив капитали, кредитлардан олинган даромадлари, активлар рентабеллиги, капитал рентабеллиги ва соф фоизли маржанинг даражаси таҳлил қилинган..

Калит сўзлар. тижорат банклари даромад базаси, активлар рентабеллиги, кредитнинг даромадлиги, капитал рентабеллиги, соф фоизли маржа.

СОСТАВ И ДИНАМИКА ДОХОДНОЙ БАЗЫ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ (НА ПРИМЕРЕ АЛОКАБАНКА)

Тогаев Салим Собирович

*Доктор философии по экономике (PhD),
доц. кафедры «Финансы, налогообложение и банковское дело»
Самаркандский филиал ТГЭУ
E-mail: sts-bank@bk.ru,
ORCID: 0000-0002-3170-9181*

Аннотация. В данной статье состав и динамика доходной базы коммерческих банков представлены на примере АТ Алоқабанк. Также был проанализирован уровень регулятивного капитала банка, доходы от кредитов, рентабельность активов, рентабельность капитала и чистая процентная маржа.

Ключевые слова. база прибыли коммерческих банков, рентабельность активов, рентабельность кредита, рентабельность капитала, чистая процентная маржа.

COMPOSITION AND DYNAMICS OF THE REVENUE BASE OF COMMERCIAL BANKS (AT ALOQABANK AS AN EXAMPLE)

Togaev Salim Sobirovich

*Doctor of Philosophy in Economics (PhD), docent,
Department of "Finance, taxation and banking" of the SB TSUE*

E-mail: sts-bank@bk.ru,
ORCID: 0000-0002-3170-9181

Abstract. In this article, the composition and dynamics of the income base of commercial banks is presented on the example of AT Aloqabank. Also, the level of the bank's regulatory capital, income from loans, profitability of assets, profitability of capital and net interest margin was analyzed.

Key words. profit base of commercial banks, profitability of assets, profitability of credit, profitability of capital, net interest margin.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли «2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси» тўғрисидаги, 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли «2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш» тўғрисидаги фармонларида тижорат банкларининг даромад базасини шакллантириш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланганлиги, тижорат банкларининг даромад базасини мустаҳкамлаш билан боғлиқ бўлган бир қатор вазифаларнинг, жумладан кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, тижорат банклари кредитларининг ҳажмини барқарор ўсишини таъминлаш, банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлаш, банкларда корпоратив бошқарувни такомиллаштириш каби вазифаларнинг қўйилганлиги ва Ўзбекистон тижорат банкларининг даромад базасини шакллантириш ва бошқаришни такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларнинг мавжудлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди.[1,2]

Адабиётлар таҳлили

Проф. В. Усоскиннинг хулосасига кўра, банк раҳбарияти энг юқори даромад олиш мақсадида риск қилишга мойилдир, бу эса, банк омонатчиларининг манфаатларига зиддир.[5]

Бу ерда В.Усоскин фойда кетидан кувиб ўзини юқори рискка дучор қиладиган тижорат банклари ҳақида гапирмоқда. Аммо, консерватив стратегия асосида ишлайдиган тижорат банклари ҳам борки, улар фойда кетидан кувиб юқори рискка дучор бўлмайдилар.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки экспертларининг тавсиясига кўра, тижорат банклари ялпи даромадларининг умумий ҳажмида фоизли даромадларнинг салмоғи камида 70 фоиз бўлиши керак.[4]

Тижорат банклари фоизли даромадларининг умумий ҳажмида кредитлардан олинган фоизли даромадлар салмоғининг юқори ва барқарор бўлиши уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг зарурий шarti ҳисобланади. Шу сабабли, Жаҳон тиклаш ва тараққиёт банки экспертлари томонидан таклиф этилган соф фоизли спред коэффициентини ҳисоблаш

методикасидан республикамиз банкларининг кредитлардан олинган фоизли даромадларининг барқарорлигини баҳолашда фойдаланиш, фикримизча, муҳим амалий аҳамият касб этади.

Н.Кунициннинг фикрича, тижорат банкларининг молиявий натижаларининг таҳлилида марказий ўринни, шубҳасиз, улар томонидан олинадиган даромадларнинг ҳажми ва сифатини ўрганиш эгалалйди. Чунки, улар, ўз навбатида, кредит ташкилотининг фойдсини шакллантиришда бош омил ҳисобланади. Даромадларнинг камайиши, одатда, банкнинг молиявий қийинчиликларга дучор бўлишининг объектив индикатори ҳисобланади. Айнан мазкур ҳолатлар банкнинг молиявий натижаларини таҳлил қилишда ялпи даромадларнинг таҳлилин аҳамиятини белгилайди.[3]

Натижа ва таҳлиллар

Тижорат банклари даромад базасини мустаҳкамлашнинг илмий-назарий асосларини тадқиқ қилиш натижалари кўрсатдики, брутто активлар ва регулятив капиталнинг рентабеллиги банкларнинг даромад базаси барқарорлигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар бири бўлиб ҳисобланади.

Тижорат банклари даромад базаси барқарорлигини таъминлашда муҳим кўрсаткич сифатида умумэтироф этилган кўрсаткич ҳисобланган соф фоизли маржанинг юқори ва барқарор даражасига эришиш қуйидаги омилга боғлиқ:

*банкнинг ялпи даромади таркибидаги фоизли даромадлари ва ялпи харажати таркибидаги фоизли харажатлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши;

*банкнинг брутто активлари миқдорининг ўсиш суръати билан ялпи даромад таркибидаги соф фоизли даромаднинг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносибликнинг таъминланмаганлиги.

Энди биз тадқиқотнинг объектларидан бири бўлган АТ “Алоқабанк”нинг даромад базасини шакллантиришдаги муҳим кўрсаткичларни таҳлил қиламиз.

1-жадвал маълумотларидан кўрса бўладики, АТ “Алоқабанк”нинг регулятив капиталини миқдори 2019-2023 йилларда кўпайиш тенденцияси эга бўлган. Бу эса, банкнинг даромад базаси барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

1-жадвал

АТ “Алоқабанк” регулятив капиталининг миқдори ва даражаси [8,10]

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Регулятив капиталнинг миқдори, млрд. сўм	1 396	1 568	1 673	1 795	2 643
Регулятив капиталнинг пасивлар ҳажмидаги салмоғи, %	19,0	19,3	13,2	11,2	16,5

1-жадвал маълумотларидан кўrsa бўладики, АТ “Алоқабанк” пассивлар ҳажмида регулятив капиталнинг салмоғи 2021-2022 йилларда камайиши кузатилган. Бироқ, регулятив капиталнинг пассивлар ҳажмидаги салмоғи 2023 йилда 2022 йилга нисбатан сезиларли даражада ўсган.

2-жадвал

АТ “Алоқабанк”да кредитлардан олинган даромадларнинг жами даромаддаги улуши, фоизда[8,10]

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Кредитлардан олинган фоизли даромадлар, млрд. сўм	827	809	923	1 350	1 707
Жами даромад млрд. сўмда	1345	1480	1633	2335	3392
Фоизда улуши	62	55	57	58	50

2-жадвал маълумотларидан кўrsa бўладики, АТ “Алоқабанк”да кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг миқдори 2020-2023 йилларда кўпайиш тенденцияси кузатилган.

2-жадвал маълумотларидан кўrsa бўладики, АТ “Алоқабанк”да даромадларнинг миқдори 2020-2023 йилларда кўпайиш тенденцияси кузатилган. 2-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, АТ “Алоқабанк”нинг жами даромадлари таркибида кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг улуши 2023 йилда 2019 йилга нисбатан сезиларли даражада камайган. Бу ҳолат, ушбу даврда фоизсиз даромадларнинг ўсиши ҳисобига юз берган.

3-жадвал

АТ “Алоқабанк” кредитлари ва уларнинг даромадлилиги, фоизда[8,10]

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Кредитлар, млрд. сўм	5 601	5 705	7 754	9 161	10 293
Кредитлардан олинган фоизли даромадлар, млрд. сўм	827	809	923	1 350	1 707
1 сўмлик кредитга тўғри келадиган даромад даражаси, %	14,8	14,2	11,9	14,7	16,6

3-жадвал маълумотларидан кўrsa бўладики, АТ “Алоқабанк” кредит портфелининг миқдори 2019-2023 йилларда кўпайиш тенденциясига эга

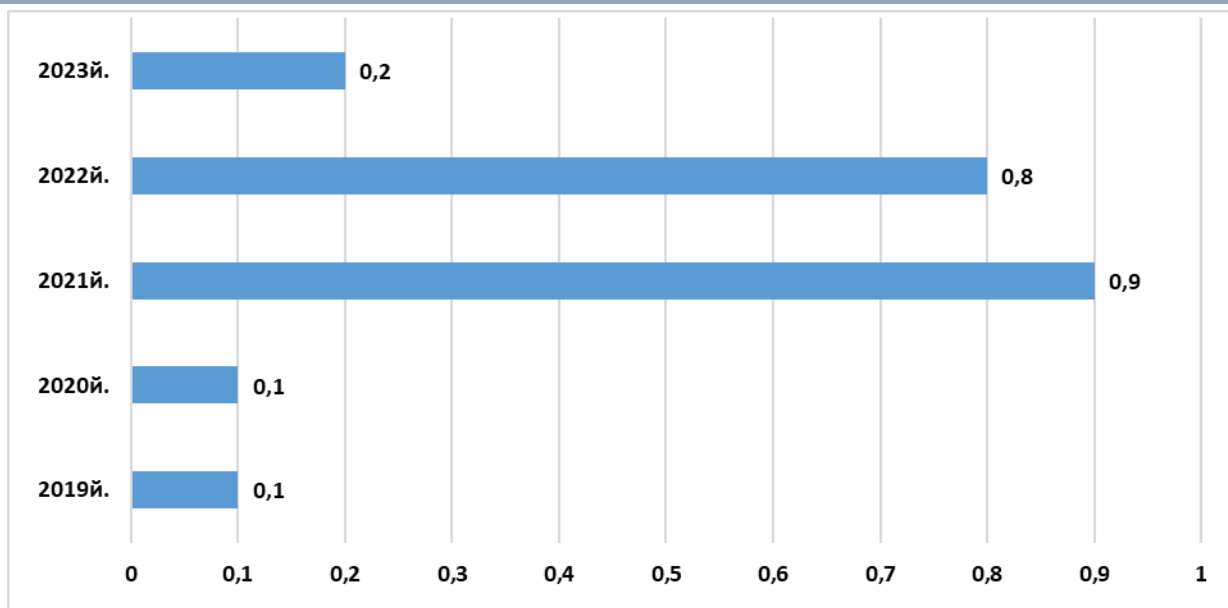
бўлган. Бу ҳолат эса, АТ “Алоқабанк” кредит портфели таркибида мамлакатимиз миллий иқтисодиёти субъектларини, шу жумладан, ахборот технологиялари ва коммуникация тармоғини кредитлаш ролининг ўсиб бораётганлиги ҳамда АТ “Алоқабанк” кредитларининг объекти бўлган хомашё ва товарларнинг баҳоларини инфляция ва девалвация таъсирида ошиб бораётганлиги билан изоҳланади. Жумладан, инфляциянинг йиллик даражаси 2022 йилда 12,3 фоизни ташкил этган (ушбу кўрсаткич 9,0 фоиздан ошмаслиги керак эди). 2023 йилда эса ушбу кўрсаткич 8,8 фоизни ташкил этди.[6,9]

Шуни эътироф этиш жоизки, инфляция таъсирида, дастлаб, кредит портфели ва кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг де-факто қиймати пасаяди; иккинчидан, жалб қилинган депозитлар ва ресурсларнинг бозор баҳоси фоиз ставкаларинг қимматлашиши ҳисобига кредитларнинг фоиз ставкалари ошади. Бу ҳолат эса, тижорат банклари кредит портфели таркибида NPL нинг (муаммоли кредитлар) миқдорини кўпайишига ва уларни қайтимини камайишига олиб келади. Натижада, кредит портфелида NPL га (муаммоли кредитлар) эҳтимолий йўқотишлар бўйича захира ажратмалари шакллантирилади.

3-жадвал маълумотларидан кўрса бўладики, АТ “Алоқабанк”да 2019-2023 йилларда кредитлар ҳисобига ҳисобланган фоизли даромадлар миқдори ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бу ҳолат эса, мазкур даврда банкнинг кредит портфелининг ўсиши билан кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносиблик таъминланганлиги билан изоҳланади.

3-жадвал маълумотларидан кўрса бўладики, 2021 йилда 2019 йилга нисбатан АТ “Алоқабанк” 1 сўмлик кредитга тўғри келадиган даромад даражаси сезиларли даражада пассайган. Бироқ, ушбу кўрсаткич 2022-2023 йилларда 2021 йилга нисбатан сезиларли даражада кўпайган. Бу эса, АТ “Алоқабанк”нинг даромад базасини шакллантириш ва бошқариш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

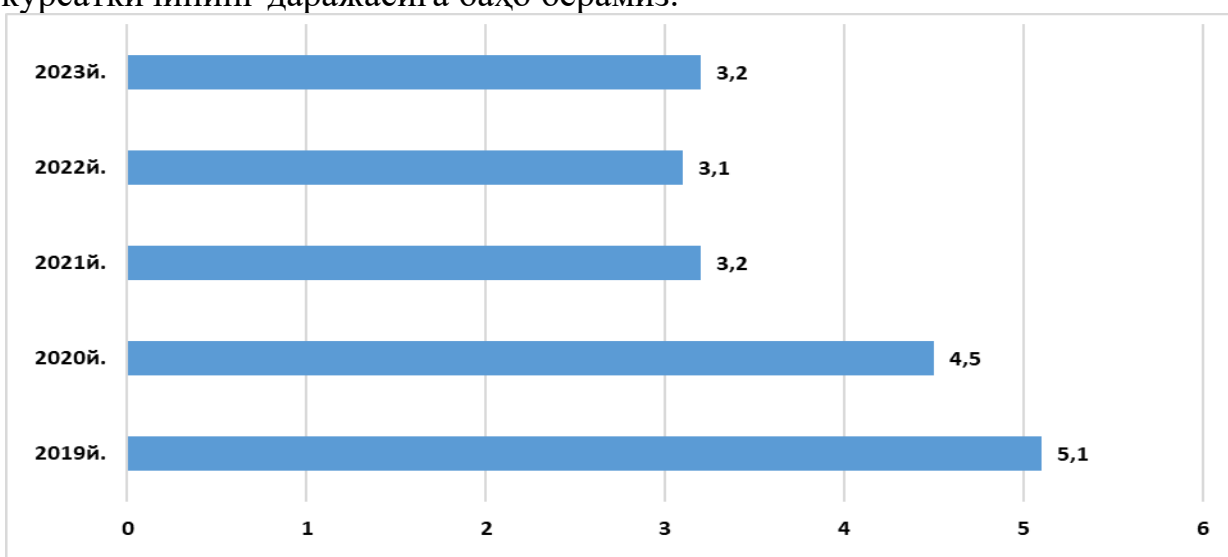
Кредитлардан кўриладиган эҳтимолий зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмалари даражасининг ошиши, кредит портфели таркибида таснифланган («қониқарсиз», «шубҳали», «умидсиз») кредитлар тижорат банкининг даромадлар базасининг барқарорлигига ва капитал базасига нисбатан кучли салбий таъсирни юзага келтиради, яъни, эҳтимолий йўқотишларга қарши захира ажратмалири миқдорининг ортиши натижасида соф фойда миқдорининг камайишига келиши мумкин. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда, тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири сифатида кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган эҳтимолий йўқотишларга қарши захира ажратмалари даражаси кўрсаткичи ҳисобланади.

1-расм. АТ “Алоқабанк”да кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларининг брутто активларга нисбатан даражаси, фоизда[8,10]

1-расм маълумотларидан кўrsa бўладики, 2019-2023 йилларда АТ “Алоқабанк”да кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларининг даражаси кўрсаткичи, умумэтироф этилган меъёрий (1,0%) даражасидан паст бўлган. Бунинг устига, мазкур кўрсаткич 2023 йилда 2022 йилга нисбатан кескин пасайган. Бу эса, АТ “Алоқабанк”нинг даромад базасини шакллантириш ва бошқариш жихатидан ижобий ҳисобланади.

Қуйида АТ “Алоқабанк”нинг ҳақиқатдаги соф фоизли маржа кўрсаткичининг даражасига баҳо берамиз.

2-расм. АТ “Алоқабанк”да соф фоизли маржанинг даражаси, фоизда[8,10]

2-расм маълумотларидан кўринадик, АТ “Алоқабанк”да соф фоизли маржанинг даражасини 2019-2022 йилларда пасайиш тенденцияси кузатилган. 2023 йилда эса, мазкур кўрсаткичнинг даражаси 2022 йилга нисбатан сезиларсиз даражада ошган, бироқ, унинг меъёрий даражаси (4,5%) таъминланмаган. Юқоридаги ҳолатлар АТ “Алоқабанк”нинг даромад базасини шакллантириш ва бошқариш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Бунга сабаб сифатида, биринчидан, соф фоизли маржа кўрсаткичи банкнинг даромад базасини муҳим ва асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади; иккинчидан, мазкур кўрсаткич орқали соф фоизли даромаднинг ўсиш суръати билан брутто активларнинг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносибликни таъминланганлиги ёки таъминланмаганлигини ўзида акс этади.

Мазкур жадвал маълумотлари орқали АТ “Алоқабанк” активлари ва капиталининг рентабеллигига баҳо берамиз.

4-жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, АТ “Алоқабанк”да 2019-2022 йилларда брутто активларининг рентабеллиги даражасини пасайиши кузатилган. Бу эса, унинг даромад базасини шакллантириш ва бошқариш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Бироқ, банк активларининг рентабеллиги кўрсаткичи даражаси 2023 йилда 2022 йилга нисбатан юқори даражада ўсган.

4-жадвал

АТ “Алоқабанк”да брутто активлар ва капиталнинг рентабеллиги, фоизда[8,10]

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Активларнинг рентабеллиги	2,7	2,1	0,8	1,4	3,8
Капиталнинг рентабеллиги	14,3	10,8	6,4	12,7	22,9

4-жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, АТ “Алоқабанк”да 2019-2021 йилларда капиталининг рентабеллиги даражаси кўрсаткичи камайиш тенденцияси кузатилган. Бу ҳолат эса, банк капитали рентабеллигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Бироқ, мазкур кўрсаткичнинг даражаси 2023 йилда 2022 йилга нисбатан юқори даражада ўсган. Бу эса, банк капитали рентабеллигини таъминлаш жиҳатидан яхши сифатида эътироф этилади.

Хулоса

Тижорат банклари даромад базасининг таркиби ва динамикасини яхшилаш борасида қўйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Тижорат банклари ялпи даромадларининг умумий ҳажмида фоизли даромадларнинг салмоғи камида 70 фоиз бўлишини таъминлаш.

2. Тижорат банклари даромад базаси барқарорлигини таъминлашда муҳим кўрсаткич сифатида умумэтироф этилган кўрсаткич ҳисобланган соф фоизли маржанинг юқори ва барқарор даражасига эришиш.

3. АТ Алоқабанкнинг соф фоизли маржасининг даражасини ушбу кўрсаткичнинг меёрий даражасига етказиш.

4. Мижозларга йўналтирилган ёндашув орқали банк хизматларини янада рақамлаштириш ва инновацияларни жорий қилиш орқали даромадларни ошириш.

5. АТ Алоқабанкнинг активлар рентабеллиги даражасини мунтазам равишда ошириб бориш.

6. Банк даромадларини барқарорлаштириш стратегияларини ишлаб чиқиш.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли «2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси» тўғрисидаги Фармони

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли «2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш» тўғрисидаги Фармони

3. Куницина, Н. Н. Бизнес-планирование в коммерческом банке// – М.: Финансы и статистика, 2007. – 304 с.

4. Макнотон Д. Банковские учреждения в развивающихся стран. Пер. с англ. – Вашингтон: ИЭР, 1994. – С.71.

5. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – 328 с.

6. Пул-кредит сиёсатининг 2022 йил ва 2023-2024 йиллар даврига мўлжалланган асосий йўналишлари// www.cbu.uz

7. <https://cbu.uz/oz/statistics/bankstats>

8. <https://aloqabank.uz/uz/shareholders/financial-indicators/>

9. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

10. АТ “Алоқабанк”нинг 2019-2023 молиявий йилларнинг якуни бўйича эълон қилинган молиявий ҳисоботларининг маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МУВОФИҚЛАШТИРИШ

Мамажонов Акромжон Тургунович

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
бухгалтерия ҳисоби ва
аудит кафедраси доценти
Андижон қишлоқ хўжалиги ва
агротехнологиялар институти
E-mail: mat69@mail.ru
ORCID 0000-0002-7092-9873*

Каримов Акром Аббасович

*иқтисодиёт фанлари доктори
бухгалтерия ҳисоби
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети
E-mail: Karimovaa53@mail.ru*

Ризаев Нурбек Кадирович

*иқтисодиёт фанлари доктори
банк иши ва бухгалтерия ҳисоби
Тошкент Кимё халқаро университети
E-mail: rizayevnk220874@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5374-8045*

Аннотация. Мақолада глобллашув шароитида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611 сонли қарори ижросини таъминлашга қаратилган молиявий ҳисоботларни, жумладан амалдаги бухгалтерия баланси ёки халқаро тил билан айтганда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботни халқаро стандартлар (МҲХС) талаблари асосида тузиш ва уни тақдим этиш масалалари тадқиқ этилган. Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг тузилиши, унинг таркиби, элементлари, уни тузишга қўйилган асосий талаблар ва тамойиллари юзасидан илмий тақлиф ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: молиявий ҳисобот, баланс, активлар, мажбурият, хусусий капитал, тамойил, ҳисобот даври, халқаро стандарт.

ПРИВЕДЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СООТВЕТСТВИЕ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ

Мамаджанов Акрамджан Тургунович

*доктор философии по
экономическим наукам (PhD)
доцент кафедры бухгалтерского
учета и аудита
Андижанский институт сельского
хозяйства и агротехнологий
E-mail: mat69@mail.ru
ORCID 0000-0002-7092-9873*

Каримов Акрам Аббасович

*доктор экономических наук
профессор кафедры бухгалтерского учета
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: karimovaa53@mail.ru*

Ризаев Нурбек Кадиорович

*доктор экономических наук
профессор кафедры банковского дела
и бухгалтерского учета
Ташкентский международный
университет Кимё
E-mail: rizayevnk220874@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5374-8045*

Аннотация. В статье исследованы вопросы подготовки и представления финансовой отчетности, в том числе баланса или отчета о финансовом положении на основе требований международных стандартов, что является особо актуальным в условиях глобализации в целях обеспечения реализации задач, определенных в Постановлении Президента Республики Узбекистан №ПП-4611 от 24 февраля 2020 года. Авторами сформулированы научные предложения и практические рекомендации относительно структуры финансовой отчетности, ее элементов, основных требований и принципов ее составления.

Ключевые слова: финансовая отчетность, баланс, активы, обязательства, собственный капитал, принципы, отчетный период, международные стандарты.

ADJUSTING FINANCIAL REPORTING IN COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS

Mamajonov Akromjon Turgunovich

Doctor of Philosophy (PhD)

*in Economic Sciences
Associate Professor of the
Department Accounting and Audit
Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology
E-mail: mat69@mail.ru
ORCID 0000-0002-7092-9873*

Karimov Akrom Abbasovich

*Doctor of Economics Sciences
Professor of the
Department Accounting
Tashkent State University of Economics.
[E-mail: karimovaa53@mail.ru](mailto:karimovaa53@mail.ru)*

Rizayev Nurbek Kadirovich

*Doctor of Economics Sciences
Professor of the Department
Banking and Accounting
Kimyo International University in Tashkent
E-mail: rizayevnk220874@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5374-8045*

Abstract. This article is devoted to the consideration of issues of preparation and presentation of financial reporting, including balance sheet or statement of financial position, in reliance upon the requirements of international standards, which is particularly relevant in the context of globalization with the aim of ensuring the implementation of the objectives set in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-4611 dated February 24, 2020. The authors have developed research proposals and practical recommendations regarding the structure of financial statements, their elements, basic requirements and principles of their preparation.

Keywords: financial reporting, balance sheet, assets, liabilities, equity, principles, reporting period, international standards.

Кириш

Глобаллашувда жаҳон мамлакатлари иқтисодий ҳамкорлигининг истиқболлари, жумладан ўзаро боғлиқликни кучайтириш, туризм, саноат, энергетика ва қишлоқ хўжалиги соҳаларидаги ҳамкорликни кенгайтиришда мамлакатлар ўртасида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботларни ҳам ўзаро интеграциясини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда ҳам сўнгги йилларда мавжуд бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот тизимини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (МХХС) мувофиқлаштириш бўйича меъёрий ҳуқуқий асослар яратилди ва амалий

ишлар қилинмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4611-сонли қарорига мувофиқ [1], акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар 2021 йил 1 январдан бошлаб, МХХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этишди ва 2021 йил якунларидан бошлаб молиявий ҳисоботни МХХС асосида тайёрлайди ва унга мувофиқ молиявий ҳисоботни ихтиёрий равишда МХХСга мувофиқ тайёрлайдиган тадбиркорлик субъектлари эса бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича молиявий ҳисобот тақдим этишдан озод этилади. Демак, бугунги кун тенденцияси шундаки, молиявий ҳисоботларни, жумладан молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш тартибини халқаро стандартларга тўлиқ мувофиқлаштиришни талаб этмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Молиявий ҳисобот тушунчасига халқаро ва миллий стандартларда, ҳамда иқтисодчи олимлар томонидан турлича ёндошувлар, фикр-мулоҳазалар ва таърифлар келтириб ўтилган. Маълумки, республикамизда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот халқаро стандартларга мувофиқлаштирилмоқда. “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” номли 1-сон БҲХСда қийдаги атама келтириб ўтилган “Умумий мақсаддаги молиявий ҳисобот” (“молиявий ҳисобот” деб аталади) – бу ташкилотдан ўзларининг муайян ахборот эҳтиёжларига жавоб берадиган ҳисобот тайёрлашини талаб этиш имкониятига эга бўлмаган фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган молиявий ҳисоботдир” [2]. «Молиявий ҳисобот ҳисобот берувчи ташкилотнинг молиявий ҳисобот элементлари таърифларига жавоб берадиган иқтисодий ресурслар, ташкилотга нисбатан талаб қилиш ҳуқуқлари, шунингдек мазкур ресурслар ва талаб қилиш ҳуқуқларидаги ўзгаришлар тўғрисидаги маълумотни тақдим этади» [3]. Молиявий ҳисоботнинг мақсади молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун ҳисобот берувчи ташкилотнинг келгуси соф пул маблағлари кирими бўйича истиқболни баҳолашда ва ташкилот раҳбариятининг иқтисодий ресурсларни масъулиятли бошқариш бўйича фаолиятини баҳолашда фойдали бўладиган ҳисобот берувчи ташкилотнинг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, даромадлари ва харажатлари тўғрисидаги молиявий маълумотни тақдим этишдан иборат.

Республикамиз амалиётида қўлланиб турилган бухгалтерия ҳисобининг

миллий стандартларида концептуал асосда қуйидагилар ифодаланган: “Молиявий ҳисоботлар молиявий ҳисоботнинг таркибий қисми ҳисобланади ва БҲМС билан белгиланади. Молиявий ҳисобот ана шу ҳисоботларга асосланган ёки улар билан боғлиқ бўлган изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришларни ҳам ўз ичига олади. Бундай ахборот саноат ва жуғрофий ҳудудларнинг фаолият турлари тўғрисидаги молиявий ахборотни акс эттириши ва нархлар ўзгаришининг молиявий натижаларга таъсирини тушунтириб бериши керак” [3]. Ҳар иккала стандартда келтирилган атама ва таърифни таққосланганда, халқаро стандартда молиявий ҳисобот асосан фойдаланувчилар учун мўлжалланганлигини кўриш мумкин, миллий стандартда эса, корхонанинг молиявий ҳолатини кўрсатиб бериши мақсад қилиб олинган.

Иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан молиявий ҳисобот тушунчасига қуйидаги таърифлар ва фикр-мулоҳазалар билдириб ўтилган, жумладан, А.Каримовнинг фикрича: “молиявий ҳисобот ташкилотнинг маълум вақт оралиғидаги молиявий ҳолати, фаолияти ва пул оқимлари ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ҳужжат бўлиб, ташкилотнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш ва қарор қабул қилиш учун муҳим восита ҳисобланади[5]. А.Ибрагимовнинг фикрига кўра: “Ҳисобот хўжалик юритувчи субъектларнинг ўтган вақт ичидаги ишлари натижалари ва шароитлари тўғрисидаги маълумотлар мажмуи бўлиб, ундан фаолиятини таҳлил, назорат қилиш ва бошқариш мақсадида фойдаланилади” [6].

С.Ташназаровнинг фикрича: “Молиявий ҳисобот деганда, умумэтироф этилган қоидалар асосида ташкилотнинг молиявий ҳолати, унинг молиявий-иқтисодий фаолияти натижалари ҳамда пул маблағлари ҳаракатига доир ҳаққоний ва сифатли ахборотларни ўзида мужассамлаштирган тизим тушунилади. У ички ва асосан ташқи ахборот фойдаланувчиларга қарорлар қабул қилиш ва назорат учун ахборотга бўлган умумий эҳтиёжини таъминлашга қаратилган” [7]. И.Очилов: “Молиявий ҳисобот - бу корхоналарнинг маълум бир даврдаги молиявий натижалари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган ҳужжат. Шунингдек, у ҳисобот санасида молиявий ҳолатдаги ўзгаришларни акс эттиради” [8]. Б.Ҳошимов фикрига кўра: “Акциядорлик жамиятининг маълум даврдаги фаолият якунини билиш учун маълумотларни «умумлаштириш ва бир тизимга келтириш»га ҳисобот тузиш йўли билан эришилади, «ҳисобот акциядорлик жамиятларнинг ўтган вақт ичидаги ишлари натижалари ва шароитлари тўғрисидаги маълумотлар мажмуи бўлиб, ундан фаолиятни таҳлил, назорат қилиш ва бошқариш мақсадида фойдаланилади»[9]. И.Ибрагимованинг

фикрига кўра: “Халқаро ҳисоб тизими-молиявий ҳисоботларни тузиш услуги ва унинг ахборот имкониятларини кучайтириш учун унинг назарий ғоялари ва концептуал асосларига таяниш асосида молиявий ҳисоботларни шакллантириш ҳисобланади” [10].

Хорижлик иқтисодчи олимлар Б. Нилдз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл қуйидагича таърифни келтирган: “Молиявий ҳисобот бу иқтисодий субъектлари моделидир. Ҳисобот ишларнинг ҳақиқий ҳолатини тўлиқ картинасини акс эттира олмасда, у бухгалтерларнинг бу борадаги мавжуд уринишларидан энг мақбули ҳисобланади” [11].

Р. Энтони, Дж.Рис томонидан ҳисоботларни қуйидагича ифодалаган: “ҳолат тўғрисидаги ҳисобот ҳамда ўзгариши (ҳаракати) тўғрисидаги ҳисобот, бу ерда бухгалтерия баланси биринчи категориядаги ҳисоботга киради. У вақтнинг аниқ маълум бир даврида субъектнинг ресурслари ҳақида ахборотларни беради” [12].

Умумий хулоса қилинганда иқтисодий адабиётларда берилган турли таърифлар ва ёндошувларнинг ягона мақсади молиявий ҳисоботлар, хусусан молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот корхонанинг молиявий аҳволи ҳақида фойдаланувчилар учун корхона молиявий ҳолати тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида жамлайди ва тақдим этади.

Таҳлил ва натижалар

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга ўтиш ва мувофиқлаштириш жараёни республикамиздаги мавжуд молиявий ҳисоботларни номланиши ва уларнинг таркибига ҳам ўзгартириш ва қўшимчаларни киритишни тақозо этмоқда. Хусусан, бухгалтерия баланси деб номланиб келаётган молиявий ҳисобот шакли эндиликда халқаро стандартлар талабларига мувофиқ “Молиявий ҳолат тўғрисидаги” ҳисобот номи билан шакллантириш заруриятга айланди. Бухгалтерия баланси тадбиркорлик субъектининг молиявий ҳолатини ифодалайди ва фойдаланувчиларга бажарилган ишларнинг кўрсаткичи сифатида тақдим этилади. Бухгалтерия баланси ёрдамида субъектнинг тўлов қобилияти ва ликвидилигини аниқлаш ҳамда инвесторлар учун эса келгусида ҳамкорлик қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш имкониятини беради.

“Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш” (1-сон БҲХС)га мувофиқ аввалги баланс деб номланган ҳисобот шаклида, яъни ҳозирда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот ўз ичига фойдаланувчилар ва инвесторларнинг манфаатини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади.

“Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш” (1-сон БҲХС)га мувофиқ
“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali 3-son 2024-yil **102**

аввалги баланс деб номланган ҳисобот шаклида, яъни ҳозирда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот ўз ичига фойдаланувчилар ва инфесторларнинг манфаатини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади.

1-жадвал.

Халқаро стандартларда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот (баланс)да акс эттирилиши лозим бўлган моддалар*

Активлар	Мажбуриятлар
-асосий воситалар; -инвестиция кўчмас мулки; -номоддий активлар; -молиявий активлар; -улушли қатнашиш усули бўйича ҳисобга олинган инвестициялар; -биологик активлар; -захиралар; -савдо ва бошқа дебиторлик қарзлари; -пул маблағлари ва пул маблағлари эквивалентлари; -сотишга мўлжалланган активлар;	-савдо ва бошқа кредиторлик қарзлари; -баҳоланган мажбурият; -молиявий мажбуриятлар; -жорий солиқ бўйича мажбуриятлар ва активлар; -кечиктирилган солиқ мажбуриятлари ва кечиктирилган солиқ активлари; -сотиш учун мўлжалланган ҳисобдан чиқариладиган гуруҳларга киритилган мажбуриятлар;
Хусусий капитал	
-хусусий капитал таркибида акс этирилган назорат кучига эга бўлмаган улушлар; -бош ташкилотнинг мулкдорларига тегишли бўлган, чиқарилган капитал ва резервлар	

*“Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” 1-сон БҲХС. Расмий таржима, 2022 й.

Стандартда таъкидланишича, агар бундай тақдим этиш ташкилотнинг молиявий ҳолатини тушуниш учун ўринли бўлса, молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда қўшимча сатрлар сарлавҳалар ва оралиқ суммаларни тақдим этиши лозим бўлади.

Республикамизда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини қўллаш бўйича кенг қўламли ишлар амалга оширилаётган бўлсада, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларидан тўлиқ воз кечилмади, балки, ушбу миллий стандартлар халқаро талабларга мувофиқлаштирилмоқда.

Бугунги кунда амалиётда қўлланилиб келинаётган “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” (1-сон БҲМС) номли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида бухгалтерия балансига қуйидагича ёндошилади: “Хўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия баланси унинг ресурсларини ва молиявий таркибини тушуниб етишга имконият бериши учун ҳисобот вақтидаги молиявий ҳолатини акс эттириши керак” [13]. Шунингдек, “Бухгалтерия баланси” номли 15-сон БҲМСда балансга қуйидаги тушунча берилади: “Бухгалтерия баланси молиявий ҳисоботнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади, хўжалик юритувчи субъектнинг мулкӣ ва

молиявий аҳволи ҳақидаги ахборотни тўплайди ҳамда ошкор қилади” [14].

Мазкур стандартга мувофиқ хўжалик субъектининг бухгалтерия баланси молиявий ҳолатнинг турли жиҳат реквизитларини акс эттирадиган тарзда тақдим этилади ва у мажбурий элементлардан ташкил топади.

2-жадвал.

БХМСда бухгалтерия балансида акс эттирилиши мажбурий бўлган моддалар*.

Активлар	Мажбуриятлар
-моддий активлар; -номоддий активлар; -молиявий активлар; -захиралар; -дебиторлик қарзи; -пул маблағи ва пул эквивалентлари.	-кредиторлик қарзи; -ажратмалар; -фоиз тўлашни талаб қилувчи мажбуриятлар.
Хусусий капитал	
-хусусий капитал ва захиралар	

*“Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” 1-сон БҲХС. Расмий таржима, 2022 й.

Юқоридаги халқаро ва миллий стандартларда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот (бухгалтерия баланси)нинг таркибий тузилишида фарқли ва ўзаро ўхшаш жиҳатларини кўриш мумкин. Тан олиш керак, бизнинг амалиётимизда тузилаётган бухгалтерия баланси бир қарашда оддий ва соддага ўхшаб туюлсада, фойдаланувчиларни керакли бўлган маълумотлар билан тўлиқ камраб олиш имконини бермайди, Демак, халқаро стандартлардаги фарқли томонларига кўпроқ эътиборни қаратишимиз талаб этилади, чунки бундай ҳисоботда ташқи инвесторлар учун муҳим бўлган ахборотлар кенг ёритиб берилади. Масалан, республикамиздаги бухгалтерия балансининг таркибига: улушли қатнашиш усули бўйича ҳисобга олинган инвестициялар, биологик активлар, сотишга мўлжалланган активлар, баҳоланган мажбурият каби элементларни киритиш зарур ҳисобланади.

3-жадвал.

Молиявий ҳолат тўғрисидаги (Бухгалтерия баланси) ҳисоботда акс эттирилиши керак бўлган элементларни қиёсий кўриниши*

Т/р	БҲХС (МҲХС) бўйича:	БХМС бўйича:
1.	<i>Узоқ муддатли активлар</i>	<i>Узоқ муддатли активлар</i>
	асосий воситалар; инвестиция кўчмас мулки; номоддий активлар; молиявий активлар; улушли қатнашиш усули бўйича ҳисобга олинган инвестициялар; биологик активлар;	моддий активлар; номоддий активлар; молиявий активлар
2.	<i>Жорий активлар</i>	<i>Жорий активлар</i>
	захиралар;	захиралар;

	савдо ва бошқа дебиторлик қарзлари; пул маблағлари ва пул маблағлари эквивалентлари; сотишга мўлжалланган активлар	дебиторлик қарзи; пул маблағи ва пул эквивалентлари
3.	<i>Мажбуриятлар</i>	<i>Мажбуриятлар</i>
	баҳоланган мажбурият; молиявий мажбуриятлар; жорий солиқ бўйича мажбуриятлар ва активлар; кечиктирилган солиқ мажбуриятлари ва кечиктирилган солиқ активлари; сотиш учун мўлжалланган ҳисобдан чиқариладиган гуруҳларга киритилган мажбуриятлар	кредиторлик қарзи; ажратмалар; фоиз тўлашни талаб қилувчи мажбуриятлар
4.	<i>Хусусий капитал</i>	<i>Хусусий капитал</i>
	хусусий капитал таркибида акс этирилган назорат кучига эга бўлмаган улушлар; бош ташкилотнинг мулкдорларига тегишли бўлган, чиқарилган капитал ва резервлар	хусусий капитал ва захиралар

*Муаллифлар ишланмаси.

Халқаро стандартга мувофиқ ташкилот молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботида жорий ва узоқ муддатли активларни ҳамда жорий ва узоқ муддатли мажбуриятларни алоҳида синфлар тарзида тақдим этса, у кечиктирилган солиқ активларини (мажбуриятларини) жорий активлар (мажбуриятлар) сифатида таснифламаслиги лозимлиги кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, ташкилот қуйидагиларни, яъни:

- активларнинг характери ва ликвидлилигини;
- ташкилот ичида активларнинг функциясини;
- мажбуриятларнинг суммаси, характери ва муддатини баҳолаш асосида қўшимча моддаларни алоҳида тақдим этиш тўғрисида қарор қила олиши мумкин.

Бухгалтер томонидан активларни турли синфлари учун турли баҳолаш асосларини қўллаш уларнинг характери ёки функцияси бўйича фарқланишини назарда тутди ва шу туфайли, ташкилот уларни алоҳида сатр моддалари тарзида тақдим этиб боради, масалан, корхонада асосий воситаларнинг турли синфлари “Асосий воситалар” 16-сон БҲХСга мувофиқ бошланғич қиймат ёки қайта баҳоланган қиймат бўйича ҳисобга олинади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳар бир субъект жорий активларни ва жорий мажбуриятларни бухгалтерия балансида алоҳида тасниф сифатида кўрсатишни белгилаб олади. Шунингдек, жорий актив сифатида қуйидаги активлар тан олинади:

- операцион фаолиятининг бир қисми бўлиб субъектнинг бир нормал ўтаётган операцион циклида уни олиш ёки истеъмол қилиш кутилаётган

бўлса;

- қайта сотиш мақсадида ёки қисқа муддатда сақлаб турилган бўлса ва ундан ҳисобот санасидан кейинги 12 ой мобайнида фойдаланиш кутилаётган бўлса. Бошқа барча активлар жорий бўлмаган активлар сифатида тасниф этилади.

Тадқиқотлар натижасида бугунги кунда бухгалтерия ҳисоби амалиётида жорий активларнинг қуйидаги икки тури ўрганилди:

биринчи, тури хўжалик юритувчи субъект айланма капиталининг бир қисми сифатида намоён бўлиб, хўжалик юритувчи субъектнинг нормал операцион цикли давомида олинган ёки истеъмол қилинади;

иккинчи, операцион активлар ҳисобланмаган, лекин савдо ёки инвестиция мақсадларида сақлаб турилган ва уларни ҳисобот санасидан кейинги 12 ой мобайнида сотиш кутилаётган жорий активлар сифатида намоён бўлади.

Жорий активларга ҳисобот санасидан кейинги 12 ой мобайнида олинадиган ёки истеъмол қилинадиган захиралар ва дебиторлик қарзлари киритилади. Бухгалтерия балансининг яна бир муҳим элементларидан бири бу мажбуриятлардир. Мажбуриятлар ҳисобот кунидан бошлаб 12 ой мобайнида улар бўйича ҳисоб-китоб қилинганда жори мажбурият сифатида тан олинади.

Жорий мажбуриятларнинг тавсифи жорий активлар тавсифига ўхшаш. Кредиторлик қарзи, иш ҳақи, солиқлар ва бошқа операцион харажатлар бўйича қарзлар каби айрим жорий мажбуриятлар жорий активлар ҳисобидан ҳисоб-китоб қилишни талаб қилади, чунки субъектнинг одатдаги операцион циклида фойдаланиладиган айланма капитални ташкил этувчи моддалар бўйича мажбурий ҳисобланади. Бундай операцион моддалар ҳатто ҳисобот санасидан бошлаб 12 ойдан ортиқ давр мобайнида ҳисоб-китоб қилиниши керак бўлсада, жорий мажбуриятлар кўринишида тасниф қилинади.

МҲХСда узоқ ёки жорий активларни тақдим этишнинг қайси усули қабул қилинганидан қатъи назар, ташкилот ўн икки ойдан кўпроқ вақтдан кейин қопланиши ёки сўндирилиши кутилаётган суммани ҳар бир актив ва мажбурият моддаси учун қуйидаги, яъни

- ҳисобот давридан сўнг ўн икки ойдан ортиқ бўлмаган,
- ҳисобот давридан сўнг ўн икки ойдан ортиқ бўлган муддатларда қопланиши ёки сўндирилиши кутилаётган суммаларни жамлаган ҳолда ёритиб бериши кўрсатиб ўтилган.

Тадбиркорлик субъекти активларнинг турли синфлари учун турли баҳолаш асосларини қўллаш уларнинг характери ёки функцияси бўйича

фарқланишини назарда тутди ва шу туфайли, ташкилот уларни алоҳида сатр моддалари тарзида тақдим этади. Масалан, асосий воситаларнинг турли синфлари 16-сон БҲХСга мувофиқ бошланғич қиймат ёки қайта баҳоланган қиймат бўйича ҳисобга олинади. Бу тартиб бизнинг амалиётимизда эса 5-сон БҲМС қондаси билан тартибга солинади.

МҲХСда жорий активларга қуйидаги, яъни:

- ўзининг одатдаги операцион цикли давомида активни реализация қилиниши ёки сотилиши ёки истеъмол қилиниши кутилса;

- актив асосан савдо мақсадида сақланса;

- активнинг ҳисобот давридан сўнг ўн икки ой ичида реализация қилиниши кутилса;

- актив ҳисобот давридан сўнг камида ўн икки ой мобайнида актив айрибошланиши ёки мажбуриятни сўндириш учун фойдаланиши таъқиқланмаган пул маблағлари ёки уларнинг эквиваленти (7-сон БҲХСда таърифланганидек) шаклида бўлса талаблар қўяди.

МҲХСда жорий активларга қўйилган ягона талаб унинг 12 ой давомида сотиш, истеъмол қилиш ҳамда айрибошлаш мумкин бўлган ҳолларда тан олинади. Мазкур тартиб БҲМСда ҳам ўз ифодасини топади ва бир ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг қийматини биратўла янгидан яратилаётган маҳсулотга ўтказиб юборадиган активлар сифатида ифодаланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, БҲМС ва МҲХСда баланснинг жорий активларга қўйилган талаблар ва уларда акс эттирилиши лозим бўлган моддалар деярли фарқ қилмайди. Масалан, БҲМС даги захиралар МҲХСда ҳам мавжуд, шунингдек, булар қаторига савдо ва бошқа дебиторлик қарзлари ҳамда пул маблағлари ва пул маблағлари эквивалентларини киритиш мумкин.

Биргина сотишга мўлжалланган активлар моддаси БҲМС билан МҲХСни ажратиб туради. Фиркримизча, келгусида БҲМС бўйича бухгалтерия баланси моддасига тадбиркорлик субъектининг сотишга мўлжалланган активлар моддасини киритилиши, ўйлаймизки баланснинг жорий активлар бўлимини МҲХСга тўлиқ жавоб бериш имкониятини яратади. Бухгалтерия баланснинг “Хусусий сармоя” бўлимида устав сармояси, қўшилган сармоя, захира сармоя, сотиб олинган ўз акциялари, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушумлар ҳамда бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари акс эттирилади.

Хусусий капитал бўлимида ифодаланган баланс моддалари, тадбиркорлик субъектининг ўз маблағлари манбаини акс эттиради. Тадбиркорлик субъектининг бошланғич сармояси ёки ўз фойдагини ташкил

этишдаги қўйилган. яъни устав капитали учун киритилган маблағларидан ташкил топади. Хусусий капитални шакллантиришда БХМС ва МХХС ўртасида:

- хусусий капитал таркибида акс эттирилган назорат кучига эга бўлмаган улушлар;

- бош ташкилотнинг мулкдорларига тегишли бўлган, чиқарилган капитал ва резервлар моддалари бўйича фарқлар юзага келиши мумкин.

Халқаро стандартга мувофиқ, мажбуриятлар қуйидаги ҳолларда жорий мажбурият сифатида таснифланади:

- ўзининг одатдаги операцион цикли давомида мажбурият сўндирилиши кутилса;

- мажбурият асосан савдо мақсадида сақланса;

- мажбурият ҳисобот давридан сўнг ўн икки ой ичида сўндирилиши лозим бўлса;

- мажбуриятнинг сўндирилишини ҳисобот давридан сўнг камида ўн икки ой муддатга узайтириш бўйича шартсиз ҳуқуққа эга бўлмаса.

Мажбурият контрагентнинг танловига кўра уни улушли инструментлар чиқариш орқали сўндирилишига олиб келиши мумкин бўлган шартлари мажбуриятнинг таснифланишига таъсир этмайди. Натижада, МХХСда тадбиркорлик субъектининг бошқа барча мажбуриятларни узок муддатли мажбурият сифатида таснифлаши таъкидлаб ўтилади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, халқаро стандартларда баъзи жорий мажбуриятлар, масалан, савдо кредиторлик қарзлари ҳамда ходимлар бўйича айрим ҳисобланган ва бошқа операцион сарфлар тадбиркорлик субъектининг одатдаги операцион цикли давомида ишлатиладиган айланма капиталнинг бир қисми сифатида акс эттирилмоқда. Натижада, бундай операцион моддалар ҳисобот давридан сўнг ўн икки ойдан ортиқ бўлган даврда сўндирилиши лозим бўлса ҳам, тадбиркорлик субъекти уларни жорий мажбуриятлар сифатида таснифлайди. Тадбиркорлик субъектининг активларини ва мажбуриятларини таснифлаш мақсадида айнан бир хил одатдаги операцион цикл қўлланади. Бунда субъектнинг одатдаги операцион цикли аниқ идентификацияланадиган бўлмаса, унинг давомийлиги ўн икки ойга тенг деб ҳисобланади.

Республикамизда амалдаги бухгалтерия баланс шаклининг мажбуриятлар қисми салмоқли ўринга эга бўлиб, тадбиркорлик субъектининг барча қарздорлигини ўзида акс эттиради. Баланснинг мазкур бўлими бўйича БХМС ва МХХС ўртасида қуйидаги моддалар бўйича фарқли жиҳатлари кўзга ташланади, жумладан:

- баҳоланган мажбурият;
- молиявий мажбуриятлар;
- жорий солиқ бўйича мажбуриятлар ва активлар;
- кечиктирилган солиқ мажбуриятлари ва кечиктирилган солиқ активлари;
- сотиш учун мўлжалланган ҳисобдан чиқариладиган гуруҳларга киритилган мажбуриятлар.

БҲМСда фақат мажбуриятларни муддатига кўрса икки қисмдан иборат сифатида маълумотларни ошкор этади. МҲХС талаблари бўйича эса, мажбуриятларни баҳолаш, кечиктирилган мажбуриятлар кабиларга алоҳида эътибор қаратилади.

Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботни ёритиб бериш тартибини жаҳонда иқтисоди ривожланган мамалакат АҚШ мисолида кўриб ўтамиз. Бухгалтерия баланси сарлавҳаларининг тузилиши маълум бир корхонанинг ўзига хос хусусиятларига мос келиши керак ва иқтисодий ахборотни тўлиқ очиш таъминоти мувофиқ белгиланади:

Активлар: жорий активлар; пул маблағлари; қисқа муддатли инвестициялар; дебиторлик ёки дебиторлик қарзлари; инвентаризация; олдиндан тўланган операцион харажатлар; бошқа жорий активлар.

Узоқ муддатли айланма активлар: асосий воситалар ёки мулк, бинолар ва жиҳозлар; номоддий активлар; бир неча даврларнинг олдиндан тўланган харажатлари; инвестициялар ва фондлар; бошқа узоқ муддатли (доимий) активлар.

Мажбуриятлар: жорий мажбуриятлар, шу жумладан қисқа муддатли кечиктирилган кредитлар ва қисқа муддатли, яъни жорий даврда тўланиши керак бўлган узоқ муддатли мажбуриятларнинг бир қисми; узоқ муддатли мажбуриятлар (шу жумладан узоқ муддатли кечиктирилган кредитлар); узоқ муддатли кредитлар ва кредитлар; лизинг мажбуриятлари; облигациялар; бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар.

Компаниянинг ўз капитали: номинал, номинал бўлмаган ва эълон қилинган қийматдаги улуш (устав) капитали; қўшилган ёки тўланган капитал; устав капиталининг номинал ёки кўрсатилган қийматидан ортиқ қўшилган ёки тўланган капитал; қўшилган ёки тўланган бошқа капитал; тақсимланмаган фойда.

Баланс кўрсаткичларининг бундай тузилиши молиявий бўлмаган компаниялар учун хосдир. Масалан, банкларда активларни айланма ва доимий (асосий воситалар)га бўлиш қўлланилмайди, чунки қарз мажбуриятлари ва кредит портфелларидан ташкил топган банк

активларининг асосий турлари ўз моҳиятига кўра анча юқори ликвид активлардир. Қуйида АҚШда балки, жаҳонда энг йирик ишлаб чиқарувчи компаниянинг молиявий ҳисоботи бўйича молиявий ҳолат тўғрисидаги (бухгалтерия баланси) ҳисобот келитириб ўтилади.

4-жадвал.

**“Apple” (AAPL Balance Sheet, US) компаниясининг
Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботи (бухгалтерия баланси) млн долл.***

Баланс кўрсаткичлари	2023 йил 30 декабр учун	2024 йил 30 март учун	Фарқи, фоизда
Жами жорий активлар	1433692	128416	89,5
Пул маблағи ва қисқа муддатли инвестициялар, жумладан:	67150	73100	108,9
Нақд пул	-	-	-
Пул ва пул эквивалентлари	32695	40760	125,0
Қисқа муддатли инвестициялар	34455	32240	94,1
Жами дебиторлар, соф	411150	50102	121,9
Дебиторлик-савдо, соф	21837	23194	109,5
Жами захиралар	6232	6511	104,8
Келуси давр харажатлари	-	-	-
Бошқа жорий активлар жами	13884	13979	100,7
Жами активлар	337411	353514	106,0
Асосий восита, бино ва ускуналар, жами	43546	43666	100,2
Асосий восита, бино ва ускуналар, брутто	-	116176	-
Жамғарилган амортизация, жами	-	(72510)	-
Гудвилл	-	-	-
Номоддий активлар	-	-	-
Узоқ муддатли инвестициялар	95187	99475	104,2
Олинадиган векселлар-узоқ муддатли	19313	26908	136,8
Бошқа узоқ муддатли активлар	70262	66681	94,2
Бошқа активлар, жами	13421	2728	20,1
Жорий мажбуриятлар, жами	263217	279414	106,0
Узоқ муддатли қарзлар, жами	91831	95088	104,3
Узоқ муддатли қарзлар	91831	95088	104,3
Ижара бўйича мажбуриятлар	-	-	-
Солиқ четланишлари (фарқлар)	-	-	-
Озчилик манфаатлари	-	-	-
Бошқа мажбуриятлар, жами	45567	48355	106,6
Хусусий капитал, жами	74194	74100	99,8
Қайтариб олинадиган / олинмайдиган имтиёзли акциялар	-	-	-
Оддий акциялар, жами	78815	75236	96,1
Қўшилган капитал	-	-	-
Тақсимланмаган фойда (йиғилган зарар)	4339	8242	190,6
Ғазначилик акциялари-оддий	-	-	-
ESOP қарз кафолат	-	-	-

Ишлаб топилмаган даромад (зарар)	-	-	-
Бошқа капитал	(8960)	(9378)	104,4
Жами мажбуриятлар ва акциядорнинг капитали	337411	353514	106,6
Муомаладаги жами оддий акциялар	15377.69	15460.22	100,6
Муомаладаги жами имтиёзли акциялар	-	-	-

*<https://www.investing.com/equities/apple-computer-inc-balance-sheet> маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Apple” (AAPL,US) компаниянинг бухгалтерия балансида акс эттирилган ёки ошкор этилиши лозим бўлган мажбурий компонентлари халқаро стандарт талаблари бўйича $\text{Активлар} = \text{Мажбурият} + \text{Капитал}$ баланс тенглиги қондасига асосан шакллантирилган. Мазкур баланснинг актив томонини моддалари маблағларнинг ликвидлиги бўйича шакллантирилган, яъни жорий активлар, хусусан нақд пул ва пул маблағлари (эквивалентлари)дан бошланади.

Жорий активларнинг якунида эса, узоқ муддатли активлар, яъни қикйи сотилувчи активлардан иборат. Ўз навбатида баланснинг пассив томони жорий активларга мос равишда мажбуриятларни ўз ичига олади. Мажбуриятлар ҳам узоқ ва жорий мажбуриятлар кўринишида акс эттирилган. Компаниянинг хусуси капитали, акциядорларнинг капитали, ёки соф активлар баланснинг пассив томони иккичи бўлимида ифодаб берилган. Бу капитал компания маблағларининг манбаи сифатида ҳисобот йили якунида ўзгаришлари ҳисоб-китоб қилинади.

Хулоса

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирлиги томонидан “Молиявий ҳисоботларга қўйиладиган талаблар тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги (ID-98836) буйруғига асосан молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот шаклига (узоқ муддатли активлар бўлими) қуйидагилар таклиф этилмоқда:

-ҳисобот шаклининг зарурий ҳолларда сатрлар билан тўлдириш мумкин деган изоҳли устунчасини олиб ташлаш;

-ҳисоботнинг сатр рақамини бир ҳиллаштириш мақсадида “Узоқ муддатли активлар” моддасини 0110 билан белгилаш ҳамда унинг таркибига кировчи активларни кетма-кетликда рақамлаш;

-гудвилни номоддий активлар таркибидан алоҳида ҳисобга олиш ва алоҳида сатр рақами (0115) билан киритиш;

-“Узоқ муддатли активлар” таркибига 0116 - “Сотиш учун мўлжалланган узоқ муддатли активлар ва чиқиб кетаётган гуруҳларнинг сотишга мўлжалланган активлари” номли моддани киритиш;

-“Шўъба ташкилотларга инвестициялар” сатрини “Таъсир остидаги ташкилотлар ва қўшма корхоналарга инвестициялар” номли сатрни умумлаштириш;

-молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг 2-бўлим номини “Қисқа муддатли активлар” ўрнига “Жорий активлар” номи билан қайта номлаш;

-сатр рақамларини 0210 дан бошлаш, бу эса активларнинг иккинчи бўлимига тегишли эканлигини англатади;

- молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг 4-бўлими сатр рақамини 0410 дан рақамланиши мақсадга мувофиқ;

- мажбуриятларга “Чиқиб кетаётган гуруҳлар сотишга мўлжалланган активлари бўйича мажбуриятлар-узоқ муддатли” (0422 сатр) номли моддани киритиш;

- молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг 5-бўлими сатр рақамини 0510 дан рақамланиши мақсадга мувофиқ;

- мажбуриятларга “Чиқиб кетаётган гуруҳлар сотишга мўлжалланган активлари бўйича мажбуриятлар-жорий” (0525 сатр) номли моддани киритиш;

- молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг 3-бўлими сатр рақамини 0410 дан бошлаш, бу эса жорий активлардан кейин кетма-кетликни таъминлайди;

- ушбу бўлимга “Назорат қилинмайдиган қатнашиш ҳиссаси” номли моддани (0416 сатр рақами) киритиш.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талаблари асосида тузиладиган молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг таркибий тузилиши ва унинг шаклига берилаётган ушбу таклифлар ўйлаймизки мазкур ҳисобот шаклини халқаро стандартларга янада яқинлаштиради ҳамда методологик жиҳатдан такомиллаштириш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4611-сонли қарор. 2020 йил 24 феврал. – <https://lex.uz/uz/docs/4746047>

2. БҲХС-1. “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” (2020 й. 7-банд).

3. Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос. БҲМС. <https://lex.uz/docs/828557>

4. Jumaev N., Isaev F., Rizaev N. Organization of turkic states: interoperation and accounting system. Google Scholar, Cite Factor, Researchbib, SJIF, IFSIJ, Reviewed International Journal. 2023. –

<https://journalzone.org/index.php/bjgesd/issue/view/14>

5. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S., Xalilov Sh. Moliyaviy hisob va hisobot: o'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2018. – 400 b.
6. Ибрагимов А. Молиявий ва бошқарув ҳисоби: дарслик. – Т: Iqtisod-moliya, 2020 – 467 б.
7. С. Ташназаров. Молиявий бухгалтерия ҳисоби: дарслик. – Самарқанд: 2023. – 580 б.
8. Очилов И., Ризаев Н., Калонов М. Бухгалтерия ҳисоби: дарслик. – Т.: Nihol print ОК, 2022. – 318 б.
9. Ҳошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Т.: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 242.
10. И. Ибрагимова Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини акциядорлик жамиятлари амалиётига жорий этишни такомиллаштириш. иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори ... диссертация автореферати. – 2022 й.
11. Нилдз Б. и другие. Принципы бухгалтерского учета. /Перевод с англ. Под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1993. – С.16.
12. Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуация и примеры: Пер. с англ./Под ред. и с предисл. А.М.Петрачкова. – М.: Финансы и статистика, 1993.– С. 20-21.
13. “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” 1-сон БҲМС. 66-банд.
14. “Бухгалтерия баланси”, 15-сон БҲМС. 2-банд.

MATHEMATICS AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

Abdullaeva Nilufar Javdat qizi

Teacher

*Tashkent State the University
of Economics*

E-mail: abdullayeva9383.gmail.com@mail.ru

ORCID:0000-0001-7456-7403

Abstract. The article is devoted to the problem of using modern information technologies in the formation of financial statements according to international standards. The application of the principles of IFRS in the preparation of financial statements makes it possible to present information characterizing the property status and financial results of an organization in a language understandable to users around the world, and as a result, in the least time-consuming way to gain the trust of investors, including foreign ones.

Keywords: Information Technology, International Financial Reporting Standards (IFRS), IFRS Implementation, accounting, accounting, budget funds, extra-budgetary funds, budget organization, income, chart of accounts, accounting policy, expenses.

МАТЕМАТИКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ВНЕДРЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Абдуллаева Нилуфар Джавдат кизи.

преподаватель

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: abdullayeva9383.gmail.com@mail.ru

ORCID:0000-0001-7456-7403

Аннотация. Статья посвящена проблеме использования современных информационных технологий при формировании международных стандартов финансовой отчетности. Анализируются применение принципов МСФО при составлении финансовой отчетности, которая позволяет представить

информацию, характеризующую имущественное состояние и финансовые результаты организации, на понятном языке для пользователей во всем мире с наименьшими временными затратами.

Ключевые слова: информационные технологии, международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), Внедрение МСФО, бухгалтерский учет, бюджетные средства, внебюджетные фонды, бюджетная организация, доходы, план счетов, учетная политика, расходы.

ХАЛҚАРО МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ СТАНДАРТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА МАТЕМАТИКА ВА ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Абдуллаева Нилуфар Жавдат қизи

ўқитувчи

Тошкент давлат

иқтисодиёт университети

E-mail:abdullayeva9383.gmail.com@mail.ru

ORCID:0000-0001-7456-7403

Аннотация. Мақолада халқаро молиявий ҳисобот стандартлари (МҲХ)га мувофиқ молиявий ҳисоботларни шакллантиришда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш масалалари тадқиқ этилган. Молиявий ҳисоботларни тайёрлашда МҲХС тамойилларини қўллаш ташкилотнинг мулкӣ ҳолати ва молиявий натижаларини тавсифловчи маълумотларни бутун дунё бўйлаб фойдаланувчилар учун тушунарли тилда тақдим этиш имконини беради ва бунинг натижасида энг кам вақт талаб этилади. Инвесторлар, шу жумладан хорижий инвесторларнинг ишончини қозониш мумкин бўлади.

Калит сўзлар: ахборот технологиялари, халқаро молиявий ҳисобот стандартлари МҲХСни жорий этиш, бухгалтерия ҳисо, бухгалтерия ҳисоби, бюджет фондлари, бюджетдан ташқари жамғармалар, бюджет ташкилоти, даромадлар, счётлар режаси, ҳисоб сиёсати, харажатлар.

Introduction

Currently one of the most active discussed and topical issues is the rapid development of the digital economy. However, to a much lesser extent in the preparation of scientific and methodological materials and articles by analysts giving quick practice for the development of the digital economy, attention to the

environment and the effectiveness of its use. Majority issues of the digital economy at present associated with the processes of distribution, exchange of the results of the activities of economic entities, financial sphere, but to a lesser extent the problems of direct production processes, including both innovation processes, and traditional business processes. In this regard, in the context of the development of the digital economy, standardization of terminology used in economic management is of paramount importance. An example of this area of work was the use of International Financial Reporting and Accounting Standards (IFRS) in most countries of the world. International Financial Reporting Standards are a set of international accounting standards that specify how specific types of transactions and other events should be reflected in financial statements. Accounting standards are designed to clarify the principles and requirements for both compilers of financial statements and investors. They were created in order to create a common accounting language. International financial reporting is constantly evolving, as the developers of standards strive to meet the demand for a greater amount of better information in the financial statements.

International financial Reporting standards make financial reporting more transparent, improving the quality of information about the finances of companies and helping to easily evaluate and compare this information enabling investors and market participants to make informed financial decisions. They also increase the accountability of the company, which ensures the openness of information to regulatory authorities and, if necessary, provide information that is required to hold management accountable. The use of a single language of financial reporting contributes to the improvement of economic efficiency worldwide, since it helps the investor to correctly identify opportunities and risks, therefore, it improves the distribution of capital.

Literature review on the subject

In modern conditions of economic development, integrated reporting has gained great importance, capable of accumulating both financial and non-financial information about the activities of a company or group of companies. The growing importance of such reporting is due to the fact that "only a small percentage of the company's value is currently expressed in its tangible and financial assets...the remaining value of the company is represented by intangible assets", reflected in the non-financial part of the report. Obviously, accounting is not a source of non-financial information (or it is, but partially), which cannot be said about financial information, which, as a rule, is presented in consolidated form, that is, in the form of consolidated financial statements. Without the use of modern automation processes, it will be extremely time-consuming to generate such reports, and the

probability of errors increases dramatically. That is why the formation of financial information in integrated reporting using modern information technologies will ensure high quality reporting and minimize the cost of its presentation[1].

Meanwhile, the analysis of the introduction of information technologies into the system of processes for the formation of consolidated financial information showed the presence of problems of both organizational and methodological nature.

1. Lack of personnel preparing financial information in accordance with IFRS.
2. Difficulties in the implementation of information technology in the reporting process.
3. The problem of comparability of financial information prepared on the basis of various professional judgments.
4. Problems with processing large amounts of information coming from the group's companies.
5. Difficulties in reflecting certain data in reporting (pension plans, hedging, etc.).

These problems indicate that the process of forming financial information as part of an integrated report without modern information technologies is long and time-consuming. Currently, for the formation of such information, it is common to use separate files (for example, Excel files) in which financial data on group companies are generated, transformational and consolidation adjustments are made, and the entire reporting package is formed. Meanwhile, it can be extremely difficult to generate and verify such data on the fact, since at the stage of collecting information it is necessary to provide financial data on such analytics so that they allow for the formation of further adjustments and corresponding disclosures in the statements. Meanwhile, separate information files also do not allow disclosing information at the level of the primary document, and if necessary, appropriate accounting systems should be opened, the data in which are reflected on the basis of primary documents. The process of analytical disclosures without the use of automation tools requires regular verification, comparison and justification of numerical data. If certain changes are made to the Russian accounting data, for example, when errors requiring retrospective correction are detected, the relevant information files should also be corrected. All the problems considered allow us to conclude that IT is necessary to use information technologies in the development of a unified centralized system that provides reliable presentation of consolidated financial information.

Result and discussion

The use of information technologies in accounting has a lot of advantages over the classical method of accounting, because it allows you to significantly increase the productivity of employees of the accounting department and reduce the time for reporting and documentation, which is of particular importance in modern conditions of reduced labor productivity compared to other countries. The introduction of IT technologies into the functioning of accounting allows you to reduce time by automating operations, find errors in reporting and accounting, assess the financial condition and results of both an individual company and a group of companies, as well as predict the prospects for their future development.

The automation system in accounting must meet the following requirements:

- full coverage of all operations and business processes;
- the correct methodological basis for the construction of planned and accounting indicators;
- efficiency of accounting of accounting operations;
- completeness, reliability and accuracy of the credentials.

Currently, information technology created on the basis of decentralized processing of accounting data has been widely used. Its features are as follows:

- formation of multilevel and local area networks;
- increase in the composition of accounting calculations performed by computers;
- creating a single database;
- the possibility of information and reference services for accounting staff;

When choosing software to create an accounting information system, it is compared and analyzed for a number of features with other software products. To a greater extent, this determines the technological basis for building an accounting information system[2].

The composition of information support is formed with the participation of users, as well as at the design stage of information systems. The foundation of its development is data. When creating information support, an important role is assigned to the results of the task statement, during which the specific composition of summary and primary documents is determined. The design of information support is carried out in conjunction with software and automated data processing technology.

The first accounting systems were accounting complexes created before the advent of personal computers. The development of technologies in this area is moving towards the creation of a complex of new analytical, trading and management modules. Such a complex can be equipped with data exchange

facilities between automated workstations. In this segment, the most time-consuming accounting tasks are automated - accounting for production costs, wages, material assets, as well as the ability to generate consolidated financial statements for the group of companies as a whole. It is obvious that the main users of software products are companies with a large staff and a large turnover of material resources. The accounting complex in modern conditions is a set of programs for various areas of accounting, combined into a single whole.

Conclusion

The impact of IFRS implementation on the information technology structure of any organization varies depending on the organization's existing structure and environment. This may include its information technology and financial systems capability/integration, industry complexity, company size, relevance of business process/transaction, internal control structure, mergers and acquisitions process, and other attributes. The extent to which systems will need to change depends upon multiple factors and choices, including the quantity and nature of accounting changes driven by IFRS, size and complexity of the business, strategy for responding to IFRS, characteristics of the current infrastructure and capabilities and number of applications that are involved in the collection of financial data and the generation of financial statements[3].

In conclusion, the synergy between mathematics and modern information technologies is vital for improving the implementation of International Financial Reporting Standards in the digital economy. By leveraging mathematical principles and advanced IT solutions, organizations can enhance the accuracy, efficiency, and transparency of their financial reporting processes. As the digital economy continues to evolve, the importance of these tools in ensuring compliance with IFRS will only grow, ultimately contributing to a more robust financial landscape globally.

References

1. Schroeder, R. G., Clark, M. W., & Cathey, J. M. (2019). **Financial Accounting Theory and Analysis: Text and Cases**. Wiley. This book discusses financial reporting standards and the theoretical underpinnings of financial accounting.
2. Weygandt, J. J., Kimmel, P. D., & Kieso, D. E. (2020). **Financial Accounting**. Wiley. Provides insights into IFRS and its application in financial reporting.
3. Kieso, D. E., Weygandt, J. J., & Warfield, T. D. (2019). **Intermediate*

Accounting*. Wiley. Offers a comprehensive overview of accounting standards including IFRS.

4. International Accounting Standards Board (IASB). (2020). *IFRS Standards*. Retrieved from [IFRS.org] (<https://www.ifrs.org/>) The official site for IFRS standards, providing resources and updates on financial reporting.

5. Javdatovna A. N. Foreign experience in accounting and control of fixed assets in the public sector //ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. – 2021. – T. 2. – №. 4. – C. 1-5.

6. Abubkr Ahmed Elhadi Abdelraheem, Asaad Mubarak Hussaien The Effect of Information Technology Systems on the Accounting Information Quality -2013- pp. 41-42.

7. Daferighe Emmanuel Emekaponuzo, Ofonime Okon Jeremiah, Emah Joseph Alfred. Information Technology Implications of IFRS Implementation Vol. 6, No. 1, 2017, pp. 22-27. doi: 10.11648/j.jim.20170601.14

8. Azamat, Ostonokulov, Sattoriy Fayzullokh, and Abdullayeva Nilufar. "The Impact of Entrepreneurship on Poverty Reduction." International Journal of Professional Business Review 8.3 (2023): e01012-e01012.

ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИГИ АСОСИДА ЛОЙИХАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Носиров Эгамкул Исмаилович

*иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент
баҳолаш иши ва инвестициялар
кафедраси мудири*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: egamqul74@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9355-1973

Аннотация. Мақолада давлат хусусий шериклиги асосида лойиҳаларни амалга ошириш шакллари ёритилган. Ривожланаётган мамлакатларда давлат-хусусий шериклигида инфратузилма лойиҳаларини молиялаштириш амалиёти таҳлил қилинган. Шунингдек давлат-хусусий шериклигида лойиҳаларни молиялаштиришни ривожлантириш юзасидан таклиф-тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: давлат-хусусий шериклиги, хусусий сектор, инвестициялар, инфратузилма лойиҳалари, лойиҳа рисклари, бюджет харажатлари.

ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРОЕКТОВ НА ОСНОВЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Носиров Эгамкул Исмаилович

*кандидат экономических наук, доцент
заведующий кафедрой оценочного
дела и инвестиций*

Ташкентский государственный экономический университет

E-mail: egamqul74@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9355-1973

Аннотация. В статье рассмотрены формы реализации проектов на основе государственно-частного партнерства. Проанализирована практика финансирования инфраструктурных проектов в рамках государственно-частного партнерства в развивающихся странах. Также были выдвинуты предложения и рекомендации по развитию финансирования проектов на основе государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, частный сектор, инвестиции, инфраструктурные проекты, проектные риски, бюджетные затраты.

FEATURES OF FINANCING PROJECTS BASED ON PUBLIC- PRIVATE PARTNERSHIP

Nosirov Egamkul Ismailovich

*Doctor of Economics Sciences (PhD)
Associate Professor
Head of the Department of Valuation and Investments
Tashkent State
the University of Economics
E-mail: egamqul74@mail.ru
ORCID: 0000-0002-9355-1973*

Abstract. The article examines forms of project implementation based on public-private partnership. The practice of financing infrastructure projects within the framework of public-private partnership in developing countries is analyzed. Also, proposals and recommendations for the development of project financing based on public-private partnership were put forward.

Key words: public-private partnership, private sector, investments, infrastructure projects, project risks, budget costs.

Кириш

Охирги йилларда давлат-хусусий шериклик (ДХШ) муносабатлари ривожланаётган мамлакатлар ҳукуматлари учун давлат активлари устидан назоратни сақлаб қолган ҳолда хусусий бизнеснинг сармояси ва тажрибасидан фойдаланиш воситаси сифатида тобора оммалашиб бормоқда.

Хусусий бизнес давлат муассасаларига қараганда тез мослашувчанлиги, қисқа фурсатда қарорлар қабул қилиш имконияти, янгиликка интилишдан қўрқмаслиги, ресурслардан унумли фойдаланиши ҳамда рақобат муҳитида янги технологик ечимларни доимий қўллашга бўлган ёндашувлари билан фарқ қилади. Давлат эса, бундай ҳамкорлик учун қулай меъёрий-ҳуқуқий асосни яратади ва ДХШда лойиҳалар амалга оширилишини молиявий-иқтисодий қўллаб-қувватлайди.

Моҳиятига кўра, давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги рисклар ва даромадларни ўзаро тақсимлашни, шунингдек хусусий секторнинг малакаси, салоҳияти ва ресурсларидан давлат ва жамият манфаатлари йўлида фойдаланишни ўз ичига олади. Шу боис кўплаб мамлакатлар ҳукуматлари бюджетдан қилинадиган харажатларни қисқартириш, лойиҳалар билан боғлиқ рискларни хусусий сектор билан бўлишиш ва ресурслардан самарали фойдаланиш мақсадида лойиҳаларни ДХШ тамойиллари асосида амалга оширишни афзал кўришмоқда.

Шунинг учун биз мазкур илмий изланишимизда лойиҳаларни ДХШ тамойиллари асосида амалга ошириш ва молиялаштириш хусусиятларига қаратамиз.

Адабиётлар шарҳи

ДХШ муносабатларини тадқиқ этиш кўплаб маҳаллий ва хорижий иқтисодчи олимларнинг диққат марказида бўлган масалалардан бири саналади. Бунинг асосий сабаблари сифатида давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигининг кўп қиррали эканлиги, лойиҳаларни иқтисодиётнинг турли

тармоқлари ва соҳаларида амалга ошириш имкониятининг мавжудлиги, ҳукуматнинг “очиқ” иқтисодиётни шакллантиришга бўлган эътибори, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва бошқа омилларни келтириш мумкин.

ДХШ борасида кўплаб тадқиқот ишлари олиб борган иқтисодчи-олим ва амалиётчи мутахассис Э.Р. Йескомбнинг фикрига кўра: “ДХШ – давлат сектори томонидан инфратузилма активларини сотиб олиш (давлат харидлари)нинг муқобил кўриниши бўлиб, ўз навбатида активларни сотиб олиш солиқ тушумлари ва давлат қарзлари ҳисобига молиялаштирилади” [1].

Яна бир иқтисодчи олим Ж. Делмон эса, “ДХШ – кенг маънода ишлатилувчи ва давлат ҳамда хусусий тузилмалар ўртасидаги давлат буюртмалари ва харидларидан ташқари барча инфратузилма хизматларини кенгайтириш ёки яхшилаш билан боғлиқ исталган бир шартномавий ёки ҳуқуқий муносабатларни англатади” – деб, таъриф беради [2].

Бу борада хорижлик иқтисодчи олимлардан В.А. Кабашкин: “Давлат хусусий сектор ҳамкорлигида иқтисодиётнинг давлат сектори билан боғлиқ вазифаларни янада самарали бажариш, харажатларни қоплаш, рискларни тақсимлаш, мажбуриятларни тақсимлаш ва ҳаказоларни ҳал қилиш учун ҳамкорларни, биринчи навбатда, хусусий ҳамкорлар жалб этиш жараёни”ни тушунишини таъкидлайди [3].

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан Н.Ш. Шавкатовнинг фикрига кўра, “Давлат-хусусий шериклиги – бу илмий-тадқиқот ишларидан тортиб то хизматларгача бўлган соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳалар ва дастурларни амалга ошириш учун давлат ва хусусий бизнес ўртасидаги институционал ва ташкилий иттифокдир” деб ҳисоблайди [4].

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.Б. Юнусованинг фикрича, “ДХШ – бу давлат томонидан истеъмолчиларга кўрсатиладиган хизматларнинг сифатини ошириш, турини кўпайтириш, ушбу хизматлар учун ажратиладиган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини оптималлаштириш мақсадида инфратузилма объектларига хусусий сектор (якка тартибдаги тадбиркор, юридик шахс ва юридик шахслар бирлашмаси)ни жалб қилиш орқали томонларнинг маълум муддатга юридик жиҳатдан ҳамкорликдаги фаолиятidir” [5].

Таҳлил ва натижалар

ДХШ асосида лойиҳаларни амалга ошириш давлат ва хусусий сектор учун ҳам манфаатли ҳисобланади. Мулкдан фойдаланиш хусусиятларига кўра, ДХШ муносабатлари хусусий секторга мулккий комплексларга инвестициялар киритиш ва ижтимоий мажбуриятлар асосида хусусийлаштириш, инфратузилма мажмуасини ишончли бошқарувга олиш, мулккий комплекслардан узоқ муддатли ижара асосида фойдаланиш ҳамда устав капиталида давлат иштироки бўлган янги корхоналар ташкил этиш имконини беради.

Халқаро амалиётда ДХШ асосида лойиҳаларни амалга оширишнинг турли хил усул (модел)лари мавжуд бўлиб, уларни бир қатор омилларга кўра ажратиш мумкин. ДХШ шартномаси лойиҳани амалга ошириш жараёнининг бир неча босқичларини ёки аниқ вазифаларни амалга оширишни назарда тутди. Шу билан биргаликда, хусусий сектор масбул бўлган вазифалар турли хил бўлиб, улар ДХШ объекти бўлган активлар ва кўрсатилиши лозим бўлган хизматлар турига бевосита боғлиқдир. Шунга кўра, ДХШда лойиҳалар амалга оширилиши BOT, BTO, BOMT, DBFO ва бошқа турларга ажртилиб, улар ДХШ моделлари ёки давлат ва хусусий сектор ўртасида тузиладиган ДХШ шартнома турлари – деб, ҳам аталади. Мазкур ДХШ моделларининг ўзига хос хусусиятлари куйидаги расмда келтирилган (1-чизма).

1-чизма.

Жаҳон амалиётида кенг тарқалган ДХШ моделлари*

№	ДХШ моделлари	ДХШ моделлари мазмуни
1.	Куриш-Бошқариш-Ўтказиш (Build-Operate-Transfer-BOT)	Ўзаро келишув асосида лойиҳани куриш, шартнома муддати мобайнида ундан фойдаланиш (эгаллик қилиш ҳуқуқисиз) ва шартнома якунида давлат тасарруфига ўтказиш.
2.	Куриш-Эгаллик қилиш-Бошқариш-Ўтказиш (Build-Own-Operate-Transfer-BOOT)	Ўзаро келишув асосида лойиҳани куриш, шартнома муддати мобайнида унга эгаллик қилиш ва шартнома якунида давлат тасарруфига ўтказиш.
3.	Куриш-Ўтказиш-Бошқариш (Build-Transfer -Operate -BTO)	Бунда лойиҳа бўйича объект қурилиши якунланиши биланоқ давлат тасарруфига ўтказилади. Хусусий шерик унга шартнома муддати давомида хизмат кўрсатади, кўрсатилган хизматлар учун истеъмолчилар узлуксиз равишда тўловларни амалга оширади.
4.	Куриш-Эгаллик қилиш-Бошқариш (Build-Own-Operate-BOO)	Ўзаро келишув асосида лойиҳани куриш, шартнома муддати мобайнида эгаллик қилиш ҳуқуқи асосида ундан фойдаланиш ва шартнома якунида ҳам эгаллик ҳуқуқи хусусий шерикда қолади.
5.	Куриш-Бошқариш-Хизмат кўрсатиш-Ўтказиш (Build-Operate-Maintain-Transfer-BOMT)	Хусусий сектор зиммасига лойиҳа объектини куришдан ташқари, уни эксплуатация қилиш ва таъмирлаш билан боғлиқ жавобгарлик тўлиқ юклатилади. Лойиҳа объектига эгаллик қилиш ҳуқуқи давлат тасарруфида қолади.
6.	Лойиҳалаш-Куриш-Эгаллик қилиш-Бошқариш-Ўтказиш (Design-Build-Own-Operate-Transfer-DBOOT)	Ўзаро келишув асосида объектни лойиҳалаштириш, куриш, шартнома муддати мобайнида унга эгаллик қилиш ҳуқуқи асосида ундан фойдаланилади ва шартнома якунида давлат тасарруфига ўтказилади.
7.	Лойиҳалаш-Куриш-Молиялаштириш-Бошқариш (Design-Build-Financing-Operate-DBFO)	Объектни лойиҳалаш, куриш, бошқариш, шунингдек хусусий сектор томонидан куриш ва хизмат кўрсатиш харажатларини молиялаштириш мажбуриятини ҳам олади. Давлат кўрсатилган хизматларга тўловлар орқали харажатларни қоплайди.

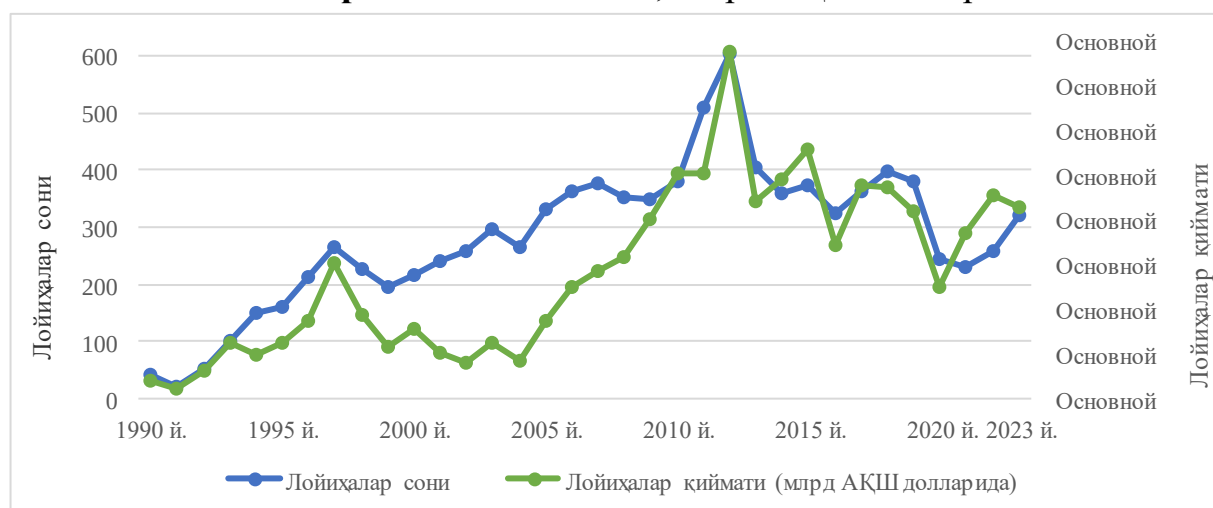
* Манба асосида муаллиф томонидан тузилган. Манба: Йескомб Э.Р. Государственно-частное партнерство: основные принципы финансирования. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – С. 24-27.

Кейинги пайтларда кўпчилик ривожланаётган давлатлар ДХШ асосида инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга катта эътибор қаратишмоқда.

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, дунё миқёсида паст ва ўртача даромадга эга мамлакатларда 1990 йилдан 1997 йилгача ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари сони ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган (1-диаграмма).

1-диаграмма.

1990-2023 йилларда дунё миқёсида паст ва ўртача даромадга эга мамлакатларда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалар сони ва қиймати, млрд АҚШ доллариди*

*Жаҳон банки расмий сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.
<https://ppi.worldbank.org/content/dam/PPI/documents/PPI-2023-Annual-Report-Final.pdf>.

Хусусан, 1991 йилда ДХШ асосида 41 та лойиҳа амалга оширилган бўлса, 1997 йилга келиб, ДХШ асосида 264 та лойиҳа амалга оширилган. Бироқ 1997 йилда Осиёда содир бўлган молиявий инқироз туфайли ДХШда инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш борасидаги кўрсаткичлар тушган. Бу борада 2004 йилга келиб, ўсиш тенденцияси кузатила бошланган. Энг юқори кўрсаткич 2012 йилда қайд этилган ва мазкур йилда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари сони 603 тани ташкил этиб, уларнинг умумий қиймати 155,6 млрд АҚШ долларига тенг бўлган.

Бундан ташқари, 2012 йилдан кейин дунё миқёсида паст ва ўртача даромадга эга мамлакатларда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари сони камайиб борганлигини кўришимиз мумкин. Бунинг асосий сабаблари сифатида хусусийлаштириш фаолиятининг қисқариши ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига 2008-2009 йиллардаги глобал молиявий инқирознинг кейинги салбий таъсирини кўрсатиб ўтиш мумкин.

COVID-19 пандемияси таъсирида бу кўрсаткич янада пасайиб, 2020 йилда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари сони 244 тани, уларнинг умумий қиймати эса, 49,9 млрд АҚШ долларини ташкил этди. Бироқ, 2023 йилда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари сони яна ўсиб, уларнинг сони 322 тага ва умумий қиймати 86,0 млрд АҚШ долларига етган. Шундай бўлишига қарамасдан, дунё миқёсида

паст ва ўртача даромадга эга мамлакатларда инфратузилма лойиҳаларини ДХШ асосида амалга ошириш учун йўналтирилган инвестициялар ҳажми (86,0 млрд АҚШ доллари)ни мазкур тоифадаги мамлакатлар ЯИМ ҳажми (38,8 трлн АҚШ доллари)га нисбатан солиштирадиган бўлсак, бу кўрсаткич бор-йўғи 0,22 фоизга тўғри келишини кўришимиз мумкин. Бундан эса, дунё миқёсида паст ва ўртача даромадга эга бўлган мамлакатларда инфратузилма лойиҳаларини ДХШ асосида амалга ошириш бўйича мавжуд имкониятлардан етарлича фойдаланилмаяпти, - деган хулоса қилиш мумкин.

Шундай қилиб, 1990 йилдан 2023 йилгача дунёнинг паст ва ўртача даромадли мамлакатларида жами 9 620 та ДХШ асосидаги инфратузилма лойиҳалари амалга оширилган бўлиб, ушбу лойиҳаларнинг умумий қиймати 1,9 трлн АҚШ долларига тенг бўлган.

Халқаро миқёсда ДХШнинг илғор тажрибалари ҳақида гап кетганда, соҳа мутахассислари кўпроқ Буюк Британия тажрибасига тўхталади. Буюк Британия ДХШ асосида амалга оширилган лойиҳалар сони, хилма-хиллиги ва соҳалардаги қамрови бўйича дунёдаги етакчи мамлакатлардан бири ҳисобланади.

Буюк Британияда хусусий молиявий ташаббус (ХМТ) дастури орқали 700 дан ортиқ инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга хусусий сектор вакиллари тахминан 56 млрд фунт стерлинг инвестиция киритган. Буларга янги мактаблар, касалхоналар, йўллар, аҳоли турар-жойлари, қамоқхоналар, ҳарбий техникалар киради [6].

Буюк Британияда ДХШ лойиҳаларининг қиймати мамлакатдаги давлат инвестицияларининг тахминан 1/4 қисмини ташкил қилади. Ҳисоб-китобларга кўра, ДХШ асосида лойиҳаларни амалга ошириш бюджет харажатларини тахминан 17% тежашни таъминлайди. Бу эса, ҳукуматга солиқларни камайтириш ёки оширмаслик имконини беради [7].

Канадада ҳам ДХШ асосида салмоқли ишлар амалга оширилганлигини қайд этиб ўтиш жоиздир. Канада ҳукумати инфратузилма борасидаги инновацион лойиҳаларни ДХШ механизми асосида амалга оширилишини ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда. Канадада ДХШ тамойилларига асосланган лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш ва амалга ошириш учун Инфратузилма вазирлиги, давлат корпорацияси мақомида ДХШ федерал лойиҳаларни ривожлантириш маркази, шунингдек марказ томонидан бевосита бошқариладиган ДХШ инвестиция жамғармаси ташкил этилган. Мазкур жамғарма давлат инфратузилма лойиҳаларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган бўлиб, жамғарма маблағларини тақсимлаш танлов (тендер) савдолари асосида амалга оширилади.

Канадада 2016 йилдан буён «Investing in Canada» деб номланган инфратузилма режаси амалга ошириб келинмоқда. Ҳукумат ушбу дастурни амалга оширишга 12 йил мобайнида 180 млрд АҚШ долларидан ортиқ маблағларни инфратузилма лойиҳаларига инвестиция киритишни мақсад қилган. Ҳозирги пайтга қадар ҳукумат дастур кўзда тутилган 96 000 та

лойихага 151 млрд АҚШ доллари миқдорида инвестициялар йўналтирган ва лойиҳаларнинг 93 фоизи амалга оширилмоқда ёки якунланган. «Канадага инвестиция киритиш» дастури 5 та инвестициялаш йўналиши доирасида узок муддатли иқтисодий ўсишни таъминлаш ва янада кучлироқ ўрта табақани шакллантириш, жамият барқарорлигини қўллаб-қувватлаш ва «яшил» иқтисодиётга ўтиш ҳамда барча канадаликлар учун ижтимоий ҳамкорликни ривожлантириш ва ижтимоий-иқтисодий натижаларни таъминлаш билан боғлиқ 3 та мақсадга эришишга қаратилган [8].

«Канадага инвестиция киритиш» дастурининг инвестициялаш йўналишлари қаторидан жамоат транспорти, «яшил» лойиҳалар, уй-жойлар, парклар, маданий ва кўнгилочар марказлар, савдо ва транспорт ҳамда қишлоқ жойларда ва шимолда яшайдиган аҳоли учун турмуш шароитини яхшилаш масалалари ўрин олган.

Канадада ДХШ асосида лойиҳаларни амалга оширишнинг мамлакат ЯИМга таъсири ҳар 1 доллар инвестиция учун ўртача 3,6 долларни ташкил этган. Таҳлил қилинган икки юзта йирик ДХШ асосидаги лойиҳаларнинг шартнома қиймати (тахминий қиймати 110 млрд доллар)га асосланиб, мазкур лойиҳалар мамлакат ЯИМга 396 млрд долларлик (2016 йилдаги ЯИМ даражасининг қарийб 24 фоизи) ҳисса қўшиши мумкин [9].

Ўз навбатида, Канада ҳукуматининг бундай йирик дастурларни амалга оширишга бош бўлиши мамлакатда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, янги иш ўринларини яратиш, инфратузилмани мустаҳкамлаш, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш ва якунда мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшмоқда.

Энди эътиборимизни Хитойда ДХШ асосида амалга оширилган инфратузилма лойиҳаларига қаратамиз. ХХРда 1990 йилдан 2023 йилгача бўлган муддатда жами қиймати 327,36 млрд АҚШ доллариға тенг бўлган 2050 та йирик инфратузилма лойиҳалари ДХШ тамойиллари асосида амалга оширилган.

1-жадвал.

**Хитойда 1990-2023 йилларда иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларида
ДХШда амалга оширилган инфратузилма лойиҳалари
сони ва қиймати (млрд АҚШ долларида)***

№	Лойиҳа йўналиши	Лойиҳалар сони	Лойиҳанинг қиймати
1.	Сув таъминоти ва канализация	668	25,9
2.	Энергетика	512	98,9
3.	Йўл қурилиши	321	110,2
4.	Чиқиндиларни қайта ишлаш ва йўқ қилиш	207	17,9
5.	Таббiiй газни қайта ишлаш ва тақсимлаш	200	4,6
6.	Портлар қурилиши	77	15,2
7.	Темир йўллар қурилиши	30	37,9
8.	Аэропортларни қуриш ва қайта таъмирлаш	25	4,6
9.	Қаттиқ маиший чиқиндиларни бошқариш	6	0,76
10.	Ахборот коммуникация технологиялари (АКТ)	4	11,4
Жами		2050	327,36

* Жаҳон банки расмий сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.
<https://ppi.worldbank.org/en/visualization#sector=&status=&ppi=&investment=&region=&ida=&income=&ppp=&mdb=&year=&excel=false&map=CN&header=true>

Шу жумладан, 1990-2023 йилларда Хитойда ДХШ тамойиллари асосида сув таъминоти ва канализация билан боғлиқ 668 та лойихага 25,9 млрд АҚШ доллари, энергетика саноатидаги 512 та лойихага 98,9 млрд АҚШ доллари, йўл қурилишига оид 321 та лойихага 110,2 млрд АҚШ доллари, чиқиндиларни қайта ишлаш ва йўқ қилиш борасидаги 207 та лойихага 17,9 млрд АҚШ доллари, таббiiй газни қайта тақсимлашга оид 200 та лойихага 4,6 млрд АҚШ доллари, порт қурилиши билан боғлиқ 77 та лойихага 15,2 млрд АҚШ доллари, темир йўллар қурилишига оид 30 та лойихага 37,9 млрд АҚШ доллари, аэропортларни қуриш ва қайта таъмирлаш билан боғлиқ 25 та лойихага 4,6 млрд АҚШ доллари, қаттиқ маиший чиқиндиларни комплекс бошқариш йўналишидаги 6 та лойихага 759,8 млн АҚШ доллари ҳамда АКТ соҳасидаги 4 та лойихага 11,4 млрд АҚШ доллари миқдорида инвестициялар киритилган.

Хитойда транспорт инфратузилмасининг асосий объектлари бўлиб, автомобил ва темир йўллари ҳисобланади. Шу боис мазкур йўналишлардаги лойиҳаларга сўнги 33 йил мобайнида 148,1 млрд АҚШ доллари миқдорида сармоялар киритилган. Хитой ҳукуматининг темир йўл логистика соҳасини ривожлантиришга бўлган эътибори “Янги ипак йўли” концепциясининг асосини ташкил этади. Бунинг замирида Хитой иқтисодиёти ривожланишига янги “йўлак”лар очиш ҳамда Хитойнинг глобал миқёсдаги роли ва таъсирини ошириш ётади.

Бу борада фикрларимизни умумлаштирадиган бўлсак, Хитой ҳукумати бундан кейин ҳам ДХШ тамойиллари асосида инфратузилма объектларини қуриш ва уларни қайта таъмирлашда хусусий инвесторлар иштирокини рағбатлантиради ва қўллаб-қувватлайди. Бунга бир қанча омилларни келтириш мумкин. Хусусан, ДХШ муносабатларининг меъёрий-ҳуқуқий ва институционал асослари яратилганлиги, ДХШ муносабатлари давлат томонидан қўллаб-қувватланиши, иқтисодий ўсиш, аҳоли сонининг ўсиши, инфратузилма хизматларига талабнинг ортиб бориши ва бошқалар.

Сўнги йилларда глобал миқёсдаги иқлим ўзгаришлари натижасида миқдор жиҳатдан аниқлаш қийин бўлган рискларнинг янги турлари юзага келмоқда. Бундай рисклар давлат ва хусусий сектор учун ўзига хос муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда, Жаҳон банки экспертлари иқлим ўзгаришларига мослашувчан ақлли ДХШ муносабатларини йўлга қўйиш таклифини илгари суришмоқда. Экспертлар фикрига кўра, иқлим жиҳатдан ҳафсиз инфратузилма қуйидаги ечимларини ўз ичига олиши керак [10]:

- иқлим ўзгариши оқибатларини юмшатиш, масалан, иссиқхона газлари чиқиндиларини камайтириш ва энергия самарадорлигини ошириш;
- инфратузилма объектларининг иқлим ўзгаришига чидамлилигини ошириш, яъни инфратузилмани иқлим ўзгаришларининг ноаниқлигидан

келиб чиққан ҳолда юзага келиши мумкин бўлган доимий таъсирларни олдиндан кўра билиш, уларга тайёргарлик кўриш ва мослаштирган тарзда инфратузилма объектларини режалаштириш, лойиҳалаш, куриш ва ишлатишни таъминлаш.

- инфратузилма орқали барқарорликни таъминлаш, яъни янги ёки такомиллаштирилган инфратузилма жамият ва уй хўжаликларига зарар етказмаслиги ва тегишли қулайликлар яратилишини кафолатлаши лозим.

Хулоса

1. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар бюджетда тақчиллик мавжудлиги, давлат қарзларининг юқори даражада эканлиги, сурункали равишда маблағлар етишмовчилиги кузатилиши йирик инфратузилма лойиҳаларини марказлашган манбалар ҳисобига амалга ошириш имконини бермайди. Бундай шароитда, инфратузилма лойиҳаларини молиялаштиришнинг муқобил усулларида бири сифатида халқаро тажрибада синовдан ўтган ДХШ муносабатлари ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизда «яшил» инфратузилма объектларини ДХШ асосида молиялаштирилиши миллий иқтисодиётга узоқ муддатли маҳаллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш имконини беради.

2. Жаҳон банки экспертлари тавсиялари асосида мамлакатимизда инфратузилма объектларини барпо этишда иқлим ўзгаришларига мослашувчан ақлли ДХШ муносабатлари асосида ташкил этиш керак. Бундай чора-тадбирлар келажакда юртимизда хавсиз инфратузилма объектлари яратилишига ҳамда иқлим ўзгаришлари таъсирида юз бериши мумкин бўлган турли хил талофатлар оқибатларини бартараф этиш қўшимча сарф-харажатлар қилинишининг олдини олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Йескомб Э.Р. Государственно-частное партнерство: Основные принципы финансирования. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – С. 24-27.

2. Делмон Дж. Государственно-частное партнерство в инфраструктуре. Практическое руководство для органов государственной власти. – 2010. 1-2 с.

3. Кабашкин В.А. Государственно-частное партнерство в регионах Российской Федерации: учебное пособие. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС. – 2014. – 124 с.

4. Шавкатов Н.Ш. Давлат-хусусий шериклик лойиҳалари молиявий самарадорлиги таҳлили//Иқтисод ва Молия / Экономика и Финансы. – 2020. – № 4(136), 81-б.

5. Yunusova S.B. Davlat-xususiy sherikligi mexanizmining mohiyati va uning infratuzilma loyihalarini amalga oshirilishidagi ahamiyati // Iqtisodiyot va ta'lim. – 2022-yil – 1-son. –19-bet. –

https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss1/a2

6. <https://www.gov.uk/government/collections/public-private-partnerships>

7. Варнавский В.Г. и др. Государственно-частное партнерство: теория и практика. – М.: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – С. 98.
8. [Жилищное строительство, инфраструктура и сообщества Канады - План «Инвестиции в Канаду» - Строим лучшую Канаду \(canada.ca\)](#)
9. Бедняков А.С. Государственно-частное партнёрство как модель развития публичной инфраструктуры// Вестник МГИМО-Университета. – 2022. –15(1). – С. 166. (143–173 с).
10. <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/energy-and-power/climate-smart-ppps-1>

ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИК ЛОЙИҲАЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИРИШ ТАҲЛИЛИ

Карабаев Санжар Абдусаматович

*Тошкент Кимё
халқаро университети
мустақил изланувчиси
ORCID: 0009-0008-8765-2314*

Аннотация. Ушбу мақолада давлат-хусусий шериклик асосида лойиҳаларни амалга ошириш ва бошқариш таҳлили, мавжуд тенденцияларини статистик кузатувчи усуллари натижалари асосида кўриб чиқилган. Глобал миқёсда кузатилаётган иқлим ўзгариши натижасида прогноз қилинатёган салбий таъсирлар сабаб яқин муддат давомида инвестициялар, жумладан давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун молиявий ресурслар оқими таҳлил қилинган. Таҳлил натижалари асосида илмий-назарий хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: хусусий шерик, давлат шериги, концессия, бошқарув механизми, давлат-хусусий шериклик, молиявий йўқотишлар, хусусий сектор, демография, COVID-19, инфратузилма, инвестиция мажбуриятлари, энергетика инқирози

АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННО- ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Карабаев Санжар Абдусаматович

*Независимый исследователь
Ташкентского международного
университета Кимё
ORCID: 0009-0008-8765-2314*

Аннотация. В данной статье рассмотрен анализ реализации и управления проектами на основе государственно-частного партнерства, основанный на результатах методов статистического мониторинга существующих тенденций. Проанализировано движение финансовых ресурсов для инвестиций, в том числе проектов государственно-частного партнерства, на ближайшую перспективу в связи с прогнозируемыми негативными последствиями в результате глобального изменения климата. По результатам анализа были сформированы научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: частный партнер, государственный партнер,

концессия, механизм управления, государственно-частное партнерство, финансовые потери, частный сектор, демография, COVID-19, инфраструктура, инвестиционные обязательства, энергетический кризис.

ANALYSIS OF IMPLEMENTATION OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS IN FOREIGN COUNTRIES

Karabaev Sanjar Abdusamatovich

*Independent researcher of
Tashkent International
University of Khimyo*

ORCID: 0009-0008-8765-2314

Annotation. In this article, the analysis of the implementation and management of projects based on public-private partnership, based on the results of the methods of statistical monitoring of existing trends, is considered. The flow of financial resources for investments, including public-private partnership projects, has been analyzed in the near term due to the negative effects predicted as a result of global climate change. Based on the results of the analysis, scientific and theoretical conclusions were formed.

Keywords: private partner, public partner, concession, governance mechanism, public-private partnership, financial losses, private sector, demography, COVID-19, infrastructure, investment commitments, energy crisis

Кириш. Иқтисодий инновацион ривожланиши учун давлатнинг иқтисодий муҳим лойиҳаларини амалга оширишда ва бевосита тартибга солишда давлат роли камайиши зарур. Шундагина иқтисодий тармоқларини ривожлантиришда давлат иштирокининг ўрнини босувчи муқобил механизмлари пайдо бўлиши бошлайди. Бундай механизмларидан бири давлат-хусусий шериклик (ДХШ)дир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ДХШ лойиҳаларини амалга ошириш ва бошқариш механизмини тадбиқ этиш учун энг истиқболли йўналиш транспорт-логистика соҳаси ҳисобланади. Сабаби айнан транспорт соҳаси кўпгина мамлакатларда энг катта инвестиция салоҳиятига соҳалардан биридир.

Жаҳонда кўпгина ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга молик муаммолар ДХШ механизmidан фойдаланган ҳолда самарали ҳал этилмоқда. Бунунги кунда бу борада жаҳондаги ривожланган ва кўпгина ривожланаётган давлатларда етарлича тажрибага эга. Иқтисодийнинг турли соҳа ва тармоқларида ДХШ бўйича фаолият юритаётган олим ва амалиётчи

мутахассисларнинг қайд этишича, ДХШ механизми давлат ва хусусий сектор ҳамкорлиги натижасида турли иқтисодий-ижтимоий муаммолар ўз ечимини топомқда.

Адабиётлар таҳлили. M.B.Gerrard “ДХШ – бу хусусий капитални ўзига жалб қилишни ва баъзан эса ижтимоий хизматларнинг сифатини ошириш ёки давлат активларини бошқариш учун давлат капиталини ҳам жалб қилишни уйғунлаштиради”, деб таъкидлайди [1].

Richard Hemming ДХШ муносабатлари давлат учун ҳам, хусусий сектор учун ҳам жозибали эканлиги ва бунда давлат инфратузилмани қарз олмасдан молиялаштира олиши, хусусий шерикликнинг бошқарув имкониятлари лойиҳаларда харажатларнинг тежалишига олиб келишини таъкидлайди [2].

Давлат-хусусий шерикчилиги лойиҳаларининг илмий-назарий асосларини ўзининг илмий асарларида кенг ёритган олимлар: С.П.Ангаева, С.ДН.Дагбаева, Г.А.Борщевский томонидан билдирилган фикрга кўра, қурилиш ва таълим соҳаларида давлат-хусусий шериклик механизмига асосланган инвестиция лойиҳаларини рискларни тенг тақсимлаш, ўзаро манфаатлар тўқнашувига йўл қўймаслиги каби тамойилларга қатъий риоя этишни назарда тутадиган давлат ва хусусий сектор эгаларининг инвестиция келишув шартномаси [3]” ҳисобланади. Ушбу фикрлар асосида таъкиллаш мумкинки, ДХШ лойиҳаларини бошқариш механизмида рискларни тақсимоти муҳим аҳамиятга эга.

Yescombe E.R., Farquharson E. ДХШ сиёсати ва молиялаштириш масалалари бўйича асосий тушунчалар, ДХШ нинг асосий турлари ва моделлари, ДХШ лойиҳалари ва давлатнинг бу борадаги ҳаракати каби масалаларга аҳамият қаратади [4].

ДХШ лойиҳалари орқали хўжалик юритиувчи субъектларни қўллаб-қувватлаш, ДХШ механизми орқали инвестиция лойиҳаларини бошқариш тизимини такомиллаштириш, ушбу лойиҳаларни давлатнинг хизмат кўрсатиш соҳаларига ҳам тадбиқ этиш имкониятларини ўз илмий тадқиқотларида ўрганган олимлардан В.Г.Варнавскийнинг фикрича, “Давлат-хусусий шериклик лойиҳалари давлат учун стратегик аҳамиятга яқин, аммо ундан кейинги даражадаги лойиҳаларга инвестицияларни жалб этиш учун механизм ҳисобланади. Ушбу механизмда давлат асосий ижтимоий фойда эвазига ва келгусидаги йирик харажатни олдини олиш ва унинг бир қисmini хусусий секторга унинг манфаатлари эвазига юклашга қаратилган самарали лойиҳавий бошқарув тизим ҳисобланади [5]”.

Инфратузилма лойиҳаларини ДХШ механизми асосида
“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali 3-son 2024-yil **133**

молиялаштириш бораисда илмий-тадқиқот ишини олиб борган С.Б.Юнусовага кўра, “ДХШ – бу давлат томонидан истеъмолчиларга кўрсатиладиган хизматларнинг сифатини ошириш, турини кўпайтириш, ушбу хизматлар учун ажратиладиган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини оптималлаштириш мақсадида инфратузилма объектларига хусусий сектор (якка тартибдаги тадбиркор, юридик шахс ва юридик шахслар бирлашмаси)ни жалб қилиш орқали томонларнинг маълум муддатга юридик жиҳатдан расмийлаштирилган ҳамкорликдаги фаолиятidir [6]”.

Таҳлил ва натижалар. Амалга оширилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатмоқдаки, давлат-хусусий шериклик асосида лойиҳалар узок муддатли шартнома ёки битим ҳисобланиб, унинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

1-хусусият: лойиҳа билан боғлиқ рисклилик даражаси, унинг ортидаги молиявий йўқотишлар ҳамда молиявий манбалар шериклик томони – “хусусий сектор” зиммасига олади;

2-хусусият: Лойиҳага молиявий ресурслар давлатнинг талаби мавжуд соҳаларга киритилади: инфратузилма тармоқларини ривожлантиришга қаратилган соҳалар, яъни аэропортлар, йўллар (автомобил ва темир йўллар), тиббиёт ва таълим, энергетика каби соҳалар бўлиши мумкин;

3-хусусият: давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳалар, одатда уларнинг муддати 3 йилдан 49 йилгача. Мазкур тоифадаги лойиҳалар мураккаб бўлади. Сабаби, вақт ўтиши билан асосий омиллар: нарх, истеъмолчи, мамлакат демографияси каби кўрсаткичлар ўзгаришга учраши, табиий ҳолат. Шу сабабдан ҳам мазкур йўналишдаги лойиҳалар пухта ҳисоб-китобларга талаб этади;

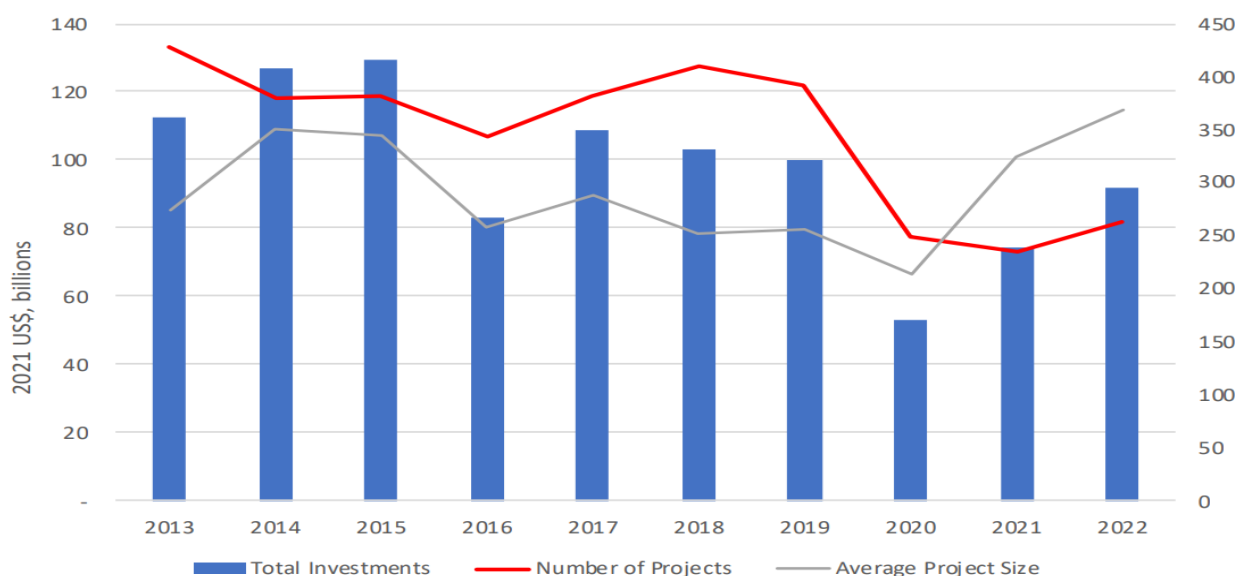
4-хусусият: давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳаларни тайёрлашда “ғоя”дан тартиб, тайёр “шартнома”ларни имзолашга учун узок вақт, масалан 18 ойгача вақт кетади. Давлат-хусусий шерикли механизмини бошқариш тизимида замонавий усулларни жорий этиш долзарбдир.

5-хусусият: Давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг асосан ижтимоий характерга эга эганлиги.

Жаҳон бакининг маълумотларига кўра [7], дунё COVID-19 “самараси”дан сўнг ҳам паст ҳамда ўрта даромадли давлатларда ялпи ишлаб чиқариш 2022 йил якунида ўсиш кўрсаткичларини қайд этган. Худди шу сабабдан ушбу йилда инфратузилма тармоқларини яхшилаш ва ривожлантириш учун хусусий сектор томонидан инвестиция мажбуриятларини бажаришда бирқанча ютуқларга эришилди. Жумладан, пандемиядан кейин инфратузилма тармоқларини ривожлантириш ва уларни

олдинги ҳолатига тиклашда давлат-хусусий шериклик лойиҳалари орқали 263 та лойиҳа асосида умумий қиймати 91,7 млрд АҚШ доллари миқдоридаги инвестициялар киритилди. Ушбу лойиҳаларнинг умумий қиймати паст ҳамда ўрта даромадли мамлакатлардаги ЯИМнинг ўртача 0,25 фоизини ташкил қилган.

Шунингдек, глобал миқёсда кузатилаётган иқлим ўзгариши натижасида прогноз қилинатёган салбий таъсирлар сабаб яқин муддат давомида инвестициялар, жумладан давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун молиявий ресурслар оқимини ҳам шубҳа остига қўймоқда.

1-расм. Паст ва ўрта даромадли давлатларда давлат-хусусий шериклик асосида амалга оширилган лойиҳалар [7]

Паст ва ўрта даромадли давлатларда 2021 йилда давлат-хусусий шериклик асосида жами 235 та лойиҳа амалга оширилиб, ушбу лойиҳаларнинг умумий қиймати 74,5 млрд АҚШ долларини ташкил этган. Ушбу таҳлилий маълумот коронавирус пандемиясигача бўлган даражагача тикланиш давом этаётганлиги кўрсатмоқда. Шунингдек, 2022 йилда ушбу кўрсаткич ўртача кўрсаткичдан (2017-2021 йиллар) 4 фоизга ошган. Бироқ, давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг умумий сони COVID-19дан олдинги 380 та лойиҳага нисбатан 263 тага камайганлигини кўрамиз. Юқворидagi расм маълумотларидан кўрамизки, 2022 йилда давлат-хусусий шериклик лойиҳалари бўйича инвестиция мажбуриятлари бўлган мамлакатлар сони 56 тага кўпайди. Ушбу кўрсаткич 2021 йилдаги 48 та, қолаверса, олдинги беш йилликдаги ўртача 51 тадан (2017-2021 йиллар) юқори ҳисобланади. Бу шуни англатмоқдаки, давлат-хусусий шериклик лойиҳалари бўйича инвестиция мажбуриятларини олган мамлакатлар сонидa коронавирус пандемиясидан олдинги даражага

сезиларли даражада ўсиш кузатилган, деб хулоса чиқаришимиз ўринлидир. Шунинг аҳамиятлики, Бенин, Лесото, Мальдив ороллари, Палау ва Тожикистон ўн йилдан кўпроқ вақт давомида биринчи маротаба давлат-хусусий шериклик лойиҳалари бўйича инвестиция операцияларини амалга оширди.

Қуйидаги 1-жадвал маълумотларидан кўринадики, Европа ва Марказий Осиё, Сахрои Кабир Африкасида ташқари деярли барча минтақаларда ўтган йилга нисбатан давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳаларида сезиларли даражада ижобий ўзгаришларни кўриш мумкин. Шарқий Осиё ва Тинч океани, Лотин Америкаси ҳамда Кариб ҳавзаси давлатларида давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳалар бўйича инвестициялар 2022 йилда коронавирус пандемиясидан олдинги даражага етиб олганлиги аҳамиятлидир. Бундан ташқари, Яқин Шарқ ва Шимолий Африкада таҳли этилаётган – 2022 йилда олдинги йилга нисбатан давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳалар бўйича инвестициялар ҳажми сезиларли даражада ошган.

1-жадвал

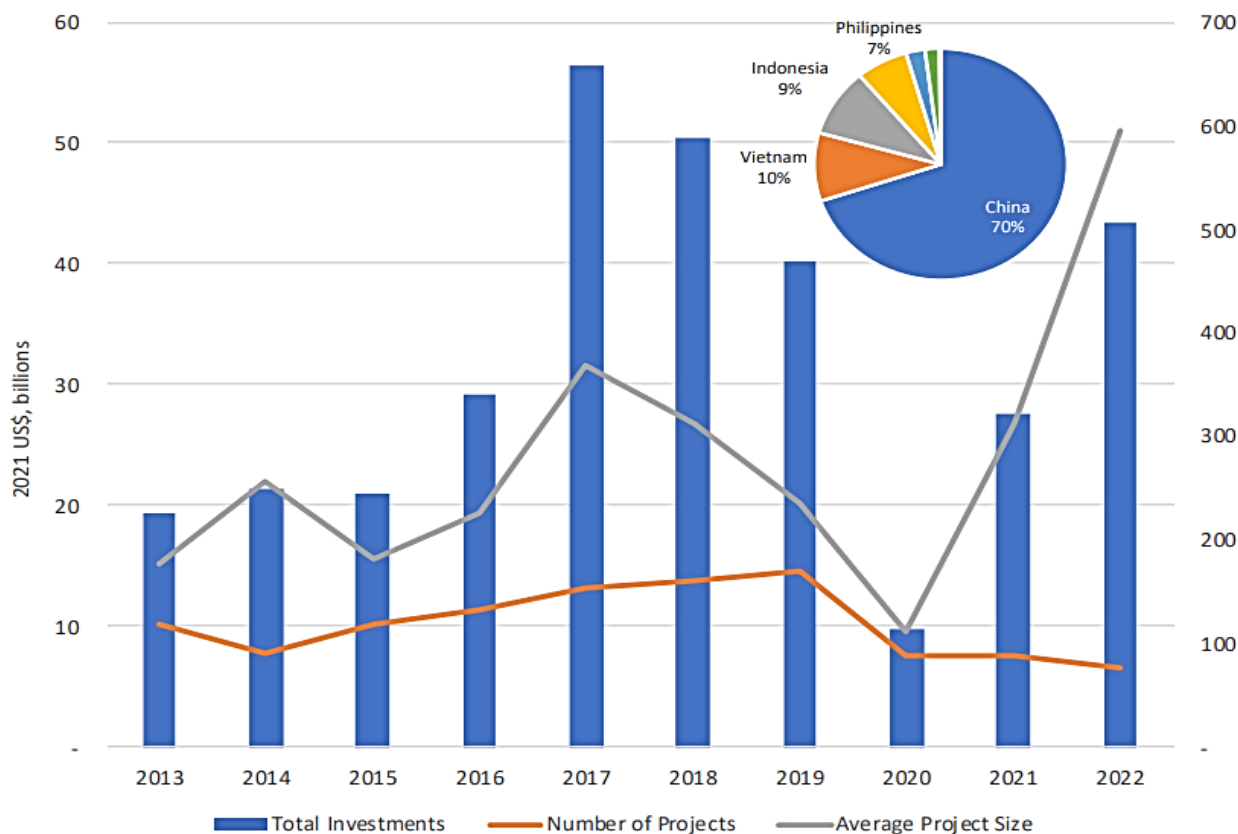
2022 йилда дунё минтақалари бўйича давлат-хусусий шериклик лойиҳалари тенденциялари [7]

Минтақа номи	Давлат-хусусий шериклик лойиҳалари ва иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари		
	Давлат-хусусий шериклик лойиҳалари умумий қиймати (млрд АҚШ долл.)	Минтақа мамлакатлари ЯИМ ҳажми (млрд АҚШ долл.)	Минтақа мамлакатлари ЯИМдаги улуши, %
Шарқий Осиё ва Тинч океани	43,374	20 751,7	0,21
Европа ва Марказий Осиё	3,321	3 517,3	0,09
Лотин Америкаси ва Кариб денгизи	24,328	4 585,1	0,53
Яқин Шарқ ва Шимолий Африка	1,969	1 490,4	0,13
Жанубий Осиё	13,869	4 088,7	0,34
Сахрои Кабир Африкаси	4,864	1 919,4	0,25

Аммо, Бирок, Сахрои Кабир Африкаси минтақаси 2022 йилда давлат-хусусий шериклик лойиҳалари бўйича 2021 йилда киритилган инвестициялар даражасига эришди ҳамда биринчи бор давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳаларни амалга оширган давлатлари сони 19 тага етди. Амалга

оширилган давлат-хусусий шериклик лойиҳаларнинг минтақалар ЯИМдаги лушуи бўйича Лотин Америкаси ва Кариб денгизи мамлакатлари энг юқори кўрсаткичга эга бўлган, яъни ушбу минтақа давлатларида амалга оширилган давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг умумий ҳажми минтақа мамлакатлари ЯИМда 0,53 фоизни ташкил этган. Шунингдек, ушбу кўрсаткич Жанубий Осиё давлатларида 0,34 фоиз, Саҳрои Кабир Африкаси давлатларида 0,25 фоиз ва Шарқий Осиё ва Тинч океани давлатларида 0,21 фоиз, Яқин Шарқ ва Шимолий Африка ва Европа ва Марказий Осиё минтақаси давлатларида эса ушбу кўрсаткичлар қолган минтақа давлатларига нисбатан энг паст даражада.

Юқоридаги таҳлиллارнинг давоми сифатида айтиш мумкинки, давлатлар миқёсида 2022 йилда давлат-хусусий шерикли лойиҳалари бўйича киритилган инвестициялар ҳажмида энг муваффақиятга эришган давлатлар – Хитой, Бразилия, Ҳиндистон, Индонезия ҳамда Ветнамдир.

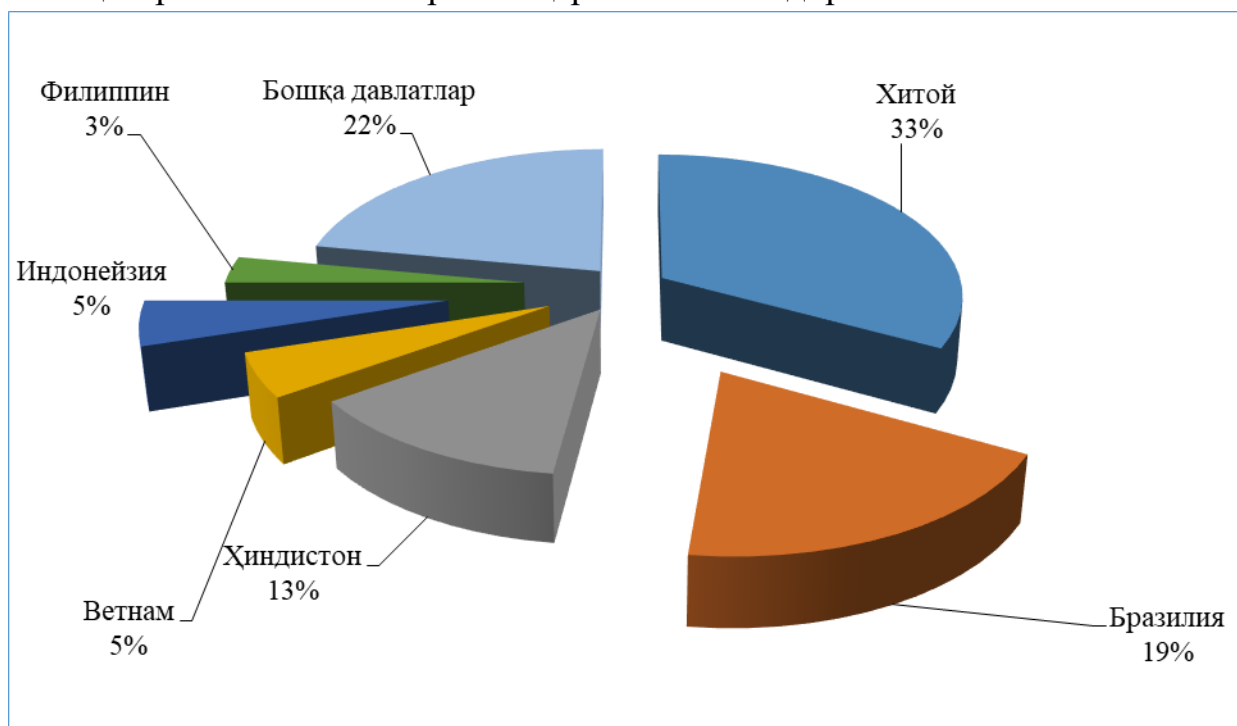

2-расм. Шарқий Осиё ва Тинч океани минтақаси паст ва ўрта даромадли давлатларида давлат-хусусий шериклик асосида инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш тенденциялари [7]

Юқорида таъкидланган ушбу беш давлат биргаликда 2022 йилда умумий қиймати 68,3 млрд АҚШ долларини ташкил этган давлат-хусусий

шериклик лойиҳаларини амалга оширган. Мазкур лойиҳаларни амалга ошириш учун жалб этилган ушбу молиявий ресурслар ушбу йилдаги глобал миқёсда давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун киритилган инвестициялар ҳажмида 75 фоизни ташкил этган. Шунингдек, таҳлил йилида Шарқий Осиё ва Тинч океани минтақасида мамлакатлар ЯИМга нисбатан энг юқори даражада давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун инвестициялар жалб эта олган давлатлар бешлиги қуйидагилардир: Палау (ЯИМнинг 10,1 фоизи давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун йўналтирилган), Лаос Халқ Демократик Республикаси (5,6 фоиз); Сенегал (4,6 фоиз).

Ушбу таҳлиллари минтақанинг паст ва ўрта даромадли мамлакатлари кесимида юритишимиз мумкин. Юқорида таъкидланганидек, давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг асосий хусусиятлари бўлган инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилганлигидир.

3-расм. Паст ва ўрта даромадли давлатларида инфратузилмани ривожлантиришга қаратилган давлат-хусусий шериклик лойиҳаларига киритилган инвестициялар таҳлили [7]

2022-йилда Шарқий Осиё ва Тинч океани минтақасига давлат-хусусий шериклик асосида амалга оширилган 78 та лойиҳа бўйича умумий қиймати 43,4 млрд АҚШ доллари миқдоридаги инвестициялар жалб этилган. Бу борда, энг юқори кўрсаткич, яъни минтақада амалга оширилган давлат-хусусий шериклик асосидаги инфратузилма лойиҳалари бўйича жалб этилган инвестицияларнинг 30 фоизидан ортиғи Хитой ҳиссасига тўғри келган. Ушбу давлатдаги давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳалар асосан

инфратуизма тармоқларининг автомобил йўллар соҳасига тўғри келган.

Хулоса. Амалга оширилган таҳлил натижаларида узоқ давом этган иқтисодий ўсишнинг “секинлашув” тенденциялари эришилган ютуқларга соя солди, деб хулоса қилиш мумкин. Бунда, энг муҳим жиҳатлардан бири – Шарқий Осиё ҳамда Тинч океани, Лотин Америкаси, шунингдек Кариб ҳавзаси, Жанубий Осиёда коронавирус пандемиясидан олдинги даврда кузатилган давлат-хусусий шериклик лойиҳаларига жалб этилган инвестициялар оқимининг тикланганлигидир. Аммо, пандемидан сўнг бошланган Украинадаги уруш, минтақада давлатларидаги энергетика инқирозининг кузатилганлиги сабабли Европа ҳамда Марказий Осиёда давлат-хусусий шериклик асосидаги лойиҳаларни амалга ошириш, ушбу лойиҳаларга инвестицияларни киритишда сезиларли камайиш тенденцияси ҳам кузатилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Gerrard M.B. What Are Public-Private Partnerships, and How Do They Differ from Privatizations?//Finance & Development. 2001. Vol.38.
2. Richard Hemming. Public-Private partnership. e IMF Institute and the Joint Africa Institute Tunis, Tunisia, February 28 – March 1, 2006
3. Государственно-частное партнерство [Текст] : учебное пособие / С. П. Ангаева, С. Д-Н Дагбаева ; М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высш. проф. образования "Восточно-Сибирский гос. ун-т технологий и управления" (ВСГУТУ). - Улан-Удэ : Изд-во ВСГУТУ, 2016. - 81, [1] с. : табл.; 21 см.; ISBN 978-5-89230-803-8 : 100 экз.
4. Yescombe E.R., Farquharson E. Public-Private Partnerships for Infrastructure: Principals of Policy and Finance. 2nd Edition. — Butterworth-Heinemann, 2018. ISBN: 978-0-08-100766-2.
5. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo: teoriya i praktika [Tekst] / V. G. Varnavskiy i dr.; Gos. un-t – Vyysshaya shkola ekonomiki. – M.: Izd. dom Gos. un-ta – Vyysshey shkoliy ekonomiki, 2010. — 287 s.
6. Юнусова С.Б. Давлат-хусусий шериклик асосида инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш ва молиялаштиришни ривожлантириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси АВТОРЕФЕРАТИ. Тошкент шаҳри – 2022 йил. [Юнусова Севара Бахтиёр кизи \(2\).pdf](#)
7. Жаҳон Банкнинг маълумотлари: Private Participation in Infrastructure (PPI) 2022 Annual Report. <https://ppi.worldbank.org/>

8. Dedicated Public-Private Partnership Units: A Survey of Institutional and Governance Structures, OECD, 2010
9. Dmitrieva E.O., Guseva M.S. Centry razvitija gosudarstvenno-chastnogo partnerstva: analiz mezhdunarodnoj praktiki sozdaniya i razvitija // Internet-zhurnal «NAUKOVEDENIE» Tom 8, №6 (2016)
10. Кабашкин В.А. Государственно-частное партнерство в регионах Российской Федерации: учебное пособие / Кабашкин В. А. — М.: Дело, 2010. С.120.

O‘ZBEKISTONDA “XALQCHIL IPO”NING RIVOJLANISHI VA UNING AMALIY NATIJALARI

Kadirova Umida Ergashevna

mustaqil izlanuvchi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: ukadirova@icloud.com

ORCID: 0009-0004-9964-4654

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda “Xalqchil IPO” (ommaviy aksiyalarni birlamchi joylashtirish) jarayonining rivojlanishi, uning iqtisodiyotga ta’siri va amaliy natijalari tahlil qilingan. Shuningdek “Xalqchil IPO” jarayonini rivojlantirish uchun amalga oshirilgan asosiy islohotlar, aksiyalar bozorining kengayishi va aholining moliyaviy savodxonligini oshirish bo‘yicha ko‘rilgan chora-tadbirlar o‘rganilgan. Aholining IPOdagi ishtiroki, davlat korxonalarining aksiyalarini sotish jarayonida duch kelinayotgan to‘siqlar va imkoniyatlar tahlil qilingan hamda kelgusida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: xalqchil IPO, IPO, aksiya, aksiyalar bozori, anderrayter, davlat aktivlari, aksiyalarni sotib olish, birja, broker.

РАЗВИТИЕ “НАРОДНОГО IPO” В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕГО ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Кадырова Умида Эргашевна

независимый исследователь

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: ukadirova@icloud.com

ORCID: 0009-0004-9964-4654

Аннотация. В статье анализируется развитие процесса “Народное IPO” (первичное публичное размещение акций) в Узбекистане, его влияние на экономику и практические результаты. Рассматриваются основные меры, предпринятые для продвижения процесса “Народные IPO”, вопросы расширения рынка акций и повышения финансовой грамотности населения. Анализируется участие населения в IPO, трудности и возможности в процессе продажи акций государственных предприятий. Подчеркивается практическое значение “Народного IPO” для повышения открытости, конкурентоспособности и стабильности экономики Узбекистана, а также даются предложения и рекомендации, которые должны быть реализованы в будущем.

Ключевые слова: публичное IPO, IPO, акция, фондовый рынок,

андеррайтер, государственные активы, покупка акций, биржа, брокер.

DEVELOPMENT OF “INTERNATIONAL IPO” IN UZBEKISTAN AND ITS PRACTICAL RESULTS

Kadyrova Umida Ergashevna

Independent researcher

Tashkent State University of Economics

E-mail: ukadirova@icloud.com

ORCID: 0009-0004-9964-4654

Abstract. The article analyzes the development of the “People’s IPO” (initial public offering) process in Uzbekistan, its impact on the economy and practical results. It considers the main measures taken to promote the “People’s IPO” process, issues of expanding the stock market and increasing the financial literacy of the population. It analyzes the participation of the population in the IPO, difficulties and opportunities in the process of selling shares of state enterprises. It emphasizes the practical importance of the “People’s IPO” for increasing the openness, competitiveness and stability of the economy of Uzbekistan, and provides proposals and recommendations that should be implemented in the future.

Keywords: Populist IPO, IPO, stock, stock market, underwriter, public assets, purchase of shares, stock exchange, broker.

Kirish

O‘zbekistonda har bir fuqaroga yirik kompaniyalarning aksiyadori bo‘lish imkoniyatini beradigan “Xalqchil IPO” dasturi ishga tushirildi. Bu dasturning mazmuniga to‘xtaladigan bo‘lsak, IPO qisqarmasi ingliz tilidagi “Initial Public Offering” iborasidagi so‘zlarning bosh harflartidan olingan bo‘lib, u “aksiyalarni birlamchi ommaviy joylashtirish” ma’nosini anglatadi. Sodda qilib aytganda, kompaniya o‘z aksiyalarini (biznesdagi ulushlarini) fuqoralaega sotadi. Aksiyalarni xarid qilgan shaxslar aksiyadorlarga, ya’ni ushbu kompaniyaning yirik bo‘lmagan ulushi (qismi) egasiga aylanadi. Agar kompaniya muvaffaqiyatli faoliyat yuritisa, aksiyalarning narxi ko‘tarilishi va aksiyadorlar bundan daromad topishi mumkin.

“Xalqchil IPO” O‘zbekistondagi maxsus dastur bo‘lib, u oddiy fuqarolarga mamlakatning yirik kompaniyalari aksiyalarini sotib olish imkonini beradi. Ushbu dastur doirasida aksiyalar istalgan shaxslar uchun savdoga chiqariladi va bunda barcha fuqarolar ishtirok etib, aksiyador bo‘lishi mumkin. Bu dastur O‘zbekistonning barcha fuqarolariga yirik kompaniyalarning aksiyalarini sotib olish va ular foydasining bir qismini dividend ko‘rinishida olish, shuningdek qimmatli qog‘ozlar bozorida aksiyalar oldi-sotdisini va kompaniyaning rivojlanishida ishtirok etish imkonini beradi.

Hozirda bu dasturdan barcha aksionerlar va fuqarolar keng foydalanmoqda. Shuning uchun dasturdan unumli foydalanish maqsadida turli xil qaror va farmonlar chiqarilib, amalda qo‘llanmoqda. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2024-yil 19-apreldagi “Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-162-son qaroriga muvofiq, “Xalqchil IPO” o‘tkazilishi e‘lon qilingan. Uning doirasida O‘zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan 12 ta davlat korxonasi tanlab olinib, ularning aksiyalari IPO/SPOga chiqarilishi e‘lon qilingan.

“Xalqchil IPO” dasturi davlat aktivlarini boshqarish agentligi tegishli xususiylashtirish dasturlariga muvofiq, O‘zbekistonning yirik kompaniyalari aksiyalarini fuqarolarga ommaviy taklif etishning yangi bosqichi hisoblanadi. Mazkur “Xalqchil IPO” dasturi mamlakatda aholining barcha qatlamlari orasida keng mulkdorlar sinfini – aksiyadorlarni shakllantirish maqsadida o‘tkazilmoqda. Bu uchun mazkur bosqichda “birlamchi/ikkilamchi ommaviy taklif etish” tamoyili asosida “Olmaliq KMK”, “O‘zbektelekom”, “O‘zbekiston Respublika tovar-xomashyo birjasi” va “O‘ztemiryo‘lkonteyner” kabi yirik kompaniyalarni aksiyalari savdoga chiqarilmoqda.

Adabiyotlar sharhi

IPO to‘g‘risida so‘z yuritish ekanmiz, avvalambor, uning rivojlanish tarixiga e‘tibor qaratishimiz zarur deb bildik. Yaqin tarixda jahonda aksiyalarni past baholash, uzoq muddatli rentabellikning pasayishi, aksiya bozorlarida ommaviy chiqishlarning to‘lqinli avj olishi natijasida aksiyalarni sotish bo‘yicha turli xil tadqiqot ishlari olib borildi. Shu tadqiqotlardan biri IPO to‘g‘risidagi izlanishlar bo‘lib, u taxminan XX asr 70-yillarning o‘rtalaridan boshlab paydo bo‘la boshladi.

70-yillarning oxirida Rojer Ibbotson [3] va Jey Ritter [4] asarlarida kompaniyalarning IPOga chiqishlari ommaviy axborot vositalari tomonidan amalga oshirilayotgani va IPO faolligining eng yuqori ko‘rsatkichlari fond bozori cho‘qqilariga chiqqanligi qayd etilgan. IPO birinchi kundagi savdolar yopilganda aksariyat aksiyalar narxini joylashtirish paytida aksiyalarni kam baholash bilan tavsiflangan. Ibbotson bu hodisa uchun IPOga oid bir qator tushunchalarni birinchilardan bo‘lib ilgari surgan [5].

IPO tadqiqotlarining uchinchi asosiy yo‘nalishi uzoq muddatli istiqbolda past rentabellikni hujjatlashtirish va tushuntirishdan iborat bo‘lgan. Bunda agar aksioner aksiyalarni birinchi kunning yopilish narxida sotib olsa, unda aksiyalarni past bahoda joylashtirish holati bo‘lmasa, bunday investitsiyalarning uzoq muddatli rentabelligi uzoq muddatli kotirovka tarixiga ega bo‘lgan shunga o‘xshash kompaniyalarga investitsiyalarning rentabelligidan sezilarli darajada past bo‘ladi. Ushbu hodisani birinchilardan bo‘lib Ritter kashf etgan [6]. U 1975 yildan 1984 yilgacha AQShda bo‘lib o‘tgan IPO misolida shuni ko‘rsatib berganki, IPOdan so‘ng darhol sotib olingan aksiyalarning uch yillik rentabelligi bozorda mavjud bo‘lgan kompaniyalar aksiyalariga qaraganda o‘rtacha 30 foiz punktga past ekanligini ko‘rsatgan.

Shuningdek, Ritter va boshqa tadqiqotchilar shuni ko‘rsatdiki, past baholash va uzoq muddatli rentabellik bu o‘zaro bog‘liq bo‘lgan miqdorlardir, ya‘ni savdolarning birinchi kunida narx qanchalik kuchli ko‘tarilsa, aksiya shunchaki

“haddan tashqari oshib ketish” ehtimoli yuqori bo'ladi va normal narx darajasiga qaytishi vaqt o'tishi bilan uzoq muddatli rentabellikni pasaytiradi.

Anderrayter harakatlarining narx xatti-harakatlariga ta'sirini tavsiflovchi asosiy asar ilk marotaba Aggarval Rinning maqolasida yoritilgan [7]. Bu shuni ko'rsatdiki, investorlar narxni qo'llab-quvvatlash kutilayotganini bilsalar, aksiyalarni sotib olishga ko'proq moyil bo'lishadi. Shuning uchun anderrayterda qo'shimcha joylashtirish opsiyasining mavjudligi aksiyalarga bo'lgan talabni oshirish uchun rag'batlantiruvchi omil bo'lishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, past baho bilan ijobiy bog'liq bo'lib, uni oshiradi.

Keyingi tadqiqotlarda shunga o'xshash IPO larda qatnashish rentabelli hisoblab chiqilgan. Bir qator ishlarda davlat va xususiy kompaniyalar aksiyalarini joylashtirishda kam baholanish holatlari taqqoslanadi. Ibbotson [3] va Ritter [6] tomonidan Amerika bozori va Logran va Ritter [8] tomonidan boshqa mamlakatlar bozorlari bo'yicha olingan natijalar xususiy kompaniyalarning kam baholanishining qiyosiy asosini tashkil etadi. Deyarli barcha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, davlat kompaniyalarining IPO-larini kam baholash xususiy kompaniyalarning IPO-larini kam baholashdan oshadi. Ljungqvist Aleksandrning tadqiqotlari [9] 1992-1999 yillar oralig'ida o'tkazilgan 2050 IPO namunasidan olingan va ulardan 185 tasi PIPO, shundan 65 tasi Amerikadan tashqari bozorga tegishli.

Yurtimizda ham “Xalqchil IPO” to'g'risida ancha salmoqli izlanishlar va ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi PF-158-sonli farmonining “Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog'ozlar bozorini jadal rivojlantirish” deb nomlangan maqsadida 2030-yilgacha 40 ta davlat ishtirokidagi korxonalar aksiyalarini “Xalq IPO”siga chiqarish, aholini IPOda qatnashishini rag'batlantirish mexanizmlarini joriy qilish ko'zda tutilgan [1]. O'zbekistonda “Xalq IPO”sida ishtirok etishda aholining barcha qatlamlariga imkoniyat yaratish maqsadida fuqarolar o'rtasida ommalashishga ulgurgan va foydalanuvchilarga qulay bo'lgan “E-auksion” platformasining joriy imkoniyatlaridan foydalaniladi.

Prezidentning 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini kamaytirish zarurati alohida qayd etilgan edi. Davlat rahbarining 2022 yil 20 dekabrda Murojaatnomasida quyidagilar ta'kidlab o'tilgan edi [2]:

- faol investitsiyalarni jalb qilishda xususiylashtirish va davlat-xususiy sheriklik imkoniyatlaridan to'liq va samarali foydalanish zarurligi;
- navbatdagi katta xususiylashtirish doirasida 1 mingga yaqin korxona savdoga chiqarilishi;
- yurtdoshlarimiz orasida yuz minglab mulkdorlar, aksiyadorlar paydo bo'lishi va o'z omonatlarini investitsiya qilib, yuqori daromadlarga erishishlari uchun “Xalqchil IPO” tashkillashtirilishi ta'kidlangan edi.

Tahlil va natijalar

So‘nggi yillarda respublikamizda olib borilayotgan ishlar natijasida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, “o‘rta sinf” va fuqarolik jamiyatini shakllantirish uchun sharoitlar yaratilmoqda. “Xalq IPO”si esa, shubhasiz, har bir O‘zbekiston fuqarosiga sarmoya kiritish va daromad olishni boshlash imkonini beradi. Shuningdek fuqaro “xalq IPO”si o‘tkaziladigan jamiyatlar aksiyalarini sotib olish orqali milliy boylikning sherikchilik asosidagi egasiga aylanadi. Fuqarolarimiz O‘zbekiston korxonalarining aksiyalariga qanchalik ko‘p egalik qilsa, o‘sha korxona faoliyatini rivojlantirish haqida o‘ylaydi, qayg‘uradi. Jamiyatlar esa foyda olish, ularni qanday qilib to‘g‘ri taqsimlash va aksiyadorlarni qanday xursand qilish yo‘llarini izlaydi. Davlat ushbu jamiyatlarga egalik qilish monopoliyasini olib tashlaydi va bu monopoliyani xalq bilan baham ko‘radi.

Har qanday odam passiv daromad olishni orzu qiladi, sifatli hamda yorqin hayot kechirish, farzandlariga nimadir qoldirish uchun qanday va nimaga sarmoya kiritish haqida o‘ylay boshlaydi.

Investitsiya qilishda sarmoya kiritishingiz mumkin bo‘lgan miqdor emas, balki xohish muhimdir. Aksariyat odamlar investitsiya haqida bilimlari va ishonchlari yo‘qligi sababli, sarmoya kiritishga jazm qilmaydi. “Xalq IPO”si odamlarga o‘ziga xos imkoniyatni taqdim etadi. Bu davlat korxonalari bo‘lganligi sababli, ularning barchasi ishonchli. Lekin tushunishingiz kerakki, “xalq IPO”si doirasida aksiyalarni bugun sotib olib, ertaga sotishdan mantiq yo‘q. Ushbu investitsiya bir yillik emas, balki uzoq muddatli investitsiya sifatida ko‘rib chiqilishi kerak.

Har yili to‘lanadigan dividendlardan tashqari, aksiyalar narxining oshishi hisobiga daromadlilik ham oshib boradi. Aksiyalar narxining o‘sishi murakkab jarayon bo‘lib, unga ko‘plab omillar ta’sir qiladi. Shuning uchun davlat tomonidan “xalq IPO”sida ishtirok etish uchun aniq maqsadlari va rivojlanish strategiyasiga ega bo‘lgan eng barqaror korxonalar tanlab olindi, bu esa kelajakda aksiyalar narxining o‘shishiga hissa qo‘shadi. Bu ushbu jamiyatlar aksiyalarini sotib olmoqchi bo‘lgan aksiyadorlar, ya’ni oddiy O‘zbekiston fuqarolarining manfaatlarini himoya qilish maqsadida qilingan.

Shuningdek “xalq IPO”sining muhim maqsadlari qatoriga aholini fond bozoriga jalb etish, mamlakat ichida investitsiya madaniyatini yuksaltirish kabilarni kiritish mumkin, bu esa moliya sektorining rivojlanishini ta’minlaydi. Keng aholiga yetakchi korxonalar aksiyalarini sotib olish imkoniyatini berish orqali davlat investorlar doirasini kengaytirmoqda. O‘z navbatida, aksiyalarga talabning ortib borishi ularning likvidligi oshishiga olib keladi hamda fond bozorining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

“Xalqchil IPO” dasturi mamlakatimizda qo‘llashni osonlashtirish maqsadida u uchun internetda maxsus sayt ochilib, <https://xalqchilipo.uz/> sayti ishga tushirilgan.

Yuqorida keltirilgan sayt orqali barcha fuqarolar “Xalqchil IPO” dasturidan foydalanishlari mumkin. Bu saytning “Yangiliklar” bo‘limida yirik kompaniyalarning aksiyalari haqidagi yangiliklarga ega bo‘lishi, “Kompaniyalar”

bo‘limida yirik kompaniyalar va ularning aksiyalarini bilib olishi, “Bog‘lanish” bo‘limida mas’ul shaxslar bilan bog‘lanishi va oxirgi “Savol-javonlar” bo‘limida “Xalqchil IPO” dasturi va unda ishtirok etadigan barcha savollarga javob topishi mumkin.

“Xalqchil IPO” dasturi – bu O‘zbekistonning yirik davlat kompaniyalari aksiyalari faqat O‘zbekiston Respublikasi fuqarolariga taklif etiladigan jarayondir. Bu jarayonda quyidagi shaxslar ishtirok etishi mumkin (2-chizma):

2-chizma.

“Xalqchil IPO” dasturida shtirok etishi mumkin bo‘lgan shaxslar

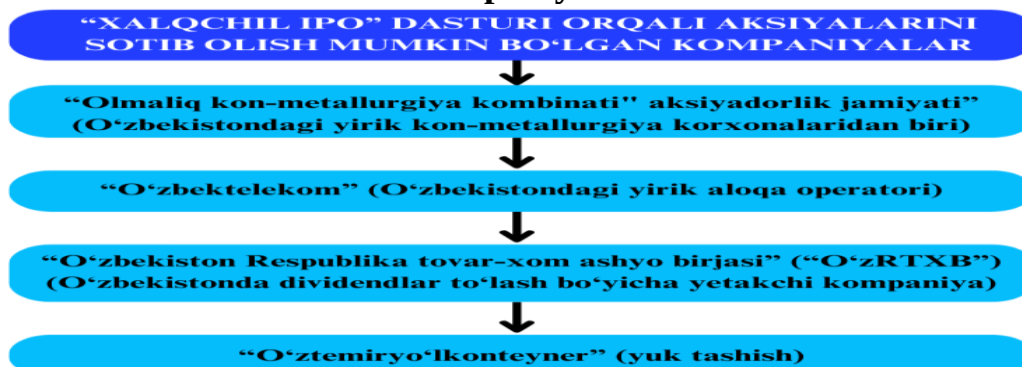
*“Xalqchil IPO” saytining <https://xalqchilipo.uz/> havolasidagi ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Yuqoridagi chizmadan ma’lum bo‘ladiki, O‘zbekiston Respublikasining voyaga yetgan har bir fuqarosi Xalq IPO‘si dasturi aksiyalarini sotib olish huquqiga ega. Xalq IPO‘si yangi investorlarga qaratilgan, shuning uchun jarayon imkon qadar sodda va aniq tashkil etilgan. “Xalqchil IPO” dasturi fuqarolarga aksiyalarga egalik qilish orqali kompaniya hayotida ishtirok etish, kompaniyaning rivojlanishi va o‘sishi hisobiga daromad olish, masalan, foydadan yillik to‘lovlar – dividendlar yoki aksiyalarning narxini oshirish imkonini beradi. Bu kelajak uchun moliyaviy poydevor qo‘yish va investitsiyalarga yaqinlashish imkoniyati hisoblanadi.

Hozirgi kunda davlat aktivlarini boshqarish agentligi ushbu dasturning birinchi bosqichida quyidagi kompaniyalarning aksiyalarini sotib olishni taklif qilmoqda (3- chizma):

3- chizma.

“Xalqchil IPO” dasturi orqali aksiyalarini sotib olish mumkin bo‘lgan kompaniyalar

*Muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

Yuqoridagi chizvada shuni ko‘rishimiz mumkinki, barcha mamlakatimiz fuqarolari “Xalqchil IPO” dasturi orqali “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJ, “O‘zbektelekom” AK, “O‘zRTXB” AJ va “O‘ztemiryo‘lkonteyner” AJlarining aksiyalarini sotib olishlari mumkin.

Aksiyalarni sotib olishning 3 ta usuli mavjud bo‘lib, ular quyidagicha ifodalanadi (1-jadval):

1-jadval.

“Xalqchil IPO” dasturi orqali aksiyalarni sotib olish usullari

№	Usullari	Foydalanish shakllari
1.	Broker orqali	“Toshkent” Respublika fond birjasi rasmiy https://uzse.uz/ sayti orqali
2.	Mobil ilovalar orqali	Click to‘lov tizimi va Go Invest investitsiya ilovalasi orqali amalga oshiriladi
3.	Maxsus platforma orqali	“E-auksion” elektron savdo platformasi orqali amalga oshiriladi (https://e-auksion.uz/)

*Muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

Yuqoridagi jadvalda berilgan har uchala usul ham o‘ziga afzalliklarga ega. Masalan, birinchis usulni ko‘radigan bo‘lsak, broker orqali aksiyalarni sotib olmoqchi bo‘lsa, “Toshkent” Respublika fond birjasi rasmiy <https://uzse.uz/> saytiga kiriladi. Bu saytning “Asosiy” degan bo‘limidan “Birja a‘zolari (Brokerlar)” degan qismiga kiriladi. Bu yerda brokerlar ro‘yxati shakllantirilgan va bu ro‘yxatdan broker tanlanadi. Keyin esa broker ko‘rsatmalariga amal qilinadi. Shu orqali aksiyalarni sotib olishimiz mumkin.

Fuqarolar “Xalqchil IPO” dasturi sababli aksiyador bo‘lish orqali quyidagi imkoniyatlarga ega bo‘ladilar:

- kompaniya aksiyalarining qiymati oshsa, foyda olishi mumkin;
- mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda ishtirok etishsa, yirik kompaniyaning ulushi egasi sifatida kompaniya daromadining aksiyadorlarga to‘lanadigan qismi, ya’ni dividendlarga ega bo‘lishlari mumkin;
- dastur hamma uchun aksiyalarni sotib olishda qulayliklar yaratishga va odamlarga mamlakatimiz kelajagiga sarmoya kiritish imkonini berishga yo‘naltirilgan.

Fuqarolar batafsil ma’lumotlarga ega bo‘lishlari uchun kompaniyalar, aksiyalar, narxlar va buyurtma berish muddatlari haqidagi barcha ma’lumotlar Xalqchil IPO rasmiy kanallarida, dasturda ishtirok etadigan kompaniyalarning rasmiy kanallarida, shuningdek ijtimoiy tarmoqlarda hamda ommaviy axborot vositalarida e’lon qilinadi. “Xalqchil IPO” dasturi O‘zbekistonning har bir fuqarosi uchun yirik korxonalar aksiyadori bo‘lish va mamlakat kelajagiga hissa qo‘shish uchun ajoyib imkoniyatdir.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo‘lsak, O‘zbekistonda Xalq IPO (Initial Public Offering –

ommaviy aksiyalarni birlamchi joylashtirish) jarayonini rivojlantirish davlat iqtisodiyoti uchun muhim strategik qadam hisoblanadi. Xalq IPO siyosati, aksiyadorlik jamiyatlari orqali aholini moliyaviy faoliyatga jalb etish, xalqni iqtisodiy o'sishga faolroq hissa qo'shishga rag'batlantiradi. Shu orqali aholining moliyaviy savodxonligi oshadi va milliy iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish imkoniyati kengayadi.

O'zbekiston hukumati tomonidan Xalq IPO dasturlari joriy qilinishi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, davlat korxonalarini xususiylashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish jarayonining bir qismidir. Buning natijasida nafaqat davlat korxonalarining samaradorligi oshadi, balki xususiy sektor ham yanada rivojlanadi. Bu jarayon aholining investitsiyaga qiziqishini kuchaytiradi, bozor mexanizmlarini mustahkamlaydi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Tadqiqot davomida O'zbekistonda Xalq IPOni joriy etishning asosiy to'siqlari va imkoniyatlari o'rganildi. Aholining moliyaviy savodxonligi past darajada bo'lishi, aksiyalar bozorining nisbatan yangi va kichik bo'lishi, davlat korxonalarining xususiy sektorga o'tish jarayonidagi byurokratik to'siqlar asosiy muammolar sifatida e'tirof etildi. Biroq aholining daromadlarini diversifikatsiya qilish, aksiyalar bozori orqali moliyaviy vositalarni kengaytirish va davlat korxonalarini xususiylashtirish jarayonidagi muvaffaqiyatlar O'zbekiston uchun katta imkoniyatlarni ochib beradi.

O'zbekistonda Xalq IPOsini rivojlantirishga doir quyidagi takliflarni beramiz:

1. Moliyaviy savodxonlikni oshirish: Aholining aksiyadorlik, investitsiyalar va moliyaviy bozorlar bo'yicha bilim darajasini oshirish maqsadida ta'lim dasturlari va ommaviy axborot vositalari orqali keng qamrovli axborot kampaniyalarini amalga oshirish zarur. Bu, o'z navbatida, aholining aksiyalarga bo'lgan qiziqishini oshiradi va investitsiyaviy faoliyatni rag'batlantiradi.

2. Davlat korxonalarini xususiylashtirish jarayonini soddalashtirish: Davlat korxonalarining aksiyalarini sotish jarayonida ortiqcha byurokratik to'siqlarni kamaytirish va jarayonning oshkoraligini ta'minlash muhim. Bu investorlar uchun ishonch muhitini yaratadi va aksiyalar bozoriga katta investitsiyalarni jalb qiladi.

3. Xalq IPOni targ'ib qilish va kengaytirish: Xalq IPO jarayoniga ko'proq davlat va xususiy korxonalarni jalb qilish zarur. Shu orqali aksiyalar bozorining hajmi oshadi va yangi investitsiya imkoniyatlari yaratiladi. Bu jarayon nafaqat O'zbekistonda, balki xorijiy investorlarni ham jalb qilish uchun muhim bo'ladi.

4. Texnologiyalar va infratuzilmani rivojlantirish: Aksiyalar bozorining texnologik jihatdan rivojlanishi, elektron savdo platformalarining joriy qilinishi va moliyaviy vositalarga erkin kirishni ta'minlash Xalq IPO jarayonini yanada ommaviylashtirishga yordam beradi.

5. Huquqiy bazani takomillashtirish: O'zbekiston aksiyalar bozorini yanada mustahkamlash uchun qonunchilik bazasini takomillashtirish zarur. Bu jarayon investorlar uchun kafolatlarni kuchaytirish, aksiyalar bozoridagi shaffoflikni

ta'minlash va bozorni nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda Xalq IPO jarayonini rivojlantirish mamlakat iqtisodiyoti uchun katta imkoniyatlar yaratadi. U moliyaviy resurslarni yanada samarali boshqarish, aholini iqtisodiy hayotga jalb etish va milliy iqtisodiyotni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi PF-158-sonli farmoni. – <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 29 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/oz/lists/view/4057>
3. Ibbotson R. Price Performance of Common Stock New Issues // Journal of Financial Economics. 1975. – P. 235-272.
4. Ritter J. The 'Hot Issue' Market of 1980 // Journal of Business. 1984. Vol. 57. No 2. – P. 215-240.
5. Ibbotson R., Jaffe J. «Hot Issue» Markets // Journal of Finance. 1975. Vol. 30. No 4. – P. 1027-1042.
6. Ritter J. The Long-Run Performance of Initial Public Offering // Journal of Finance. 1991. Vol. 46. No 1. – P. 3-27.
7. Aggarwal R. Allocation of Initial Public Offerings and Flipping Activity // Journal of Financial Economics. 2003. Vol. 68. No 1. – P. 111-135.
8. Loughran T., Ritter J. Why Has IPO Underpricing Increased Over Time? // Financial Management. 2004. Vol. 33. No 3.
9. Ljungqvist A., Wilhelm W. IPO Allocations: Discriminatory or Discretionary? // Journal of Financial Economics. 2002. Vol. 65. No 2. – P. 167-201.
10. <https://xalqchilipo.uz> – “Xalqchil IPO”sayti

БЮДЖЕТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА АЙЛАНМА СОЛИҚ МАЪМУРИЯТЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Абдуллаев Дилмурод Алияр ўғли

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
солиқ ва солиққа тортиш
кафедраси доценти
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети
E-mail: dilmurod_a@list.ru
ORCID: 0009-0002-0084-3246*

Аннотация. Мақолада айланмадан олинадиган солиқнинг иқтисодий моҳияти, ушбу солиқ бўйича иқтисодчи олимларнинг тадқиқотлари, солиқни ундиришнинг амалдаги ҳолати ҳамда мавжуд муаммолар таҳлил этилган. Шунингдек тадқиқот натижаси бўйича шакллантирилган хулосалар асосида илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: бюджет, бюджет даромади, айланма, махсус солиқ режими, айланмадан олинадиган солиқ, солиқ тўловчи, солиқ базаси, солиқ даври.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ НАЛОГА С ОБОРОТА В ОБЕСПЕЧЕНИИ СТАБИЛЬНОСТИ ДОХОДОВ БЮДЖЕТА

Абдуллаев Дилмурод Алияр оғли

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
доцент кафедры
налогов и налогообложения
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: dilmurod_a@list.ru
ORCID: 0009-0002-0084-3246*

Аннотация. В статье проанализированы экономическая сущность налога с оборота, исследования экономистов по этому налогу, современное состояние собираемости налогов и другие существующие проблемы. Также на основе выводов, сформированных по результатам исследований, были разработаны научные предложения и практические рекомендации.

Ключевые слова: бюджет, доходы бюджета, налоговая система, специальный налоговый режим, оборот, налог с оборота, налогоплательщик, налоговая база, налоговый период.

IMPROVING THE ADMINISTRATION OF TURNOVER TAX TO ENSURE THE STABILITY OF BUDGET REVENUES

Abdullaev Dilmurod Aliyar oʻgʻly

*Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences*

*Associate Professor of the Department
of Taxes and Taxation*

Tashkent State

the University of Economics

E-mail: dilmurod_a@list.ru

ORCID: 0009-0002-0084-3246

Abstract. The article analyzes the economic essence of the turnover tax, economists' research on this tax, the current state of tax collection and other existing problems. Also, based on the conclusions formed as a result of the research, scientific proposals and practical recommendations were developed.

Keywords: budget, budget revenue, tax system, special tax regime, turnover, presumptive tax, taxpayer, tax base, tax period.

Кириш

Дунё амалиётида ҳар бир давлатнинг асосий мақсади миллий иқтисодиётини ривожлатирган ҳолда аҳоли фаровонлигини ошириш ҳисобланади. Ушбу мақсадга эришишда кўплаб давлатлар солиқ солиш механизмларидан кенг фойдаланмоқда. Чунки солиқлар давлатчиликни сақлаб қолиш ва иқтисодиётнинг тараққий этишига самарали таъсир кўрсата оладиган муҳим иқтисодий инструментларидан бири ҳисобланади. Давлат бюджетининг асосий қисми солиқлар ҳисобидан шакллантирилиб, ушбу маблағлар давлат институтларини сақлаб қолиш, ижтимоий харажатларини молиялаштириш ва иқтисодиётни ривожлантиришга сарфланади. Шу билан бирга бизнес субъектларининг фаолияти солиқлар орқали рағбатлантирилади.

Мамлакатимизда ҳам миллий иқтисодиётни ривожлантиришда солиқлардан самарали фойдаланилмоқда. Хусусан, ҳозирда бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ҳисобидан шаклланади.

Шунингдек, кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини рағбатлантириш мақсадида уларга солиқ солишнинг махсус режими жорий қилинган.

Бугунги кунда дунё иқтисодиётида юз бераётган ноаниқликлар оқибатида юртимизда бюджет даромадлари билан боғлиқ муаммолар юзага келмоқда. Хусусан, 2023 йилда консолидациялашган бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги фарқ 59 трлн сўмни ташкил этиб, бюджет тақчиллиги ялпи ички маҳсулотнинг 5,5 фоизи миқдорига етган [14].

Жаҳонда давом этаётган ҳозирги мураккаб глобал сиёсий ва иқтисодий вазиятлар шароитида халқаро иқтисодий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлган давлатимизда миллий иқтисодиётнинг барқарор суръатларда ўсиши учун бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлаш долзарб вазифа ҳисобланади. Бу борада ҳукуматимиз томонидан кенг қамровлар чоратадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан, давлатимиз иқтисодиётининг келгуси йилларда ҳам барқарор ўсишини таъминлаш борасида 2023 йилнинг 11 сентябрида «Ўзбекистон — 2030» стратегияси қабул қилинди [2]. Мазкур стратегия билан консолидациялашган бюджет тақчиллигини 2024 йилда ялпи ички маҳсулотга нисбатан 4 фоиздан ва келгуси йилларда 3 фоиздан паст бўлмаган миқдорда бўлишини таъминлаш устувор вазифаси сифатида белгиланган.

Мазкур вазифанинг ижросини самарали ташкил этиш ва белгиланган мақсадли кўрсаткичларга эришиш, келгусида халқаро майдондаги юз бериши мумкин бўлган жараёнларни инобатга олган ҳолда бюджетга тушумларни кўпайтиришда айланмадан олинадиган солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш зарур ҳисобланади. Ушбу солиқ механизмидаги мавжуд муаммоларни аниқлаб, уларни бартараф этган ҳолда солиқ тушумларини кўпайтириш ва кичик тадбиркорлик субъектлари учун тенг рақобат шароитини яратиш орқали уларнинг фаолиятини ривожлантириш асосида солиқ базасини кенгайтириш мумкин.

Адабиётлар шарҳи

Кичик тадбиркорлик субъектларини алоҳида солиқ режими орқали қўллаб-қувватлаш, айланмадан олинадиган солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва ушбу солиқ тури орқали бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлаш борасида бир қатор маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб борилган.

Жумладан, Профессор Ж.Урмоновнинг фикрига кўра, кичик тадбиркорлик субъектларига солиқ имтиёзларини берилиши ва солиқ ставкасини пасайтирилиши, улар фаолиятини ривожланиши ва молиявий

фаолиятини мустаҳкамланиши натижасида бюджетга қўшимча солиқ тушумларини келиб тушишини таъминлашга хизмат қилади [5]. Профессор И.Ниязметовнинг қайд этишича, соддалаштирилган режимларда солиқ тўлаб келаётган тадбиркорлик субъектларини умумбелгиланган режимда солиққа тортишга ўтилишидан келиб чиққан ҳолда кичик бизнес субъектларига фойда солиғининг пасайтирилган (имтиёзли) ставкасини жорий этиш мақсадга мувофиқ [6]. Иқтисодчи олим Х. Тўхсановнинг таъкидлашича, замонавий шароитда жаҳоннинг аксарият мамлакатларида солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби амал қилади. Ушбу солиққа тортиш тартиби кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун жорий этилган бўлиб, унинг мақсади солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, тадбиркорлар учун солиқни ҳисоблаш тизимини соддалаштиришни назарда тутати [7]. Тадқиқотчи Р.Хўжақуловнинг фикрича, айланмадан олинadиган солиқ ставкасини ягона 3 фоиз қилиб белгилаш, мазкур унификация доирасида чекка ҳудудларда фаолият кўрсатаётган солиқ тўловчилар учун 1 фоизлик имтиёзли ставкани сақлаб қолиш лозим [8].

Шунингдек хорижлик олим JF Wen фикрига кўра, соддалаштирилган солиққа тортиш, яъни айланмага асосланган солиқ бошқаларига нисбатан оддий ёндашув бўлиб, микрофирма ва кичик корхоналарнинг солиқ ҳисоб-китоблари ва тўлов мажбуриятларини соддалаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга солиқ маъмуриятчилигига унинг манбаларини шакллантиришда эътиборини йирик корхоналарга қаратишга, яъни ушбу корхоналарнинг давлат бюджети даромадларига кўпроқ ҳисса қўшишига имконият яратади. Қолаверса, айланмадан олинadиган солиқлар расмий секторда бандлик ва тадбиркорларни ошириш бўйича амалга ошириладиган кенг қамровли стратегияда муҳим восита бўла олади ҳамда у вақт ўтиши билан иқтисодий ривожланишга кўмаклашади [9]. Тадқиқотчи А.Chandrikанинг қайд этишича, солиқ сиёсати микро, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ҳукумат томонидан амалга ошириладиган кўплаб сиёсатлардан биридир. Умуман олганда, ушбу тоифадаги корхоналар учун солиққа тортишнинг кенг тарқалган 2 та модели мавжуд, яъни соддалаштирилган ва пасайтирилган ставкага асосланган стандарт ва соддалаштирилган тизим. Шу билан бирга микро, кичик ва ўрта корхоналар учун солиққа тортиш режимини 2 га ажратади.

1. Соддалаштирилган стандарт режим. Бу режим пасайтириган ставка ва алоҳида нормаларни ўз ичига олади.

2. Соддалаштирилган режим. Бу эса айланмага асосланган тизим, ягона солиқ ставкаси ва соддалаштирилган солиқ маъмуриятчилигини қамраб

олади[10].

Хорижлик илмий тадқиқотчи M.Mas-Montserrat қайд этишича, соддалаштирилган солиқ режимлари солиқ солиш қийин бўлган солиқ тўловчиларга, яъни ўзини-ўзи банд қилган шахслар, юридик шахс бўлмаган тадбиркорлик субъектлари, кичик корхоналар ва фермер хўжаликлари учун мўлжалланган. Мазкур режим стандарт солиқ режимига нисбатан пастроқ ставкада солиқ ундириш ва солиқ мажбуриятларини бажариш харажатларини камайтириш орқали солиқ қонунчилигига риоя қилинишини қўллаб-қувватлашга қаратилган [11].

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистон солиқ сиёсатининг асосий йўналишларидан бири тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш ҳисобланади. Шу мақсадда солиқ тўловчиларнинг айрим гуруҳлари учун махсус солиқ режими амал қилади. Мамлакатимизда белгиланган махсус солиқ режимлари таркибида айланмадан олинadиган солиқ мавжуд бўлиб, ушбу солиқ тури муҳим ҳисобланади. Чунки мазкур солиқ тури кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини рағбатлантириш учун жорий қилинган бўлиб, ҳозирги вақтда давлатимизда ушбу тоифадаги бизнес субъектлари ривожланиши учун муҳим инструмент сифатида хизмат қилмоқда. Дастлаб ушбу солиқ тури кичик тадбиркорлик субъектлари умумий тартибда тўланадиган солиқлар ўрнига ягона солиқ турини тўлаш учун белгиланган бўлиб, ягона солиқ тўлови деб номланган. Бу даврда кичик тадбиркорлик субъектлари тоифаси иқтисодий фаолият тури ва ходимлар сонидан келиб чиқиб белгиланган. Бу эса, кўпчилик корхоналар томонидан мазкур солиқ турини тўлаш учун ҳақиқатда ишловчи ходимлар сонини яшириш ҳолатлари ва солиқ тўловчилар ўртасидаги солиқ юки миқдоридаги сезиларли фарқни юзага келтирди.

Кейинги йилларда мамлакатимиз солиқ тизимидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш мақсадида айланмадан олинadиган солиқ тушуми маъмуриятчилигини такомиллаштиришга қаратилган самарали ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, 2018 йилда қабул қилинган Солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясига асосан 2019 йилдан йиллик обороти 1 млрд сўмдан ошган корхоналарни умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтказилди ва мазкур солиқни тўловчи юридик шахслар учун юридик шахсларнинг мол-мулк солиғи, ер солиғи ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ жорий этилди. Шунингдек йиллик тушумнинг 1 млрд сўм этиб белгиланган чегаравий миқдор 3 йилда камида бир марта

кайта кўриб чиқилиши белгиланди [3]. Мамлакатимизда 2020 йилнинг 1 январидан бошлаб амалга киритилган янги тахрирдаги Солиқ кодекси билан ушбу солиқнинг номи ягона солиқ тўловидан айланмадан олинadиган солиққа ўзгартирилди.

Мамлакатимизда қонунчиликка киритилган ўзгартиришга асосан корхоналар йиллик айланмасидан келиб чиққан ҳолда тоифаларга ажратилиши назарда тутилди [4]. Бунда якка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар ва кичик корхоналар кичик тадбиркорлик субъектлари тоифасига киради. Жами даромади 1 млрд сўмгача бўлган корхоналар микрофирмалар, 10 млрд сўмгача бўлганлари эса кичик корхоналар ҳисобланади. Шу билан бирга йиллик товар айланмаси 10 млрд сўмдан 100 млрд сўмгача бўлган тадбиркорлик субъектлари ўрта бизнес ва ундан юқори бўлган тадбиркорлик субъектлари йирик тоифасига киритилади.

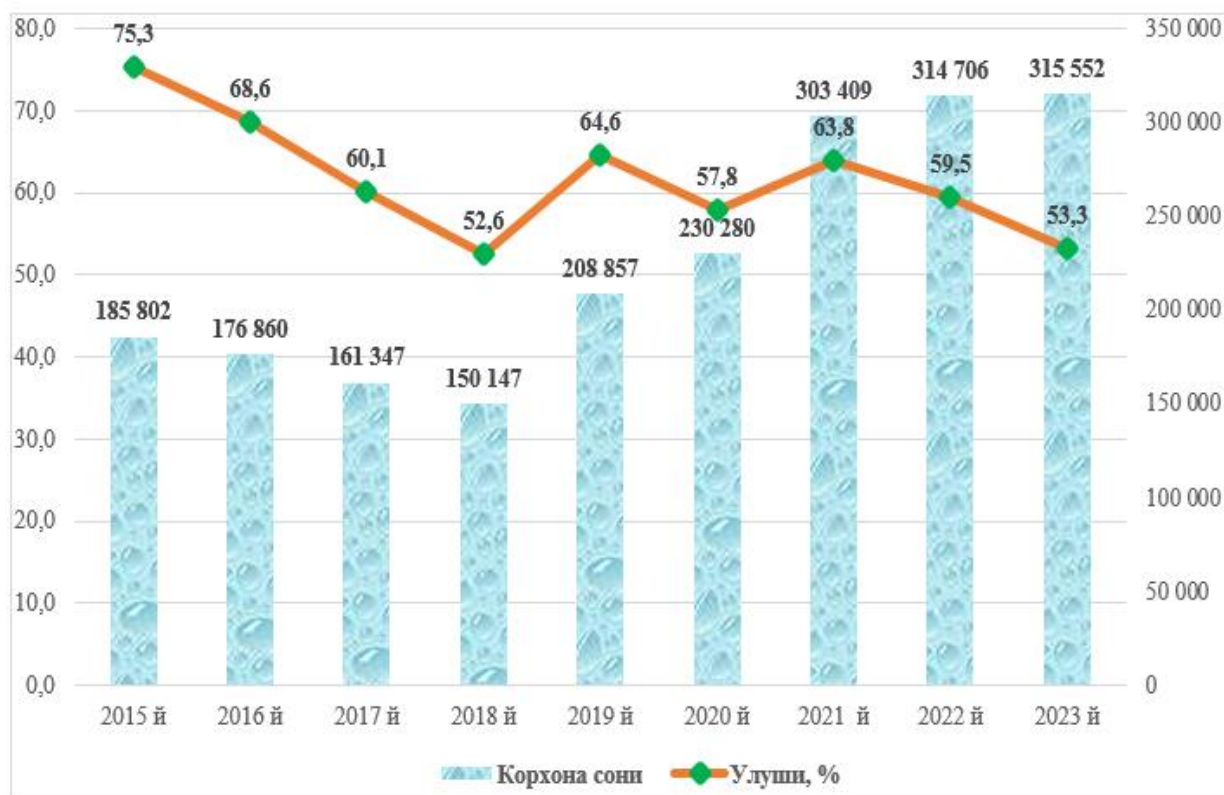
Бугунги кунда айланмадан олинadиган солиқни ҳисоблаб чиқиш ва бюджетга ундириш Солиқ кодекси билан тартибга солинади [1]. Ушбу кодексга талабларига мувофиқ, солиқ даврида жами даромади 1 млрд гача бўлган юридик шахслар ва 100 млн сўмдан 1 млрд. гача бўлган якка тартибдаги тадбиркорлар айланмадан олинadиган солиқни тўлайди. Шунингдек йиллик реализация тушумидан қатъий назар ушбу солиқ тури айрим солиқ тўловчилар учун тадбиқ этилмайди, яъни улар фойда солиғи тўлашга ўтказилади. Ушбу тоифадаги солиқ тўловчилар таркибини олдинги тадқиқот ишимизда келтирганмиз [12].

Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 28 декабрдаги ЎРҚ-891-сонли Қонуни билан Солиқ кодексининг 369-моддасига киритилган ўзгартиришга мувофиқ, 2024 йилдан бошлаб ўзини-ўзи банд қилган жисмоний шахсларнинг йиллик даромади 100 млн сўмдан ошганда, уларга ЯТТлар учун назарда тутилган тартибда солиқ солиниши, яъни айланмадан олинadиган солиқ ундирилиши белгиланди. Шунга асосан эндиликда жорий йилдан бошлаб, солиқ даврида жами даромади 100 млн сўмдан кўп бўлган ўзини-ўзи банд қилган шахслар ҳам айланмадан олинadиган солиқ тўловчи ҳисобланади.

Амалга оширилган ислохотлар натижасида айланмадан олинadиган солиқ тўловчи юридик шахслар сони ва унинг жами фаол бўлган корхоналардаги салмоғи ўзгаришига эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади. Мазкур кўрсаткичлардаги ўзгаришларни қуйидаги диаграммадан кўришимиз мумкин.

1-диаграмма.

**Айланмадан олинадиган солиқ тўловчи юридик шахслар
сони ва фаолият кўрсатаётган корхоналардаги улуши***

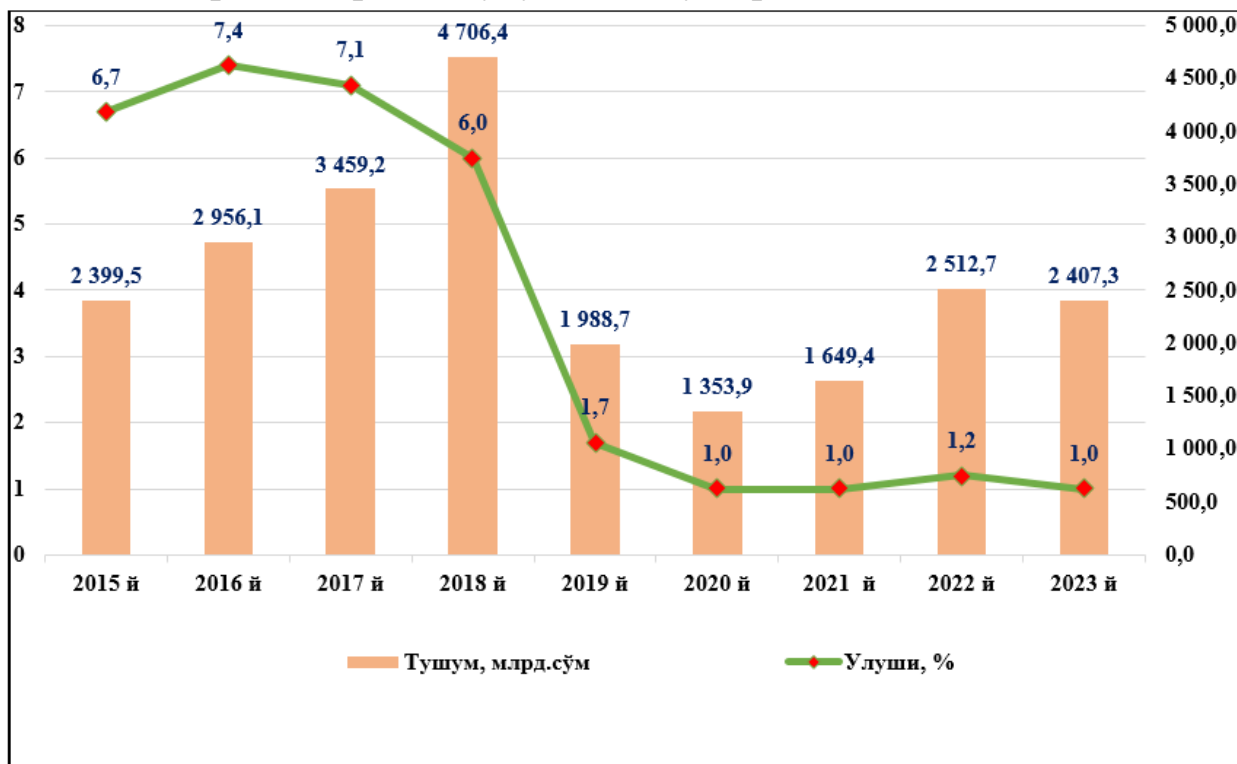
**Статистика агентлиги ва Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.*

Юқоридаги диаграмма маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда айланмадан олинадиган солиқни тўлайдиган корхоналар сони 2015-2023 йилларда 185 802 тадан 315 552 тага, яъни 1,6 бараварга ошган. Ушбу ижобий ўзгаришларнинг ишбилармонлик муҳити яхшиланганлиги натижасида янги ташкил этган корхоналарнинг кўпайиши билан изоҳлашимиз мумкин. Шунингдек айланмадан олинадиган солиқ тўловчи юридик шахсларнинг жами фаолият кўрсатаётган корхоналардаги улуши 2015 йилда 75,3 фоизни ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич 2023 йилда 53,3 фоизни ташкил этган ҳолда 22 фоизга камайган. Фикримизча, бу ўзгаришларнинг асосий сабаби жами даромади 1 млрд сўмдан ошган корхоналарнинг фойда ва қўшилган қиймат солиғига ўтганлиги бўлган.

Кейинги йилларда айланмадан олинадиган солиқ тушуми ва унинг бюджети тушумларидаги хиссасининг ўзгариши қуйидаги 2- диаграммада келтирилган.

2- диаграмма.

Айланмадан олинадиган солиқ тушуми ва унинг Давлат бюджети даромадларидаги улушининг ўзгариши динамикаси*

**Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.*

Юқоридаги диаграмма маълумотлари асосида мамлакатимизда айланмадан олинадиган солиқ тушуми ўзгаришини таҳлили қиладиган бўлсак, 2015-2018 йилларда мазкур солиқ тушуми 2 399,5 млрд сўмдан 4 706,4 млрд сўмгача ошган бўлса, 2019 йилда ушбу кўрсаткич 1 988,7 млрд сўмни ташкил этган, 2018 йилга нисбатан 2,3 бараварга камайган. Бунинг асосий сабабини солиқ концепциянинг жорий қилиниш натижасида айланмадан олинадиган солиқ тўловчилар умумбелгиланган тартибда солиқ тўлашга ўтказилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек 2020 йилда эса солиқ тушуми 1 353,9 млрд сўмни ташкил этиб, 2019 йилга нисбатан солиштирилганда 634,8 млрд сўмга камайган. Бу даврда солиқ тушумига короновирус пандемияси даврида тадбиркорлар субъектлари фаолиятига киритилган чекловлар салбий таъсир қилган. Шундан кейин айланмадан олинадиган солиқ миқдори 2021 йилда 1 649,4 млрд сўмга, 2022 йилда 2 512,7 млрд сўмга ошган. Бироқ 2023 йилда ушбу солиқ миқдори 2 407,3 млрд сўм бўлиб, олдинги йилга нисбатан 105,8 млрд сўмга камайган.

Ўз навбатида, ушбу солиқнинг Давлат бюджети даромадларидаги улуши 2015-2023 йилларда камайиш тенденциясига эга бўлган. Жумладан, 2015-2018 йилларда 6 фоиз ва ундан юқори бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2019-2023 йилларда 1 фоиз атрофида бўлган. Умуман олганда 2015-2023 йилларда мазкур солиқнинг бюджет даромадларидаги салмоғи 6,7 фоиздан 1 фоизгача, яъни 5,7 фоизга пасайган. Мазкур ўзгаришларнинг асосий омили сифатида солиқ тушумининг камайиши ва солиққа тортиш маъмуриятчилигига киритилган ўзгартиришларни қайд этишимиз мумкин.

Айланмадан олинadиган солиқ тушумидаги ўзгаришларга назар ташлайдиган бўлсак, ушбу миқдор 2019, 2020 ва 2023 йилларда камайган. Солиқ тушумининг 2019 ва 2020 йиллар бўйича етарли асослар мавжуд. Бироқ 2023 йилдаги кўрсаткич саволларни юзага келтиради. Расмий маълумотларга кўра [12], солиқ тушумининг камайишига қуйидаги омиллар, яъни :

- солиқ тўловчиларнинг ҚҚСга ўтиши ҳисобига – 6 фоиз;
- қатъий солиқни жорий қилиниши билан ушбу тўловчилар бўйича 2022 йилга нисбатан тўловларнинг камайиши ҳисобига – 9 фоиз;
- йил бошидан бошлаб 4 фоиздан юқори бўлган ставкалар бекор қилиниб ягона 4 фоиз ставка ўрнатилиши ҳисобига – 7 фоиз;
- республика ҳудудларининг 4 ва 5-тоифаларидаги туманлар ҳисобига – 3 фоиз кўрсаткичлари сабаб бўлган.

Фикримизча, айланмадан олинadиган солиқ тушумини келгуси йилларда доимий равишда ошириб бориш ва белгиланган прогноз кўрсаткичларини тўлиқ ҳамда сифатли бажарилишни таъминлаш мақсадида жами даромадни солиққа тортиш маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш зарур.

Хулоса

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мамлакатимизда тадбиркорлик субъектлари айланмасини солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш бўйича амалга оширилган самарали чора-тадбирлар натижасида бир қатор ижобий натижаларга эришилган. Хусусан, айланмадан олинadан солиқни тўлаш учун ходим сони ўрнига жами даромад миқдори белгиланиши корхоналар томонидан ҳақиқатда ишлаётган ходимлар сонини яшириш ҳолатларини камайтиради. Бугунги кунда айланмадан олинadиган солиқ кичик бизнес тоифасига кирадиган якка тартибдаги тадбиркорлар ва микрофирмалар учун амал қилади. Мазкур солиқ турининг сақланиб қолиниши янги очилган ва жами даромади юқори бўлмаган корхоналар узлуксиз фаолият кўрсатишини

хамда уларнинг норасмий иқтисодиётдан расмий иқтисодиётга ўтишини рағбатлантиради.

Айланмадан олинadиган солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш орқали тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва давлат бюджети даромадлари барқарорлигини таъминлаш мақсадида қуйидагиларни таклиф этамиз:

- айланмадан олинadан солиқни тўлаш учун бизнес субъектларининг йиллик обороти 1 млрд сўм бўлиши лозим. Ушбу мезон 2019 йилда киритилган бўлиб, қабул қилинган солиқ сиёсати концепциясида ҳар 3 йилда қайта кўриб чиқилиши белгиланган. Бироқ мазкур мезон бугунги кунгача қайта кўриб чиқилмаган. Бу даврда мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот ҳажми 2 баравар ошган. Шу боис белгиланган йиллик жами даромад миқдорини ошириш;

- тадбиркорлик субъектлари учун айланмадан олинadиган солиқнинг тўлашнинг ягона мезони йиллик товар айланмаси ҳажми ҳисобланади. Шу билан бирга, Солиқ кодексининг 461-моддасида йиллик товар айланмасидан қатъий назар айланмадан олинadиган солиқ тадбиқ этилмайдиган солиқ тўловчилар тоифаси белгиланган. Фикримизча, барча тадбиркорлик субъектлари учун мазкур солиқ тўлаш борасида ягона мезон сифатида йиллик айланмаси миқдори инобатга олиниши лозим. Шунга кўра, айланмадан олинadиган солиқ тадбиқ этилмайдиган солиқ тўловчилар таркиби қайта кўриб чиқилиши;

- Солиқ кодексининг 461-моддасида айланмадан олинadиган солиқ тўловчилар таркиби белгиланган бўлиб, унда юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар солиқ тўловчи сифатида кўрсатилган. Аммо жорий йилдан ўзини-ўзи банд қилган жисмоний шахслар мазкур солиқни тўлаши белгиланган бўлса-да солиқ тўловчилар таркибида қайд этилмаган. Шу сабаб Солиқ кодексининг ушбу моддасига ўзини-ўзи банд қилган жисмоний шахслар ҳам айланмадан олинadиган солиқни тўловчиси сифатида белгиланиши билан боғлиқ ўзгартириш киритилиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. – <https://lex.uz/mact/4674902>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сон Фармони. – <https://uzbekistan2030.uz/uz/decreel/1>

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”ги ПФ-5468-сон Фармони. – <https://www.lex.uz/docs/3802378>

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 10 февралдаги “Тадбиркорлик субъектларини тоифаларга ажратиш мезонлари ҳамда солиқ сиёсати ва солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-23-сон Фармони. – <https://lex.uz/docs/6379809>

5. Урмонов Ж.Ж. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини солиқ механизми воситасида тартибга солишни такомиллаштириш масалалари. И.ф.д (DSc) илмий даражасини ... диссертация. – Тошкент, 2018.

6. Ниязметов И.М. Солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш орқали солиқ тизими барқарорлигини таъминлаш. И.ф.д (DSc) илмий даражасини ... диссертация. – Тошкент, 2018.

7. Тўхсанов Х.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини солиққа тортишни такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини ... диссертация. – Тошкент, 2019.

8. Хўжакулов Р. Давлат бюджети даромадларининг шакллантиришда тўғри солиқларнинг прогнозлаштириш масалалари//Иқтисодиёт ва таълим – 2023 йил. – 1-сон.

9. Wen JF. How to Design a Presumptive Income Tax for Micro and Small Enterprises. International Monetary Fund. 29 Jun 2023

10. Chandrika A. The presumptive tax regime on micro, small and medium enterprises in Indonesia. Syntax Literate, Vol. 5, No. 6, Juni 2020

11. Mas-Montserrat M., The design of presumptive tax regimes. OECD Taxation Working Papers, No. 59, OECD Publishing, Paris.

12. Абдуллаев Д. Ўзбекистонда фойда солиғи маъмуриятчилигини такомиллаштириш//Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil ilmiy elektron jurnali. – 2023. – VI-son – oktabr.

Электрон манбалар

13. <http://stat.uz//> – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги расмий сайти.

14. <http://www.imv.uz//> – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги расмий сайти.

15. <http://www.soliq.uz//> – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитаси расмий сайти.

O'ZBEKISTONDA SOLIQ SIYOSATINING BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING USTIVOR YO'NALISHLARI

Tilabov Nasrulla Tashmurotovich

*“Moliya va moliyaviy
texnologiyalar” kafedrası
dotsenti, i.f.n.*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: nasrullatilabov@gmail.com

ORCID 0000-0002-4412-4019

Olimov Parvezjon Asrorovich

O'zbekiston respublikasi

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

“Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi”

magistratura tinglovchisi

E-mail: parvezjonolimov@gmail.com

Annotatsiya: Tadqiqotda soliq siyosatining samaradorligini va adolatini ta'minlash uchun yuzaga kelayotgan asosiy muammolar tahlil qilindi. Soliq siyosati bu borada asosiy muammolardan biri - soliq tizimining adolatsizligi, bu yuqori daromadli va past daromadli aholi o'rtasidagi soliq yukining noteng taqsimlanishiga olib kelishi bo'lsa, ikkinchidan, soliq yig'imlarining pastligi, ayniqsa, kichik va o'rta bizneslarning rasmiylashtirilmasligi va soliq to'lovchilarining ro'yxatga olinmasligi yashirin iqtisodiyotning rivojlanishiga olib kelishi, uchinchidan esa, soliq boshqaruvining samarador emasligi, bu esa soliq to'lovchilarni nazorat qilishda muammolarni keltirib chiqardi. Shuningdek, soliq tizimining murakkabligi va siyosatdagi tez-tez o'zgarishlar iqtisodiy subyektlar uchun noaniqlik yaratilishiga olib kelganligi tadqiqotning asosiy jihatlaridan biri bo'ldi. Bu borada tadqiqotda bu muammolarni hal etish uchun soliq siyosatining adolatli, samarali va barqaror bo'lishini ta'minlash yo'llari, shu jumladan soliq boshqaruvini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, soliq yig'imlarini optimallashtirish va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: soliqlar, soliq siyosati, soliq kodeksi, investisiya, majburiy to'lovlar, axborot-kommunikatsiya, imtyozlar, erkinlashtirish, soddalashtirish

Приоритетные направления обеспечения стабильности налоговой политики в Узбекистане

Тилабов Насрулла Ташмуратович

Кафедра “Финансы и финансовой технологии”

доцент, к.э.п. Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: nasrullatilabov@gmail.com

ORCID 0000-0002-4412-4019

Алимов Парвезжон Асрорович

Республика Узбекистан

При Кабинете министров

”Высшая школа бизнеса и предпринимательства”

слушатель магистратуры

E-mail: parvezjonolimov@gmail.com

Аннотация: В исследовании были проанализированы основные проблемы, возникающие для обеспечения эффективности и справедливости налоговой политики. Налоговая политика в этом отношении одной из основных проблем является несправедливость налоговой системы, которая приводит к неравномерному распределению налогового бремени между населением с высокими и низкими доходами, во-вторых, низкие налоговые сборы, особенно отсутствие формализации малого и среднего бизнеса и регистрации налогоплательщиков, приводят к развитию скрытой экономики, а в-третьих, к неэффективности налогового администрирования, это вызвало проблемы с контролем над налогоплательщиками. Кроме того, одним из ключевых аспектов исследования была сложность налоговой системы и тот факт, что частые изменения в политике привели к созданию неопределенности для экономических субъектов. В ходе исследования были разработаны способы решения этих проблем, чтобы налоговая политика была справедливой, эффективной и устойчивой, включая рекомендации по модернизации налогового администрирования, внедрению цифровых технологий, оптимизации налоговых сборов и поддержке малого бизнеса.

Ключевые слова: налоги, налоговая политика, налоговый кодекс, инвестиции, обязательные платежи, информационные и коммуникационные услуги, льготы, либерализация, упрощение

Favorable directions for ensuring the stability of tax policy in uzbekistan

Tilabov Nasrulla Tashmurotovich

”Finance and finance

Department” technologies”

associate professor,

Tashkent State University of Economics

E-mail: nasrullatilabov@gmail.com

ARCID 0000-0002-4412-4019

Olimov Parvezjon Asrorovich

The. Cabinet of ministers

”Higher School of business

and entrepreneurship”

graduate listener

E-mail: parvezjonolimov@gmail.com

Annotation: the study analyzed the main problems that arise to ensure the effectiveness and fairness of tax policies. Tax policy is one of the main problems in this regard - the injustice of the tax system, which leads to a uneven distribution of tax burden between high-income and low-income residents, and secondly, low tax levies, especially the formalization of small and medium-sized businesses and the lack of registration of taxpayers, lead to the development of a clandestine economy, and Also a major aspect of the study was the complexity of the tax system and the fact that frequent changes in policy led to the creation of uncertainty for economic entities.

In this regard, the study developed ways to ensure that tax policies are fair, effective and sustainable to solve these problems, including recommendations for modernizing tax management, implementing digital technologies, optimizing tax collections, and supporting small businesses.

Keywords: taxes, tax policy, tax code, investment, mandatory payments, information and communication, imtios, liberalization, simplification

Kirish

Mavzusining dolzarbligi, mamlakatning iqtisodiy o'sishiga, ijtimoiy barqarorlikka va davlat byudjetining to'ldirilishiga katta ta'sir ko'rsatadigan soliq tizimi islohoti bilan bog'liq. O'zbekistonda iqtisodiy o'zgarishlar, global iqtisodiy inqirozlar va ichki rivojlanishlar sharoitida, soliq siyosatining barqarorligini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Soliq tizimining adolatliligi, soliq yig'imlarining pastligi, soliq boshqaruvining samaradorligi kabi muammolar, iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qilmoqda. Shu sababli, soliq siyosatini barqarorlashtirish va uning ijtimoiy adolatga asoslanishi zarur. Bu nafaqat davlat moliyasini mustahkamlash, balki iqtisodiy subyektlarning faoliyatini rag'batlantirish va investitsiya muhiti yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu mavzu dolzarb bo'lib, mamlakat soliq tizimining islohoti va uning samaradorligini oshirish yo'llarini izlash, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirishni talab etadi.

Adabiyotlar sharhi

O'zbekistonda soliq siyosatining barqarorligini ta'minlashning ustivor yo'nalishlari mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhida O'zbekistonning soliq tizimi va uning barqarorligini ta'minlashga doir turli ilmiy ishlar va yirik olimlarning fikrlari, sharhlari va ilmiy yondashuvlari tahlil etiladi. Ushbu sharhda ilmiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlar, ularning o'ziga xosliklari, shuningdek, soliq siyosatini takomillashtirish bo'yicha ilgari surilgan takliflar va tavsiyalarni o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Bu borada O'zbekistonda ham soliq siyosatining barqarorligini ta'minlashning ustivor yo'nalishlaridagi muammoning o'rganilganlik darajasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatlar soliq siyosati va soliqqa tortishning umumiy jihatlarini

mamlakatimiz iqtisodchi olimlari A.Vahobov, T.Malikov, A.Jo‘raev, N.Kuzieva, N.Haydarov, E.Gadoev, M.Almardanov, B.Toshmurodova, B.Sanakulova, N.Ashurova, J.O‘rmonov, I.Niyazmetov, U.Normurzaev, F.Shakirova Q.Bazarov, M.Eshonov, E.Gadoev, Q.Xoshimov, O.Iminov, O.Olimjonov, I.Niyazmetov va I.Turaboev va Sh.Sobirovning ilmiy ishlarida alohida tadqiqotlar olib borilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar tomonidan hududlarni rivojlantirishda soliq tizimining ta’sirchanligini oshirish masalalari mustaqil tadqiqot ob’ekti sifatida tadqiq etilmaganligi ushbu sohadagi muammolarni hal qilish bo‘yicha fundamental tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini taqozo etmoqda.

Mavzuga oid ilmiy-nazariy qarashlar iqtisodiy fanlar doktori, professor., T. S. Malikov o‘zining “Byudjet-soliq siyosati” fanidan [1] darsligida byudjet-soliq siyosatiga quyidagicha to‘xtalib o‘tadi. Eng umumiy va sodda tarzda byudjet-soliq siyosati, bir tomondan, byudjet daromadlarini (oqilona) shakllantirish va ikkinchi tomondan, byudjet xarajatlarini (samarali) sarflash bilan bog‘liq. Aslida byudjet siyosati, tom ma’noda, o‘z ichiga soliq siyosatini ham qamrab oladi. Biroq amaliyotda, ko‘pchilik hollarda, byudjet daromadlarini shakllantirishga qaratilgan siyosatni, odatda, soliq siyosati va byudjet xarajatlarini sarflashga qaratilgan siyosatni esa byudjet siyosati deb yuritiladi. Shu ma’noda byudjet-soliq siyosatini shartli ravishda bir-biridan va nisbiy jihatdan mustaqil bo‘lgan byudjet va soliq siyosat-larining majmui sifatida ham e’tirof etish mumkin.

Yana iqtisodiy fanlar doktori, professor., T.S.Malikov o‘zining “Byudjet-soliq siyosati” fanidan darsligida byudjet-soliq siyosatiga quyidagicha to‘xtalib o‘tadi.

“Byudjet siyosati byudjet-soliq siyosatining va shunga mos ravishda, moliyaviy siyosatning ham eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi va unga nisbatan birlamchi xarakterga ega. Eng oddiy tarz (primitiv shakl)da, bu narsa masalaning “soliq-byudjet siyosati” tarzida emas, balki aynan “byudjet-soliq siyosati” tarzida qo‘yilayotganligi bilan ham belgilanadi.

Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolarning barchasi, beixtiyor, byudjet defitsitiga borib taqaladi. Birgina uning darajasiga qarab turib, byudjet siyosatining ahvoriga makrodarajada baho berish mumkin”.

Ushbu darslikda keltirilishicha “Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolarning barchasi, beixtiyor, byudjet defitsitiga borib taqaladi. Birgina uning darajasiga qarab turib, byudjet siyosatining ahvoriga makrodarajada baho berish mumkin. Bir vaqtning o‘zida, byudjet defitsitining darajasi har qanday davlat-ning moliyaviy mustaqilligini belgilashda muhim ahamiyatga ega. U ma’lum bir daraja (me’yor)da bo‘lmog‘i lozim. Byudjet defitsitining darajasi umume’tirof etilgan (umumiy qabul qilingan) daraja (me’yor)dan oshsa, u mamlakatning mustaqilligiga jiddiy xavf soladi. Bu esa, o‘z navbatida, hozirgi sharoitda byudjet defitsitini kamaytirish byudjet siyosatining markaziy, ayrim hollarda esa, “Yo hayot, yo mamot!” masalasi bo‘lib qolganligini anglatadi”.

Tahlil va natijalar

Soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini soddalashtirish

va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish hamda mamlakatning investisiyaviy jozibadorligini yaxshilash - soliq siyosatini takomillashtirishning ustivor yo'nalishlari hisoblanadi.

Demak bu boradi, davlat moliyasini boshqarish tizimini yangi bosqichga olib chiqish va budjet intizomini yanada mustahkamlash, soliq-budjet tizimining shaffofligini oshirish, O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag'laridan foydalanish samaradorligi va natijadorligini oshirish, Davlat budjetini o'rta muddatli davr uchun rejalashtirishning zamonaviy usullarini joriy etish ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2020-2024 yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi 2020 yil 24 avgustdagi 506-sonli qarori [2] qabul qilindi.

Ushbu qarorni qabul qilinishini ahamiyati juda ham muhim bo'lib, O'zbekiston Respublikasida davlatning strategik maqsadlariga erishish uchun yo'naltirilgan islohotlarni davlat moliyasini boshqarishni takomillashtirishga asoslangan holda amalga oshirish uchun eng asosiy xujjat bo'lib xizmat qildi.

Mazkur qarorning asosiy maqsadi davlat moliyasini boshqarish tizimini yangi bosqichga olib chiqish va budjet intizomini yanada mustahkamlash, soliq-budjet tizimining shaffofligini oshirish, O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti mablag'laridan foydalanish samaradorligi va natijadorligini oshirish, davlat budjetini o'rta muddatli davr uchun rejalashtirishning zamonaviy usullarini joriy etishga qaratildi.

Shuningdek, bu borada 2025-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi loyihasining muhokamasi ham bo'lib o'tdi va Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg'armasi ekspertlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Hisob palatasi vakillari, Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda tegishli vazirlik va idoralar xodimlari tomonidan ko'rib chiqildi.

Shu bilan birga, mazkur sohada bir maromda iqtisodiy o'sishga, ishbilarmonlik va investisiyaviy faollikni oshirishga, sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligining zarur darajasini ta'minlashga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammolarni ko'rsatdi, xususan [3]:

✓ birinchidan, umumbelgilangan soliqlarni to'lovchilar uchun soliq yuki darajasining yuqoriligi, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimida soliqlarni to'laydigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi farqning sezilarliligi;

✓ ikkinchidan, qo'shilgan qiymat solig'ini undirishning samarasiz tizimi, soliq to'lovchilarning aylanma mablag'larini jalb qiladigan, shuningdek, iste'mol mahsulotining oraliq va yakuniy qiymati qimmatlashishiga olib keladigan hamda yirik va kichik biznes o'rtasidagi kooperasiyaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan majburiy to'lovlarning mavjudligi;

✓ uchinchidan, soliq to'lovchilar tomonidan xodimlarning Real sonini va

mehnatga haq to'lash fondini yashirishga olib keluvchi mehnatga haq to'lash fondi soliq stavkalarining yuqoriligi;

✓ to'rtinchidan, imtiyozlarning samaradorligini monitoring va nazorat qilish bo'yicha ta'sirchan tizimning mavjud emasligi sababli sog'lom raqobatni ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni soliq va bojxona, shu jumladan individual xususiyatga ega bo'lgan imtiyozlar hisobiga qo'llab-quvvatlash amaliyotining keng tarqalganligi;

✓ beshinchidan, davlat organlari va tashkilotlari o'rtasida axborot almashish mexanizmlarining, elektron soliq ma'muriyatchiligi hamda soliq nazoratini amalga oshirish shakl va uslublarining takomillashmaganligi;

✓ oltinchidan, o'tkaziladigan nazorat tadbirlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va insofli tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyatiga aralashishlarni kamaytirishga to'sqinlik qiluvchi nazorat faoliyatini amalga oshirishda xavf-xatarlarni tahlil qilish va boshqarishning aniq tizimi yo'qligi;

✓ ettinchidan, mahalliy soliq va yig'implarning ma'muriyatchiligi mexanizmlarining samarasizligi oqibatida ularning yig'iluvchanlik darajasi etarli emasligi, shuningdek, ko'chmas mulk va er uchastkalarini to'liq hisobga olish va qiymatini ob'ektiv aniqlashning mavjud emasligi.

Mavjud tizimli muammolarni bartaraf etish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 07-fevral PF-4947-sonli [4] va "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022 yil 28-yanvar PF-60-sonli [5] Farmonlari asosida belgilangan soliq yukini kamaytirish va soliq solish tizimini soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish vazifalarini amalga oshirish maqsadida, shuningdek, keng jamoatchilik muhokamasi natijalari hamda xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki va xalqaro ekspertlarning tavsiyalaridan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish asosiy yo'nalishlari belgilandi.

Dunyo tajribasidan ma'lumki, iqtisodiyotni soliq siyosatini takomillashtirish orqali tartibga solish instrumenti har qanday mamlakatning eng muhim yo'nalishi hisoblangan moliyaviy siyosatning dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Chunki sof fiskal funksiyadan tashqari soliq siyosati ijtimoiy ishlab chiqarishga, uning tarkibiy tuzilishiga va dinamikasiga, joylashishiga, ilmiy-innovasiya taraqqiyotini jadallashtirishga iqtisodiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy mexanizm bo'lib ham xizmat qiladi.

Mamlakatimizda keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil da'vom ettirish, milliy iqtisodiyotni rivojlangan zamonaviy bozor iqtisodiyoti darajasiga ko'tarish, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish, jahon iqtisodiyoti integrasiyasiga jadal kirib borishda moliyaviy siyosatning asosiy ustivor yo'nalishi bo'lgan soliq siyosati dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Soliq siyosatining o'zi nima, uning asosini nima tashkil etadi, tarkibiy qismlari nimalardan iborat, bu siyosat ishlab chiqilayotgan paytda nimalarga

e'tibor berish kerak, uning zamonaviy dolzarb muammolari nimalar va ularni qanday qilib hal qilish maqsadga muvofiq?

Bu borada “O‘zbekiston - 2030” strategiyasiga [7] muvofiq, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlash maqsadida tashqi va ichki ta’sirlarga moslashuvchan fiskal siyosat olib borishni maqsad qilingan bo‘lib, o‘rta va uzoq muddatdagi asosiy maqsadlar sifatida quyidagilar belgilandi:

- barqaror iqtisodiy o‘shish orqali daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga kirish va buning uchun YAIM hajmini 160 milliard AQSh dollariga va aholi jonboshiga daromadlarni 4 ming AQSh dollariga yetkazish;

- daromadlar bazasini mustahkamlash xamda budjet xarajatlari samaradorligini oshirish orqali konsolidatsiyalashgan budjet taqchilligini YAIMga nisbatan 3 foizdan oshirmaslik orqali makroiqtisodiy barqarorlik va budjet intizomini ta’minlash;

- o‘rta muddatga mo‘ljallangan davlat qarzini boshqarish strategiyasini amalga oshirish orqali davlat qarzining YAIMga nisbatini 50 foizdan oshmasligini ta’minlash;

- “Yashirin iqtisodiyot” ulushini qisqartirish;

- bosqichma-bosqich “Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish” amaliyotiga o‘tish;

- soliq, bojxona qonunchiligini va iqtisodiyotning turli sohalariga ajratilayotgan subsidiyalar va berilayotgan imtiyozlarni JST talablariga uyg‘unlashtirish;

- aholi talablariga va xalqaro standartlarga to‘liq javob beradigan ta’lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish uchun Davlat budjeti xarajatlarining ijtimoiy yo‘naltirilganligini saqlab qolish.

Ushbu strategiyani ishlab chiqishda jahon iqtisodiyotining o‘rta muddatda rivojlanish prognozlari inobatga olingan.

XVJning joriy yil aprel oyidagi hisobotiga ko‘ra, jahon iqtisodiyoti o‘shishi 2024 – 2025-yillarda 2023-yildagi kabi o‘zgarishsiz qolishi, ya’ni 3,2 foizni tashkil etish prognoz qilingan.

Rivojlangan mamlakatlarda ushbu ko‘rsatkich 2024-yilda 2023-yildagi 1,6 foizdan 1,7 foizgacha o‘shishi hamda 2025-yilda 1,8 foizga ko‘tarilishi, rivojlanayotgan mamlakatlarda 2024–2025-yillarda 2023-yildagi 4,3 foizdan 4,2 foizgacha pasayishi, daromadi past rivojlanayotgan davlatlarda 2024-yilda 2023-yilgi 4 foizdan 4,7 foizgacha o‘shishi, 2025-yilga kelib o‘shish 5,2 foizgacha yetishi prognoz qilingan.

Shuningdek, rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari tomonidan olib borilayotgan qat’iy pul-kredit siyosati natijasida global inflyatsiya 2024-yilda 2023-yildagi 6,8 foizdan 5,9 foizgacha, 2025-yilda 4,5 foizgacha pasayishi prognoz qilingan.

Yo‘qoridagilardan kelib chiqib, mazkur “O‘zbekistonda byudjet siyosatini amalga oshirish mexanizmi asoslari bilan bog‘liq asosiy yo‘nalishlar tahlili” masalasida xulosalar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1-jadval
**Muallif tomonidan tayyorlangan 2022-2027 yillar davomida asosiy
makroiqtisodiy va budjet ko'rsatkichlarining milliy prognozlari**

	Ijro	Ijro	Tasdiq- langan	Kutilma	Prognoz		
	2022	2023	2024	2024	2025	2026	2027
Aholi soni, mln kishi	35,7	36,4	37,1	37,1	37,8	38,6	39,4
YAIM o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	5,7	6,0	6,0	6,0	6,2	6,4	6,2-6,4
Aholi jon boshiga YAIM hajmi, AQSH doll.	2 275	2 496	2 698	2 698	2 950	3 055	3 200
Inflatsiya, o'tgan yil yakuniganisbatan, foizda	12,3	8,8	9,0	9,0	8,0	6,0	6,0
Konsolidatsiyalashgan budjet ko'rsatkichlar shu jumladan:	x	x	x	x	x	x	x
daromadlar, trln so'm	286,5	321,9	375,0	379,4	437,8	520,1	587,9
xarajatlar, trln so'm	321,7	381,0	427,6	432,1	484,3	572,3	646,2
taqchillik, trln so'm	-35,2	-59,2	-52,6	-52,7	-46,6	-52,2	-58,3
taqchillik, YAIMga nisbatan foizda	-4,0	-5,5	-4,0	-4,0	-3,0	-3,0	-3,0

Birinchidan, byudjet siyosatining mazmuni va ahamiyati, ya'ni byudjet siyosati davlatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va ijtimoiy sohalarni rivojlantirishdagi muhim vositalardan biridir. Va yana, mamlakat iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlariga moslashgan byudjet siyosati barqaror rivojlanish va davlat moliyaviy resurslarining samarali taqsimlanishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, asosiy yo'nalishlarda yudjet daromadlarini shakllantirish, soliq tizimining samaradorligini oshirish, sliq yuki balansini ta'minlash orqali investitsiyalarni jalb qilish, davlat resurslaridan oqilona foydalanish va noqonuniy iqtisodiy faoliyatni cheklash lozim.

Bu erda, byudjet xarajatlarini boshqarishda, ijtimoiy sohalarga (ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma) ustuvor ahamiyat berish, davlat xarajatlarini maqbullashtirish va ularning samaradorligini oshirish, xarajatlarning shaffofligini ta'minlash. Bu borada, byudjet muvozanatini saqlashda, davlat qarzini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, byudjet defitsitini kamaytirish bo'yicha aniq strategiyalarni joriy etish, resurslarni samarali rejalashtirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash kerak boladi.

Uchinchidan, hozirgi bosqichdagi o'ziga xosliklar ega bo'lish bilan birga mamlakat iqtisodiyotining global iqtisodiy sharoitlarga moslashuvi, raqamlashtirish jarayonlarini joriy qilish orqali byudjet jarayonlarining samaradorligini oshirish, moliya boshqaruvining zamonaviy usullari, jumladan, byudjetni o'rta muddatli rejalashtirishning qo'llanilishi.

To'rtinchidan, muhim xulosalarga kelsak agar, byudjet siyosatini ishlab chiqishda davlat va xususiy sektorlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish va byudjet jarayonlarida xalqaro tajribadan foydalanish hamda davlat moliyaviy faoliyatining shaffofligini oshirish uchun monitoring va baholash tizimlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir..

Bu yo'nalishlar byudjet siyosatini samarali amalga oshirish orqali davlatning iqtisodiy barqarorligini oshirish va aholi farovonligini ta'minlashga qaratilgan.

Byudjet siyosati doirasidagi eng dolzarb muammolarning barchasi, beixtiyor, byudjet defisitiga borib taqaladi. Birgina uning darajasiga qarab turib, byudjet siyosatining ahvoliga makrodarajada baho berish mumkin. Bir vaqtning o'zida, byudjet defisitining darajasi har qanday davlatning moliyaviy mustaqilligini belgilashda muhim ahamiyatga ega

Shuningdek, byudjet defisitini kamaytirish soliq siyosatining Markaziy masalasi hisoblanadi. Nazariy jihatdan olib qaralganda byudjetning sog'lom (normal) faoliyat ko'rsatishi, odatda, unga tegishli bo'lgan daromadlar va xarajatlarning tengligini taqozo etadi.

Haqiqatdan ham u yoki bu miqdordagi xarajatlarni amalga oshirish uchun byudjet shu miqdordagi daromadlarga ega bo'lishi kerak. Aks holda bu xarajatlarni amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligi byudjetning balanslashtirilganligidan dalolat beradi.

Byudjet daromadlari va xarajatlarining o'zaro to'g'ri nisbati xususidagi muammo moliyaviy adabiyotlarda munozarali hisoblanadi. Hamon unga nisbatan yagona bir to'xtamga kelinmagan.

Munozaralarda ishtirok etuvchilarni, eng umumiy ko'rinishda, ikki guruhga ajratish mumkin bo'lib, ular quyidagi ikki maktabning vakillari hisoblanadi:

- ✓ keynschilar maktabining vakillari;
- ✓ neoklassik yo'nalishdagi maktabning vakillari.

Keynschilar maktabining vakillari tizimli yoki doimiy byudjet defisiti kontsepsiyasini qo'llab-quvvatlab, ular bunda q byudjet defisiti milliy iqtisod uchun xavf tug'dirmaydi, degan ijobiy holatlarning bor ekanligini qayd etadilar.

Buning sababi shundaki, byudjet defisiti sharoitida barcha xarajatlar, shu jumladan, ularning daromadlardan ortiqcha bo'lgan qismi ham shu byudjet defisiti mavjud bo'lgan davlatning hududi doirasida amalga oshiriladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi turmush sharoitining oshishi (yaxshilanishi)ga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Albatta, milliy iqtisoddan chetga chiqib ketuvchi mablag'larning oqib ketishini anglatuvchi tashqi savdo balansining salbiy qoldig'i bundan mustasno.

Byudjet defisiti, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, o'z navbatida, byudjet mablag'larini oluvchilar, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholi daromadlarining oshganligini anglatadi. Bu byudjet defisitining ular sotib olish qobiliyatining o'sganligiga, milliy ishlab chiqarish ko'lamining kengayganligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligini bildirib, bularning hammasi, oxir oqibatda, byudjetga kelib tushishi mumkin bo'lgan soliq to'lovlari hajmi (miqdori)ning kengayishi

(oshishi)ga olib keladi.

Bu masalaga nisbatan neoklassik maktab vakillarining qarashlari keynschilar maktabining qarashlariga butunlay teskari bo'lib, ular byudjet defisitiga nisbatan quyidagi xavflarning mavjud ekanligini ko'rsatib o'tadilar:

✓ hozirgi kun (davr)da mavjud bo'lgan byudjet defisiti, pirovardida, (yaqin) kelajakda yuqori darajadagi soliqlarning bo'lishini taqozo etadi;

✓ byudjet defisitini qoplash (moliyalashtirish) uchun favquloddagi daromadlar - pul va qarzlar emissiyasi, kreditlar va boshqalar - jalb qilinib, bu o'z navbatida, mamlakatning pul-kredit tizimini izdan chiqaradi, inflyasion jarayonlarning kuchayishiga, davlat qarzlarining o'sishiga olib keladiki, bularning barchasi, oxir- oqibatda, milliy iqtisod va davlatning rivojlanishiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi.

Byudjet defisiti vujudga kelganda, unga nisbatan strategik yondoshuv (strategiya) quyidagilarga alohida e'tibor berilishini taqozo etadi:

✓ byudjet defisitining mavjudligini matematik yo'l bilan hal qilishga harakat qilmaslik kerak. Chunki, bu holda, iqtisodni "davolash" o'rniga uning kasalligi kuchayadi;

✓ byudjetning balansliligi, daromadlarning xarajatlardan ko'pligi sog'lom va uzluksiz rivojlanayotgan iqtisoddan dalolat bermaydi.

Byudjet defisitining miqdori (darajasi), odatda, mamlakat yalpi milliy (ichki) mahsulotining 2-3%dan oshmasligi lozim. Ana shu chegaradan oshilsa, uni tezroq qisqartirish (yoki shu darajaga keltirish) choralari ko'rish kerak, ya'ni byudjet defisitini qoplash uchun, eng avvalo, davlat moliyaviy siyosatini qayta ko'rib chiqib soliq siyosatida o'zgarishlarni amalga oshirish kerak.

Shuningdek, davlat qimmatbaho qog'ozlarini moliyaviy bozorda joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Aksincha, milliy pul birligi belgilarini zarb etuvchi uskuna (stanok)ni ishga solmaslik kerak.

Byudjet defisitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish uchun, birinchi navbatda, iqtisodning o'zini "davolamoq" lozim. Aks holda, ana shu maqsadga erishish uchun ko'zda tutilgan har qanday tadbir, albatta, muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

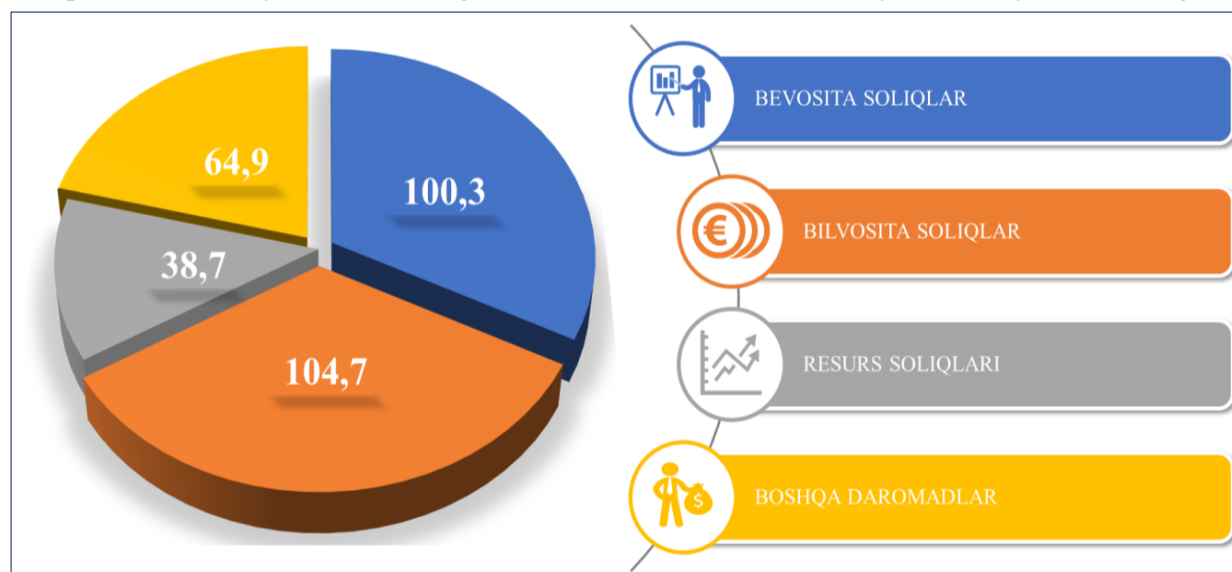
2-jadval

2025-yil uchun soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari. trln so'm [7]

Soliq turlari	Ijro		Kutilma	Prognoz	O'sish, Foizda
	2022	2023	2024	2025	
Davlat budjeti daromadlari, jami	201,9	231,7	271,0	308,5	13,8
<i>YIMga nisbatan, foizda</i>	20,3	19,4	19,2	18,9	
Bevosita soliqlar	64,4	73,1	87,5	100,3	114,6
Foyda solig'i	37,7	40,8	48,9	54,8	112,0
Aylanmadan olinadigan soliq	2,5	2,4	2,9	3,5	118,3
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	24,3	29,9	35,6	42,0	117,9
Bilvosita soliqlar	71,4	83,3	89,8	104,7	116,5

QQS	52,2	57,9	60,7	71,8	118,3
Aksiz solig‘i	13,5	15,8	19,4	21,4	110,3
Bojxona boji	5,7	9,6	9,8	11,5	117,6
Resurs soliqlari	23,9	28,1	36,0	38,7	107,5
Mol-mulk solig‘i	4,0	5,1	6,8	7,7	113,4
Yer solig‘i	5,3	6,9	8,2	9,2	112,6
Yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq	13,9	15,3	20,0	20,7	103,1
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	0,7	0,8	1,0	1,2	114,0
Boshqa daromadlar	42,1	47,2	57,7	64,9	112,4

Hozirgi global sharoitda zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga tadbqiq etishni uning fundamental asoslarini aniqlab olishsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Soliqlar muammosi bizning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar amaliyotidagi eng murakkab muammolardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda juda keskin tanqidga uchrayotgan, juda qaynoq munozaralarga sabab bo‘layotgan, isloh qilish bo‘yicha tahlil ob’ekti va qarama-qarshi g‘oyalarga ega bo‘layotgan soliqlardan bo‘lak islohotlarning boshqa bir yo‘nalishi yo‘q. Tabiiyki, ideal (benuqson) soliq tizimini jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, undagi yaratilgan ilmiy va ishlab chiqarish salohiyatini hisobga oluvchi muhim nazariy asos yordamidagina

yaratish mumkin.

3-rasm. 2025-yil Davlat budjeti daromadlari, trln so‘m [8]

Soliq tizimi tadbirkorlikning taraqqiy etishiga yordam berishi va bir vaqtning o‘zida aholining kam ta‘minlangan qatlami turmush tarzining pasayib ketishiga to‘sqinlik qilishi kerak.

Ana shunday sharoitda soliq tizimini tashkil qilishning asosiy prinsiplari tariqasida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

✓ yuridik va jismoniy shaxslarning daromadlari, ularning mulkiy ahvolini hisobga olish imkonini beruvchi soliq tizimi, ularning turlari, to‘g‘ri (bevosita) hamda egri (bilvosita) soliqlar nisbatining bozor iqtisodining rivojlanishiga mos

tarzda rivojlanishi;

- ✓ mulkchilik shakliga va uning tashkiliy-huquqiy shakllariga bog'liq bo'lmagan holda xo'jalik yuritishning samaradorligi uchun barcha soliq to'lovchilarga nisbatan yagona talablarni o'rnatish maqsadida soliqqa tortish uslublarini universallashtirish;

- ✓ daromad olishning manbai, xo'jalik yuritish sohasi va iqtisodning tarmog'iga bog'liq bo'lmagan holda soliq miqdorini hisoblashda bir xil yondoshish;

- ✓ soliqqa tortishning bir martalik tamoyilini ta'minlash va ikki martalik soliqqa tortishga yo'l qo'ymaslik;

- ✓ soliq to'lovchiga korxona va tashkilotning sog'lom rivojlanishini ta'minlaydigan, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish imkonini beruvchi soliqqa tortishning hissasini (qismini) hamda soliq stavkasini belgilashning (o'rnatishning, aniqlashning) ilmiy jihatdan asoslanganligi;

- ✓ uzoq vaqt davomida soliq stavkalarining barqarorligini, ularni hisoblashning oddiyligini ta'minlash;

- ✓ tadbirkorlik faoliyatiga mablag'larni investisiyalashtirish jarayonini Real rag'batlantiradigan va bir vaqtning o'zida ijtimoiy adolat printsiplariga javob beradigan, fuqarolarga kun (hayot) kechirish minimumini kafolatlaydigan soliq imtiyozlari tizimini o'rnatish;

- ✓ soliq to'lovchilarning barcha toifalariga nisbatan soliq imtiyozlarining yagonaligi;

- ✓ kuchli, aniq ishlaydigan, texnik jihatdan yaxshi jihozlangan soliq xizmatini yaratish;

- ✓ davlat boshqaruv darajasi bo'yicha soliqlarning aniq taqsimlanishi.

Xulosa

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki;

- ✓ O'zbekistonda soliq siyosatining barqarorligini ta'minlashning ustivor yo'nalishlari iqtisodiyotga soliq yukining darajasini kamaytirish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimi bo'yicha soliqlarni to'laydigan soliq to'lovchilar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;

- ✓ soliqlarni unifikasiya qilish orqali ularning sonini optimallashtirish, shuningdek, o'xshash soliq solish bazasiga ega bo'lgan soliqlarni birlashtirish, soliq hisobotlarini qisqartirish va soddalashtirish, operasion xarajatlarni minimallashtirish;

- ✓ makroiqtisodiy vaziyatning barqarorligini, davlat byudjeti va uning daromadlarini shakllantirishning mustahkamligini ta'minlash;

- ✓ soliq qonunchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ- huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to'lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatleri himoyasini kuchaytirish;

- ✓ soliq solish masalalarini tartibga soladigan havolaki normalar va qonun osti

hujjatlarini maksimal darajada cheklagan holda, soliq qonunchiligining barqarorligini hamda soliq kodeksi normalarining to'g'ridan-to'g'ri amal qilishini ta'minlash, shu jumladan Kodeksda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar stavkalarining miqdorlarini belgilash xorijiy investorlar va investisiyalar uchun qulay rejimni saqlab qolish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ishonchli huquqiy himoyalash;

✓ soliq nazoratining shakl va mexanizmlarini, shu jumladan soliq solish ob'ektlari hamda soliq to'lovchilarni yanada to'liq qamrab olish va hisobini ta'minlaydigan zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga takomillashtirish, transfer narxlarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarga soliq solish tartibini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Malikov.T.S. Budget soliq siyosati. O`quv qo`llanma. T.: Iqtisodiyot-Moliya. 2019. -652 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2020-2024-yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi 2020 yil 24 avgustdagi 506-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/-4966572>

3. Tilabov N.T. Liberalization of tax policy - guarantee of economic stability. "Science and Education" Scientific Journal.MAY 2021/VOLUME 2 ISSUE 5. 1097-1112. www.openscience.uz

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 07-fevral PF-4947-sonli Farmoni.

5. "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022 yil 28-yanvar PF-60-sonli Farmoni.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston - 2030” strategiyasida belgilangan asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni amalga oshirishning 2024-yildagi ustuvor chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2024 yil 04 mart PQ-109-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/-6854841#-6855107>

7. 2025-yil uchun soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari. https://api.mf.uz/media/filestore/Fiskal_strategiya_2025-2027_0LbiYzu.pdf

8. 2025-yil Davlat budjeti daromadlari. https://api.mf.uz/media/filestore/Fiskal_strategiya_2025-2027_0LbiYzu.pdf

www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi

www.imf.uz - O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi sayti

www.isdb.org - Islom taraqqiyot banki (Islamic Development Bank) sayti

www.worldbank.org - Jahon banki (World Bank) sayti

www.ebrd.com - Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (EBRD) sayti

**DAVLAT BYUDJETI SOLIQLI DAROMADLARI SALOHİYATIGA
SANOAT YO‘NALISHLARINING TA’SIRI**

Shirinov Sabir Erkinovich

*iqtisodiyot fanlari doktori
soliq va soliqqa tortish
kafedrası professori*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: shirinovsobir@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6054-4059

Annatotsiya. Maqolada regression tahlil asosida tog‘-kon sanoati, ishlab chiqarish sanoati, oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari, to‘qimachilik mahsulotlari, kiyim, teri mahsulotlar, yog‘och va po‘kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohl va to‘qish uchun materiallardan buyumlar, qog‘oz mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini davlat byudjetining solikli daromadlari salohiyatiga ta’siri regression tahlil qilingan. Regression tahlil asosida ekonometrik model ishlab chiqilgan. Ishlab chiqilgan ekonometrik model va uning parametrlarining ahamiyatlilik darajasiga baho berilgan. Ishlab chiqilgan ekonometrik model bo‘yicha asosli natijalar olingan.

Kalit so‘zlar: tog‘-kon sanoati, ishlab chiqarish sanoati, oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari, to‘qimachilik mahsulotlari, kiyim, teri mahsulotlar, davlat byudjetining solikli daromadlari salohiyati, ekonometrik model.

**ВЛИЯНИЕ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА НАЛОГОВЫЙ
ПОТЕНЦИАЛ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА**

Ширинов Собир Эркинович

*доктор экономических наук
профессор кафедры налогов
и налогообложений*

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: shirinovsobir@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6054-4059

Аннотация. В статье на основе регрессионного анализа оценены влияние горнодобывающей, производственной промышленности, производства продовольственных товаров, напитков, табачных, текстильных изделий, одежды, изделий из кожи, древесины, а также бумажной продукции на потенциал налоговых поступлений государственного бюджета, разработана эконометрическая модель и ее параметры, изложены научно обоснованные выводы, даны рекомендации по повышению налогового потенциала государственного бюджета.

Ключевые слова: горнодобывающая промышленность,

производственная промышленность, продовольственные товары, напитки, табачные изделия, текстильная продукция, одежда, налоговый потенциал государственного бюджета, эконометрическая модель.

INFLUENCE OF INDUSTRY SECTORS ON THE TAX POTENTIAL OF THE STATE BUDGET

Shirinov Sabir Erkinovich

*Doctor of Economics Sciences
Professor of the Department
of Tax and Taxation of
Tashkent State University of Economy
E-mail: shirinovsobir@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6054-4059*

Abstract. In this article, using regression analysis, assessed the impact of the volume of mining, manufacturing industry, food products, beverages, tobacco, textiles, clothing and other on the tax potential of the state budget, an econometric model has been developed, the significance of the developed econometric model and its parameters has been assessed, and scientifically based conclusions obtained from fundamental studies of the tax potential of the state budget have been presented.

Keywords: mining, manufacturing, food, beverages, tobacco, textiles, clothing, tax potential of the state budget, econometric model.

Kirish

Davlat byudjetining muvozanatliligini ta'minlash, ijtimoiy sohani rivojlantirishga, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarini to'liq va o'z vaqtida moliyalashtirish masalalari byudjetning solikli daromadlari bo'yicha salohiyatini qanchalik darajada ob'ektiv baholashimizga bog'liq. Har yili davlat byudjeti loyihasini ishlab chiqishda amalga oshiriluvchi byudjetning solikli daromadlari prognozida ham soliq salohiyati inobatga olinadi. Solikli daromadlar salohiyati noreal baholash prognoz natijasining ishonchlilik darajasini pasayishiga olib keladi. Soliq salohiyatini baholashda ko'plab usullardan foydalanishimiz mumkin. Regression tahlil vositasida soliq salohiyatiga baho berish – samarali usul hisoblanadi. Shu sababli. Ushbu usuldan foydalangan holda sanoat sohasining faoliyat turlari bo'lgan, tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash hajmi omilini, ishlab chiqarish sanoati hajmi omilini, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini, ichimliklar ishlab chiqarish hajmini, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini, kiyim ishlab chiqarish hajmini, teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini, yog'och va po'kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohlol va to'qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish hajmini, qog'oz va qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini byudjetning soliq salohiyatiga ta'sirini baholashga harakat qilamiz. 1-jadval.

Adabiyotlar sharhi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi PF-158-sonli «O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonida. “...Konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligini 2024 yilda yalpi ichki mahsulotga nisbatan 4 foizdan va kelgusi yillarda 3 foizdan past bo‘lgan miqdorda bo‘lishini ta’minlash” bo‘yicha muhim vazifalar belgilangan [1]. A.S. Karataevning fikricha, “soliq salohiyati (hududlar, tarmoqlar, soliq to‘lovchilar) - davlat soliq siyosatini amalga oshiruvchi sub’ektlar ixtiyoridagi resurslardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari saqlab qolgan holda, soliq to‘lovlarini shakllantirishning umumiy qobiliyati” [2]. A.V. Aronov va V.A. Kashinlar “barcha soliq solish ob’ektlari soliq salohiyatini tashkil qiladi. Soliq solish ob’ektlari milliy, hududiy, tarmoq yoki boshqa mezonlarga ko‘ra guruhlanishi kerak.”, deb hisoblaydi [3]. R.A. Prokopenko “keng ma’noda, soliq salohiyatini mintaqaning soliqqa tortiladigan resurslarining umumiy miqdori, tor ma’noda – soliqlarni yig‘ilishi mumkin bo‘lgan maksimal miqdori” [4], deb tushuntirishga harakat qiladi. A.B. Paskachev “soliq salohiyatini tegishli hududda undiriladigan soliq va yig‘imlarning mumkin bo‘lgan maksimal miqdorlari yig‘indisi sifatida”, tassovvur qilish kerak deydi [5]. O.V. Bogachevaning nazarida “soliq salohiyati aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi maksimal byudjet daromadlari”[6]ni anglatadi. M.N.Shalyuxinaning so‘zlariga ko‘ra, “hududning soliqqa tortiladigan resurslarining umumiy miqdori soliq salohiyati”[7]ni tashkil qiladi. D.N. Slobodchikov “soliq salohiyatini byudjetlararo munosabatlarning tarkibiy qismlaridan birini tavsiflovchi tushuncha”[8] sifatida qaraydi. A.N. Voloshina va A.V. Klimenkolarning tushuntirishicha, “mintaqaning soliq salohiyati – bu, mintaqaning hozirgi iqtisodiy sharoitdan kelib chiqib, amaldagi soliq stavkalari, soliq solinadigan bazalar hamda belgilangan tartib asosida hisoblangan, byudjetga maksimal undirilishi, hudud doirasida yig‘ilishi mumkin bo‘lgan soliq tushumlari yig‘indisi. Soliq bazasini hisoblash har bir soliq turi bo‘yicha tarmoq tuzilmalari kesimida, hududiy sharoitni inobatga olgan holda amalga oshiriladi” [9].

Tahlil va natijalar

Davlat byudjetining solikli daromadlarining salohiyatiga chuqurroq baho berish hamda tadqiqot uchun mos keluvchi ekonometrik model tuzish maqsadida, sanoat sohasining faoliyat turlari bo‘lgan, tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash hajmi omilini $dsda_{tks}$, ishlab chiqarish sanoati hajmi omilini $dsda_{ichs}$, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini $dsda_{oos}$, ichimliklar ishlab chiqarish hajmini $dsda_{iisch}$, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini $dsda_{tamich}$, to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini $dsda_{to'qmach}$, kiyim ishlab chiqarish hajmini $dsda_{kiyich}$, teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini $dsda_{termah}$, yog‘och va po‘kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohl va to‘qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish hajmini $dsda_{yog'och}$, qog‘oz va qog‘oz mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini $dsda_{qog'oz}$

shartli harflar bilan belgilab oldik. 1-jadval.

1-jadval.

Sanoatning ayrim faoliyat yo‘nalishlarini byudjetning soliq salohiyatiga ta’sirini hisoblashda foydalanilgan empirik ma’lumotlar*

Yillar	Tog‘ -kon sanoati va ochiq konlarni ishlash, trln. so‘ mda	Ishlab chiqarish sanoati, trln. so‘ mda	Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Ichimliklar ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	To‘ qinachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Kiyim ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish, mlrd. so‘ mda	Yog‘ och va po‘ kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohlol va to‘ qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Qog‘ oz va qog‘ oz mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘ mda	Davlat byudjetining solikli daromadlari, trln. so‘ mda
2010	5,10	28,74	5,52	0,92	0,40	4,85	0,58	0,08	0,07	0,13	12,50
2011	5,48	37,30	7,31	1,21	0,46	6,74	0,80	0,12	0,11	0,19	15,35
2012	7,76	44,35	8,61	1,48	0,45	7,67	1,00	0,15	0,20	0,23	19,16
2013	8,23	56,07	11,37	1,79	0,54	8,90	1,17	0,35	0,39	0,43	23,64
2014	8,13	68,23	14,39	2,08	0,71	10,84	1,31	0,53	0,58	0,48	28,60
2015	9,47	78,49	18,51	2,54	0,84	13,24	1,59	0,76	0,75	0,61	33,46
2016	9,03	91,48	22,40	3,36	1,02	13,34	4,32	0,98	0,57	0,96	37,69
2017	15,28	120,69	23,22	3,79	1,18	16,76	6,11	1,41	0,78	1,23	45,95
2018	29,09	189,64	25,26	4,95	1,49	24,84	7,73	1,65	1,60	1,63	71,13
2019	43,44	254,86	35,34	6,40	1,74	29,95	9,17	1,59	1,60	1,94	97,89
2020	33,11	305,93	42,31	7,42	1,95	36,71	10,40	1,62	1,56	2,26	112,89
2021	43,87	378,19	48,64	10,14	2,09	52,37	13,59	2,08	2,21	2,90	138,26
2022	52,09	460,49	57,55	16,11	2,89	62,85	17,26	2,22	2,54	4,28	159,75
2023	55,44	556,38	65,68	17,99	3,20	71,51	23,09	2,80	2,14	5,70	184,51

*Statistika agentligining rasmiy saytida e’lon qilingan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval.

Sanoat tarmog‘ining ayrim faoliyat turlarini byudjet soliq salohiyatiga ta’siri regression tahlili*

Regressiya statistikasi					
Ko‘plikdagi R	0,999999249				
R -kvadrat	0,999998498				
Tuzatilgan R -kvadrat	0,999993492				
Standart xato	0,148662537				
Dispersion tahlil					
	df	SS	MS	F	F ning ahamiyatliligi
Regressiya	10	44143,49944	4414,3499	199739,372	1,66095E-08
Qoldiq	3	0,0663	0,0221		
Jami	13	44143,5657			

*Tadqiqot asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Sanoat tarmog‘iniing ayrim faoliyat turlarini byudjetning solikli daromadlari

salohiyatiga ta'sirini baholash maqsadida quyidagi formula ko'rinishdagi nazariy modelni tuzib olamiz.

$$dsda_v = BSDK_0 + BSDK_1 dsda_{tk_s} + BSDK_2 dsda_{ichs} + BSDK_3 dsda_{oos} + BSDK_4 dsda_{iisch} + BSDK_5 dsda_{tamich} + BSDK_6 dsda_{to'qmich} + BSDK_7 dsda_{kiyich} + BSDK_8 dsda_{termah} + BSDK_9 dsda_{yog'och} + BSDK_{10} dsda_{qog'oz} + OSH_v$$

; formula shaklida tuzilgan nazariy ko'rinishidagi ekonometrik modelga kiritilgan parametrlarni baholash uchun quyidagi regressiya tenglamasini tuzamiz:

$$\widehat{dsda}_v = \widehat{BSDK}_0 + \widehat{BSDK}_1 dsda_{tk_s} + \widehat{BSDK}_2 dsda_{ichs} + \widehat{BSDK}_3 dsda_{oos} + \widehat{BSDK}_4 dsda_{iisch} + \widehat{BSDK}_5 dsda_{tamich} + \widehat{BSDK}_6 dsda_{to'qmich} + \widehat{BSDK}_7 dsda_{kiyich} + \widehat{BSDK}_8 dsda_{termah} + \widehat{BSDK}_9 dsda_{yog'och} + \widehat{BSDK}_{10} dsda_{qog'oz}$$

Tadqiqot natijasida $\widehat{BSDK}_0, \widehat{BSDK}_1, \widehat{BSDK}_2, \widehat{BSDK}_3, \widehat{BSDK}_4, \widehat{BSDK}_5, \widehat{BSDK}_6, \widehat{BSDK}_7, \widehat{BSDK}_8, \widehat{BSDK}_9, \widehat{BSDK}_{10}$ va $\widehat{BSDK}_{10}$ qiymatlarini aniqladik va tog'-kon sanoati, ishlab chiqarish sanoati, oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari, to'qimachilik mahsulotlari, kiyim, teri va unga tegishli mahsulotlar, yog'och buyumlar, qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining byudjetining solikli daromadlari salohiyatiga ta'sirini baholash yuzasidan ishlab chiqqan ekonometrik modelimiz quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi:

$$\widehat{dsda}_v = 1,9670 + 0,1902 dsda_{tk_s} + 0,2798 dsda_{ichs} + 0,8237 dsda_{oos} - 1,0602 dsda_{iisch} - 4,6252 dsda_{tamich} - 0,1300 dsda_{to'qmich} + 1,1035 dsda_{kiyich} - 6,0021 dsda_{termah} + 7,5517 dsda_{yog'och} - 3,4201 dsda_{qog'oz}$$

Regression tahlil natijasida aniqlangan R^2 ning qiymati 99.99 %ni tashkil qilishi biz tomonimizdan yaratilgan modelning sifatliqligini ko'rsatmoqda. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ishlab chiqilgan ekonometrik modelni $\alpha = 0,05$ darajadagi F – testini o'tkazish vositasida uning muhimligini tekshiramiz. Tekshirishning dastrabki bosqichida H_0 va H_{muq} farazlarini shakllantiramiz: $H_0: F < F_\alpha(10.3)$, F ahamiyatlilik darajasi > 0.05 tengsizlik holatida, bog'lanish ahamiyatli emas; $H_{muq}: F > F_\alpha(10.3)$, F ahamiyatlilik darajasi < 0.05 tengsizlik mavjud bo'lganda, bog'lanish ahamiyatli.

O'tkazilgan test natijasida $F - stat = 199739,372$ ga, $F_\alpha(10.3)$ bo'lganda, uning kritik qiymati $\approx 8,7855$ ga, F ning ahamiyatliligi $1,66095E-08$ ga tengligi ma'lum bo'ldi. $F > F_\alpha$, F ning ahamiyatliligi < 0.05 tengsizlik yuzaga kelganligini inobatga olib, H_0 farazni rad qilamiz va amalga oshirilgan tahlil natijalariga tayanib, tuzilgan modelni ahamiyatli, deb xulosa qilishimiz mumkin. 2-jadval.

2-jadval.

**Sanoat tarmog‘ining ayrim faoliyat turlarini byudjet soliq
salohiyatiga ta’siri regression tahlili***

Regression tahlil	Koeffitsentlar	Standart xato	t-statistika	P-qiymat	Pastki chegara 95%	Yuqori chegara 95%
Konstanta	1,9670	0,6303	3,1207	0,0524	-0,0389	3,9730
Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash, trln. so‘mda.	0,1902	0,0247	7,7051	0,0045	0,1116	0,2687
Ishlab chiqarish sanoati, trln. so‘mda.	0,2798	0,0219	12,8014	0,00102	0,2102	0,3493
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	0,8237	0,0441	18,6850	0,00033	0,6834	0,9640
Ichimliklar ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	-1,0602	0,4726	-2,2431	0,1106	-2,5644	0,4440
Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	-4,6252	1,8669	-2,4774	0,0895	-10,5667	1,3162
To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	-0,1300	0,1271	-1,0231	0,3815	-0,5345	0,2745
Kiyim ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	1,1035	0,1879	5,8729	0,0098	0,5055	1,7014
Teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	-6,0021	1,5287	-3,9263	0,0294	-10,8671	-1,1371
Yog‘och va po‘kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohlol va to‘qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	7,5517	0,8341	9,0538	0,0028	4,8972	10,2061
Qog‘oz va qog‘oz mahsulotlari ishlab chiqarish, trln. so‘mda.	-3,4201	1,1160	-3,0646	0,0548	-6,9717	0,1315

*Tadqiqot asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Sanoat tarmog‘ining ayrim faoliyat turlarini byudjet soliq salohiyatiga ta’sirini baholash uchun yaratilgan ekonometrik model tarkibiga kiritilgan $\widehat{BSDK}_0, \widehat{BSDK}_1, \widehat{BSDK}_2, \widehat{BSDK}_3, \widehat{BSDK}_4, \widehat{BSDK}_5, \widehat{BSDK}_6, \widehat{BSDK}_7, \widehat{BSDK}_8, \widehat{BSDK}_9, \widehat{BSDK}_{10}$ parametrlarni ahamiyatlilik darajasini aniqlash maqsadida H_0 va H_{muq} farazlarini shakllantiramiz: $H_0: BSDK_i = 0$ bo‘lganda, bog‘lanish ahamiyatili emas; H_{muq} : kamida bitta $BSDK_i \neq 0$ bo‘lganda, bog‘lanish ahamiyatli.

Ekonometrik model tarkibiga kiritilgan o‘nta omillarning $\alpha = 0,05$, 3 ozodlik darajalaridagi t - Studet statistikasing kritik qiymati 3,1824 ga tengiligini aniqladik. t – statistikasi 7,7051 $> t$ ning kritik qiymati 3,1824 va p - qiymat 0,0045 > 0.05 tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun, $dsda_{tks}$ bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz va ahamiyatlilik darajasi yuqori bo‘lgani uchun uni model tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq deb hisoblamaymiz. t – statistikasi 12,8014 $> t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat 0,00102 < 0.05 tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{ichs}$ omili bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz. t – statistikasi 18,6850 $> t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat 0,00033 < 0.05

tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{oos}$ omili bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz. t – statistikasi $|2,2431| < t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,1106 > 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{iisch}$ omili bo‘yicha H_0 farazini qabul qilamiz. t – statistikasi $|2,4774| < t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,0895 > 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{tamich}$ omili bo‘yicha H_0 farazini qabul qilamiz. t – statistikasi $|1,0231| < t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,3815 > 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{to‘qimich}$ omili bo‘yicha H_0 farazini qabul qilamiz. t – statistikasi $5,8729 > t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,0098 < 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{kiyich}$ omili bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz. t – statistikasi $|3,9263| > t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,0294 < 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{termah}$ omili bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz. t – statistikasi $9,0538 > t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,0028 < 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{yog‘och}$ omili bo‘yicha H_0 farazini rad qilamiz. t – statistikasi $|3,0646| < t$ ning kritik qiymati 3,1824 ga va p -qiymat $0,0548 > 0.05$ tengsizlik o‘rinli bo‘lgani uchun $dsda_{qog‘oz}$ omili bo‘yicha H_0 farazini qabul qilamiz. 3-jadval

Xulosa

Nomlari yuqorida qayd qilingan ayrim sanoat tarmoqlarining davlat byudjeti solikli daromadlari salohiyatiga ko‘rsatuvchi ta‘sirini baholash yuzasidan ishlab chiqqan ekonometrik modelimiz ahamiyatli.

Ишлаб чиқилган эконометрик модел davlat byudjetining solikli daromadlari salohiyatidagi o‘zgarishning 99,99 %ni tushuntirib beradi.

Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash hajmini 1 trln. so‘mga oshirish byudjet solikli daromadlari salohiyatini 0,1902 trln. so‘mga, ishlab chiqarish sanoati hajmini 1 trln. so‘mga oshirish solikli daromadlar salohiyatini 0,2798 trln. so‘mga, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish solikli daromadlar salohiyatini 0,8237 trln. so‘mga, kiyim ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish byudjet soliq salohiyatini 1,1035 trln. so‘mga, yog‘och va po‘kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohlol va to‘qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish byudjetning solikli daromadlar salohiyatini 7,5517 trln. so‘mga oshishiga, ichimliklar ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish solikli daromadlar salohiyatini -1,0602 trln. so‘mga, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish byudjet solikli daromadlar salohiyatini -4,6252 trln. so‘mga, to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1 trln. so‘mga oshirish solikli daromadlar

salohiyatini -0,13004 trln. soʻmga, teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 1 trln. soʻmga oshirish solikli daromadlar salohiyatini -6,0021 trln. soʻmga, qogʻoz va qogʻoz mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1 trln. soʻmga oshirish byudjet soliq salohiyatini -3,4201 trln. soʻmga pasayishga olib kelishini aniqladik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi PF-158-sonli «Oʻzbekiston – 2030» strategiyasi toʻgʻrisida»gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/6600413>
2. Каратаев А.С. Налоговый потенциал крупнейшего налогоплательщика и его оценка: теория и методология: Монография / А.С. Каратаев. – Йошкар-Ола: ООО «Стринг», 2010. – 260 с.
3. Аронов А.В., Кашин В.А. Налоговая политика и налоговое администрирование: уч. пособие. – М.: Экономистъ, 2006. – 591 с.
4. Прокопенко Р.А. Понятие и роль налогового потенциала в экономическом развитии региона // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – №12. [113–115-с.].
5. Паскачев А.Б. Налоговый потенциал регионов России. – М.: Издательский дом «МЕЛАП», 2001.
6. Богачева О.В. Налоговый потенциал и региональные счета // Финансы. – 2015. – №2. [29–32-с]
7. Шалюхина М.Н. Налоговый потенциал региона: проблемы оценки, формирования и эффективного использования // Налоговый вестник. – 2014. – №1. [31–34-с.].
8. Слободчиков Д.Н. Налоговый потенциал в системе регулирования межбюджетных отношений: Автореф. дисс. канд. экон. наук. – Йошкар-Ола, 2010. [24- с.].
9. Волошина А.Н., Клименко А.В. Анализ налогового потенциала Белгородской области и пути повышения эффективности его использования. // Налоговый вестник. – 2002. – №7.

XORIJIY TAJRIBA ASOSIDA O‘ZBEKISTONDA TAX FREE TIZIMINI RIVOJLANTIRISH

Safarov G'iyosiddin Abdullayevich

*“Soliqlar va soliqla tortish”
kafedrasi prfessori, DSc
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
g_safarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-3324-1519*

Annotatsiya. Ilmiy maqolada xorij mamlakatlari va respublikamizda tax free tizimi, uning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi ahamiyati tadqiq qilinib, xorijiy tajriba asosida O‘zbekistonda tax free tizimini rivojlantirish istiqbollari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Tax free, QQS, QQS foiz stavkasi, operator, turizm, chakana savdo.

РАЗВИТИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ СИСТЕМЫ «TAX FREE» НА ОСНОВЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Сафаров Гиёсиддин Абдуллаевич

Профессор кафедры
“Налоги и налогообложение”, DSc
Ташкентский государственный
экономический университет
g_safarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-3324-1519

Аннотация. В данной статье изучена система «Tax Free» в зарубежных странах и Узбекистане, а также ее значение в развитии экономики страны. Более того, в статье освещены перспективы развития системы «Tax Free» в Узбекистане на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: Tax Free, НДС, процентная ставка НДС, оператор, туризм, розничная торговля.

DEVELOPMENT OF THE “TAX FREE” SYSTEM IN UZBEKISTAN BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

Safarov Giyosiddin Abdullaevich

DSc, professor of "Taxes and taxation" department,
Tashkent State University of Economics
g_safarov@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-3324-1519

Abstract. This paper investigates the “Tax Free” system in foreign countries and Uzbekistan, as well as its importance in the development of the country’s economy. Moreover, the paper highlights the prospects for the development of the “Tax Free” system in Uzbekistan based on foreign experience.

Key words: Tax Free, VAT, VAT rate, operator, tourism, retail trade

Кириш

Ҳозирги давр иқтисодиёти кенг кўламлилиги, ўзига хослиги, тез ўзгарувчанлиги, глобал аҳамиятга эгалиги билан аҳамиятлидир. Шу жиҳатдан товар нарҳини шакллантиришга таъсир қилувчи классик омиллар билан бирга, солиқлар ҳам муҳим рол ўйнамоқда. Ана шундай солиқлардан бири қўшилган қиймат солиғи бўлиб, у товар нарҳини шаклланишига бевосита таъсир қилувчи, кўплаб мамлакатларда давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги асосий солиқ турларидан бири ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи қўлланиладиган товар (хизмат)лар кўлами кенг бўлиб, унинг механизми бошқа солиқларга қараганда бир қадар мураккабдир. Мазкур солиқнинг фискал мақсади бирламчи ҳисоблансада, шу билар бирга қатор вазифаларни ҳам бажарадики, айниқса, туризм фаолиятининг жозибадорлигини оширишда, уни ривожлантириш орқали иқтисодий ўсишга эришишда қўшилган қиймат солиғининг ўрни ва аҳамияти катта.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида “Миллий иқтисодиётни ислоҳ қилиш борасида ташқи савдо, солиқ ва молия сиёсатини либераллаштириш бўйича таъсирчан чоралар” [1] кўриш белгиланган. Шундан келиб чиқиб ташқи савдони либераллаштириш, солиқ тизимини давр талабига мос равишда такомиллаштиришга доимий эътибор қаратиб келинмоқда.

Таҳлил

Чет эл фуқаролари томонидан амалга оширилган харидларда қўшилган қиймат солиғини тўламаслик ҳуқуқи мавжуд бўлиб, мазкур тизим жаҳон солиқ амалиётида tax free деб номланади. Дунёнинг 50 дан ортиқ мамлакатларида tax free тизими мавжуд бўлиб, у хорижликлар томонидан сотиб олинган товарларга қўшилган қиймат солиғи суммасини улар сотиб олинган мамлакатдан чиқишда қайтариш имкониятини назарда тутди. Қайтарилиш миқдори ҚҚС ставкасига, сотиб олиш нарҳига ва tax free оператори томонидан олинадиган комиссияга боғлиқ. Тўловлар мамлакатга қараб фарқ қилади ва харид нарҳининг 7% дан 22% гача ташкил этади. Ушбу тизим ҳам жисмоний, ҳам юридик шахслар учун мавжуд бўлиб, юридик шахслар учун чет элга хизмат сафарларига Business tax free қўлланилади [3].

Хорижий меҳмонларни қабул қилувчи давлатда ҚҚС тўлашдан озод этилиши харидларни сезиларли даражада оширишга ёрдам беради, шунингдек, ички бозорни тўлдириш хавфсиз юзага келадиган ишлаб

чиқаришнинг ривожланиш даражасини оширади.

Tax free биринчи марта 1980 йилда Швециянинг Треллеборг шаҳридан Германияга ҳаракатланган паромда ишлатилган ва бу тажриба самарали натижалар берганлиги боис, қисқа муддатда бошқа давлатларда ҳам жорий қилинган.

Жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида бир нечта tax free операторлари мавжуд (1-жадвал).

1-жадвал

Tax Free операторлари [4]

Premier Tax Free	Tax Free Worldwide	Global Blue	Innova Tax Free
20 та давлатни, шу жумладан 15 та Европа давлатларини (Австрия, Белгия, Италия, Чехия, Франция, Германия, Греция, Нидерландия, Венгрия, Ирландия, Португалия, Испания, Швеция, Швейцария, Буюк Британия) ва дунёнинг бошқа қисмларида жойлашган 5 та давлатни (Аргентина, Жанубий Африка, Марокаш, Иордания, Сингапур) ўз ичига олади. Ирландия Premier Tax Free хизмати 1985 йилда The Fintrax Group томонидан яратилган.	8 та давлатни (Австрия, Германия, Дания, Ирландия, Исландия, Норвегия, Буюк Британия, Фарер ороллари) бириктирган ва Premier Tax Free га кирган.	36 та давлатни, шу жумладан 29 та Европа давлатларини (Австрия, Белгия, Хорватия, Кипр, Чехия, Дания, Эстония, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Венгрия, Исландия, Ирландия, Италия, Латвия, Лихтенштейн, Литва, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Полша, Португалия, Словения, Словакия, Испания, Швеция, Швейцария, Буюк Британия) ва дунёнинг бошқа қисмларида жойлашган 7 та давлатни (Аргентина, Жанубий Корея, Марокаш, Туркия, Сингапур, Япония, Уругвай) ўз ичига олади. Швейцариянинг Global Blue хизмати 1980 йилда Global Refund Group томонидан яратилган.	Бешта давлатни (Испания, Франция, Англия, Италия, Португалия ва ХХР) ўз ичига олган.

1-жадвалда йирик tax free операторлари ва уларга аъзо мамлакатлар келтирилган бўлиб, мазкур тизимни самарали ишлашида уларнинг ўрни бекиёс. Global Blue оператори 36 та давлатни ўз ичига олиб, tax free тизимини самарали ишлашида муҳим ўрин эгаллайди. Шунингдек, Premier Tax Free оператори 20 та давлатни ўз ичига олган йирик операторлардан бири ҳисобланади.

АҚШда tax free тизими мавжуд эмас. Лекин АҚШда хорижлик меҳмонлар хариди учун тўловни амалга оширишда (хорижий паспортни кўрсатиш орқали) йирик савдо майдончаларида 11 фоизгача чегирмадан фойдаланиш имконияти мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 8 ноябрдаги 653-сон қарорига асосан 2023 йил 1 январдан бошлаб чет давлат фуқароларига улар томонидан Ўзбекистон ҳудудидаги чакана савдо билан

шуғулланувчи тадбиркорлик субъектларидан айрим турдаги товарларни сотиб олишда тўланган қўшилган қиймат солиғи суммасини қисман қайтариш («tax free») тизими тажриба тариқасида жорий этилди [2]. Мазкур қарорга мувофиқ «tax free» тизими - чет давлат фуқароларига, улар томонидан Ўзбекистон ҳудудида айрим товарлар харид қилинганда тўланган ҚҚС суммасини Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан чиқиб кетишда белгиланган миқдорда қайтариш тизимидир.

Чет давлат фуқароларига ҚҚС суммасини қайтариш улар томонидан харид қилинган товарлар фақат кузатув багажи ва қўл юкида ўзи билан бирга Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан олиб чиқиб кетилиши тасдиқлангандан кейин амалга оширилади. Бунда ҚҚС суммасини қайтариш учун товарлар харид қилинган кундан эътиборан уч ой мобайнида мурожаат қилиши керак. Чет давлат фуқароларига ҚҚС суммасини қайтариш харид амалга оширилганда фақат ҚҚС тўланган товарлар бўйича амалга оширилади. ҚҚС суммасини қайтариш тизими татбиқ этиладиган харид қилинган товарларнинг умумий қиймати бир миллион сўмдан кам бўлмаслиги лозим [2].

Ўзбекистон қонунчилигида чет давлат фуқаросига харид қилинган товар бўйича ҚҚС суммаси чет давлат фуқаросининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан чиқиб кетиш ҳолати тасдиқланган ойдан кейинги ойнинг йигирма бешинчи кунидан кейин қайтарилиши белгиланган. Бунда чет давлат фуқароларига tax free тизими татбиқ этиладиган товарлар учун жами тўланган ҚҚС суммасининг 90 фоиз қисмини тўлаб беради. Операторнинг хизмати харид чекларида кўрсатилган ҚҚС суммасининг 10 фоизини ташкил этади.

2-жадвал

2023 йил январь-октябрь ойларида чет давлат фуқароларига ҚҚС суммасини қайтариш бўйича умумий МАЪЛУМОТ[5]

Т.р	Ойлар	Рўйхатга олинган чеклар бўйича маълумот				Рад этилган чеклар бўйича маълумот				Тўловга тасдиқланган чеклар бўйича маълумот				Чет эл фуқароларига тўланган Tax free суммаси			
		Чеклар сони	Чет эл фуқаролари сони	Чеклар суммаси	шундан ҚҚС суммаси	Чеклар сони	Чет эл фуқаролари сони	Чеклар суммаси	шундан ҚҚС суммаси	Чеклар сони	Чет эл фуқаролари сони	Чеклар суммаси	шундан ҚҚС суммаси	Фуқаро сони	сўмда	АҚШ долларида	Еврода
1	Январь	77	30	350 250 682	37 280 261	36	17	195 358 571	20 853 755	41	19	154 892 111	16 426 506	8	6 851 999	596	
2	Февраль	196	67	800 979 120	82 207 388	22	10	35 048 469	3 637 443	174	64	765 930 651	78 569 945	24	51 227 977	4443	
3	Март	319	104	996 344 882	102 851 349	67	33	54 436 621	4 448 562	252	96	941 908 261	98 402 787	48	47 429 167	4121	
4	Апрел	518	158	1 606 962 532	167 592 453	109	41	136 365 670	13 315 497	409	154	1 470 596 862	154 276 956	75	84 920 185	7384	
5	Май	622	186	2 696 610 852	284 398 330	143	45	170 518 675	17 071 835	479	181	2 526 092 177	267 326 495	62	112 807 843	9468	
6	Июнь	439	115	1 897 959 757	201 324 495	106	23	180 882 738	18 472 358	333	111	1 717 077 019	182 852 137	40	28 455 930	2415	
7	Июль	263	61	792 592 415	83 662 044	128	16	31 903 804	2 936 535	135	59	760 688 611	80 725 509	24	32 656 161	2705	
8	Август	196	55	1 024 722 956	107 865 657	78	11	26 741 125	2 708 669	118	53	997 981 831	105 156 988	23	36 346 301	2975	
9	Сентябрь	120	51	905 361 076	95 802 584	14	8	34 443 571	3 662 097	106	47	870 917 505	92 140 487	29	52 968 611	4332	
10	Октябрь	184	81	1 073 694 337	113 644 108	62	15	49 867 261	4 080 868	122	74	1 023 827 076	109 563 240	38	50 468 057	3868	210
	Жами	2 934	908	12 145 478 609	1 276 628 669	765	219	915 566 505	91 187 619	2 169	858	11 229 912 104	1 185 441 050	371	504 132 230	42 307	210

2-жадвалда 2023 йил январь-октябрь ойларида чет давлат фуқароларига ҚҚС суммасини қайтариш бўйича умумий маълумот келтирилган бўлиб, таҳлил қилинган даврда 908 нафар чет эл фуқаролари tax free тизимидан фойдаланиш учун 2934 та харид чекларини рўйхатдан ўтказган, улардан 858 нафарига ёки 94,5%ига 2169 та харид чеклари тўловга тасдиқланган. 219 нафар чет эл фуқароларининг 765 та харид чеклари (жами рўйхатдан ўтган чекларнинг 26,0 фоизи) рад этилган. Бунга сабаб қонунчиликда белгиланган талабларга тўғри келмаганлигидир.

Тўловга тасдиқланган чеклар жами чекларнинг 74,0 фоизини ташкил этиб, чекларнинг умумий суммаси 11, 2 млрд сўмни, шундан ҚҚС суммаси 1,2 млрд сўмни ташкил этгани ҳолда, чет эл фуқароларига 42 307 АҚШ долларида ва 210 Еврода тўловлар амалга оширилган. Чет эл фуқароларига тўланган tax free суммаси тўловга тасдиқланган чеклар бўйича тўланиши керак бўлган суммани 42,5 фоизини ташкил қилган.

Таҳлиллар кўрсатмоқдаки, чет давлат фуқаросига харид қилинган товар бўйича ҚҚС суммасини қайтариш тартибини тезкор ташкил этилмаганлиги натижасида мазкур тизим етарлича самара бермаяпти. Бу эса, хорижий тажриба асосида мамлакатимизда tax free тизимини ривожлантириш заруратини таъкид этади. Шу ўринда Европа Иттифоқига аъзо бўлган мамлакатларда tax free тизими кенг ривожланганлигини қайд этган ҳолда, нафақат ҳар бир мамлакат ўзининг ҳудудидаги харидлар учун, балки бутун Европа Иттифоқига аъзо бўлган мамлакатлардаги харидлар учун tax free тизими самарали қўлланилмоқда. Шу билан бирга, tax free тизими татбиқ этиладиган товарлар учун тўланган ҚҚС суммасини тезкор қайтариш амалиёти жорий қилинган.

Хулоса

Хорижий тажриба асосида Ўзбекистонда tax free тизимини ривожлантиришда қуйидагиларга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

- жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида ўз ўрнига эга бўлган tax free операторлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш ва мазкур тизимни ривожлантиришда улар тажрибаларидан фойдаланиш;

- tax free тизими татбиқ этиладиган товарлар учун тўланган ҚҚС суммасини қайтариш муддатини ўзгартириш орқали чет давлат фуқароларининг манфаатдорлигини ошириш. Бунда чет эл фуқаросига Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан чиқиб кетиш пайтида, унинг ҳоҳишига кўра нақд ёки бошқа шаклда қайтарилишини таъминлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ПФ-60-сон фармони, <https://lex.uz/docs/5841063>

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 8

ноябрдаги “Чет давлат фуқаролари томонидан Ўзбекистон республикаси ҳудудидан чиқиб кетишда аввал харид қилинган товарлар учун қўшилган қиймат солиғини қайтариш тизимини жорий этиш тўғрисида” 653-сон қарори, <https://lex.uz/docs/6278382>

3. Голубцова Е.В., Голощапова А.С, Оганова А.С. Развитие системы Tax Free в России на основе зарубежного опыта. International journal of Professional Science №11-2019

4. Паулов П.А., Краскина Е.Ю. Сравнительная характеристика системы tax free в российской федерации и в зарубежных странах. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 2-1 (53), 2021

5. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳузуридаги Божхона қўмитаси маълумотлари.

ТИББИЙ СУҒУРТАГА АСОСЛАНГАН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ БОСҚИЧЛИ МОДЕЛИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ

Умурзакова Мўътабархон Нодир кизи

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

молия ва кредит кафедраси доценти

Ўзбекистон миллий университети

E-mail: motabar.umurzaqova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-2279-9629

Аннотация. Мақолада тиббий суғуртага асосланган соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш моделини жорий этиш масалалари, шунингдек унинг афзаллик ва камчиликлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: тиббий суғурта, аҳоли саломатлиги, соғлиқни сақлаш, соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш, тиббий ёрдам, пуллик тиббий хизмат.

ВНЕДРЕНИЕ МНОГОУРОВНЕВОЙ МОДЕЛИ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ НА ОСНОВЕ МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ

Умурзакова Муътабархон Нодир кизы

*доктор экономических наук
по философским наукам (PhD)*

доцент кафедры финансы и кредит

Национальный университет Узбекистана

E-mail: motabar.umurzaqova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-2279-9629

Аннотация. В статье исследуются вопросы внедрения модели финансирования системы здравоохранения на основе медицинского страхования, подвергается анализу ее преимущества и недостатки.

Ключевые слова: медицинское страхование, здоровье населения, здравоохранение, финансирование здравоохранения, медицинская помощь, платная медицинская помощь.

IMPLEMENTATION OF A MULTI-LEVEL MODEL OF FINANCING THE HEALTH CARE SYSTEM BASED ON HEALTH INSURANCE

Umurzakova Mutabarkhon Nodir kizi

*Doctor of Economics
in Philosophy (PhD)*

*Associate Professor of the Department
of Finance and Credit*

National University of Uzbekistan

E-mail: mutabar.umurzaqova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-2279-9629

Abstract. The article examines the issues of implementation of the model of financing the health care system based on medical insurance, and analyzes its advantages and disadvantages.

Keywords: health insurance, public health, healthcare, healthcare financing, medical care, paid medical care.

Кириш

Бутун дунёда 2030 йилгача Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Глобал кун тартибидаги Барқарор ривожланиш мақсадларини изчил амалга ошириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда ҳам 2030 йилгача Барқарор ривожланишнинг ўн олтита миллий мақсади қабул қилинган.

Шулардан бири – саломатлик. Барча давлатлар соғлиқни сақлаш тизимини молиялашнинг янги моделини жорий этиш муҳим масала ҳисобланади. Бу борада кейинги йилларда тиббий суғуртани жорий этиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш ва суғурта хизматлар бозорини шакллантиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари С.С.Кенжаев, Н.Х.Жумаев, Д.А.Рахмонов, О.Р.Райимбердиева, Ў.Д.Ражабов, Х.М.Шеннаев, З.Х.Базаровларнинг илмий асарларида [1] тадқиқ этилган.

С.С.Кенжаев давлат тиббий суғуртанинг ривожланиш суръатлари, ихтиёрий тиббий суғуртанинг шаклланишини таҳлилини амалга оширган.

Н.Х.Жумаев, Д.А.Рахмонов, ижтимоий соҳани молиялаштиришда ижтимоий суғуртага алоҳида эътибор қаратадилар. Жумладан, ижтимоий

химоя чоралари иқтисодиётнинг эҳтиёжларига мувофиқ ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришни яхшилаш имконини берадиган энг мақбул воситага айланди, деган хулосага келадилар.

Таҳлил ва натижалар

Мажбурий тиббий суғурта тизимини жорий этишни тегишли молиявий имкониятлари ва тиббиёт муассасалари тармоғига эга мамлакатнинг шаҳар ва туманларида бошлаш мақсадга мувофиқдир. Бу жараён мамлакат иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларини ва суғуртачиларнинг молиявий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Соғлиқни сақлаш соҳасини молиялашни суғурта тамойиллари орқали ислоҳ қилиш тизимни тартибга солиш, шаффофлаштириш, иқтисодий рағбатлантириш имконини беради.

Тиббий суғурта тизимини жорий этишдан кутилаётган асосий натижалар 1- чизмада келтирилган.

1- чизма.

Тиббий суғурта тизимини жорий этишдан кутилаётган натижалар*

* Муаллиф томонидан тузилган.

Шуни таъкидлаш керакки, жамиятда амалга оширилаётган ҳар қандай ўзгаришларнинг ижобий ва салбий томонлари ҳам бор. Бу ҳолат мажбурий тиббий суғуртага ҳам тааллуқли (1-жадвал).

1-жадвал.

**Мажбурий тиббий суғуртанинг афзалликлари
ва камчиликлари ***

МТС нинг афзалликлари	МТС нинг камчиликлари
мақсадли; молиявий ресурсларнинг бюджет маблағларидан мустақиллиги ва ҳимояланганлиги; чегирмалар ҳажми кўрсатилаётган тиббий хизматлар ҳажмига бевосита таъсир кўрсатмайди; асосий ҳуқуқларни мажбурий тиббий суғурта маблағларидан фойдаланган ҳолда маҳаллий ҳокимият органларига бериш орқали даволаш-профилактика фаолиятини бошқаришни марказсизлаштириш; тиббиёт муассасалари ходимларининг меҳнат натижалари учун ижтимоий-иқтисодий жавобгарлигини кучайтириш; бюджетдан ташқари маблағларни фаол жалб этиш ҳисобига молиявий имкониятларни кенгайтириш; иш вақтидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш; ўз вақтида ва профессионал тиббий ёрдам кўрсатиш; ижтимоий адолатли соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этиш муаммоларини ҳал қилишда давлат имкониятларининг мавжудлиги; мамлакатда тиббий ёрдам учун умумий тўлов тамойили; беморларга МТС тизимида шифокор ва тиббиёт муассасасини танлаш ҳуқуқини бериш.	иқтисодий базанинг етарли эмаслиги; ишчи кучи харажатларининг ошиб кетиши; иқтисодий ривожланиш суръатларига боғлиқлиги; тегишли тартибга солувчи органларни яратиш зарурати; давлат иқтисодиётининг рақобатбардошлигининг пасайиши; меҳнатга ҳақ тўлиш фондида молиявий босимнинг кучайиши; тўловчиларнинг чегирмалардан бўйин товлаши; иш ҳақи тўловининг яширин схемаларининг тарқалиши; Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бепул тиббий ёрдамга оид нормаларини бузиш.

* Муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, мажбурий тиббий суғуртани жорий этишнинг асосий афзаллиги иқтисодиётни молиялаштиришнинг қўшимча манбаларини жалб қилиш орқали давлатнинг барча аҳолисига тиббий ёрдам олишнинг қулайлигидир.

Бундан ташқари, тиббий суғурта асосида соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштиришнинг кўп босқичли моделини жорий этишдан қуйидаги ижтимоий-иқтисодий манфаатларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир (2 - жадвал).

2-жадвал.

**Тиббий суғуртага асосланган соғлиқни сақлашни
молиялаштиришнинг босқичли моделини жорий этишдан олинган
ижтимоий-иқтисодий манфаатлар ***

Тиббий суғурта иштирокчилари	Тиббий суғуртани жорий этишдан фойда
Давлат учун	соғлиқни сақлашга давлат бюджети маблағлари харажатларини кўшимча бюджетдан ташқари молиялаш манбалари ҳисобидан қисқартириш; иқтисодиётга узоқ муддатли инвестицияларнинг кўшимча манбаи; тўғридан-тўғри ва билвосита кўшимча иш ўринларини яратиш; иқтисодий ривожланиш даражасини ошириш; тиббий инфратузилма сифатини яхшилаш натижасида ижтимоий кескинликни пасайтириш.
Корхоналар учун	ходимларни рағбатлантириш; меҳнат самарадорлигини ошириш; ишчилар касалланишини камайтириш билан боғлиқ молиявий харажатларни оптималлаштириш ва натижада меҳнат унумдорлиги ва фойданинг ўсиши.
Суғурталанганлар учун	тиббий инфратузилма сифатини ошириш; тиббий хизматлар сифатини ва улардан фойдаланиш имкониятини ошириш; турмуш даражасини ошириш; ўлим ва касалланишни камайтириш; зарур дори воситаларини олиш; туғилишда умр кўриш давомийлигини ошириш.
Суғурта саноати учун	муҳим кўшимча мукофот даромадлари ва янги мижозларга эга бўлиш; МТС ва ИТС интеграцияси орқали тиббий хизматлар кўрсатиш инфратузилмаси ва тизимида синергетик самарадорликка эришиш; тиббиёт муассасаларининг тиббий хизматлар кўрсатиш харажатларини назорат қилиш имконини берувчи қонунчилик базаси туфайли янада барқарор иқтисодий кўрсаткичлар; саноатни ривожлантиришни рағбатлантириш янги маҳсулотларнинг пайдо бўлишига, инфратузилманинг яхшиланишига, хизмат кўрсатиш сифати ва янги иш ўринлари яратилишига олиб келади; молиявий ресурсларни янада самарали қайта тақсимлаш.
Тиббиёт муассасалари учун	тиббий ва иқтисодий стандартлар асосида сифатли хизмат кўрсатиш; кўшимча маблағларни жалб қилиш; иш жараёнларини оптималлаштириш ва ходимларнинг ишини яхшилаш; тиббий асбоб-ускуналарни янгилаш; тиббиёт муассасалари ходимларининг иш ҳақини ошириш.

* Муаллиф томонидан тузилган.

Тиббий суғуртани самарали ривожлантириш механизмнинг ажралмас элементи унинг мониторинги, яъни молиявий ахборотдан фойдаланиш ва уни амалга оширишнинг расмий жиҳати асосида уларни баҳолаш, назорат қилиш

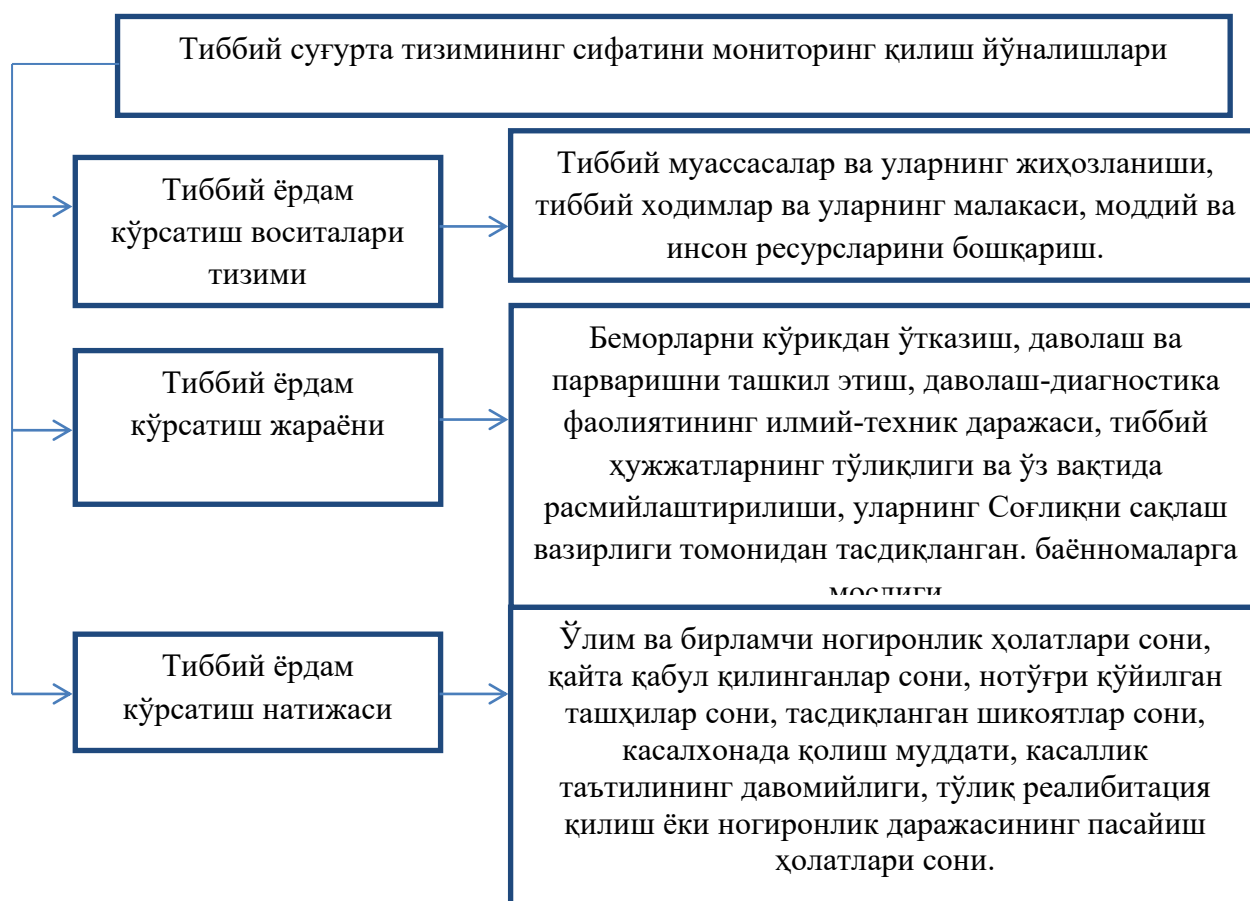
ёки тахлил қилиш мақсадида объектлар, ҳодисалар, жараёнлар ҳолатини махсус ташкил этилган ҳолда тизимли кузатиш [2].

Тиббий суғурта тизимини мониторинг қилишдан кўзланган мақсад тиббий суғуртанинг молиявий салоҳиятини бошқариш самарадорлигига энг кучли таъсир кўрсатадиган муаммоларни аниқлаш, ихтиёрий тиббий суғурта билан параллел равишда мажбурий тиббий суғуртани жорий этишдан кўзланган мақсад эса аҳоли саломатлигини яхшилаш, барча фуқароларнинг тегишли сифатли тиббий хизматлардан тенг ва адолатли фойдаланишини таъминлашдан иборат.

Тиббий суғурта тизимининг сифатини учта йўналиш бўйича мониторинг қилиш мақсадга мувофиқдир (2-чизма)

2-чизма.

Тиббий суғурта сифатини мониторинг қилиш йўналишлари*

* Муаллиф томонидан тузилган.

Хулоса

Шундай қилиб, тиббий суғуртани самарали ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш учун қуйидагилар зарур:

тиббий суғурта тизимидаги технологик жараёнларни стандартлаштириш, автоматлаштириш ва марказлаштириш, фуқароларга хизмат кўрсатиш сифати ва самарадорлигини ошириш;

тиббий суғурта тизимининг фаолият кўрсатиш ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичларни, шунингдек уни ривожлантириш тахминларини нашр этиш стандартларини жорий этиш;

аҳоли, иш берувчилар, касаба уюшмалари ва юридик шахслар ўртасида, шу жумладан, мажбурий тиббий суғурта фаолиятининг афзалликлари ва рисклари тўғрисида самарали ахборот-тушунтириш ишларини олиб бориш орқали фуқароларнинг тиббий суғурта тизимидаги ислохотлардан хабардорлик даражасини ошириш;

бадал ва маблағлар тушумининг ҳар кунги мониторингини, кўрсатилаётган тиббий хизматларнинг ҳар ойлик мониторингини, ваколатли органларга маблағлардан фойдаланиш бўйича намунавий ҳисоботларни тақдим этиш, аҳоли учун йиллик ҳисоботни эълон қилиш орқали молиявий ресурслар йиғилиши ҳамда уларнинг тақсимланиши шаффофлигини таъминлаш;

Ўзбекистон Республикасида тиббий суғуртани ривожлантириш стратегияси учун стратегик ҳужжатлар, қисқа муддатли ривожланиш режаси, йиллик режа кабиларни ишлаб чиқиш.

Мажбурий тиббий суғуртани жорий этиш ва ихтиёрий тиббий суғуртани шакллантириш орқали тиббий суғуртани ривожлантириш бўйича ишлаб чиқилган услубий ва амалий тавсияларни ҳаётга татбиқ этиш соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаш самарадорлигини оширади ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий вазифаси - аҳолининг соғлиқни сақлаш билан боғлиқ манфаатларини самарали ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаш ҳамда бу борадаги муаммоларни ҳал этишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кенжаев С.С. Мажбурий тиббий суғуртани жорий этиш билан боғлиқ мураккабликлар//Иқтисодиёт ва таълим. – 2024. – 2-сон. Жумаев Н.Х. Соғлиқни сақлаш муассасаларини молиялаштиришнинг натижа мезонларини шакллантириш//Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. Илмий электрон журнал. – 2019 –3-сон. – 42 б. Рамонов Д.А. Ўзбекистонда ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Иқт. фан. доктори (DSc) ... дисс. автореферати. – Т.: Академия ноширлик маркази, 2018. – 71 б. Райимбердиева О.Р. Соғлиқни сақлаш муассасаларини молиявий таъминлашни ташкил қилиш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори

(PhD) ... дис. автореферати. – Т., 2001. – 21 б. Ражабов Ў.Д. Ижтимоий хизматлар соҳасида хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг назарий Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дис. автореферати. – Т., 2008. – 26 б. Шеннаев Х.М. Суғурта агентлари учун қўлланма. –Т.: Молия-иқтисод, 2011. –65 б. Базаров З.Х. Ўзбекистонда тиббий суғурталаш амалиётини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дис. автореферати. – Т.: 2021. – 26.

2. ВОЗ. Наличные расходы в процентах от текущих расходов на здравоохранение (CHE) (%). –

<https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/out-of-pocket-expenditure-as-percentage-of-current-health-expenditure>

3. <https://lex.uz/docs/5100699>

4. [https://www.norma.uz/uz/nhh_loyihalari/aholi_salomatligi -
2030_milliy_strategiyasining_ustuvor_vazifalari](https://www.norma.uz/uz/nhh_loyihalari/aholi_salomatligi_-_2030_milliy_strategiyasining_ustuvor_vazifalari)

5. [https://api.mf.uz/media/filestore/Бюджетнома_2024-
2026_compressed.pdf](https://api.mf.uz/media/filestore/Бюджетнома_2024-2026_compressed.pdf)

6. Давлат тиббий суғурта жамғармаси расмий сайти-
<https://dtsj.uz/yangiliklar/>

СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТИШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Адилова Гулнур Джурабаевна

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
суғурта ва пенсия иши
кафедраси доценти*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail. adilova_gulnur@tfi.uz

ORCID: 0009-0001-8526-5889

Аннотация. Мақолада суғурта хизматлари бозорини ривожлантиришда суғурта компаниялари томонидан инновацион суғурта маҳсулотларини ишлаб чиқиш, суғурталанувчиларга замонавий ахборот технологияларни қўллаган ҳолда Е-полисни сотишни ташкил этиш масалалари тадқиқ этилган ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: суғурта бозори, суғурта маҳсулоти, Е-полис, суғурта брокери, суғурта агенти, асисстанс, аджастер, сюрвейер, ихтиёрий суғурта, суғурта мукофоти, суғурта қопламаси, суғурта хизмати.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОКАЗАНИИ СТРАХОВЫХ УСЛУГ

Адилова Гульнур Джурабаевна

доктор философии (RhD)

по экономическим наукам

доцент кафедры страхового дела

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail. adilova_gulnur@tfi.uz

ORCID: [0009-0001-8526-5889](https://orcid.org/0009-0001-8526-5889)

Аннотация. В статье исследуются вопросы развития рынка страховых услуг, даются предложения по разработке страховыми компаниями инновационных страховых продуктов, методов организации продажи Е-полисов страхователям с использованием современных информационных технологий.

Ключевые слова: страховой рынок, страховой продукт, электронный полис, страховой брокер, страховой агент, помощь, аджастер, сюрвейер, добровольное страхование, страховая премия, страховое покрытие, страховая услуга.

USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN PROVIDING INSURANCE SERVICES

Adilova Gulnur Djurabaevna

*Doctor of Philosophy (RhD)
in Economic Sciences
Associate Professor of the
Department of Insurance work
Tashkent State
the University of Economics
E-mail. adilova_gulnur@tfi.uz
ORCID: 0009-0001-8526-5889*

Abstract. The article examines the development of the insurance services market, provides proposals for the development of innovative insurance products by insurance companies, methods for organizing the sale of E-policies to policyholders using modern information technologies.

Keywords: insurance market, insurance product, E-policy, insurance broker, insurance agent, assistance, adjuster, surveyor, voluntary insurance, insurance premium, insurance coverage, insurance service.

Кириш

Ўзбекистонда суғурта бозорини янада ривожлантириш, замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш орқали суғурта хизматларининг оммабоплигини ва сифатини ошириш, шунингдек, соҳани тартибга солиш суғурта компанияларининг муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Ҳар бир суғурта компанияси ўзи таклиф этаётган хизматлар турлари ичида жуда кўп маҳсулотлар шаҳобчаларига эга бўлади. Суғурта эҳтиёжларининг барча турларини қондириш учун уларнинг миқдори ҳам анча бўлишини талаб этилади. Уларнинг ҳар бири муайян бозорга ёки унинг йирик сегментига йўналтирилган асосий маркетинг бирлиги ҳисобланади. Ҳар бир жамланма ўз дизайнига эга бўлиб, савдо маркаси ва суғурталовчининг номи билан жавоб беради. Эҳтимолдаги мижоз истеъмолчининг вакилига суғурта шартномаси тузиш масаласида мурожаат этган чоғида, унга мавжуд комплекс суғурта маҳсулотлари доирасида танлов имкониятини беради.

Ўзбекистонда суғурта бозорининг ривожланиши тобора кўп рақамли иқтисодийнинг суғурта технологияларига таъсир кўрсатувчи технологияларни жорий этишга боғлиқ, аммо унинг иқтисодий моҳиятини ўзгартирмайди. Рақамли технологиялардан суғурта фаолиятида фойдаланиш

натижасида:

- суғурта фаолиятининг самарадорлиги ва рентабеллигини ошади;
- ўзаро ва тижорат суғуртасининг бирлашиши ривожланади;
- суғурта муносабатларининг ижтимоийлашуви юз беради;
- янги суғурта хизматлари ва маҳсулотлари юзага келади;
- суғурта соҳасида меҳнат бозори ўзгаради (автоматлаштирилган бошқарув тизимлари ва баъзи суғурта агентлари, қуйи ва ўрта менежерларни роботлари билан алмаштириш).

Умуман олганда Ўзбекистон суғурта бозорини рақамлаштириш ҳозирда давр талабидир ва ушбу жараёни жадаллаштириш мамлакат суғурта бозорини глобал суғурта бозорида ўз ўрнини топишини кафолатлайди.

Адабиётлар шарҳи

Суғурта соҳасидаги етакчи немис мутахассислардан бири, профессор Д. Фарни [7] билдирган фикрлари суғуртани талқин этишга ягона ёндашувнинг йўқлигини акс эттирган. Олим ўзининг тадқиқотида “суғурта” тушунчасининг бир қатор таърифлари борлигини кўрсатган. Д. Фарнининг фикрича, суғурта ҳуқуқий нуқтаи назаридан суғурта полисини ва суғурта қоидаларини ўз ичига олади. Айни пайтда, назарий жиҳатдан суғурта маҳсулоти – бозорга истеъмолчининг эҳтиёжини қондириш учун таклиф этилиш мумкин бўлган товардир деб таърифлаган.

Бунда, агар суғурта хизматларини товар сифатида қарайдиган бўлсак, уни сотиш мумкин бўлиши учун, у истеъмолчининг эҳтиёжини қондириши лозим.

А. Зубецнинг фикрича, “суғурта маҳсулоти – суғурта шартномасини тузишда суғурталанувчига тақдим этиладиган асосий ва ёрдамчи хизматларнинг тўпламидир” [5]. Шундай қилиб, суғурта маҳсулоти – суғурта шартномаси доирасида суғурталанувчининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган маълум хизматлар тўпламидир. Бунда суғурта ва қайта суғурта соҳасидаги хизматлардан ташқари, бундай хизматларга муайян суғурта полиси доирасида кўрсатиладиган юридик ва ташкилий хизматлардир.

Шу жиҳатдан, “суғурта маҳсулоти” тушунчаси “суғурта хизмати” тушунчасидан кенгроқ бўлиб, хизматларнинг бошқа турларини ҳам ўз ичига олади.

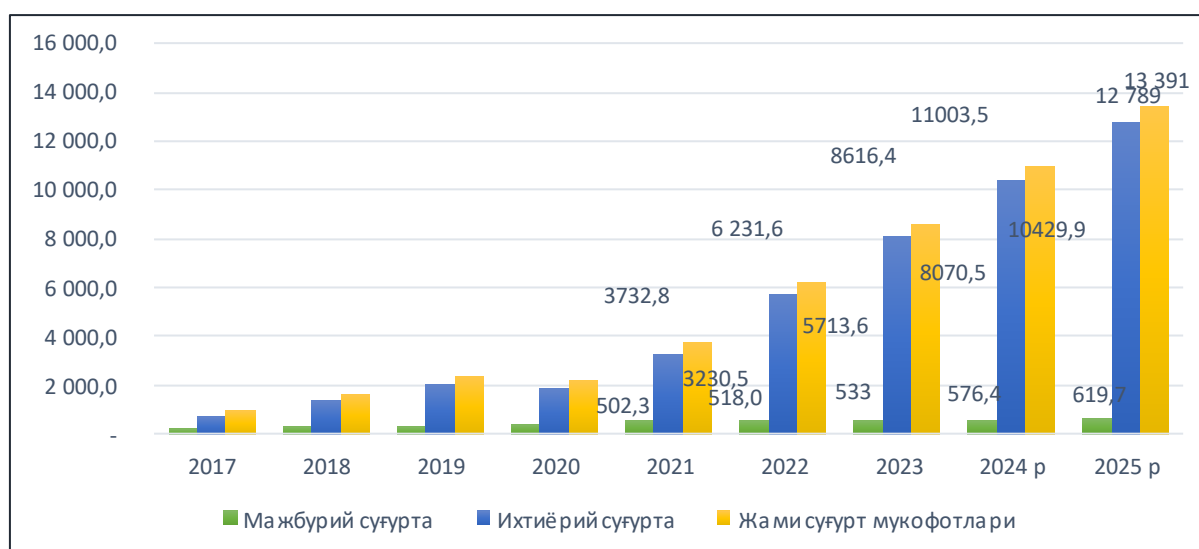
Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистоннинг ҳозирги замон иқтисодиётида суғурта тизими стратегик аҳамият касб этмоқда, бунинг боиси суғурта тизимининг давлат

сиёсати даражасига кўтарилганлиги, суғурта бозорининг давлат бошқаруви идоралари (органлари) томонидан мамлакатнинг бозор инфратузилмасининг ажралмас қисмларидан бири сифатида кўриб чиқиладиганлигидадир. Мамлакатимизда суғурта бозори ривожланишида суғурта хизматларининг рақобат бозорини янада такомиллаштирилиб тармоқларни ривожлантириш янги иш ўринларини яратишга хизмат қилади, суғурта фаолиятини ривожлантиришни усуларидан бири суғуртанинг мажбурий тартибда киритилиши, бир томондан соҳанинг асосий муоммоларидан бири бўлган аҳоли суғурта маданиятининг кўтарилишига хизмат қилса иккинчи томондан етказилган зарарнинг суғурта механизми орқали кафолатли қопланиши тизимини яратди, натижада жабрланувчиларга тўланадиган суғурта қопламаларининг ҳажми кескин ортиди. Бу эса аҳолини ижтимоий ҳимоясининг янада мустахкамланишига хизмат қилади.

1-диаграмма.

**Суғурта мукофотининг суғурта турлари бўйича ўзгариш динамикаси
(млрд сўмда)***

*Ўзбекистон Республикаси суғурта компаниялари маълумоти асосида муаллиф томонидан тузилган.

Диаграмма маълумотларидан кўриш мумкинки, 2018-2019 йиллар мобайнида мажбурий ва ихтиёрий суғурта хизматларида ўсиш кузатилган, аммо 2020 йилда ихтиёрий суғурта ва жами суғурта мукофотлари ҳажми пасайган. Бу Covid-19 таъсирида вужудга келган ҳамда нафақат суғурта, шу билан бирга иктисодиётнинг бошқа секторларида ҳам кузатилган. Шунингдек, ўтказилган тадқиқотларимиз натижасида 2023-2025 йиллар учун суғурта турлари ва суғурта мукофотлари бўйича прогноз кўрсаткичлар ишлаб чиқилган. Уларга кўра, 2025 йилда мажбурий суғурта 619,7 млрд

сўмни, ихтиёрий суғурта 10429,9 млрд сўмни ва жами суғурта мукофотлари 12789 млрд сўмни ташкил этиши прогноз қилинган.

1-жадвал.

**Суғурта тўловлари динамикаси
(млн сўмда)***

№	Суғурта компаниялар номи	Суғурта тўловлари		
		2022	2023	Ўзгариш, %
	Умумий	427 588	604 252	+41,3%
1.	"APEX INSURANCE" AJ	96 710	121 613	+25,7%
2.	"O'ZBEKINVEST" EISK AJ	33 923	46 233	+36,3%
3.	"KAPITAL SUG'URTA" AJ	38 286	40 743	+6,4%
4.	"KAFIL SUG'URTA" AJ	9 604	40 707	+323,9%
5.	"GROSS SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	31 189	40 562	+30,1%
6.	"MY-INSURANCE" AJ	36 337	35 908	-1,2%
7.	"KAFOLAT SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	22 209	33 159	+49,3%
8.	"O'ZAGROSUG'URTA" AJ	23 473	31 270	+33,2%
9.	"ASKO-VOSTOK" AJ QK	10 482	29 110	+177,7%
10.	"EUROASIA INSURANCE" AJ QK	18 910	27 802	+47,0%
11.	"IMKON SUG'URTA" AJ	7 394	19 511	+163,9%
12.	"SQB INSURANCE SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	9 970	16 526	+65,8%
13.	"TEMIRYO'L SUG'URTA" AJ	6 277	15 562	+147,9%
14.	"ALSKOM" AJ	14 964	14 995	+0,2%
15.	"ALFA INVEST SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	20 855	13 839	-33,6%
16.	"ASIA INSURANCE SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	9 247	13 303	+43,9%
17.	"GLOBAL INSURANCE GROUP" AJ	5 225	9 984	+91,1%
18.	"SHARQ-SUG'URTA" AJ	3 767	9 977	+164,8%
19.	"IMPEX-INSURANCE" AJ	1 550	9 814	+533,4%
20.	"INSON" AJ	2 311	5 908	+155,6%
21.	"ISHONCH SUG'URTA KOMPANIYASI" AJ	2 612	4 774	+82,8%
22.	"XALQ SUG'URTA" AJ	1 350	3 571	+164,6%
23.	"TRUST-INSURANCE" AJ	57	3 457	>+1000%
24.	"MOSAIC INSURANCE COMPANY" AJ QK	567	3 159	+456,8%
25.	"INGO-UZBEKISTON" AJ	4 788	3 091	-35,5%
26.	"SEMURG SUG'URTA" AJ QK	4 033	2 647	-34,4%
27.	"HAMKOR SUG'URTA" AJ	4 287	2 579	-39,8%
28.	"DD GENERAL INSURANCE" AJ	418	1 489	+255,9%
29.	"ARIA SUG'URTA TASHKILOTI" AJ	484	988	+104,1%
30.	"UNIPOLIS" AJ	35	648	>+1000%
31.	"UNIVERSAL SUG'URTA" AJ	1 251	606	-51,6%
32.	"PERFECT INSURANCE" AJ	1 265	441	-65,1%
33.	"OMAD SUG'URTA" AJ	744	275	-63,1%

*Ўзбекистон Республикаси суғурта компаниялари маълумоти асосида муаллиф томонидан тузилган.

Хулоса

Суғурта хизматларини кўрсатиш тизими – ривожланаётган соҳалардан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикасида келажакка эга бўлган улкан, амалда тўлиқ ўзлаштирилмаган бозор имкониятларига таянади. Ўзбекистон иқтисодиёти ислохотларининг бошланғич босқичида жамиятда суғурта юзасидан талаб кучли бўлмаса ҳам, бугунги кунда мамлакатимизда суғурта бозори иқтисодий муносабатларининг энг муҳим сегментига айланишининг белгилари пайдо бўлмоқда. Бутун жаҳонда суғурта хизматларини кўрсатиш тизими умуман бутун иқтисодиётнинг ҳолатини акс эттирувчи индикаторлардан бири сифатида ҳисобланади.

Янгича ёндашув билан илғор АКТ технологияларини қўллаш ишлари ҳам амалга оширилиб, суғурта маҳсулотларини яратишда инновацион маркетинг усулларида фойдаланган тарзда, аҳолининг фикр ва таклифларини инобатга олган ҳолда, суғурта шартномалари, полислари, тарқатма буклет ва реклама маҳсулотларини жозибадор кўринишда чоп эттириш ҳамда аҳолига хизмат кўрсатиш офисларини замонавий кўринишга келтириш ишлари жадал олиб борилмоқда.

Суғурта фаолиятини интернетлаштириш суғурта компанияларида қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

- суғурта хизматларини он-лайн равишда сотиш;
- интернет орқали суғурта даъволарини ҳал этиш;
- интернет орқали полис эгалари тўғрисида маълумот тўплаш.

Бундай имкониятлар ҳар икка томон учун жуда қулай ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 23 ноябрдаги ЎРҚ-730-сонли қонуни.
2. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли фармони.
4. Абдурахмонов И., Абдураимова М., Абдуллаева Н. Суғурта назарияси ва амалиёти: дарслик. –Т.: Иқтисод-молия, 2019. – 420 б.
5. А. Н. Зубец. Системные исследования страхового регулирования. М.: Изд. дом «Страховое ревю», 1997. – 140 с.

6. Шеннаев Х.М., Очилов И.К., Широнов С.Е., Кенжаев И.Ф. Суғурта иши: ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2014. – 247 б.
7. Farny Dieter: Versicherungsbetriebslehre. - Karlsruhe : VVW, 1995.
8. Van Winssen, K. P. M., van Kleef, R. C., & van de Ven, W. P. M. M. (2016). The demand for health insurance and behavioural economics. The European Journal of Health Economics, 17(6), 653-657. doi:10.1007/s10198- 016-0776-3.
9. Müller H. Der Versicherungsverein auf Gegenseitigkeit: Chancen und Risiken aus der Sicht eines Versicherungsaufsehers / H. Müller. Karlsruhe: Verl. Versicherungswirtschaft, 2000.
10. Cockrell H.A.L., Green Edwin, The British Insurance Business. - London: Heinemann Educational Books, 2016.
11. <https://www.thebalancesmb.com/insurance-company-ratings>, A.M.Best, Moody S, Standart&Poors, Insurance Company Ratings.
13. <https://www.mf.uz>
14. <http://www.insur-info.ru>

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СУҒУРТА АУДИТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Абдураимова Мафтунахон Ахматовна

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

аудит кафедраси доценти

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6325-1400

Аннотация. Мақолада суғурта ташкилотларида аудиторлик текширувларини ташкил қилиш жараёни, аудитнинг муҳим вазифалари, аудиторлик текширувини ташкил қилиш босқичлари, аудитнинг қўлланилиш масалалари таҳлил қилиниб, илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: суғурта аудити, суғурта фонди, риск, инновацион суғурта, инвестиция, рақамлаштириш, суғурта тўлови, қайта суғурта, тўлов баланси, суғурта захираси.

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ СТРАХОВОГО АУДИТА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Абдураимова Мафтунахон Ахматовна

доктор философии (RhD)

по экономическим наукам

доцент кафедры аудита

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6325-1400

Аннотация. В статье исследуются процесс организации аудиторских проверок в страховых организациях, важные задачи проверки, этапы организации проверки, виды проверки, предложенк научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: страховой аудит, страховой фонд, риск, инновационное страхование, инвестиции, цифровизация, страховые выплаты, перестрахование, платежный баланс, страховой резерв.

ISSUES OF ORGANIZING THE INSURANCE AUDIT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abduraimova Maftunakhan Akhmatovna

Doctor of Philosophy (RhD)

in Economic Sciences

*Associate Professor
of the Department of Audit
Tashkent State the University of Economics
E-mail: maftunakhon.abduraimova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6325-1400*

Abstract. This article examines the process of organizing audit checks in insurance organizations, important audit tasks, stages of organizing an audit, types of audits in insurance organizations, and also develops scientific and practical recommendations.

Keywords: insurance audit, insurance fund, risk, innovative insurance, investments, digitalization, insurance payments, reinsurance, balance of payments, insurance reserve.

Кириш

Мамлакат иқтисодиётини ислоҳ қилишда суғурта ташкилотлари фаолияти молиявий инфратузилманинг асосий элементи сифатида муҳим ўрин тутди. Унинг олдида барқарорликни таъминлаш ҳамда мамлакат инвестицион муҳитини ривожлантириш каби долзарб вазифалар қўйилади.

Суғурта ташкилотларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, фаолияти давомида суғурталанувчилардан суғурта тўловларини йиғиб, суғурта ҳодисалари юз берганда уларга кафолатланган суғурта бадалларини тўлаш орқали ўз зиммаларига олган суғурта мажбуриятларини бажаришга, истикболдаги суғурта тўловларини амалга ошириш учун зарур бўлган суғурта резервларини шакллантиришга қаратилади. Суғурта ташкилотлари миқдорлардан тўпланган маблағларини инвестиция қилиш орқали улар олдидаги юқори риск мажбуриятларини бажарадилар. Суғурта ташкилотларида юзага келадиган операцияларнинг турли хил бўлиши, кўп сонли захиралар ташкил қилинишининг талаб этилиши, суғурта ташкилотларида ўзига хос бухгалтерия ҳисобини юритилиши ҳолис, шаффоф суғурта аудитини ўтказишни тақозо этади. Чунончи, мустақил аудитнинг асосий эътибори суғурта ташкилотининг молиявий барқарорлигини таъминлаш масалаларини кўриб чиқишга, унинг молиявий ва хўжалик фаолиятининг амалдаги қонунчиликка мос келишига, шунингдек фаолиятнинг натижаларини тўғри расмийлаштириб борилишига қаратилади.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз суғурта ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва юритишда, уларнинг ҳисоботларини тайёрлаш ва аудиторлик текширувларидан ўтказишда ҳал қилиниши лозим бўлган анчагина муаммолар мавжуд. Бу масалаларнинг ечимини топиш ҳам, ўз навбатида, суғурта фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг услубий асосларини бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда такомиллаштириш зарур эканлигидан далолат беради.

Таъкидлаш лозимки, мамлакат иқтисодиётининг барча тармоқлари бир-

бирига занжирсимон ва узвийликда боғланган. Иқтисодийни ривожлантириш учун фақат бир тармоқ ёки соҳага эътибор берилиб, қолган соҳаларга эътибор қилинмаса, бунда ривожланиш ва ўсиш бўлмайди. Демак, суғурта фаолиятини ривожлантириш ва жаҳон бозорига интеграция қилиш учун, аввало, бу соҳага ҳамоҳанг тарзда унинг бухгалтерия ҳисоби ва суғурта аудитини ҳам ривожлантириш керак. Суғурта аудити, аввало, қуйидагиларда яъни:

- тадбиркорлик субъекти фаолиятининг барқарор ривожланиши учун эҳтимол тутилган турли ҳодисалар оқибатида етадиган зарарлардан ҳимоялаш йўналишларини кўриб чиқишда;

- аҳолининг ижтимоий эҳтиёжларини бозор иқтисодиёти тамойиллари асосида қондириш ва ижтимоий ҳолатни яхшилаш жараёнларини текширишда;

- ҳар бир субъектнинг турли рискка эга бўлган фаолиятини амалга оширишда уларни суғуртавий ҳимоялаш базасини шаклланганлигини ўрганишда;

- суғуртага жалб қилинган ортиқча маблағларни инвестицион маблағларга айлантириш ва иқтисодиётга киритиш орқали уни ривожлантириш ва бошқа ҳолатларда ўз аҳамиятини кўрсатади.

Бундан ташқари, ривожланган мамлакатлар тажрибасидан ҳам кўришимиз мумкинки, суғурта аудити иқтисодиётнинг жадал ривожланишини таъминлайдиган суғурталаш ва қайта суғурталаш муносабатларини ҳам ўрганади.

Суғурта аудити бозор муносабатлари тизимининг энг муҳим унсурларидан биридир. У иқтисодиётда махсус вазифаларни бажаришга алоқадор бўлган молиявий муносабатларга дахлдордир. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Пул маблағларининг махсус суғурта фондини шакллантириш.
2. Хўжалик субъектларнинг узлуксиз молиявий фаолиятини таъминлаш ва фуқароларнинг шахсий моддий таъминотини яхшилаш.
3. Суғурта ҳолатларидан огоҳлантириш ва кўриладиган зарарни имкон қадар камайтириш.

Суғурта моҳиятини талқин қилишдаги марказий бўғин кўрилган зарарни манфаатдор қатнашчилар ўртасида тақсимловчи ёпиқ таркибланишдан иборатдир. Бундай таркибланиш, албатта, суғурта ҳолати юз бериши мумкинлигини ҳисобга олади, яъни суғурта учун муносабатлар муқаррарлиги ҳам ҳосдир.

Иқтисодий категория сифатида суғурта пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириш ва улардан турли фавқулодда ҳодисалар туфайли кўриладиган зарарни қоплаш, шунингдек, фуқароларга улар ҳаётида юз берувчи турли воқеалар муносабати билан моддий кўринишда фойдаланишнинг шакл ва усуллари ўзида мужассам этувчи иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборатдир.

Суғурта аудитининг иқтисодий категория сифатида ўзига хос белгилари қуйидагилардан иборатдир:

- суғурта аудити қайта тақсимловчи молиявий муносабатларнинг мавжудлигини кўриб чиқади;
- суғурта ва аудит рискининг мавжудлигини баҳолайди;
- суғурталовчилар ва суғурталанувчилардан иборат суғурта ҳамжамиятининг шаклланишини баҳолайди;
- кўрилган зарар учун барча суғурта ташкилотларининг бирдек масъуллигини баҳолайди;
- суғурта тўловларининг қайтувчанлигини баҳолайди;
- суғурта фаолиятининг ўзини-ўзи маблағ билан қоплашига баҳо беради.

Суғурта аудитининг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- рискларни тақсимлаш, ўтказиш ва бирлаштириш;
- рискларни бошқариш соҳасидаги бошқа хизматлар;
- фондларни жалб қилиш ва уларни молиявий таъминлаш;
- тўлов балансини текшириш.

Умуман олганда, суғурта аудити мамлакатда бозор муносабатлари шароитида шаклланаётган суғурта бозорини янада ривожлантириш, уни жаҳон талабларига яқинлаштириш, суғурталанувчилар талабларини тўлароқ қондириш ва уларни суғурта муносабатларига ишончини янада ошириш, суғурталовчиларнинг потенциални мустаҳкамлаш йўналишларини қонуний жиҳатдан белгилаш мақсадини яққол ифодалайди.

Адабиётлар шарҳи

Суғурта ташкилотлари аудитини ўтказишда барча хўжалик субъектлар фаолиятида учрайдиган операцияларни текшириш билан бир қаторда, уларнинг фаолиятини фақатгина ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган операциялар ҳам текширилади.

Суғурта ташкилотлари аудитининг ўзига хос хусусиятлари суғурта операцияларининг хусусиятлари билан белгиланади ва бунинг оқибатида суғурта фаолиятига доир қонунчилик мавжудлиги, бухгалтерия ҳисобини олиб боришда, ҳисобот тузишда, молиявий натижаларни аниқлашда ва солиқ солишдаги фарқлар ҳам суғурта фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланган.

Суғурта ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш хусусиятлари, молиявий-хўжалик фаолияти юзасидан счётларда қўлланилишини ҳам алоҳида ҳисобга олиш керак. Умуман олганда, суғурта ташкилотларида суғурта аудитини ташкил қилиш жараёни, аввало, ташкилотнинг молиявий барқарорлигини таъминлашга ёрдам беради ва аудиторлик текширувларини аҳамиятини кўрсатади. Ташкилотларда аудиторлик текширувини ташкил қилиш борасида кўпгина олимларимиз ўзларининг қарашларини бериб ўтишган.

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунда аудиторлик текшируви қуйидагича тавсифланади: Хўжалик юритувчи субъект молиявий

хисоботининг ва у билан боғлиқ молиявий ахборотининг аудиторлик текшируви текшириладиган молиявий ҳисоботнинг ҳамда у билан боғлиқ молиявий ахборотнинг ишончилигини ва бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқлигини аниқлаш мақсадида аудиторлик ташкилоти томонидан ўтказилади. Аудиторлик текширувини давлат сирларидан ва қонун билан қўриқланадиган бошқа сирдан фойдаланган ҳолда ўтказиш фақат уларни ҳимоя қилиш чоралари қўрилганидан кейин қонунчиликка мувофиқ амалга оширилади” [2].

Испаниялик иқтисодчи олимларнинг фикрича, “Аудиторлик хулосалари аудиторлик текширувлари натижаларини ифода этувчи асосий расмий ҳужжат бўлиб, у иқтисодий қарорлар қабул қилишда муҳим роль ўйнайди” [4].

Россиялик олим А.В. Трофимовнинг қайд қилишича, “Аудиторлик текшируви нафақат ҳужжатлар билан ишлаш, балки аудитордан талаб қилинадиган ҳужжатларнинг моҳиятини тушуниш ҳамдир. Бунда аудитор қўйидаги ҳужжатларидан фойдаланиши лозим: стандартлар, сифат бўйича қўлланмалар, процедуралар, жараёнга тегишли ҳужжатлар ва кўрсатмалар, компаниянинг етакчи (масъул) ходимлари рўйхати, шартномалар ва шунга ўхшаш ҳужжатлар. Бу шунингдек, аудит жараёнини режалаштиришда муҳим аҳамият касб этади” [6].

И.Б. Романованинг таъкидлашича, “Аудиторлик текшируви оқилона ишончни таъминлаш учун мўлжалланган, молиявий ҳисоботда муҳим бузилишлар мавжуд эмаслигини аниқлаш жараёнидир ва у икки турга бўлинади: 1) аудит-назорат-бунда ташкилот инвестиция қилинган капиталдан юқори даромад олиш даражасини баҳолаш бўйича ташкилотнинг имкониятларини кўриб чиқади; 2) аудит-консалтинг – мавжуд капиталдан фойдаланган ҳолда ташкилот қанчалик самарали ишлашини текширади” [7].

Т. Ю. Новикованинг фикрига қараганда, “Суғурта ташкилотларида суғурта аудитини ташкил қилиш – суғурталовчилар иқтисодиётининг кўплаб тармоқлари юридик шахсларининг фаолиятига хос бўлган умумий масалаларни ҳам, фақат суғурта ташкилотларига хос бўлган ўзига хос операцияларни ҳам текширадилар. Умумий масалаларга асосий воситалар, товар–моддий бойликлар ва номоддий активлар билан боғлиқ операцияларни текшириш, меҳнат қонунчилигига риоя қилиш ва иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар, ҳисоб-китоб, тўлов ва касса операциялари, қарздорлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар ва бошқалар киради. Аудиторлар томонидан ушбу операциялар ва ҳисоб-китобларни назорат қилиш фаолиятнинг бошқа соҳаларидаги ўхшаш текширувлардан сезиларли даражада фарқ қилмайди, чунки иккала ҳолатда ҳам суғурта ташкилотлари ўз ишларида бир хил меъёрий ҳужжатларга амал қилишади. Суғурталовчилар аудитининг ўзига хос хусусиятлари махсус суғурта қонунчилигининг мавжудлиги, бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботларни тайёрлаш, молиявий натижаларни аниқлаш ва солиққа тортишдаги фарқлар билан белгиланади”

[9].

Т.А. Тюленеванинг таъкидлашича, “Аудиторлик текшируви – бу иқтисодий объектнинг фаолияти ва ҳолати, шунингдек ушбу ҳолат ва фаолият тўғрисидаги маълумотларга оид фактларни тўплаш ва баҳолашдан иборат бўлган ҳамда ваколатли мустақил шахс томонидан амалга ошириладиган фаолият тури бўлиб, корхонанинг молиявий ҳисоботи тўғрисида фикр билдириш тушунилади” [10].

Т.А. Мирошниченконинг фикрича, “Аудиторлик текшируви ҳисоботнинг ишончлилиги тўғрисида фикр билдириш учун аудит қилинаётган ташкилотнинг бухгалтерия (молиявий) ҳисоботларини мустақил текширишдир” [11].

З.М. Сакенова, Н.А. Сакеновнинг таъкидлашича, “Аудиторлик текшируви – бу корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини мустақил экспертизадан ўтказиш ва таҳлил қилиш, ички назорат ҳолатини баҳолаш, ҳужжатларнинг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, кўрсатмалар, қоидаларга мувофиқлигини текшириш, шунингдек мижозларни қизиқтирган масалалар бўйича маслаҳат ва бошқа хизматларни кўрсатиш жараёнидир” [12].

О. И. Харламованинг фикрича, “Аудиторлик текшируви ташкилотнинг молиявий ҳисоботларини сегментларга ажратиш орқали тўғри ва оқилона баҳо бериш ҳамда молиявий ҳисоботларнинг ишончлилиги тўғрисида маълумот беришдир” [13].

Профессор И.Н. Кўзиевнинг фикрича, “Мамлакатимизда ташқи аудит томонидан молиявий ҳисоботларни аудиторлик текшируви натижаларини расмийлаштириш ва уни тегишли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга мос ҳолда тузилганлигини тасдиқлаш учун аудитнинг халқаро стандартларидан фойдаланиши зарурати пайдо бўлади” [3].

Таниқли олим А.З. Авлокуловнинг қайд қилишича, “Ташкилотда аудиторлик текширувини ўтказиш, аудитнинг халқаро стандартлари талабларига биноан ҳар қандай аудиторлик текширувида ички назорат тизимини ўрганиш ва унга баҳо бериш жараёнидир. Чунки ички назорат тизими субъектда бухгалтерия ҳисоби ишларининг тизимли ва тартибли ишлашини таъминлаб, аудиторлик рискининг ошиб кетишини олдини олишга хизмат қилади” [5].

Ш. Азизов ўз илмий ишида “Ташқи аудит текшируви ўтказишнинг миқдор ва сифат даражасини ошириш, ташқи аудит ўтказишнинг такомиллашган режаси ишлаб чиқиб, аудиторлик далилларини тўплашда тестлаш, сканерлаш, таҳлилий амаллардан фойдаланиш зарурлигини” қайд этади [8].

У.А. Шириновнинг фикрича, “Суғурта корхоналарида аудиторлик текшируви суғурта фаолиятининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, аввало, бу борада махсус суғурта қонунчилиги мавжудлиги, мазкур соҳада бухгалтерия ҳисобини юритишни, солиққа тортишнинг, бухгалтерия ва

молиявий ҳисоботларини тайёрлашнинг ўзига хос қоидалари мавжудлиги ҳамда улар даромадларини тан олиниши, харажатлар шаклланиши ва ҳужжатларнинг расмийлаштирилиши билан тавсифланади” [14].

Тадқиқотчи Х.Х Сайдивалиеванинг ёзишича, “Аудиторлик текшируви – аудиторлик ташкилоти томонидан ҳўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерлик ҳисоби ва молиявий ҳисоботини қонун ҳужжатларига мослигини аниқлаш ва текшириш хизматидир” [15].

Юқорида келтирилган таърифлардан умумий қилиб айтишимиз мумкинки, суғурта аудити – бу ташкилотнинг молиявий фаолиятини баҳолаш ва назорат қилишга қаратилган, молиявий ҳолатни, иш самарадорлигини ва қонунчилик талабларига мувофиқлигини баҳолаш бўлиб, молиявий ҳисоботларнинг шаффоф ва ишончлилигини текшириш, юзага келиши мумкин бўлган рискларни аниқлаш, бошқарув ва назорат тизимининг самарадорлигини баҳолашдир.

Таҳлил ва натижалар

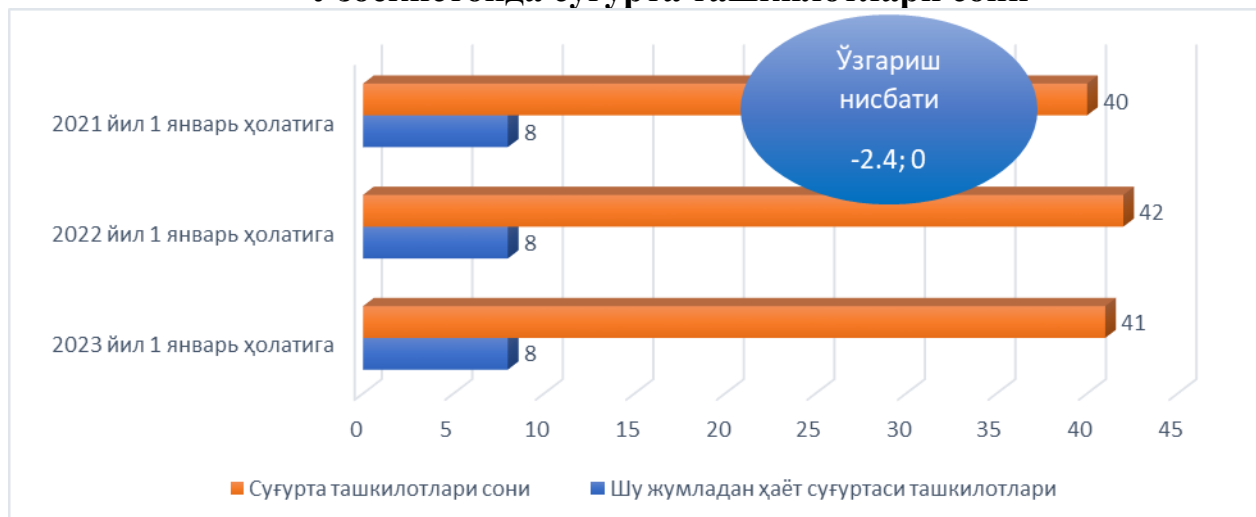
Ҳозирги кунда Ўзбекистон суғурта бозори ривожланиб бормоқда ва, албатта, бунда суғурта ташкилотларининг роли беқиёсдир. Ўзбекистон суғурта бозорини статистик таҳлил қиладиган бўлсак, бугунги кунда мамлакатимизда 41 та суғурта ташкилоти фаолият юритмоқда.

Суғурта бозорида таклиф этилаётган товар – суғурта хизмати бўлиб ҳисобланади. Унинг харид қиймати эса, суғурта копламаси шаклини ифодаловчи суғурта ҳимоясини таъминлаш ҳисобланади. Суғурта хизматининг нархи суғурта тарифида акс эттирилади. У талаб ва таклифга таққосланган рақобат асосида шаклланади.

Суғуртанинг фаолият сифатида хусусияти шундаки, у ижтимоий субъектларни табиий офатлар, ҳўжалик ва ижтимоий ҳодисаларнинг кўзда тутилмаган ва негатив таъсири оқибатида уларга етказиладиган мулкӣ ва молиявий зарардан ҳимоялашга қаратилган.

1-диаграмма.

Ўзбекистонда суғурта ташкилотлари сони*

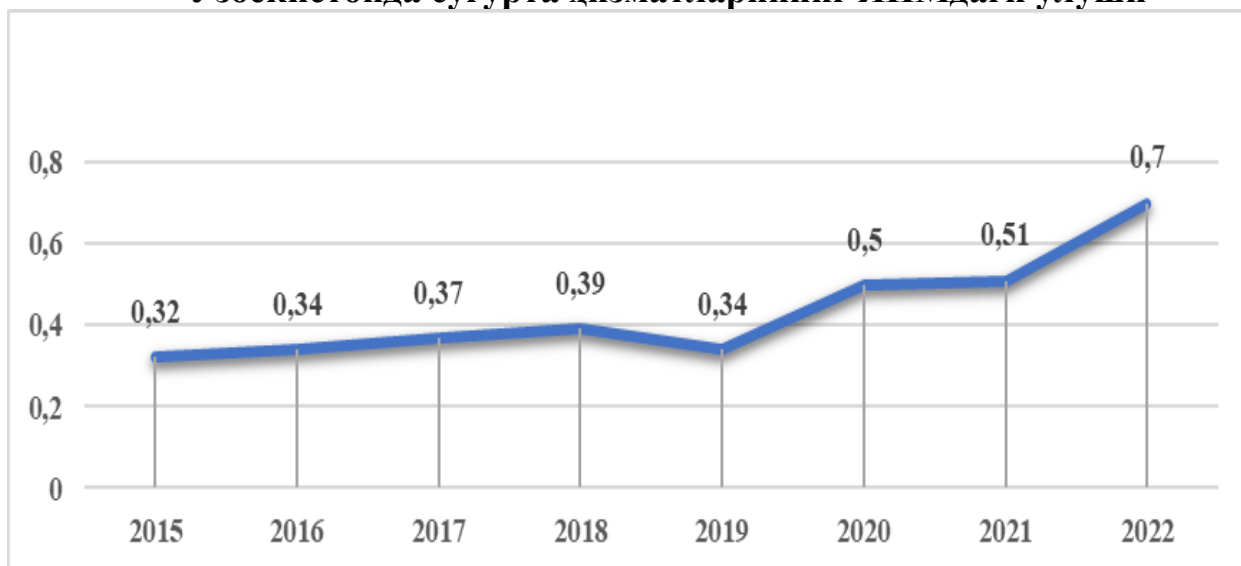

*Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида, муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Ўзбекистонда суғурта хизматларининг ЯИМдаги улуши динамикаси сўнгги йилларда 0,32 фоиздан 0,7 фоизгача ташкил этмоқда.

2-диаграмма.

Ўзбекистонда суғурта хизматларининг ЯИМдаги улуши*

*Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида, муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Ўзбекистонда жами суғурта мукофотининг ЯИМдаги улуши ва аҳоли жон бошига суғурта мукофоти билан боғлиқ ҳозирги ҳолат, асосан, суғурта саводхонлигининг етарли эмаслиги, юридик ва жисмоний шахсларнинг рискларни бошқариш тизимининг элементи сифатида суғуртага нисбатан ишончсизлиги билан боғлиқ.

3-диаграмма.

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғурта мукофоти суммаси

*Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида,

муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Суғурта ташкилотлари харажатларининг асосий қисми суғурта тўловларини тўлашга кетади. Шунинг учун суғурта тўловлари бўйича тўловлар асослилиги ва ўз вақтида амалга оширилиши ҳамда суғурталанувчиларга суғурта тўловларини тўлаш бўйича рад жавобларининг асослилигини текширишга кўп вақт ажратилади. Суғурта ташкилотлари фаолиятининг хусусиятлари уларни махсус резервлар ташкил қилишга зарурият туғдиради. Текширув жараёнида ташкил қилинган суғурта резервларининг асослилигини ва қабул қилинган мажбуриятларга мувофиқлигини, суғурта фаолиятини назорат қилувчи орган томонидан белгиланганлигини, суғурта резервларини жойлаштириш шартларига риоя қилинганлигини аниқлаш керак.

Суғурта хизматларининг таннархига киритиладиган харажатлар таркиби эътиборли хусусиятларга эга, бу, ўз ўрнида, молиявий натижаларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун текширув жараёнида у ёки бу харажатларнинг суғурта хизматларнинг таннархига киритилишининг асослилигини ва молиявий натижаларни шаклланишини аниқлаш суғурта аудитининг энг муаммоли масалаларидан бири ҳисобланади.

Суғурта ташкилотларида аудиторлик текшируви ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: суғурта ташкилотларида мавжуд бўлган асосий воситалар, материаллар, ишчилар билан ҳисоб-китоб каби операцияларнинг аудит ўтказиш тартиби бошқа юридик шахслардаги аудиторлик текширувига ўхшаш олиб борилади. Суғурта ташкилотларининг йиллик баланси ва ҳисоботи аудиторлик текшируви ўтказилгандан кейин, аудиторлик хулосаси асосида эълон қилинади. Суғурта ташкилотлари аудитининг ўзига хослиги Ўзбекистон Республикасида суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар ва меъёрий ҳужжатларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Суғурта ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг бошқача тартибда олиб борилиши ҳам аудит ўтказишни бошқа корхона ва ташкилотлардагидан фарқлайди.

Суғурта ташкилотларида суғурта аудитини олиб боришда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда суғурта фаолиятини олиб бориш учун лицензияга эгалиги, лицензиянинг муддати, фаолиятининг мос келиши жиҳатларини ўрганиш. Бунда суғурта ташкилотининг таъсис ҳужжатлари, давлат рўйхатидан ўтганлиги, суғурта фаолиятини олиб бориш учун махсус лицензияга эгалигини текшириш суғурта аудитининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

2. Суғурта ташкилотлари томонидан олиб борилаётган фаолиятнинг қонунчилик талабларига мос келиши.

3. Амалга оширилувчи суғурта турларининг лицензияда белгиланган, рухсат берилган суғурта тармоғи ва классларига мос келиши.

4. Устав капиталининг қонуний ҳужжатларида белгиланган талабларга мос ҳолда ҳажмининг шаклланганлиги.

5. Ҳисоб сиёсатининг мавжудлиги ва бухгалтерия ҳисобини

юритилишининг мазкур ҳисоб сиёсатига мослиги.

6. Суғурта шартномалари тизимининг, уларнинг ҳуқуқий мазмунини тўғрилиги, суғурта шартномаларининг ҳисобга олиниши.

7. Тўғридан-тўғри, қайта суғурта ва суғурта операцияларининг амалдаги тартибга мос равишда жорий этилиши ва уларнинг ҳисобини юритилиши.

8. Суғурта тўловининг тўғри ҳисобланганлиги ва ўз вақтида амалга оширилганлиги.

9. Суғурта захираларини тўғри шакллантирилганлиги.

10. Суғурта тўловларини амалга оширишни рад қилиш ҳолатларининг қонунийлиги.

11. Огоҳлантириш чора-тадбирлари учун мўлжалланган жамғармаларнинг тўғри шакллантирилганлиги ва ундан тўғри фойдаланганлиги.

12. Қуйидаги ҳисоб-китоблар, яъни:

а) ҳисоб - тўлов операциялари;

б) дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар;

в) меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ва суғурта брокерлари ҳамда агентлари билан ҳисоб-китобларларнинг белгиланган талабларга жавоб бериши.

13. Давлат бюджетидан ташқари ижтимоий тўловлар бўйича амалга оширилган тўловларнинг тўғри ва тўлиқ ҳисобланганлиги.

14. Суғурта хизмати таннархининг тўғри шакллантирилганлиги.

15. Молиявий натижани шакллантириш тартибининг тўғрилиги.

16. Солиқ тўловларини ҳисоблашда солиқ базаларининг тўғри аниқланганлиги.

17. Солиқ тўловларини тўлиқ давлат бюджетига ўтказилганлиги.

18. Ўз маблағларидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ва ушбу операцияларнинг ҳисоби тўғри акс эттирилганлиги.

19. Алоҳида рисклар бўйича максимал мутаносибликка тўғри риоя қилинганлиги.

20. Суғурта ташкилотларининг активлари ва мажбуриятлари бўйича ўрнатилган мутаносиблик меъёрларига тўғри амал қилиши.

21. Йиллик молиявий ҳисоботнинг тўғри тузилганлиги.

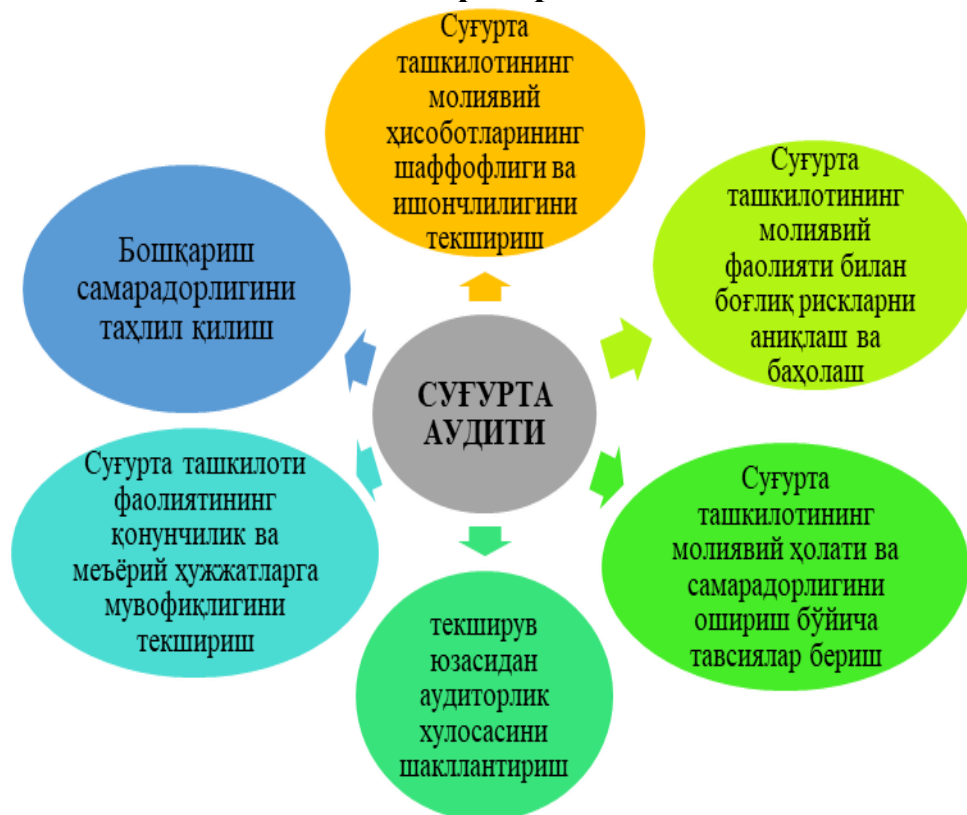
22. Тез ликвидли активлар, товар моддий бойликлар ва ишончномалар ҳолати.

23. Консолидациялашган йиғма ҳисоботнинг тўғрилиги ва бошқа шунга ўхшаш масалалар текширилиши керак.

Келтирилган масалаларни умумлаштирган ҳолда суғурта аудитининг вазифаларини қуйидаги расмда келтиришимиз мумкин:

1-чизма.

Суғурта аудитининг муҳим вазифалари*

*Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Замонавий бозор иқтисодиёти шароитида суғурта бозори ва унинг институтлари қуйидагиларни ўзида мужассам қилиши мақсадга мувофиқ ва бу жараёнларни узвийлигини таъминлашда ҳам суғурта аудитининг роли ошиб боради:

1) суғурта бозорида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш, бунинг учун суғурта ташкилотлари сонини кўпайтириш, суғурта ташкилотларининг устав капиталига хорижий инвестицияларни жалб қилиш орқали интеграцияни таъминлаш;

2) аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда суғуртанинг ролини ошириш, аҳоли даромадларини суғурта инструментлари орқали кўпайтириш ва бунда солиқ преференцияларини бериш;

3) суғурта ташкилотларида мижозлар билан ишлаш амалиётини такомиллаштириш мақсадида профессионал этика талабларини жорий қилиш ва хорижий давлатлар амалиётидан фойдаланиш;

4) Ўзбекистон суғурта бозорида шаффоф, ишончли маълумотларни юритиш ва суғурталаш механизмларини оммалаштириш мақсадида методикалар ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Аудитор суғурта аудитини ташкил қилиш жараёнида қуйидаги босқичлардан фойдаланиши мақсадга мувофиқ бўлади (2-чизма).

2-чизма.

**Суғурта ташкилотларида аудиторлик текширувини
ташкил қилиш босқичлари***

**Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.*

Келтирилган маълумотлар қайд қилиш мумкинки, аудитни режалаштириш босқичида аудиторлар аудитнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаб, аудитнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқади ва шу асосда аудит режасини тузиб, суғурта ташкилотининг фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларни ўрганади, унинг молиявий ҳолати ва фаолияти билан боғлиқ рискларни таҳлил қилади.

Маълумот тўплаш жараёнида аудиторлар суғурта ташкилотининг фаолияти тўғрисида зарур маълумотларни, шу жумладан молиявий ҳисоботлар, шартномалар, суғурта полислари, актлар ва бошқа ҳужжатларни тўплайди. Шу билан бир қаторда, суғурта ташкилотининг ходимлари билан суҳбат ўтказиб, маълумот йиғади ва бошқарув фаолиятига баҳо беради.

Ахборотни таҳлил қилишда аудиторлар тўпланган маълумотларни таҳлил қилади ва суғурта ташкилотининг молиявий ҳисоботларини текширади, унинг ишончилигини, қонунчилик талабларига ва бухгалтерия ҳисобини юритиш қоидаларига мувофиқлигини баҳолайди, шунингдек молиявий ҳисоботда юзага келиши мумкин бўлган хавф ва муаммоларни аниқлайди.

Ички назоратни текширишда аудиторлар суғурта ташкилотининг ички назорат тизими уларнинг самарадорлиги ва мувофиқлигини текшириш учун турли аудиторлик амаллари ва таҳлилий амаллардан фойдаланиб, ички назорат тизимига баҳо беради.

Рискларни аниқлаш ва баҳолаш босқичида аудиторлар суғурта ташкилоти фаолияти билан боғлиқ рискларни аниқлайди ва баҳолайди. Улар ташкилотнинг молиявий ҳолати ва натижаларига таъсир қилиши мумкин бўлган омилларни таҳлил қилади ва уларни бошқариш ҳамда камайитириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиб, суғурта ташкилоти раҳбариятига тақдим қилади.

Ҳисобот тайёрлаш босқичида аудиторлар ўзларининг кузатувлари натижасида аниқланган муаммолар ва уларни ҳал қилиш бўйича тавсияларни тавсифловчи ҳисобот тайёрлайди. Ҳисобот суғурта ташкилоти раҳбариятига тақдим этилади ва қарор қабул қилиш ҳамда ташкилот фаолиятини яхшилаш учун фойдаланилиши мумкин. Суғурта ташкилоти аудитини ўтказишнинг мазкур босқичлари аудит натижаларининг ишончлилиги ва шаффофлигини таъминлаш учун аудиторлик тамойилларига мувофиқ амалга оширилади.

Суғурта ташкилотларида суғурта аудитининг қўлланилиши бир неча турларга бўлиниши мумкин:

1-жадвал.

Суғурта ташкилотларида аудитнинг қўллаш турлари*

Молиявий аудит	Операцион аудит	Риск аудити	Мувофиқлик аудити
Суғурта ташкилотининг молиявий аудити ташкилотнинг молиявий ҳисоботини текшириш ва баҳолашни амалга оширади. Аудитор молиявий ҳисоботларни, бухгалтерия ёзувларини ва бошқа молиявий маълумотларнинг ишончлилиги ва халқаро стандарт талабларига мувофиқлигини текшириб, таҳлил қилади. Шу билан бир каторда, молиявий аудит суғурта ташкилотининг ички назорат ва молиявий бошқарув тизимини баҳолашни ҳам ўз ичига олиши мумкин.	Суғурта ташкилотининг операцион аудити ташкилотнинг операцион жараёнларини текшириш ва баҳолашга қаратилади. Аудитор операционларнинг самарадорлиги ва ишончлилигини, қонунчилик ва тартибга солиш талабларига мувофиқлигини таҳлил қилади. Операцион аудит суғурта полисини имзолаш, суғурта даъволарини кўриб чиқиш ва уларни ҳал қилиш, рискларни бошқариш, суғурта фаолиятининг бошқа операцион жиҳатларини текширишни ўз ичига олиши мумкин.	Суғурта ташкилотининг рискка асосланган аудити ташкилот фаолияти билан боғлиқ рискларни аниқлаш ва баҳолашга қаратилади. Аудитор рискларни бошқариш тизимларини кўриб чиқади, инвестиция ва суғурта маҳсулотлари билан боғлиқ рискларни баҳолайди ва рискларни бошқариш ва камайитириш бўйича тавсиялар беради.	Суғурта ташкилотининг қонунлар, меъёрий талаблар ва ички сиёсат ва белгиланган тартибга мувофиқлигини текширишга қаратилади. Аудитор суғурта ташкилотининг фаолияти қоидалар ва талабларга мувофиқлигини билиш учун ҳужжатлари, иш жараёнлари тартибини кўриб чиқади.

*Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Жадвал маълумотларидан фойдаланиб айтиш мумкинки, суғурта ташкилотларида мазкур аудитнинг турларини қўллаш орқали самарага эришиш мумкин бўлади. Аудитор суғурта ташкилотида текширув якунланганидан сўнг, албатта, аудиторлик хулосасини тақдим қилиши керак. Хулосада ташкилот ҳақида қисқача маълумот келтирилиб, аниқланган муаммолар, юзага келган хатолар ва уларни бартараф этиш борасида аудиторнинг тавсиялари келтириб ўтилади. Аниқланган муаммолар ва жиддий бузилишлар аудит натижаларига кўра, ташкилотнинг ҳужжатларини, жараёнларни кузатиш орқали таҳлил натижаларига кўра йиғилади. Суғурта ташкилоти фаолиятини яхшилаш бўйича тавсиялар жараёнларни ўзгартириш, ички назорат механизмларини такомиллаштириш, ходимларни ўқитиш ёки малакасини ошириш, янги сиёсат ва процедураларни амалга ошириш бўйича аудиторнинг шахсий таклифларини ўз ичига олиши мумкин. Умуман олганда, аудит натижалари суғурта ташкилотининг мамлакат меъёрий талаблари ва сиёсатига мувофиқлигини умумий баҳолашни ўз ичига олади. Аудиторлар аниқланган барча муаммолар ва бузилишларни таҳлил қилади ҳамда суғурта ташкилотининг фаолиятини такомиллаштириш бўйича барча

тавсияларини беради. Ушбу тавсиялар суғурта ташкилотига ўз фаолиятини яхшилаш, самарадорлик ва мувофиқликни ҳамда манфаатдор томонларнинг ишончини оширишга ёрдам беради.

Хулоса

1. Суғурта ташкилотларида суғурта аудитини ташкил қилиш учун, аввало, суғурта ташкилотларининг ҳам фаолиятини янада жадаллаштириш лозим. Хусусан, суғурта бозорида соғлом рақобатни юзага келтириш лозим, бунинг учун эса, суғурта ташкилотлари фаолиятини инновацион ривожлантириш лозим. Маълумки, ҳозирги кунда суғурта бозоридаги суғурта ташкилотлари ўртасидаги рақобат миллий иқтисодиётнинг ривожланиш асоси ҳисобланади. Бугунги кунда суғурта ташкилотлари ишлаб чиқариш жараёнларининг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида рискларни суғурталаш, инвестиция маблағларини мамлакатга йўналтириш, суғурта бизнесини ривожлантириш ва янги технологияларни жорий этишда фаол иштирок этмоқда. Юқоридаги сабаблардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, инновацион шароитда аудиторлик текширувларини ўтказиш ҳар томонлама иқтисодиётнинг молиявий барқарорлигини таъминлаб, ЯИМнинг ўсишига туртки бўлиши мумкин.

2. Суғурта ташкилотининг текширув натижалари бўйича аудиторлик хулосасининг ишончли, тушунарли ва ахборот таъминоти етарли бўлиши молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун зарур бўлган ахборотни етказиб бериш учун хизмат қилади. Суғурта ташкилотида суғурта аудитини самарали ташкил қилишда ички назорат тизимини баҳолашга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Сабаби, аудиторлик текшируви ўтказилаётган ташкилотда ички назорат тизими самарали амал қилса, аудиторлик текширувининг сифати ошади, шу билан биргаликда аудиторлик rischi ҳам пасаяди ҳамда текширувлар муваффақиятли ўтишига кафолат бўлади.

3. Суғурта ташкилотларида иқтисодий бошқарув қарорларини қабул қилиш, уларнинг акцияларини халқаро биржаларда жойлаштириш, инвесторларнинг қизиқишини орттириш ҳозирги кунда муҳим ва долзарб масалага айланган. Суғурта аудитини ташкил қилишда молиявий ҳисоботнинг ҳар бир элементида эътибор қаратиш, уларнинг ҳолатини аниқлаш ва уларга объектив баҳо бериш аудиторлик текширувининг асосий вазифаси ҳисобланади. Албатта, аудитор томонидан берилган хулоса инвесторнинг қизиқишларини ўзида мужассамлаштирган ва унга ҳар томонлама тушунарли тилда ёзилган бўлиши лозим.

4. Аудиторлик текширувининг сифати биринчи навбатда аудиторлик далилларининг сифати, етарли ва уларнинг мослигига боғлиқ бўлиб, максимал даражада далил йиғиш ҳамда текшириш натижалари ҳақиқий, объектив баҳо беришни таъминлаши керак.

5. Иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида рақамли технологияларидан фойдаланиб, суғурта аудитини анъанавий усуллардан

чекинган ҳолда аудит хизматларини такомиллаштириш, янги аудиторлик текширувларини ишлаб чиқиш анча қулайликларни келтиради. Натижада суғурта ташкилоти ва аудиторлик ташкилоти ўртасида масофавий жараёнлар йўлга қўйилиб, ҳар томонлама харажатларни тежаш имконияти пайдо бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент. 2021 йил 23 ноябр, ЎРҚ-730-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент. 2021 йил 25 февраль, ЎРҚ-677-сон, 32-модда.
3. Қўзиев И.Н. Аудиторлик текширувлари натижалари бўйича аудиторлик ҳисоботлари ва хулосаларини тузиш масалалари//Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. – 2015-йил. – № 4, июл-август.
4. Estibaliz Goicoechea, Fernando Gómez-Bezares, José Vicente Ugarte Improving Audit Reports: A Consensus between Auditors and Users. // *International Journal of Financial Studies*. 2021, 9, 25. <https://doi.org/10.3390/ijfs9020025>.
5. Авлокулов А.З. Ҳисоб сиёсати аудити натижаларини умумлаштириш ва баҳолаш тартиби. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. actual problems of humanities and social sciences. Volume 4 | Special Issue 4 | 2024
6. Трофимов А.В. Аудит качества: учебное пособие / А.В. Трофимов. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – 96 с. – 100 экз. ISBN 978-5-8265-0882-4.
7. Романова И.Б., Ермишина О.Ф. Аудит: электронное учебное пособие. – Ульяновск: УлГУ, 2015. – 164 с.
8. Азизов Ш.У. Ташқи аудит текширувини ўтказишда ўтказишни ташкил қилиш ва такомиллаштириш масалалари (Акциядорлик-тижорат банклари мисолида) и.ф.н. ... диссертация автореферати. – Т.: 2009. – 22 б.
9. Новикова Т. Ю. Аудит основных видов деятельности: учеб. пособие / Яросл. гос. ун-тим. П. Г. Демидова. – Ярославль : ЯрГУ, 2010. – 128 с.
10. Тюленева, Т. А. Аудит: учебное пособие [Электронный ресурс] для студентов специальности 38.05.01 «Экономическая безопасность / сост. Т. А.Тюленева; Филиал ФГБОУ ВО «Кузбас. гос. техн. ун-т им. Т. Ф. Горбачева» в г. Прокопьевске. – Прокопьевск, 2018.
11. Мирошниченко, Т.А. Аудит: учебное пособие. Ч. 1. Основы аудита /Т.А. Мирошниченко; Донской ГАУ. – Новочеркасск : Колорит, 2018. – 163 с.
12. Сакенова З.М., Сакенов Н.А. Аудит: учебное пособие/ З.М. Сакенова, Н.А. Сакенов – Нур-Султан: Туран-Астана, 2019. – 166 с.

13. О. И. Харламова, В. Ф. Бабына, Т. И. Панова. Аудит: практическое руководство; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2020. – 43 с.
14. Ширинов У.А. Суғурта корхоналарида аудитнинг хусусиятлари// Экономика и социум. – 2022. – №10(101).
15. Сайдивалиева Х.Х. Аудиторлик фаолиятини шартномавий-ҳуқуқий тартибга солиш. ю.ф.н. илмий ... диссертация автореферати. – Т.: 2020. – 24 б.

АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ СУҒУРТА ТИЗИМИ ОРҚАЛИ МОЛИЯЛАШ

Бекназаров Зафаржон Эргашевич

*иқтисодиёт фанлари доктори
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети*

E-mail: zafarjonbeknazarov1032@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1379-6082

Мақолада ижтимоий ҳимояга мухтож аҳолини ижтимоий суғурта тизими орқали молиялаш йўналишлари тадқиқ этилган. Ижтимоий суғуртанинг ҳар бир тури бўйича иқтисодий-статистик таҳлиллар, пенсия ва нафақаларнинг тайинланиши, тўланишини манзилли ҳамда мақсадли етказиш бўйича дастурий таъминотлар натижалари ўрганилган. Мамлакатимизда ижтимоий нафақа олувчилар сони ҳамда кам таъминланган оилаларга бериладиган моддий ёрдам миқдорининг ўсиши, молиявий манбалари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: ижтимоий суғурта, пенсия ва нафақалар, ижтимоий нафақалар, кам таъминланган оилалар, моддий ёрдам, мажбурий тиббий суғурта, ишсизлик нафақаси, бир марталик бериладиган нафақалар, ижтимоий хизмат турлари, ижтимоий ҳимоя тизими.

ФИНАНСИРОВАНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ

Бекназаров Зафаржон Эргашевич

*доктор экономических наук
Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: zafarjonbeknazarov1032@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1379-6082

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы финансирования через систему социального страхования населения, нуждающегося в социальной защите. Проведен экономико-статистический анализ каждого вида социального страхования, исследованы результаты программного обеспечения выплаты пенсий и пособий. Отмечены рост числа получателей социальных пособий и увеличение объемов финансовых пособий, предоставляемых малообеспеченным семьям, а также определены их

“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali 3-son 2024-yil 219

финансовые источники.

Ключевые слова: социальное страхование, пенсии и пособия, социальные выплаты, материальная помощь малообеспеченным семьям, обязательное медицинское страхование, пособие по безработице, единовременные пособия, виды социальных услуг, система социальной защиты.

DIRECTIONS OF FINANCING THE POPULATION IN NEED OF SOCIAL PROTECTION THROUGH THE SOCIAL INSURANCE SYSTEM

Beknazarov Zafarjon Ergashevich

Doctor of Economics (DSc)

Tashkent State University of Economics

E-mail: zafarjonbeknazarov1032@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1379-6082

Abstract. The article examines the issues of financing through the social insurance system of the population in need of social protection. An economic and statistical analysis of each type of social insurance was conducted, the results of software for the payment of pensions and benefits were studied. An increase in the number of recipients of social benefits and an increase in the volume of financial benefits provided to low-income families were noted, and their financial sources were identified.

Keywords: social insurance, pensions and benefits, social benefits, financial assistance to low-income families, compulsory health insurance, unemployment benefit, one-time benefits, types of social services, social protection system.

Кириш

Бугунги кунда жаҳонда ижтимоий суғурта тизимининг турли моделларини ўзаро уйғунлаштириш асосида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини молиялашни самарали ташкил этиш бўйича кенг қамровли илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Жумладан, ихтиёрий ва мажбурий тиббий суғуртанинг имконият ва чекловлари ҳамда таъсир самарасини эътиборга олган ҳолда янада ривожлантириш, ишсизлик нафақасини тайинлаш тартибини аҳоли турмуш даражаси меъёрларини таъминлаш негизида такомиллаштириш, кўп даражали пенсия таъминотига ўтиш асосида пенсия таъминоти тизими барқарорлигини ошириш, пенсия ва ижтимоий фондлар фаолиятини мувофиқлаштириш, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш тизимини ижтимоий кафолатларнинг максимал даражада

таъминланишини эътиборга олган ҳолда янада такомиллаштириш, пенсия дастурларини молиялашнинг суғурта механизмини илғор тажрибаларни татбиқ этиш асосида кучайтириш, хусусий пенсия фондларини ташкил этиш ва молиявий фаолиятининг барқарорлигини янги молиявий манбалар ва самарали дастакларни жорий этиш ҳисобига таъминлаш муҳим тадқиқот йўналишларидан ҳисобланади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва ижтимоий суғурта тизимини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада «пенсия ва нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартибини қайта кўриб чиқиш, пенсия тизимини тубдан ислоҳ қилиш», «мажбурий тиббий суғуртага оид қонунларни қабул қилиш ва уларни амалга ошириш бўйича барча ташкилий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш», «Ижтимоий суғурта тўғрисида»ги қонунни ишлаб чиқиш» каби муҳим чора-тадбирлар амалга ошмоқда. Илмий тадқиқотларда ижтимоий суғурта тизими воситасида ҳомиладор ва бола парваришидаги аёлларнинг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш, меҳнатда майиб бўлганлар ҳамда вақтинча меҳнатга лаёқатсизларни ижтимоий ҳимояси бўйича молиявий муносабатларни такомиллаштириш ҳамда давлат тиббий суғуртаси тизимини жорий этиш каби йўналишлар бўйича илмий изланишлар кўламини кенгайтириш ва ижтимоий суғурта тизимидаги мавжуд назарий ва амалий муаммоларни чуқур илмий тадқиқ этилиши долзарб аҳамият касб этади.

Адабиётлар шарҳи

Хорижий мамлакатларнинг етук олимлари Заҳин Ансари, Мосаб И. Табаш, Асиф Акҳтар, Самар Ҳ. Қҳан, Эбраҳим Моҳаммед Ал-Матарӣ “Хусусий бозорнинг номукамаллиги бутун дунё бўйлаб ижтимоий суғурта кўламини кенгайтиради. Ижтимоий суғурта ҳетерожен хавфлардан ҳимоя қилишни таъминлашга қаратилган. Фаровонлик шароитида истеъмолчининг ижтимоий суғуртага бўлган талаби оптимал сиёсатни қамраб олиш заруратидан келиб чиқади” [1] деган фикрни билдирган.

Г.Такасснинг илмий ишланмасида ижтимоий суғуртанинг тизимининг долзарб муаммолари ёритиб берилган [2].

К. Ҳ. Дармаван, С. Сатиби, С.А Кристина ижтимоий соғлиқ суғуртасининг масалалари ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдиришган [3]. Тобиас Лаун, Жоҳанна Валлениус ижтимоий суғурта ва пенсиянинг истиқболи, ижтимоий суғурта турлари ва молиялаш асосларини тадқиқ қилишган [4]. Минас Влассис, Стефанос Мамакис, Мариа Варватаки каби тадқиқотчилар солиқлар, ижтимоий суғурта бадаллари ва декларацияланмаган меҳнат билан боғлиқ олигополия масаларини ўрганиб

чиқишган [5].

Мамлакатимиз олимларидан А.В. Вахабовнинг таъкидлашича, нодавлат пенсия жамғармаларининг ўзига хос моҳияти шундан иборатки, бошқа турдаги пенсия тизимларида жамғарилган маблағлар пенсия олувчиларга ҳеч қандай қўшимча фоиз устамасиз қайтариб берилади. Нодавлат тизимда эса, жамғарилган маблағлар пенсия олувчилар учун маълум миқдорда фоиз ставкаси асосида эгаларига қайтарилади. Жамғарилган маблағларнинг қай даражада ошиб бориши ва унинг кўпайиб бориш босқичларига пенсия жамғармаси ва мижоз томонидан танланган инвестиция таклифлари сабабчи бўлади [6]. Қ.Абдурахмоновнинг таъкидлашича, жаҳоннинг кўплаб ривожланган мамлакатларида ана шундай нодавлат пенсия жамғармалари иқтисодиётни ривожлантиришга катта ҳисса қўшаётган экан, у бугунги кунда кўплаб ислохотларни ўтказётган юртимизда ҳам келгусида ана шундай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини истисно этмайди [7].

Таҳлил ва натижалар

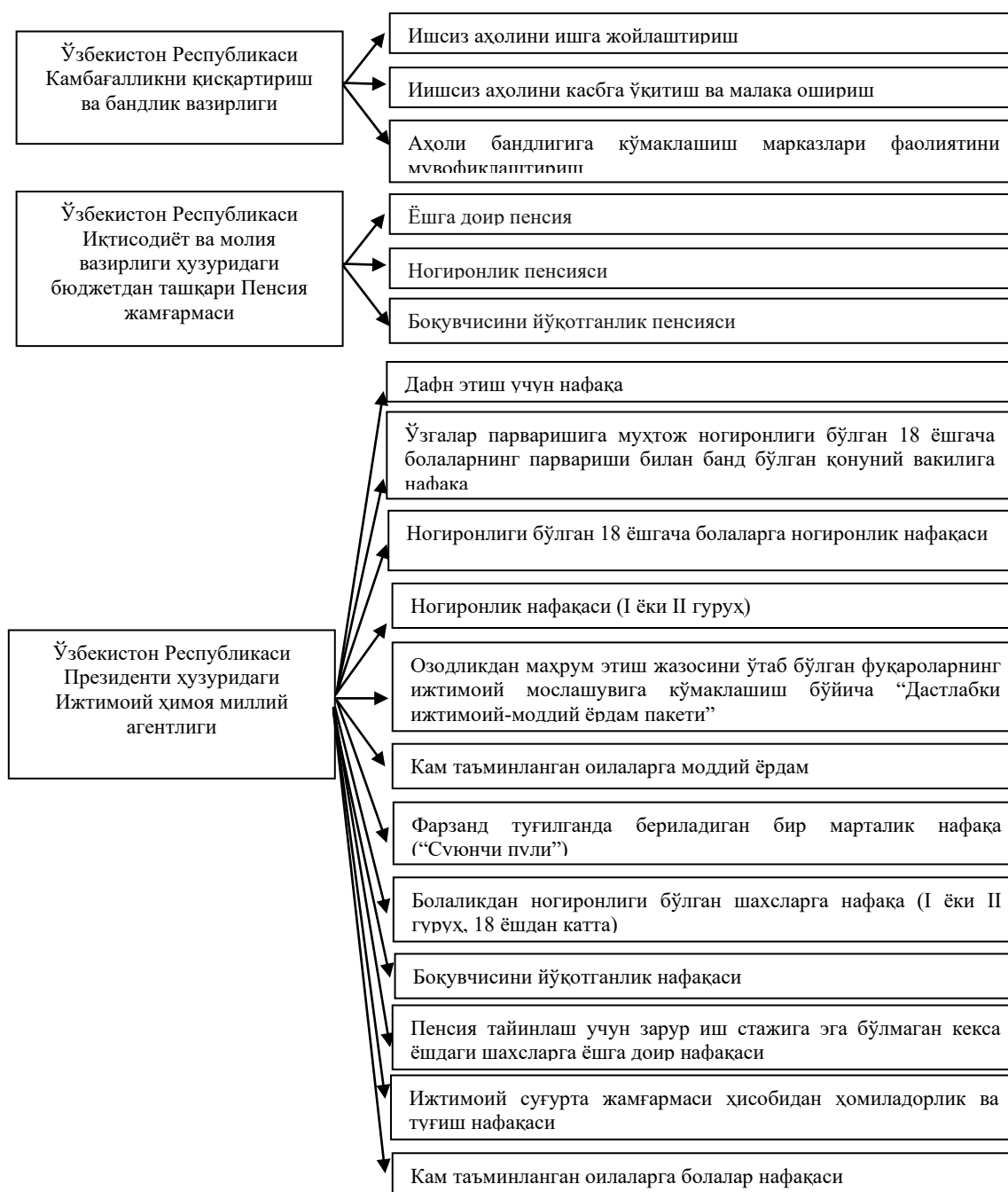
Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонига асосан тасдиқланган тараққиёт стратегиясининг “Адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш” номли тўртинчи йўналишида белгиланган 54 мақсад пенсия таъминоти тизимини такомиллаштиришга бағишланган бўлиб, бунда фуқароларнинг пенсия миқдорлари мамлакатнинг иқтисодий кўрсаткичларига мувофиқ изчил ошиб боришини таъминлаш вазифаси белгилаб қуйилган [8]. Пенсия таъминоти тизими ҳар бир мамлакатнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда муҳим дастаги ҳисобланади. Бунда асосан белгиланган муддатларда пенсия учун бадаллар ўтказиб борган, меҳнат лаёқатини бутунлай ёки вақтинча йўқотган, боқувчисидан маҳрум бўлган шахсларни пенсия орқали моддий таъминлаш тушунилади, яъни пенсия айрим тоифадаги шахслар учун давлатнинг энг муҳим ижтимоий кафолатларидан биридир.

“Дунёда мавжуд мамлакатларнинг барчаси ўз аҳолисини ижтимоий ҳимоя қилиш учун ижтимоий суғурта тизимининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини турлича босиб ўтмоқда” [9], лекин, ушбу тизимнинг ривожланишга қўйилган талаблари бир хиллиги билан юзага келаётган муаммолари ва ҳал этиш ёндашувлари турли даражадалиги билан фарқланади. Ижтимоий суғурта тизими бу давлатларнинг ижтимоий

сиёсатида ажралмас қисм бўлиб қолади. “Ижтимоий суғурта тизимининг ривожланиши мамлакат аҳолисига мақсадли ҳимоя механизмларини тақдим этади ва бу асосда ижтимоий-иқтисодий ҳамда молиявий барқарорликни таъминлага хизмат қилади, жамият орасида ижтимоий аҳиллик ва бирдамликни таъминлайди” [10]. Хозирги шиддат билан ривожланаётган дунёда бир-бирини таркибий қисми, молиялашнинг хар хил турлари билан ҳам фарқланувчи ижтимоий суғурта тизимлари фаолият юритмоқда.

1-чизма.

Ижтимоий ёрдам ва хизматларлар турлари*

* Муаллиф томонидан тузилган.

Юртимизда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун бир қанча ижтимоий жамғармалар фаолият юритиб келмоқда. Хусусан, ижтимоий дастурларни молиялаш харажатлари ЯИМга нисбатан 2 бараварга ошиб, кам таъминланган нафақа оловчи оилалар камрови 5 баробарга кўпайди ҳамда ногиронлиги бўлган шахслар ва ногиронлиги бўлган болаларнинг парвариши билан банд бўлганлар учун янги нафақа турлари жорий этилди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ижтимоий суғурта тизимида бир қатор ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонни ижтимоий ҳимоя қилиш тизими халқаро ижтимоий таъминот стандартлари билан боғлиқ қўллаб асосий хусусиятларни, жумладан, ижтимоий ёрдам ва ижтимоий суғурта элементларини ўз ичига олади. Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг энг мақбул усулларида бири бу ижтимоий суғурта тизимидир. Юртимизда аҳолини ижтимоий суғурта тизими орқали қамраб олиш даражаси 44 фоизни ташкил этиб, аҳолига турли ижтимоий ёрдамлар (ижтимоий нафақалар орқали) кўрсатиб келинмоқда.

Республика бўйлаб кам таъминланган оилаларни аниқлаш ва уларга манзилли ёрдам кўрсатиш мақсадида “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими жорий қилинди. Нафақа оловчи оилалар сони охириги уч йилда тўрт баробарга ошиб, 1,9 миллионга етди. Кам таъминланган оилалардаги болаларни парвариш учун тўланадиган нафақа камрови кенгайиб, нафақа тайинлашда инobatга олинадиган болалар ёши 14 ёшдан 18 ёшгача қилиб белгиланди. Тўлов муддати 6 ойдан 12 ойгача ҳамда нафақа миқдори ўртача 1,5 баробарга оширилди. Ишсизлик нафақаларининг энг кам миқдорлари 3,2 бараварга оширилиб, аҳоли бандлигини таъминлашга қаратилган 20 дан ортиқ янги инструментлар жорий этилди.

1-жадвал.

Республикада ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли сони (2023 й)*

Туман (шаҳар) номи	шундан: 18 ёшдан кичик болали оилалар сони		Кўп болали оилалар сонини (4 бола ва ундан кўп)		Тўлиқ бўлмаган оилалар сони (отаси ёки онаси йўқ оилалар)		Ногиронлиги бўлган шахслар бор оилалар сони	
	жами	қишлоқ жойларда	жами	қишлоқ жойларда	жами	қишлоқ жойларда	жами	қишлоқ жойларда
Республика бўйича жами	4 718 680	2 631 349	546 723	367 462	211 354	109 115	444 256	243 405
Қорақалпоқстон Республикаси	238 632	111 989	23 304	12 515	10 720	5 083	28 479	13 802
Андижон	361 949	242 999	36 523	27 023	14 744	8 297	35 605	22 767
Бухоро	298 373	215 002	20 762	15 962	10 931	7 042	34 692	23 425

Жиззах	136 316	76 543	22 419	12 855	9 214	4 260	13 089	6 829
Қашқадарё	429 014	312 459	91 681	68 234	20 189	14 115	35 852	24 452
Навоий	157 680	86 094	5 721	3 867	6 771	3 527	22 516	14 111
Наманган	402 882	182 228	39 464	19 884	16 686	6 673	41 288	19 948
Самарқанд	527 511	364 067	82 044	64 866	23 273	17 508	42 448	29 107
Сурхондарё	376 309	229 345	65 052	42 594	17 710	10 754	32 325	21 116
Сирдарё	102 688	64 101	16 642	11 516	7 341	4 229	17 313	9 930
Тошкент	377 023	194 188	24 651	15 632	17 485	8 445	36 381	17 116
Фарғона	592 188	319 835	75 337	51 240	24 424	12 107	41 970	22 709
Хоразм	325 628	232 499	25 908	21 274	11 316	7 075	27 137	18 093
Тошкент ш.	392 487	0	17 215	0	20 549	0	35 161	0

*Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Келтирилган маълумотларидан маълум бўладики, республикада энг кўп оилалар сони Фарғона вилоятига тўғри келади (1124208 та), энг кам оилалар сони Сирдарё вилоятида (237352 та) эканини кўришимиз мумкин. Умумий олганда, Республикамиз бўйича ўртача оилар сони 694997 тани ташкил этишини билишимиз мумкин. Шундан 18 ёшдан кичик бўлган оилалар сони бўйича ҳам Фарғона вилояти етакчилик қилмоқда (592188 та), 18 ёшдан кичик оилалар сони бўйича энг кам кўрсаткич ҳам Сирдарё вилоятига (102688 та) тўғри келишини кўришимиз мумкин.

2024 йилда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш жами харажатлари учун (нафақалар, моддий ёрдам, дафн тўловлари, ҳомиладорлик нафақалари ва бошқа компенсация тўловлари кўринишида) 18,6 трлн сўм маблағ режалаштирилаётган бўлиб, шундан кам таъминланган оилаларга болалар нафақалари тўловларига 10,3 трлн сўм маблағ йўналтирилади.

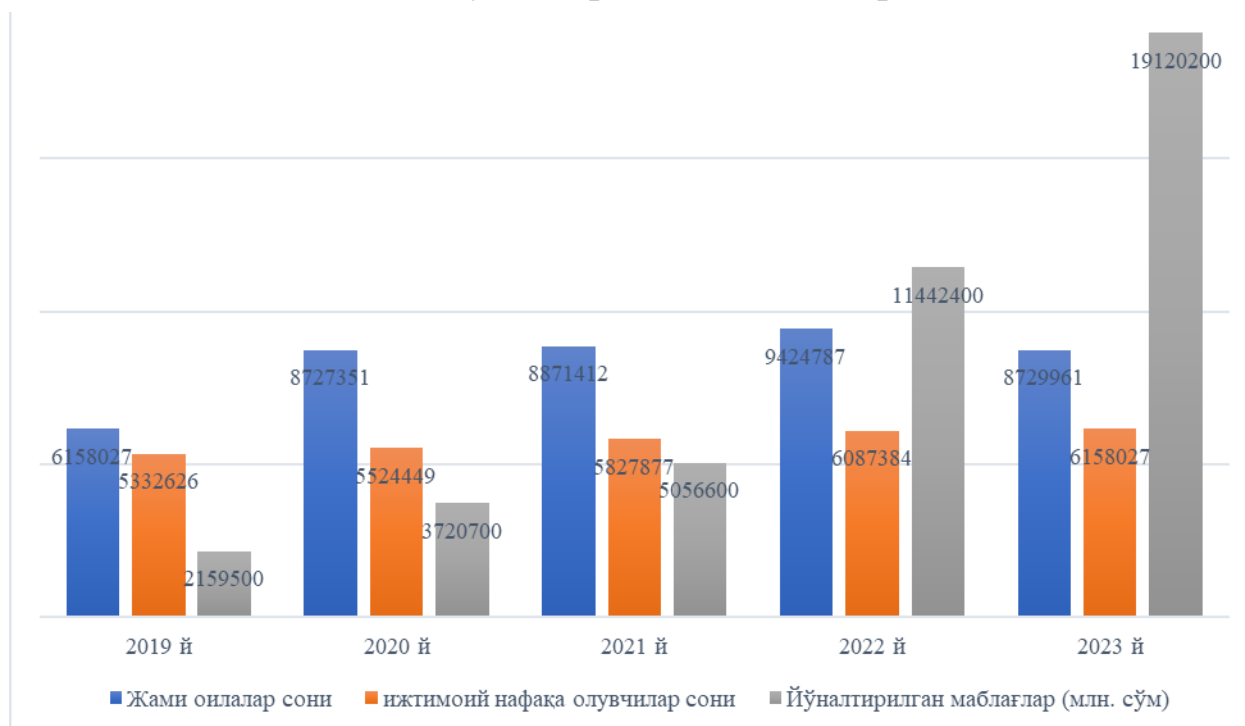
Ижтимоий суғурта тизими орқали амалга ошириладиган ёшга доир нафақалари аҳолининг 38 фоизга яқини ва 65 ёшдан ошган қарияларнинг 85 фоизини қамраб олмоқда. Камбағал оилаларни моддий ёрдам билан қабраб олиш даражаси 29 фоизни ташкил этмоқда. Олиб борилган тадқиқот натижаларимизга кўра камбағал деб топилган хар учта шахслардан биттаси ижтимоий ёрдам олмоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимидаги кўшимча харажатларни қоплаш ва ишсизликнинг ўсишига қарши курашиш учун кўшимча ресурслар билан биргаликда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича қатор тадбирларни кенгайтириб, айниқса кичик ва микрофирмаларга солиқ имтиёзлари берилиши, ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқароларни иш билан банд қилганда ижтимоий солиқ суммаларини қайтариб бериш каби давлат дастурлари ишлаб келмоқда. Ижтимоий ҳимоя тизими асосан ижтимоий суғурта, пенсия

ва маълум даражада кам таъминланган оилаларга нафақалар беришга йўналтирилган эди. Шундай қилиб, меҳнат бозоридаги аралашувларга, шу жумладан ишсизлик нафақаси, малака ва вақтинчалик иш билан таъминлашга камроқ эътибор қаратиб келинмоқда эди. Амалга оширилаётган таркибий ислохотлар, хусусан, Давлат корхоналарини қайта қуриш, ушбу янги ишсизлар учун малака ошириш ва уларни ўқитиш учун қўшимча манбаларни талаб қилади. Ижтимоий таъминот аҳолининг аксарият қисми учун имконсиз бўлиб қолиши бу катта ташвиш уйғотмоқда. Меҳнатга лаёқатли шахсларнинг тахминан 50 фоизи норасмий секторда фаолият олиб бормоқда, бу эса уларнинг ижтимоий суғурта тизимларида қатнашмаётганликларини билдиради. Ижтимоий суғурта тизимига жалб қилишни кенгайтириш жуда ҳам муҳим ҳисобланади. Бунга эса норасмий секторда банд бўлганларни, уларнинг мавқеидан қатъий назар, ижтимоий суғурта дастурларини кенгайтириш ва шу билан бирга бандликни расмийлаштириш бўйича параллел ҳамда келишилган сиёсий ҳаракатлар қилиш орқали эришиш мумкин.

1-диаграмма.

Бюджетдан ижтимоий нафақалар учун йўналтирилган маблағлар*

* Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Юртимиздаги оилалар сони ҳам йил сайин ошиб бормоқда, юқоридаги диаграмма маълумотларини таҳлил қиладиган бўлсак, 2023 йил ҳолатига

оилалар сони 8729961 нафарни ташкил этмоқда, 2019 йилга нисбатан 3571934 нафарга ўсган. Ижтимоий нафақа олувчилар 2019 йилда 5332626 нафарни ташкил этган. 2023 йилда 6158027 нафарга этган, 2019 йилга нисбатан 825401 нафарга ўсган. Аҳолига ажратилган ижтимоий нафақалар 2019 йилда 2,1 трлн. сўмни ташкил этган. 2023 йилда ушбу кўрсаткич 19,1 трлн сўмни ташкил этмоқда. Ушбу кўрсаткичлар йил сайин ошиб бормоқда. Кўрсаткич бир томондан давлат аҳоли ижтимоий ҳимоясини яхши таъминланаётганидан далолат беради. Иккинчи томондан давлатнинг ижтимоий ҳимояга ажратилаётган харажатлари йил сайин ошиб бормоқда.

Хулоса

Хулоса сифатида шунини таъкидлаш жоизки, ижтимоий суғурта нафақалари орқали аҳолини молиявий жиҳатдан ҳимоялаш энг мақбул йўл ҳисобланади. Мамлакат аҳолисини ижтимоий ҳимоялашда ижтимоий суғурта тизимини янада ривожлантириш бўйича қуйидаги таклиф ва тавсияларни бериш мақсадга мувофиқ:

1. Ижтимоий суғуртанинг иқтисодий моҳиятини ифодалашга хизмат қилувчи иқтисодий адабиётларда келтирилган таърифларни қиёсий таҳлил қилиш асосида, бизнингча, қуйидаги таъриф унинг моҳиятини очиқ беришга тўлароқ хизмат қилади: аҳолининг ижтимоий-моддий ҳимояга муҳтож қатламларини моддий жиҳатдан ҳимоялаш орқали ҳар қил ижтимоий рисклардан ҳимоялаш ижтимоий суғурта деб юритилади.

2. Ижтимоий суғурта тизимини асосий ифодаловчи белгилари; биринчидан, аҳолининг турли ижтимоий-иқтисодий муаммоларга қўмилиб қолган аҳолини ижтимоий таъминот билан ўзликсиз таъминлашни англатади, иккинчидан, ижтимоий рисклардан мақсадли ҳимоялаш тизимини яратиш, яъни ижтимоий соҳа хизматлари, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа шу каби тизимлар билан кенгроқ қамраб олиш, учинчидан, ривожланаётган мамлакатларга ҳос бўлган моделлар орқали давлат бюджетидан ҳамда аҳолининг ихтиёжларини қондиришдан ортиб қолган маблағлар ҳисобидан камбағаллик билан курашаётган оилаларни турмуш фаровонлиги яхшилашга йўналтиридан иборат бўлиши керак. Аҳолининг камбағаллик билан курашаётган қисмини маблағ тўланадиган мавсумий ишларга жалб этиш орқали фаровонлиги таъминлаш йўналишларини кўриб чиқиш лозим.

3. Ижтимоий суғурта тизимини такомиллаштиришнинг институционал асослари, пенсия ва ишсизлик нафақаси ҳамда давлатнинг ижтимоий суғурта тизимидаги нафақаларини ўрганиш ижтимоий суғурта тизимини такомиллаштиришнинг муҳим гарови бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий

химоя тизимини ривожлантиришда пенсия таъминоти тизимини ҳам такомиллаштириш ва ислохотга мухтожлиги давлат даражасида эътироф этилди ҳамда тизимда бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилди, хусусан, ишловчи пенсионерларга пенсияларнинг тўлиқ миқдорда тўланиши, пенсия миқдорини аниқлаш учун ҳисобга олинадиган ўртача ойлик иш ҳақи миқдорининг юқори чегарасининг оширилиши кабилар шулар жумласидандир. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, миллий пенсия тизимини такомиллаштириш, ижтимоий суғурта тизимини ислоҳ қилиш, шунингдек уч даражали пенсия таъминоти тизимига ўтиш ва пенсия тизимини жорий қилиш орқали пенсия таъминотининг рақобатбардошлигини ошириш лозим.

4. Мамлакатда давлат ташкилотларида (бюджет ташкилотларида) ишлаётган оналар фарзандли бўлганида хомиладорлик ва туғиш бўйича нафақаси берилади, шу билан бирга хусусий секторда (хусусий корхоналар, фирмалар, микрофирмалар, бизнес юритишда) фаолият юритаётган аёллар фарзандли бўлишида ушбу нафақани тўлаш тизимини жорий этиш лозим.

5. Ёшга доир, ногиронлик ҳамда боқувчисини йўқотганлик пенсияларини таянч пенсия миқдорини ҳисоблаш тизими фуқароларнинг меҳнат қилиб олаётган ойлик даромадларига мос тарзда ҳисобланмайди. Яъни мамлакатда амалдаги тартиб бўйича пенсияни ҳисоблашда қабул қилинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг энг кўп миқдори пенсияни ҳисоблашнинг базавий миқдорини ўн икки баробаридан камида 15-16 баробарга ошириш лозимлиги тадқиқот натижаларида кўриниб қолмоқда.

6. Амалдаги тартиб бўйича ногирон фарзанди ёки ногирон ота-онасига қараган шахсларга ногиронга қараган муддатини пенсия ҳисоблаш учун меҳнат стажига қўшиб ҳисоблаш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Бизнинг фикримизча ногирон фарзандга ёки ногирон болага қараганларга моддий жиҳатдан ҳам қўллаб-қувватлаш амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шундан келиб чиқиб ногирон шахсга қараганлиги учун (парваришлаш) нафақасини жорий этишни лозим деб биламиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Zahin Ansari, Mosab I. Tabash b, Asif Akhtar, Samar H. Khan, Ebrahim Mohammed Al-Matari. Identifying and ranking the driving forces of social insurance by analytical hierarchy process: evidence from India. Heliyon. journal homepage: www.heliyon.com. (ScienceDirect).

2. Takacs G. A Time Series Analysis of Social Insurance and Patient Costs of Reimbursed Medical AIDS in Hungary. National Institute of Pharmacy and Nutrition, Budapest, Hungary.

3. Darmawan KH, Satibi S, Kristina S.A. Willingness to pay for social health insurance and factors born among the population. www.scopus.com
4. Tobias Laun, Johanna Wallenius. Social insurance and pensions: an interstate perspective. Review of Economic Dynamics.
5. Minas Vlassis, Stefanos Mamakis, Maria Varvataki. Taxes, social security contributions and undeclared labor are combined oligopolies. Economics Letters.
6. Вахабов А.В. ва бошқалар. Пенсия тизимини ривожлантиришнинг хориж тажрибаси: дарслик. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2018. – 400 б.
7. Абдурахмонов Қ.Х. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти: дарслик. –Т.: Иқтисодиёт. 2013. – 418 б.,
8. Вахабов А.В. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. – Тошкент 2017.
9. Умурзаков Б.Х. Ижтимоий ҳаёт ва демографик босимлар. “Халқ сўзи” газетаси. – 2018 йил.
10. Ражабов Ш. Нодавлат пенсия жамғармаларини шакллантириш ва инвестицион фаолликни ошириш. иқтисодиёт фанлари доктори ... диссертация автореферати. Т.: Иқтисод-молия, 140 б. 2019 йил.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARI

Qurbonov Muxiddin Abdullayevich

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

solliq va solliqqa tortish kafedrasi dotsenti

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: kurbonov.m.1969@gmail.com

ORCID:0000-0002-3857-7644

Annotatsiya. Maqolada axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirishning dolzarb vazifalari tadqiq etilgan. Raqamli iqtisodiyotda zamonaviy ilmiy yondashuvlar va innovatsiyalarning ahamiyati o'rganilgan. Shuningdek kompyuterdan foydalanish imkoniyatining keng ekanligi, uning o'zgarib, takomillashtirilish, ma'lumotlar almashish, o'zaro aloqani oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatish kabi masalalar korib chiqilgn.

Kalit so'zlar: robototexnika, manipulyator, texnologiya, byudjet, ekspert, korruptsiya, kompyuter, funktsiya, marketing, didaktik, slayd, diagramma.

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Курбанов Мухиддин Абдуллаевич

доктор философии (PhD)

по экономическим наукам

доцент кафедры налогов и налогообложения

Ташкентский государственный

экономический университет

ORCID:0000-0002-3857-7644

E-mail: kurbonov.m.1969@gmail.com

Аннотация. В статье исследованы текущие задачи развития информационных технологий. Изучено значение современных научных подходов и инноваций в цифровой экономике. Также были рассмотрены вопросы информационно-коммуникационных технологий, их применения, изменения и усовершенствования, обмена данными, автоматизации производственных процессов, качества обслуживания клиентов.

Ключевые слова: робототехника, манипулятор, технология, бюджет,

эксперт, коррупция, компьютер, функция, маркетинг, дидактика, слайд, диаграмма.

INFORMATION COMMUNICATION IN THE DIGITAL ECONOMY TECHNOLOGIES

Kurbanov Mukhiddin Abdullaevich

*Doctor of Philosophy (RhD)
in Economic Sciences*

*Associate Professor of the Department
of Taxes and Taxation*

Tashkent State University of Economics

E-mail: kurbonov.m.1969@gmail.com ORCID:0000-0002-3857-7644

Abstract. The article examines the current tasks of information technology development. The importance of modern scientific approaches and innovations in the digital economy is studied. The issues of information and communication technologies, their application, change and improvement, data exchange, automation of production processes, and customer service quality are also considered.

Keywords: robotics, manipulator, technology, budget, expert, corruption, computer, function, marketing, didactics, slide, diagram.

Kirish

Bugun jamiyatda moliyaviy texnologiyalarning ahamiyati tobora ortmoqda. Ularning keng joriy qilinishi va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish masalalari hozirgi zamonda har bir davlat uchun jiddiy hayotiy masalaga aylangan. Ekspertlar fikricha, kelgusi 3 yilda iqtisodiyotni raqamlashtirish orqali dunyodagi 22 foiz ish o'zni yaratiladi [1].

Prezidentimizning Oliy Majlisga Murojaatnomasida raqamli iqtisodiyotga faol o'tish kelgusi 5 yildagi eng ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Shuningdek, joriy yilning ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili deb e'lon qilingani bejiz emas. Davlat dasturida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash borasida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi oldida o'ta muhim va dolzarb vazifalar qo'yilgan.

Adabiyotlar sharhi

IT kundalik hayotimizning barcha sohasini qamrab olmoqda. Hozirgi paytda jahondagi bir qancha rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Xitoy, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Rossiya va h.k.), jahon iqtisodiyotida ro'y berishi

boshlangan o'zgarishlarni hisobga olgan holda, iqtisodiyotning ko'pchilik tarmoqlarini raqamlashtirish bo'yicha jadal harakatni boshlamoqda. Lekin bu ma'lumotlarni nazarda tutgan holda shuni qayd etishga majburiymizki, bironta yetakchi mamlakatlarda raqamli iqtisodiyot o'zi nima ekanligi va u kelajakda qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida to'laqonli falsafiy tushunchalar mavjud emas.

G.I. Abduraxmonova bergan manbadan ma'lum bo'ladiki, “Axborot kommunikatsiya texnologiyalari sektori - bu AKT sohasida mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar majmuidir. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liq tovarlar telekommunikatsiyalarning ishlashini ta'minlash, axborotni qayta ishlash funksiyalarini bajarish uchun mo'ljallangan”[10].

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan 2020 yilda “Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration” qo'llanmasi chop etilgan (OECD, 2020)[5]. Ushbu qo'llanmada bugungi kunda iqtisodiy faoliyat turlari va shakllari keskin o'zgarib borayotganligidan kelib chiqib, soliq idoralarining oldida turgan dolzarb masalalar to'g'risida fikr yuritilgan va soliq idoralari uchun samarali ma'muriyatchilik olib borish bo'yicha integratsiyalashtirilgan platforma modeli taklif etilgan. Unga ko'ra, soliq organlarining ma'lumotlar bazasi qanday tashqi manbalar bilan o'zaro integratsiya qilishini lozimligi, integratsiya jarayonidagi mavjud muammolar va ularning yechimlari bo'yicha so'z yuritilgan.

Raqamli iqtisodiyot, birinchi navbatda, korrupsiyadan xoli hududda ishlash imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, soliqlarning o'z vaqtida to'g'ri hisoblanishi va to'lanishi, byudjet taqsimoti oshkoraligi, ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan mablag'lar, maktablar, shifoxonalar, yo'llarga ajratilgan pullar to'liq o'z manziliga maqsadli yetib borishiga zamin yaratiladi. Shu bois raqamli texnologiyalarni bizni taraqqiyotga eltadigan eng qisqa yo'l deyilishi g'oyat oqilona va odilona ta'rif bo'ladi. Ma'lumki, “robot” so'zi bizning tilimizga ilmiy fantastikadan kirib kelgan bo'lib, “qul” degan ma'noni bildiradi. [2]

“Robototexnika” so'zni birinchi bor bu oltmish yil oldin taniqli Chex fantast yozuvchisi Karl Chepek ishlatgan. Ammo “mexanik odamlar” undan oldinroq ham ma'lum edi. O'rta asrlarda inson iste'dodlariga ega bo'lgan musiqachi qo'g'irchoq yoki rassom-qo'g'irchoqlar paydo bo'lganligi ma'lum. Kompyuter asri boshlanishi bilan insonni og'ir va zararli mehnatdan ozod etadigan robotlar paydo bo'ldi.

Bugungi kunda robotlar mashinasozlik zavodlarida, po'lat quyish sexlarida, kimyoviy laboratoriyalarda, qurilishda keng qo'llanilmoqda. Robotlarni yaratish

bilan shug'ullanadigan texnikaning maxsus shahobchasi-robototexnika paydo bo'ldi. Robotlar orasida robot manipulyatorlari keng tarqalgan. Manipulyatorlar o'ta sezgir va kuchli mexanik qo'ldir.

Robotlarni kompyuter boshqarib turadi, ya'ni kompyuter robotning “miyasi”dir, ular telekameralar orqali “ko'rib”, mikrofonlar yordamida “eshitadi”, ya'ni axborot qabul qiladi. [3] Maxsus vositalar “sezgi” organi vazifasini o'taydi.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda axborot kommunikatsiya texnologiyalari marketing sohasida muhim ahamiytga ega. Marketing inglizcha “market” (bozor) so'zidan olingan bo'lib, bozor, savdo sohasidagi faoliyatni anglatadi. Marketingda eng asosiysi, bozorni, xaridorlar talab va ehtiyojlarini chuqur va har taraflama o'rganish va ishlab chiqarishni shuning asosiga qurish, ikkinchi tomondan esa bozorga, mavjud talab va ehtiyojga ta'sir ko'rsatish, xaridorlarning muayyan mollarga bo'lgan talablarini shakllantirish, boshqa viloyat (tuman, shahar) dagi bozor narxlarini o'rganishdan iborat. Marketing sohasini, ayniqsa, qimmatli qog'ozlar bozorini kompyuter va axborot texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin.

Ta'lim sohasida asosiy vositalardan biri bu didaktik ta'minotlardir. Didaktik ta'minotga o'quv materialining o'zgargan shakllari slayd, diagramma, jadval, test, virtual laboratoriya va boshqalar kiradi.

Bunday ta'minotlarni yaratishda kompyuterdan foydalanishning imkoniyati keng va kelgusida bu ta'minotni o'zgartirib, takomillashtirib borish ham mumkin. Bundan tashqari masofadan ta'lim olish, mustaqil o'rganish kabi imkoniyatlarni ham yaratib beradi. Ishlab chiqarishning deyarli barcha sohalarida kompyuterlar qo'llanilib kelmoqda.

1-rasm. Insoniyat kelajagi xavf ostidami*

***Muallif tomonidan shakllantirilgan**

Kompyuterlar ko'pgina texnologik jarayonlarni boshqarishi, ular yordamida yangi mahsulotning chizmasini yaratishdan toki tayyor mahsulot bo'lib chiqquniga qadar bo'lgan barcha jarayonlarni avtomatlashtirishi, mahsulot shaklini konstruktor kompyuter ekranida chizib, tegishli o'zgartirishlar yasab, qog'ozga chop etishi va boshqa amallarni bajarishi mumkin. Bundan tashqari mahsulotni ishlab chiqarish uchun kerakli barcha qurilmaning imkoniyatlari, unga ketadigan sarf-xarajatlarni hisob-kitob qilishda ham kompyuter eng yaxshi yordamchidir. Mahsulotni ishlab chiqarishda axborot asosiy kompyuterdan ishlab chiqarish liniyalariga yetkaziladi.

U yerda axborotni qabul qilishga tayyor turgan robotlar kompyuter uzatgan dastur asosida mahsulotni yig'a boshlaydi [4]. Tayyor mahsulotlar esa robotlar yordamida tekshirilib, omborlarga jo'natiladi.

Shuningdek, tibbiyot sohasida axborot kommunikatsiya texnologiyalari keng qo'llanilmoqda. Kompyuterlarning shifoxonalarda paydo bo'lishi ko'p narsalarni, jumladan, yuqoridagi muammolarni ham tubdan o'zgartirib yuboradi. Shifokorning ish stolida odatdagi медицина ish qurollaridan tashqari kompyuter ham joy olgan: uning xotirasida barcha bemorlarning kasallik tarixi yozib qo'yilgan.

Agar kasal oldin ham murojaat etgan bo'lsa, u haqidagi ma'lumot ham bo'ladi. Birinchi bor murojaat etayotgan bo'lsa bemor haqidagi barcha axborotni shu yerning o'zida shifokor kompyuterga kiritib qo'yadi. Kasallik haqidagi barcha ma'lumotlar kompyuterga kiritilgach, kasallik bo'yicha tez va aniq tashxis kompyuter tomonidan qo'yiladi va chop etish qurilmasi yordamida dorilar uchun ro'yxat ham chop etib beriladi.

Dorilar ro'yxatini olib, boshqa kompyuter yordamida ushbu dorilarni eng yaqin bo'lgan qaysi dorixonalardan topish mumkinligini ham bilib olish mumkin. Kompyuter medisinada boshqa ishlarga ham qodir. Masalan, tomograf - ya'ni siljib harakatlanadigan rentgen apparati insonning ixtiyoriy organi haqida to'liq ma'lumot olishi, ulardagi mikroskopik defektlar, begona jinslar (masalan, buyrakdagi tosh) haqida ma'lumot berishi mumkin. Tomograf uzatgan axborotni tezda qayta ishlash va ekranda ko'rsatish qulayliklarini yaratadi.

Bugungi kunda moliyaviy texnologiyalar milliy xo'jaliklar barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Bu texnologiyalar, eng avvalo, boshqaruv samaradorligini oshiradi, aholining ijtimoiy shart-sharoitlarini yaxshilaydi. Ayni vaqtda raqamli texnologiyalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish asosida ularning tannarxini pasaytiradi.

Mazkur moliyaviy texnologiyalarning yana bir asosiy afzalliklaridan biri

korruptsiyaga barham berishga ijobiy ta'sir ko'rsatishidir. Jahon bankining “Raqamli dividendlar” nomli tadqiqoti xulosalariga ko'ra, internet tezligining 10 foizga o'sishi mamlakat YaIMning o'sishiga olib keladi. Rivojlangan davlatlarda bu ko'rsatkich 1,21 foizni tashkil etsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 1,38 foizga teng. Demak, internet tezligi 2 barobar oshadigan bo'lsa, YaIM hajmi 13-14 foiz ortishiga erishish mumkin. Jahondagi globallashuv sharoitida tashqi migratsiya, xalqaro savdo va kapitallar harakati, turizm, xorijiy investitsiyalar, IT rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir etadi. [5]

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ochiqlik, xalqaro iqtisodiy-siyosiy aloqalarning rivojlanishi yurtimizda sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash imkoniyatlarini yuzaga keltirdi. Bunga mamlakatimiz tashqi savdo hajmining o'sishini misol qilib keltirish mumkin. “Elektron hukumat”, “Elektron boshqaruv”, “Telekommunikatsiya”, “Internet”, “Veb-sayt” kabi ko'plab iboralar hayotimizning ajralmas bo'lagiga aylandi.

Ko'rinib turibdiki, raqamli iqtisodiyot deganda, ko'plab mamlakatlar iqtisodiy munosabatlar va boshqaruvning yangi shakllarini emas, balki iste'molchilar bilan kommunikatsiya qilish va to'lovlarning yangi elektron raqamli shakllari tushuniladi, xolos. Ko'pchilik mamlakatlar raqamli iqtisodiyotni ongli ravishda tashkil etmaydi, balki mavjud iqtisodiy munosabatlarni raqamlashtirish jarayoni bilan shug'ullanadi, xolos. Biz ham mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning AQSh va Xitoy mamlakatlarida sinovdan o'tgan xuddi shunday strategiyani tanlaganimiz maqsadga muvofiqdir.

Raqamli iqtisodiyotda zamonaviy ilmiy yondashuvlar va innovatsiyalar muhim hamda ustuvor ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda ilmiy sig'imkorlik yuqori bo'lgan tarmoqlar ravnaq topadi. Raqamli iqtisodiyot rivojlangan davlatlarda YaIM hajmi ham, YaIMning aholi son boshiga ulushi ham yuqoridir. Bu texnologiyalar ma'lumotlar almashish, o'zaro aloqasini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mijozlarga yaxshi xizmat ko'rsatish va boshqa keng qo'llaniladigan iqtisodiyot faoliyatlarini yaxshilashda katta rol o'ynaydi.

Bugungi kunda Internet Protokol (IP) Telefoniyasi keng rivojlanmoqda. IP telefoniyasi internet protokol orqali o'zaro aloqani yaratadi va u yordamida ishlab chiqish, ma'lumot almashish va boshqa telefoniyaviy xizmatlarni taqdim etadi. Bu qulay va samarali usul bo'lib, ishlab chiqish va boshqa tashqi xizmatlar uchun katta imkoniyatga ega.

Elektron pochta (E-mail), elektron xatlar orqali ma'lumot almashishga imkon beradi. Bu, ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish, axborot almashish va mijozlar bilan munosabatlarni o'rganish uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Raqamli iqtisodiyot ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish va monitor qilish texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Raqamlashtirish ishlab chiqarish jarayonlarini samarali va yaxshi boshqarishga imkon beradi, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va ishroflarni kamaytirishga yordam beradi.

Raqamli iqtisodiyot yordamida ma'lumotlarning o'rganilishi, tahlil qilinishi va vizualizatsiyasi amalga oshiriladi. Bu iqtisodiyotning moddiy va raqamli ma'lumotlarini tahlil qilishda, siyosatni shakllantirishda muhim qarorlar olishda yordam beradi.

Mijozga yo'naltirilgan ma'lumotlar dasturlari, u bilan aloqani yaxshi boshqarish va individual xizmat ko'rsatishda ramlashtirish yordam beradi.

Bu mijoz bilan munosabatni o'rganish, unga mahsulot va xizmat taqdim etish va maxsus takliflar qilish uchun ma'lumotni to'plash va boshqarish uchun mo'ljallangan dasturlardir.

Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari, kompaniyalar samaradorligini oshirish, mijozlarga yaxshi xizmat ko'rsatish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va boshqa keng qo'llaniladigan faoliyatlarini yaxshilashda katta rol o'ynaydi.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'rsatkichlari raqamli iqtisodiyotda quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Samarali ma'lumot almashish. Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari ma'lumot almashish va qabul qilishni osonlashtiradi. Bu kompaniyalar va hodimlar o'rtasida ma'lumot almashishni tezlashtiradi va faollikni oshiradi.

2. Avtomatlashtirish va boshqaruv. Texnologiyalar ishlab chiqarish va boshqa jarayonlarni avtomatlashtirishga imkon beradi. Ishlab chiqarishning samarali va to'g'ri boshqarilishini ta'minlaydi va ishlab chiqarishni o'zgartirish va optimallashtirish imkonini beradi [7].

3. Sifatli va yaxshi xizmat. Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari mijozlarga yaxshi xizmat ko'rsatish va ular bilan qat'iy aloqani ta'minlashda katta rol o'ynayadi. Bu mijozlarga yo'naltirilgan ma'lumotlar dasturlari, shaxsni boshqarish tizimi va ma'lumotlar analitikasi orqali taqdim etiladi.

4. Mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish. Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi. Bu ishlab chiqarishni tezlashtiradi, ishlab chiqarish jarayonlarini samarali boshqaradi va imkoniyatlarni oshiradi.

5. Bozor va mijozlar bilan munosabatlar. Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari bozor va mijozlar bilan munosabatlarni o'rnatishda kompaniyalar uchun muhimdir. Kompaniyalar uchun mijozlar bilan o'zaro aloqalarni o'rganish va ularga yaxshi xizmat ko'rsatishga yordam beradi [8].

6. Xavfsizlik va himoya. Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari ma'lumotlarni himoya qilish va xavfsizlikni ta'minlashda katta rol o'ynayadi. Bu, kompaniyalar uchun ma'lumotlarni himoya qilishning muhim qarorlarini qabul qilish va xavfsizlik sohasidagi ma'lumotlarni himoya qilishda yordam beradi.

Xulosa

Raqamli iqtisodiyotda axborot kommunikatsiya texnologiyalari, kompaniyalar va tashqi iqtisodiy faoliyat uchun muhim bir qo'llanma va asosdir. Bu texnologiyalar, kompaniyalar uchun samarali va Innovatsion yondashuvlarni taqdim etadi va ularning islohotini tezlashtiradi.

Buning uchun kichik real yoki elektro organ yordamida kompyuterga ulanib yozayotgan musiqa notalarini ekranda ko'rib turgan holda yangi asar yaratishi va shu yerning o'zida, shu onda eshitib ko'rishi ham mumkin.

Kompyuterlar rassomlarga ham ko'p yoqib qolgan. Kompyuter grafikasi bo'yicha birinchi ko'rgazma 1956 -yili o'tkazilgan. Turli eskizlar, chizmalar va rasmlar chizishda rassomlar kompyuterdan foydalanib kelmoqda.

Hozirgi davrda turli joylarda, mintaqalarda, hatto qit'alarda yashaydigan insonlar ishtirokida telekonferensiyalar o'tkazish an'anaga aylanib qolmoqda. Iqtisodiyotda axborot komplekslari va texnologiyalarining maqsadi – iqtisodiyotda “axborot komplek va texnologiyalari” tushunchasi mohiyatini ta'riflash hamda talabalarda iqtisodiyotning turli sohalarida iqtisodiy jarayonlarga zamonaviy axborot komplekslarini, kommunikatsiya vositalarini tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kodirov A. Raxmatov Sh. Ta'lim jarayonida bulutli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi//“Pedagogs” international research journal. –2023. – №6. – C. 157-161.

2. Kodirov A. Sh. Katta ma'lumot bazalarini parallel ishlov berish usullarini va modellarini o'rganish// Journal of new century innovations. – 2023. –№ 43. (4), –pp. 93-95.

3. Kodirov A.Sh. Vatanimizda vending nusxalash mashinasini amalda qo'llashning samaradorligi//Journal of new century innovations. – 2023. –№ 43.

(4), –pp. 90-92.

4. Tursunova L., Ro‘ziqulova M. Veb-sayt yaratish asoslari va veb-saytlarni ta’limda qo’llanilishining afzalliklari va kamchiliklari//Иновационные исследования в современном мире: теория и практика. – 2024. –№ – В. 117-120.

5. Tursunova I K., Raximberganov N.M. Raqamli ta’lim texnologiyalari: amaliyot, tajriba, muammo va istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy anjuman, SamDU. Samarqand. –2023.–№ 7.

6 Musirmonov Sh. Jurayev S. Multimedia texnologiyasi va ularning pedagogikada qo’llanilishi. – Toshkent. 2023.

7. Musirmonov Sh. Jurayev S. Bulut texnologiyalar va ularning biznes jarayonlarida qo’llanishi//Pedagogis. – 2023. – № 6.

8. Abdullayev S.X. Technology of organization of environment for the development of ergonomic culture//Harvard educational and scientific review – 2021№ 1 (1).

XALQARO MOLIYAVIY BOSHQARUV MEXANIZMLARIDA XALQARO OBLIGATSIYA BOZORLARI

Xusainov Shavkat

*Raqamli iqtisodiyot va
agrotexnologiyalar universiteti
kafedra mudiri i.f.n., dots.*

E-mail: shavkatxusainov7@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4442-0834

Annotatsiya: Mazkur maqolada obligatsiyalar bozorining moliyaviy tizimdagi o'рни va uning davlat hamda xususiy sektor uchun sarmoya jalb qilishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, davlat obligatsiyalari byudjet taqchilligini moliyalashtirish uchun, korporativ obligatsiyalar esa xususiy sektorning investitsion ehtiyojlarini qoplashda qo'llanilishi hamda bozorning likvidligi, kredit risklari, diversifikatsiya va bozor ishonchini saqlash kabi asosiy xususiyatlari yoritilgan. Obligatsiyalar bozori global miqyosdagi ahamiyati, xususan, jahon iqtisodiyotidagi o'рни va uning inflyatsiyani boshqarishdagi hamda iqtisodiy barqarorlikka ta'siri keltirilgan.

Kalit so'zlar: obligatsiyalar bozori, davlat obligatsiyalari, korporativ obligatsiyalar, likvidlik, kredit risklari, diversifikatsiya, iqtisodiy barqarorlik, xalqaro reyting agentliklari, sarmoya jalb qilish, moliyaviy inqiroz.

УНИВЕРСИТЕТ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И АГРОТЕХНОЛОГИЙ

Хусаинов Шавкат

*Цифровая экономика и
Университет агротехнологий
Заведующий кафедрой, доц.*

E-mail: shavkatxusainov7@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4442-0834

Аннотация: В данной статье анализируется роль рынка облигаций в финансовой системе и его значение для привлечения инвестиций в государственный и частный секторы. Рассматривается использование государственных облигаций для финансирования дефицита бюджета и корпоративных облигаций для удовлетворения инвестиционных потребностей частного сектора. Освещаются ключевые характеристики рынка, такие как ликвидность, кредитные риски, диверсификация и сохранение доверия к рынку. Приведено значение рынка облигаций в глобальном масштабе, в частности его роль в мировой экономике, управление инфляцией и влияние на экономическую стабильность.

Ключевые слова: рынок облигаций, государственные облигации, корпоративные облигации, ликвидность, кредитные риски, диверсификация, экономическая стабильность, международные рейтинговые агентства, привлечение инвестиций, финансовый кризис.

INTERNATIONAL FINANCIAL MANAGEMENT MECHANISMS IN GLOBAL BOND MARKETS

Khusanov Shavkat

*University of Digital Economy and Agrotechnologies
Head of the Department of Digital Economy and
Agrotechnologies University, Doctor of Science, Assoc. Prof.
E-mail: shavkatxusainov7@gmail.com
ORCID: 0009-0006-4442-0834*

Abstract: This article analyzes the role of the bond market in the financial system and its significance for attracting investments to the public and private sectors. It examines the use of government bonds for financing budget deficits and corporate bonds for meeting the investment needs of the private sector. Key market characteristics such as liquidity, credit risks, diversification, and maintaining market confidence are highlighted. The global importance of the bond market, particularly its role in the global economy, inflation management, and impact on economic stability, is discussed.

Keywords: bond market, government bonds, corporate bonds, liquidity, credit risks, diversification, economic stability, international rating agencies, investment attraction, financial crisis.

Kirish

O‘zbekistonda xalqaro moliyaviy mexanizmlarni joriy etish jarayonida kapital bozorlarini rivojlantirish va korporativ boshqaruv standartlarini takomillashtirishga jiddiy e‘tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentyabrdagi «Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida» PQ-291-son qarori mamlakatda kapital oqimlarini jalb qilishga zamin yaratmoqda[1]. Bundan tashqari, xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish yo‘nalishida islohotlar amalga oshirilmoqda. Aynan kapital bozorlari orqali moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash hamda korporativ boshqaruv orqali strategik maqsadlarga erishish mumkin. O‘zbekiston uchun bu mexanizmlarni amaliyotga tatbiq qilish iqtisodiy o‘shishning asosiy shartlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Shu jihatdan olganda, xalqaro moliyaviy boshqaruv global iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liqligini va barqarorligini ta‘minlovchi muhim mexanizmdir. Uning asosiy vazifasi moliyaviy resurslarni to‘g‘ri taqsimlash, inqirozlarning oldini olish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishdan iborat. Bugungi kunda

xalqaro moliyaviy tizimning samaradorligini oshirishda davlatlar, tashkilotlar va xususiy sektorning hamkorligi juda muhim ahamiyatga ega. Bu hamkorlik moliyaviy muassasalarning muvaffaqiyatli ishlashi, xususan, xalqaro moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, savdo va investitsiyalar oqimini rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro moliyaviy boshqaruv moliya bozorlarining diversifikatsiyasini, mamlakatlar o'rtasidagi moliyaviy aloqalarni mustahkamlashni va global iqtisodiy yordam dasturlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u moliyaviy muammolarni hal qilish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va aholining ijtimoiy holatini yaxshilashga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishni qamrab oladi.

Tizimning samaradorligi oshgan sayin, global moliyaviy muassasalar, misol uchun, Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) va Jahon banki kabi tashkilotlar hamda mintaqaviy moliyaviy institutlar davlatlarning moliyaviy va iqtisodiy siyosatlarini muvofiqlashtirishga qaratilgan ko'plab dasturlarni amalga oshirmoqda. Bu tashkilotlar, shuningdek, iqtisodiy inqirozlar va moliyaviy xalqaro xatarlarga tez va samarali reaksiya berishda muhim rol o'ynaydi.

Boshqa tomondan, xususiy sektorning ishtirokini hisobga olish juda muhimdir, chunki xususiy sarmoyadorlar, moliyaviy muassasalar va investorlar global moliyaviy bozorlarning rivojlanishini shakllantiradi. Ular o'z investitsiyalarini ko'proq tiklash va yangi moliyaviy mahsulotlarni ishlab chiqishda faol ishtirok etmoqdalar. Bunday hamkorlik, xususan, rivojlanayotgan davlatlar uchun muhimdir, chunki u ulkan kapitalni jalb qilishga va iqtisodiy rivojlanishga katta hissa qo'shadi.

Hamkorlikning yana bir muhim jihati, bu — xalqaro moliyaviy ko'priklarni barpo etish va mamlakatlar o'rtasidagi moliyaviy aloqalarni mustahkamlash. Bu jarayon moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, global qiyinchiliklarga barham berish va barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun zarur shartlar yaratadi. Xalqaro moliyaviy boshqaruvning samaradorligi moliya bozorlarining shffofligi, ishonchliligi va barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Fikrimizcha, xalqaro moliyaviy boshqaruvning rivoji va samaradorligini oshirish uchun davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xususiy sektorning hamkorligini yanada kuchaytirish, ularning moliyaviy siyosatlarni muvofiqlashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga yangi mexanizmlarga oid ilmiy tadqiqotlar dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Shuni qayd etish kerakki, xalqaro moliyaviy boshqaruv mexanizmlari global iqtisodiyot rivojida asosiy o'rin tutadi. Mazkur yo'nalishda bir qator olimlar fond bozori va kapitalizatsiya muammolari bir qator nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borishgan. Misol uchun, *Markowitz* (1952) tomonidan taklif etilgan portfel nazariyasi[2] va *Fama* (1970) tomonidan ishlab chiqilgan samarali bozor gipotezasi aksiyalar bozoridagi aktivlik va kapitalizatsiyaning turli jihatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega[3].

Blume (1979)[4] va *Fama* (1990)ning iqtisodiy tadqiqotlari, bozor kapitalizatsiyasining iqtisodiy barqarorlik va korporativ rivojlanishdagi o‘rnini o‘rganib, birjadagi kapitalizatsiyaning o‘sishi birja ishonchini oshirishini va yangi investorlarni jalb qilish imkonini beradiganini aniqlagan[4]. Ye. Famaning samarali bozor nazariyasi obligatsiyalar bozoriga nisbatan quyidagicha ta’rif beradi: “Obligatsiya bozorlari samarador bo‘lsa, ulardagi qiymatlar mavjud ma’lumotlarni to‘liq aks ettiradi va investorlar uchun ob’ektiv ravishda aniq qarorlar qabul qilish imkonini beradi”[3]. Uning fikricha, davlat obligatsiyalarining ishonchliligi va korporativ obligatsiyalar bozorining shaffofligi bozor ishtirokchilari o‘rtasida barqarorlik va ishonch darajasini oshiradi.

Shiller (2000)[5] va *Malkiel* (2003)[6] tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar aksiyalar bozoridagi narxlarning o‘zgarishi va yoritishga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan. Ular kapitalizatsiyaning iqtisodiy faoliyatga ta’sirini ko‘rsatib, global moliyaviy bozorlardagi o‘zgarishlarning o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlashgan. Aksiyalar bozorining rivoji, shuningdek, mamlakatlarning umumiy iqtisodiy o‘rishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Jahon iqtisodiy bozorlaridagi har qanday o‘zgarishlar, shu jumladan, neft narxi, moliyaviy qaramlik va savdo o‘zaro aloqalari aksiyalar bozoriga katta ta’sir ko‘rsatadi. *King* va *Levine* (1993) o‘z tadqiqotlarida xalqaro moliyaviy bozorlarning kapitalizatsiyaga ta’sirini o‘rganib, global iqtisodiy tizimdagi o‘zgarishlar aksiyalar bozoridagi kapitalni qayta taqsimlashga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatishgan[7].

Shuningdek, Ben Bernanke o‘z tadqiqotlarida obligatsiyalar bozorini iqtisodiy inqirozlarni yumshatish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida baholagan[8]. Uning fikricha, obligatsiya bozorlarining to‘g‘ri boshqarilishi xususiy sektorga arzon sarmoya resurslarini taqdim etish orqali iqtisodiy o‘rishga turtki beradi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Obligatsiyalar bozori moliyaviy tizimning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, davlat va xususiy sektor uchun sarmoya jalb qilish vositasini yaratadi. U turli xil sarmoyachilar uchun doimiy daromad manbai bo‘lib xizmat qiladi. Davlat obligatsiyalari asosan davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish, korporativ obligatsiyalar esa xususiy korxonalarining investitsion ehtiyojlarini qoplash uchun foydalaniladi. Bunday bozor iqtisodiy barqarorlikka ko‘maklashib, inflyatsiya va likvidlikni boshqarishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Jahon obligatsiyalar bozori hajmi 2023 yilda 133 trln. AQSh dollardan oshdi. Shundan davlat obligatsiyalari 60% ni tashkil etadi. AQSh, Yevropa Ittifoqi, va Yaponiya eng yirik bozorlardir. Xitoy iqtisodiyotida obligatsiyalar bozori so‘nggi o‘n yillikda 300% ga o‘sgan va uning kapitalizatsiyasi 13 trln. AQSh dollariga yetgan[9].

Shuning uchun obligatsiyalar bozori nafaqat sarmoya jalb qilish vositasi, balki iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy inqirozlarni oldini olishda ham strategik ahamiyatga egadir.

Obligatsiyalar bozori moliyaviy tizimning muhim qismi bo‘lib, u davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi moliyaviy hamkorlikni rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi. U sarmoya jalb qilish, iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va bozorni diversifikatsiya qilish vazifalarini bajaradi. Bu jarayonlarning samaradorligini tahlil qilish uchun iqtisodchi olimlarning fikrlari va tadqiqotlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Obligatsiyalar bozorining asosiy xususiyatlari likvidlik va bozor ishonchini saqlash hamda kredit risklari va baholash bilan farqlanadi.

Xususan, likvidlik va bozor ishonchini saqlashda obligatsiyalar bozorining likvidligi uning faoliyatining asosiy mezoni hisoblanadi. Tahlilchi Ye.Fama tomonidan ishlab chiqilgan bozor samaradorligi nazariyasiga ko‘ra, bozor likvidligi va shaffofligi sarmoyachilar ishonchini oshiradi[3]. Davlat obligatsiyalari bu borada eng likvid vositalardan biri bo‘lib, sarmoyachilarga xavfsiz aktivlarni taklif qiladi.

Kredit risklari va baholashda esa obligatsiyalar bozoridagi risklarni baholash reyting agentliklari orqali amalga oshiriladi. Standard & Poor’s, Moody’s, va Fitch Ratings kabi xalqaro reyting agentliklari sarmoyachilarga qaror qabul qilishda yordam beradi. Masalan, Nobel mukofoti sohibi R.Shillerning fikricha, kredit reytinglari bozor ishtirokchilari uchun ma‘lumot ochiqqligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi[5].

Qayd etish kerakki, obligatsiyalar bozori diversifikatsiyasi sarmoyalarning riskini kamaytirishga imkon beradi. Davlat va xususiy sektor obligatsiyalari o‘rtasidagi balans iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlaydi. Xitoy iqtisodchisi Li Daokuyning fikricha, diversifikatsiyalashgan obligatsiyalar bozori rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o‘rish drayveri sifatida xizmat qiladi[11].

So‘nggi o‘n yilliklarda jahon obligatsiyalar bozori hajmi va unga bo‘lgan talab sezilarli darajada oshdi. Jumladan, 2008 yil moliyaviy inqiroz davlat obligatsiyalariga bo‘lgan talabning keskin o‘rishiga olib keldi. Nobel mukofoti sohibi P. Krugmanning fikricha, bu davrda davlat obligatsiyalari inqirozga qarshi kurashning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘ldi[12]. 2020 yilda davlatlar pandemiya oqibatlarini bartaraf etish uchun katta miqdordagi obligatsiyalar chiqardi. Xususan, AQSh 2020 yilda \$3 trillionlik davlat obligatsiyasini joylashtirgan. Bu esa bozor hajmini sezilarli darajada kengaytirdi[9].

1-jadval

Obligatsiyalar bozori va jahon investitsiyalari (2023 yil) [9]

Davlat/Hudud	Umumiy obligatsiyalar kapitallashuvi (trln. \$)	Davlat obligatsiyalari (trln. \$)	Korporativ obligatsiyalari (trln. \$)	O‘rish sur‘ati (%)
AQSh	46,5	31,2	15,3	3,7
Yevropa Ittifoqi	14,8	9,3	5,5	2,5
Yaponiya	9,3	7,2	2,1	1,6

Davlat/Hudud	Umumiy obligatsiyalar kapitallashuvi (trln. \$)	Davlat obligatsiyalari (trln. \$)	Korporativ obligatsiyalari (trln. \$)	O'sish sur'ati (%)
Xitoy	4,6	3,1	1,5	5,2
Hindiston	2,8	1,8	1,0	6,0
Rivojlanayotgan davlatlar	5,2	3,3	1,9	4,5

1-jadval ma'lumotlari jahon obligatsiyalar bozorining ayrim asosiy mintaq va davlatlar bo'yicha ko'rsatkichlari har bir iqtisodiyotning moliyaviy faoliyati va rivojlanish sur'atlarini aks ettiradi.

AQShning obligatsiya bozori jahondagi eng yirik bozor bo'lib, umumiy kapitalizatsiya 46,5 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich global bozordagi eng katta ulushni aks ettiradi. Davlat obligatsiyalarining hajmi 31,2 trln. AQSh doll. bo'lib, davlat qarzining 67% ni tashkil etadi. Korporativ obligatsiyalar 15,3 trln. AQSh dollarga teng bo'lib, bu AQShdagi korporatsiyalar uchun moliyalashtirishning muhim vositasidir. Bozorning yillik o'sish sur'ati 3,7% ni tashkil etadi, bu barqaror rivojlanishni ko'rsatadi.

Yevropa Ittifoqida umumiy kapitallashuv 14,8 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Davlat obligatsiyalari hajmi 9,3 trln. AQSh doll. bo'lib, Yevropa davlatlari investitsiyalarni jalb qilishda faolligini saqlab kelmoqda. Korporativ obligatsiyalar esa 5,5 trln. AQSh doll. miqdorida bo'lib, bozorning muhim qismini tashkil qiladi. Yevropa bozorining o'sish sur'ati 2,5% bo'lib, barqaror o'sish kuzatilmoqda.

Yaponiya obligatsiya bozorida umumiy kapitalizatsiya 9,3 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Davlat obligatsiyalari hajmi 7,2 trln. AQSh doll. bo'lib, davlatning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi. Korporativ obligatsiyalar 2,1 trln. AQSh dollarga teng. Yaponiya bozorida o'sish sur'ati 1,6% bo'lib, bu past darajadagi o'sishni ko'rsatadi.

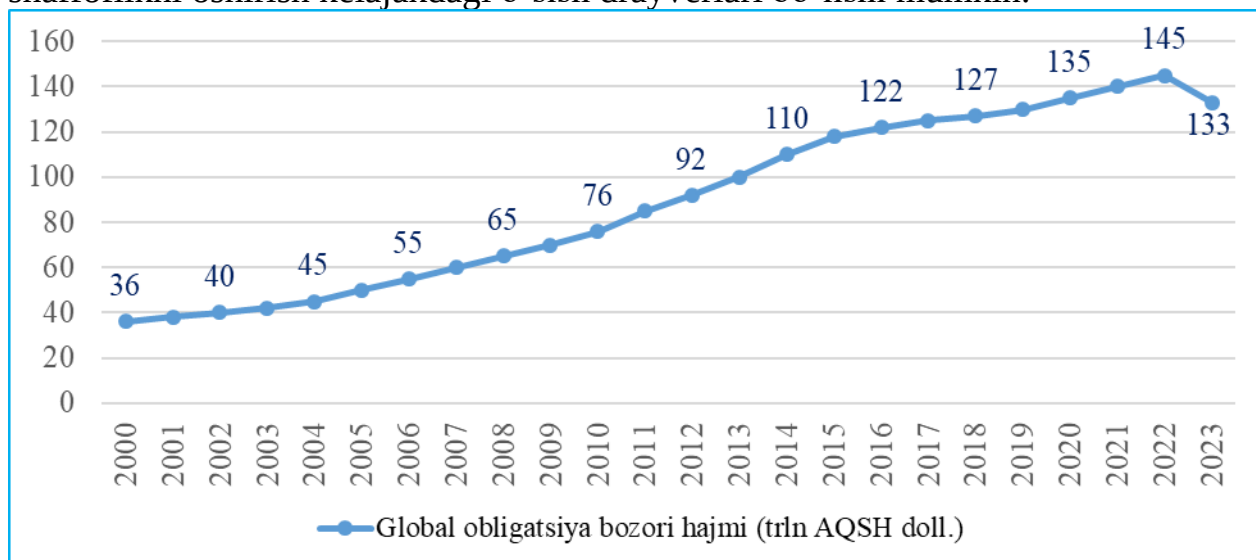
Xitoy obligatsiya bozori tez rivojlanib, umumiy kapitalizatsiya 4,6 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Davlat obligatsiyalari hajmi 3,1 trln. AQSh doll. bo'lib, bu davlatning iqtisodiy siyosatini moliyalashtirishda muhimdir. Korporativ obligatsiyalar esa 1,5 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Xitoyning obligatsiya bozori yillik 5,2% tezlikda rivojlanmoqda.

Hindistonning umumiy kapitalizatsiyasi 2,8 trln. AQSh doll. bo'lib, davlat obligatsiyalari 1,8 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Korporativ obligatsiyalar esa 1,0 trln. AQSh dollarga teng. Hindiston bozori 6,0% yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lib, tez rivojlanmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarda umumiy kapitalizatsiya 5,2 trln. AQSh dollarni tashkil etadi. Davlat obligatsiyalari 3,3 trln. AQSh dollarga, korporativ obligatsiyalar esa 1,9 trln. AQSh dollarga teng. Ushbu bozorlarda o'sish sur'ati 4,5% bo'lib, global iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq ravishda ijobiy dinamika ko'rsatmoqda.

Bu ma’lumotlar jahon obligatsiyalar bozoridagi har bir mintaqa va davlatning o’ziga xos ahamiyatini va rivojlanish dinamikasini ochib beradi.

Shunday qilib, obligatsiyalar bozori davlat va xususiy sektorni sarmoya bilan ta’minlab, global iqtisodiyotni barqarorlashtirishga hissa qo’shadi. Iqtisodchi Ye. Fama [3] va R. Shillerning [5] nazariyalari shuni ko’rsatadiki, bozor samaradorligi va diversifikatsiyasi uning asosiy kuchlari hisoblanadi. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, obligatsiyalar bozorining infratuzilmasini takomillashtirish va shaffoflikni oshirish kelajakdagi o’sish drayverlari bo’lishi mumkin.

1 - rasm. Global obligatsiya bozori hajmi, 2000-2023 yillar, trln. AQSh dollari [9]

1-rasmdagi ma’lumotlardan ko’rish mumkinki, 2000 yildan 2020 yilgacha jahon obligatsiyalar bozori barqaror o’sish sur’atiga ega bo’lib, hajmi 36 trln. AQSh dollardan 135 trln. AQSh dollargacha oshgan va yillik o’rtacha o’sish 4-5 trln. AQSh dollarini tashkil etgan. Bu o’sish bir qator omillarga bog’liq. Birinchidan, iqtisodiy integratsiya jarayonlari xalqaro moliya bozorlarining globallashuvini kuchaytirib, investorlar uchun yangi imkoniyatlarni kengaytirdi. Ikkinchidan, iqtisodiy siyosatlar muhim rol o’ynadi: AQSh, Yevropa va Osiyoda markaziy banklar tomonidan amalga oshirilgan foiz stavkalarini pasaytirish siyosati bozor o’sishiga turtki bo’ldi. Uchinchidan, xususiy sektorning roli muhim ahamiyat kasb etdi, chunki kompaniyalar obligatsiyalarni moliyalashtirish vositasi sifatida keng qo’lladi. 2020- yildan so’ng pandemiya tufayli jahon moliyaviy bozorlarida noaniqlik yuzaga keldi. Jahon obligatsiyalar bozori hajmi 2020 yilda yuqori darajada bo’lganiga qaramay, 2023 yilga kelib 133 trln. AQSh dollariga qisqardi. Bu o’zgarishning asosiy sabablari bir qator omillar bilan bog’liq. Birinchidan, COVID-19 pandemiyasi global iqtisodiyotga jiddiy ta’sir ko’rsatib, moliyaviy bozorlardagi barqarorlikni buzdi. Ikkinchidan, AQSh va Yevropa markaziy banklari inflyatsiyani kamaytirish maqsadida foiz stavkalarini oshirib, obligatsiyalar bozoriga salbiy ta’sir ko’rsatdi. Uchinchidan, geosiyosiy vaziyatlar, jumladan Rossiya va Ukraina o’rtasidagi mojaro, global iqtisodiy noaniqlikni kuchaytirib, bozordagi faoliyatni susaytirdi.

Jahon obligatsiyalar bozoridagi umumiy tendensiyalar va kelajak istiqbollari bir qator muhim jihatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, yashil iqtisodiyotga o'tish tufayli ekologik toza investitsiyalarni moliyalashtirish uchun chiqarilayotgan yashil obligatsiyalar bozorining ulushi ortib bormoqda. Bu global iqtisodiyotda ekologik barqarorlikka erishish yo'lida muhim qadam hisoblanadi. Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar bozor samaradorligini oshirib, global obligatsiyalar savdosini yanada osonlashtirmoqda. Raqamli moliyalashtirish zamonaviy bozor infrastrukturasi takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Uchinchidan, milliy va xalqaro investorlar sonining ko'payishi bozor likvidligini ta'minlashda asosiy omil bo'lib qolmoqda.

Bozor rivojini tushunishda olimlar fikri muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Ye. Fama tomonidan taklif qilingan samarador bozor nazariyasiga ko'ra, bozordagi ma'lumotlar shaffof va barcha ishtirokchilar uchun bir xil darajada mavjud bo'lgan holda, bozor samaradorligi va rivojiga musbat ta'sir ko'rsatadi[3]. Shuningdek, Bernanke va Gertler tomonidan olib borilgan tadqiqotlar moliyaviy bozorlar va iqtisodiy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berdi. Ularning fikricha, markaziy banklarning oqilona va strategik siyosatlari obligatsiyalar bozorini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega[13]. Shu bois, kelajakdagi tendensiyalar va iqtisodiy siyosatlar jahon obligatsiyalar bozorining barqaror rivojlanishi uchun asos yaratadi.

Shunday qilib, jahon obligatsiyalar bozori global iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U sarmoyachilar uchun ishonchli vosita bo'lib, davlatlar va xususiy sektor o'rtasida moliyaviy aloqalarni ta'minlaydi. Shu bilan birga, olimlarning fikrlari va tadqiqotlari bozor rivojlanishining nazariy asoslarini yanada mustahkamlaydi. Obligatsiyalar bozori nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi, balki jahon infratuzilmasini rivojlantirish va moliyaviy innovatsiyalarni ilgari surishda ham muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro moliyaviy boshqaruv global iqtisodiyot va moliya tizimlarining o'zaro bog'liqlikda ishlashini ta'minlashga qaratilgan mexanizmlar tizimidan iborat. U moliyaviy resurslarni samarali boshqarish, risklarni minimallashtirish va korporatsiyalarning moliyaviy samaradorligini oshirish maqsadlarini ko'zlaydi. Bunda moliyaviy bozorlar, xalqaro moliya institutlari va sarmoyadorlar uchun huquqiy hamda moliyaviy muhit muhim o'rin tutadi.

Kapital bozorlari xalqaro moliyaviy boshqaruvning markaziy qismini tashkil etib, sarmoyalarni jalb qilish va taqsimlashda muhim vazifalarni bajaradi. Ular orqali to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalari amalga oshiriladi, likvidlik ta'minlanadi, risklar boshqariladi va moliyaviy vositalar orqali xedjing imkoniyatlari yaratiladi. Shu orqali samarali kompaniyalar moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Korporativ boshqaruvda moliyaning o'rnini strategik ahamiyatga ega bo'lib, moliyaviy resurslarni taqsimlash, kapital tuzilmasini shakllantirish, xalqaro moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va dividend siyosatini yuritish kabi vazifalarni qamrab oladi. Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga muvofiq tayyorlash va

transparentlikni oshirish orqali korporatsiyalar investitsiya muhitini yaxshilashadi.

Xalqaro tajribada ko‘plab kompaniyalar moliyaviy boshqaruvni samarali yo‘lga qo‘yganligi misol qilish mumkin. Masalan, Apple Inc. o‘z qimmatli qog‘ozlari orqali sarmoyalarni jalb qilib, moliyaviy ko‘rsatkichlarini yuqori darajada saqlab keladi. Toyota tashqi bozorlarda investitsiya kiritishda o‘zining global moliya resurslaridan samarali foydalanadi. Nestlé esa o‘rta va uzoq muddatli strategiyalarni yo‘lga qo‘yib, xalqaro bozorlarda dividend siyosatini amalga oshiradi.

Xulosa va takliflar

Xalqaro moliyaviy boshqaruvning rivoji va samaradorligini oshirishda O‘zbekiston uchun ham katta ahamiyatga ega. O‘zbekiston global moliyaviy tizimga integratsiyalanish jarayonida muhim rol o‘ynamoqda, chunki mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va moliyaviy sektorining mustahkamlanishi xalqaro moliyaviy bozorlar bilan o‘zaro aloqalarni kuchaytirishga to‘g‘ri va to‘g‘ri bog‘liqdir.

O‘zbekistonning xalqaro moliyaviy bozorlar bilan integratsiyasini kuchaytirish uchun, davlat, xususiy sektor va xalqaro moliyaviy tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlik juda muhimdir. Bu, avvalo, mamlakatning moliyaviy resurslarini to‘g‘ri taqsimlash, tashqi qarzlarning samarali boshqarilishi va moliyaviy yordam dasturlaridan foydalanishni ta‘minlashga yordam beradi. Xalqaro moliyaviy tizimda O‘zbekistonning ishtirok etishi mamlakatga investitsiyalarni jalb qilish, savdo aloqalarini rag‘batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, O‘zbekistonning moliyaviy bozori va korporativ sektorining rivoji uchun xalqaro moliyaviy institutlar, masalan, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon banki kabi tashkilotlardan foydalanish muhim. Bu tashkilotlar O‘zbekistonga iqtisodiy reforma va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlashda yordam berish, shuningdek, rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida strategik ko‘maklar ko‘rsatish imkonini yaratadi.

O‘zbekistonning xalqaro moliyaviy bozorlarga integratsiyalanishi, shubhasiz, mamlakatning iqtisodiyotning rivoji va barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan siyosatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu jarayon, shuningdek, O‘zbekistonga iqtisodiy inqirozlardan saqlanish, global moliyaviy risklarga tez reaksiya qilish va xalqaro moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi «Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida» PQ-291-son qarori. <https://lex.uz/uz/docs/6590025>

2. Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. Journal of Finance.

3. Fama, E. (1970). Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. Journal of Finance.

4. Blume, M. E. (1979). Stock Returns and Market Efficiency: A Review of the Literature. Journal of Portfolio Management.
5. Shiller, R. J. (2000). Irrational Exuberance. Princeton University Press.
6. Malkiel, B. G. (2003). A Random Walk Down Wall Street. W.W. Norton & Company.
7. King, R. G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right. Quarterly Journal of Economics.
8. Bernanke B.S. Nonmonetary Effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression. The American Economic Review, Volume 73, Issue 3, 198.
9. Bond Market Report 2024 (Global Edition) // <https://www.cognitivemarketresearch.com/bond-market-report>
10. Shiller, R. J. "Irrational Exuberance in Bond Markets," Princeton University Press, 2021.
11. Ли Даокуй. Китайская экономика. Сто лет реформ. М.: изд. Шанс. 2023
12. Krugman, P. "Macroeconomic Policy and Bond Markets," Brookings Papers on Economic Activity, 2020.
13. Bernanke B., Gertler M. Monetary policy and asset price volatility // NBER Working Paper No. 7559 February 2000

AKSIYADORLIK JAMIYATLARI TOMONIDAN AKSIYALARNI OMMAVIY JOYLASHTIRISH AMALIYOTINI MUVAFFAQIYATLI TASHKIL ETISH MASALALARI

Boyev Bekzodjon Jo'raqul o'g'li

*Iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

*Korporativ moliya va qimmatli qog'ozlar kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti*

E-mail: bekzodbek_92@inbox.ru

ORCID: 0000-0003-0069-8739

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) jarayonlarini muvaffaqiyatli tashkil etish masalalari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlar olib borgan xorijiy va mahalliy olimlarning fikr-mulohazalari hamda xorijiy davlatlar tajribalaridan kelib chiqib mamlakatimizda aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini takomillashtirish bo'yicha xulosalar, zamonaviy yondashuvlar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. Aksiyadorlik jamiyati, aksiyalarni ommaviy joylashtirish, aksiya, integratsiya, xususiy sektor, investor, IPO, SPO, qimmatli qog'ozlar bozori, investitsion jozibadorlik.

ВОПРОСЫ УСПЕШНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАКТИКИ ПУБЛИЧНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ АКЦИЙ АКЦИОНЕРНЫМИ ОБЩЕСТВАМИ

Боев Бекзоджон Журакул угли

*доктор философии (PhD) по
экономическим наукам*

*доцент кафедры Корпоративные финансы и ценные бумаги
Ташкентский государственный экономический университет*

E-mail: bekzodbek_92@inbox.ru

ORCID: 0000-0003-0069-8739

Аннотация. Статья анализирует процесс успешного публичного размещения акций (IPO, SPO) акционерными обществами, работающими в нашей стране. Кроме того, учитываются мнения как иностранных, так и отечественных ученых, проводивших исследования по данной теме, а также опыт зарубежных стран, с целью разработки выводов, современных подходов и рекомендаций по улучшению практики публичного размещения акций в нашей стране.

Ключевые слова. Акционерное общество, публичное размещение акций, акции, интеграция, частный сектор, инвестор, IPO, SPO, рынок

ценных бумаг, инвестиционная привлекательность.

ISSUES OF SUCCESSFULLY ORGANIZING THE PRACTICE OF PUBLIC OFFERING OF STOCKS BY JOINT-STOCK COMPANIES

Boev Bekzodjon Jurakul ugli

*Doctor of Philosophy in Economics,
associate professor of the Department of
Corporate finance and securities.
Tashkent State University of Economics
E-mail: bekzodbek_92@inbox.ru
ORCID: 0000-0003-0069-8739*

Abstract. The article analyzes the process of successful public offering (IPO, SPO) of stocks by joint-stock companies operating in our country. Additionally, the opinions of both foreign and domestic scholars who have conducted research on this topic, as well as the experiences of foreign countries, are considered to derive conclusions, modern approaches, and recommendations for improving the practice of public offering of stocks in our country.

Key words. Joint-stock company, public offering of stocks, stock, integration, private sector, investor, IPO, SPO, securities market, investment attractiveness.

Kirish

Mamlakatimiz iqtisodiyotining yanada rivojlanishi va xalqaro bozorlar bilan integratsiyasini yanada kuchaytirish uchun moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish zarurdir. Shu jihatdan kelib chiqqan holda aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) amaliyotlarini takomillashtirish masalasi bugungi kunda dolzarblik kasb etmoqda. Chunki aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) nafaqat kompaniyalarga moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini beradi, balki iqtisodiyotda shaffoflik va raqobatbardoshlikni oshiradi, xorijiy investorlarni jalb etishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan IPO va SPO amaliyotlari tashkil e'tilmoqda, lekin xorijiy davlatlar tajribalaridan kelib chiqqan holda aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda IPO va SPO jarayonlari hali boshlang'ich bosqichda bo'lib, milliy kapital bozorining cheklanganligi, investorlarga yetarli axborot yetkazilmasligi, ommaviy joylashtirishdan so'ng investorlar bilan munosabatlar tizimini samarali yo'lga qo'yilmaganligi va aholi orasida moliyaviy savodxonlikning pastligi aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga to'siq bo'lmoqda.

Shu boisdan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) jarayoniga oid islohotlarni izchil davom ettirish, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni yanada mustahkamlash, xorijiy tajribani o'rganish va milliy amaliyotga joriy etish iqtisodiyotimizning global bozorga integratsiyasini jadallashtirishda muhim o'rin

tutadi.

Adabiyotlar sharhi

Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini tashkil etish orqali kapital jalb qilish va o'z faoliyatini yanada takomillashtirish masalasi doirasida qator xorijiy va mahalliy olimlarimiz tadqiqotlar olib borishgan.

Jumladan xorijlik iqtisodchi olimlardan, P.P. Lyuvutin o'zining birlamchi ommaviy takliflar jarayonini o'rganish bo'yicha olib borgan izlanishi natijasida IPO jarayonini uchta nuqtai nazardan: emitent kompaniya, investorlar va anderrayter nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi kerakligini ta'kidlagan [1].

“AQSHlik olim Djey Ritter IPO jarayoni kapitalni maksimal darajada jalb qilishga qaratilishi lozimligini ta'kidlagan [2].

Xitoylik iqtisodchi olimlar Thomas Chemmanur, Gang Hu, Jiekun Huanglar institusional investorlarning IPO amaliyotlaridagi ishtirok etishining muhim jihatlaridan biri anderrayterlik faoliyati ekanligiga e'tibor qaratgan holda institusional investorlar IPO amaliyotlarida anderrayterlik faoliyati orqali IPO o'tkazgan kompaniyalar haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'ladi, shuningdek, o'z ishtiroklari uchun katta miqdorda xizmat haqi oladilar [3], deya ta'kidlab o'tgan.

Hsin-Yi Huang, Min-Hsien Chiang, Jia-Hui Linc, Yun Lin aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO)ning 3 usulini, ya'ni belgilangan narxlar (fixed-price), auksion (auction) va buk-bilding (book-building) usullarining investorlar savdosiga ta'sirini o'rganishdi. Auksion (auction) va buk-bilding (book-building) usullari ommaviy joylashtirish amaliyoti samaradorligini oshirishini ta'kidlashgan [4].

Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan, S.Elmirzayev va B.Mamatov “Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlarini samarali tashkil etish masalalari” mavzusida olib borgan tadqiqot ishida mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan va aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini tashkil etgan Kvars, Qo'qon mexanika zavodi, Jizzax plastmassa, Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyatlari misolida ma'lum bir ijobiy yoki salbiy tajribalar olinganligini, lekin aynan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlari orqali erishish mumkin bo'lgan imkoniyatlardan yetarlicha foydalanilmaganligini ta'kidlashgan [5].

N.R.Tursunova o'zining “Korporativ moliyani boshqarishda moliyaviy ta'minotni samarali tashkil etish yo'llari” mavzusida olib borgan tadqiqot ishida IPO amaliyotining afzalliklari, kamchiliklari hamda IPO amaliyotiga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish bosqichlarini atroflicha tadqiq etgan [6].

A.Alikulov o'zining “O'zbekistonda fond bozori orqali kapital oqimini oshirish” mavzusidagi tadqiqot ishida IPO jarayonlarida qimmatli qog'ozlarning narxlarini eng optimal va aniq talablar asosida shakllantirish, potensial investorlarni tanlab olish jarayonini osonlashtirish imkoniyatini yaratadigan, dunyo amaliyotida keng foydalaniladigan “Book building” usuli qolgan qat'iy narx usuli

va auksion usuliga qaraganda yaxshiroq ekanligini ta’kidlab o’tgan [7].

Tahlil va natijalar

So’ngi yillarda mamlakatimizda investitsiyaga bo’lgan talabning ortib borishi oqibatida ko’plab kompaniyalar tomonidan ularni jalb etishning turli yo’llaridan foydalanilmoqda. Jumladan, aksiyalarini birlamchi ommaviy joylashtirish ashtirish orqali o’z kapitalini ko’paytirish usuli. Ushbu usul orqali kompaniya aktivlarining bozor qiymatini eng adolatli baholanishini taklif qiladi. Fond birjasiga kiruvchi kompaniyalar moliyaviy va biznes ma’lumotlarni oshkora qilishning yuqori standartlariga javob berishi, shuningdek, ehtimoldagi investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni yaratishi zarur bo’ladi.

IPO amaliyotining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan korporativ moliyaviy strategiyaning to’g’ri ishlab chiqilganligi va unga amal qilinishiga bevosita bog’liq. IPO bo’yicha korporativ strategiya bevosita uzoq muddatli tayyorgarlik rejasini belgilab olishni talab etadi. Uzoq muddatli tayyorgarlikdan asosiy maqsad investision jozibadorlikni oshirib borishdir. Buning uchun esa yuqori rentabellikka erishish asosida muntazam dividendlarga o’tish, ichki hujjatlarni jozibadorlik nuqtai nazaridan takomillashtirish (dividendga yo’naltiriladigan sof foyda miqdorini, dividend to’lash shaklini, ustav kapitalida ulushga egalik qilishning yuqori chegarasini aniq belgilash kabilar) talab etiladi. Shu bilan birga IPO tushgan mablag’lar yo’naltiriladigan loyihalarning istiqbolli ekanligini asoslash orqali rentabellik yanada oshirish hisobiga aksiyalar daromadliligi o’sishi prognozlariga ishonтира olish ham muhim. Milliy amaliyotda mazkur jihatga yetarlicha e’tibor qaratilmoqda, deya olmaymiz. Ma’lum bir holatlarda yilning birinchi choragida IPO o’tkazilishi to’g’risida qaror davlat boshqaruvi organlari tomonidan qabul qilinmoqda va yil yakuni arafasida IPO o’tkazilmoqda. Natijada investision jozibadorlik bilan bog’liq muammolar sabab kutilgan kapitallashuvga erishish imkoniyatini keskin pasaytirmoqda.

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlari (IPO, SPO) muvaffaqiyatli bo’lishi uchun uni har tomonlama to’g’ri rejalashtirish, puxta tayyorgarlik ko’rish va samarali tashkil etish lozim. Puxta tayyorgarlik muvaffaqiyatli IPO va SPO uchun har tomonlama asos vazifasini o’tab beradi. Ichki tayyorgarlik ta’minlanib, tegishli hamkorlar bilan kelishilgach, qaysi birjaga chiqish tanlangan holda har tomonlama asosli aksiyalar narx diapazonini belgilashga e’tibor qaratiladi. Aksiyalarga bitta investor tomonidan ariza berish bo’yicha miqdor chegarasini belgilash ham mazkur jarayonda muhimdir. Shuningdek arizalar qabul qilish vaqtini iqtisodiyotning joriy holatidan kelib chiqqan holda belgilash lozimligini shu o’rinda alohida ta’kidlash lozim. Chunki, Kvars, Qo’qon mexanika zavodi, Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarini ommaviy joylashtirish amaliyotlari qishda tashkil etilganligi ham talabning past bo’lishiga sabablardan biridir. Chunki aynan qish faslida aholi daromadlari nisbatan pasayishi va xarajatlarning esa ortishi sharoitida ularga aksiya taklif qilish o’z natijasini yetarli darajada bermaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan IPOga tayyorgarlik jarayonida oldindan rejalashtirish va tayyorgarlik ko‘rish, IPOga tayyorgarlikni baholash, IPOni amalga oshirishni rejalashtirish singari ishlarning amalga oshirilishi, IPOni o‘tkazish jarayonida esa birjaga chiqish, loyihani asoslash, IPOni amalga oshirish singari ishlar, IPO amaliyotini tashkil etgandan keyin esa tashkilotni ochiq jamiyatga aylantirish, aksiyadorlik jamiyati ochiq jamiyat sifatida samarali ishlashini ta‘minlash uchun o‘zgarishlarni amalga oshirish singari ishlarni amalga oshirish lozim.

Ko‘pgina kompaniyalar IPO ga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tayyorgarlik boshlanishidan ancha oldin ochiq jamiyat sifatida ishlashga tayyorgarlik ko‘radilar. Oldindan tayyorgarlik loyihani amalga oshirish jarayonida muvaffaqiyatsizlik va kutilmagan hodisalarsiz kerakli natijaga erishishning asosiy omillaridan biridir. Bunday tayyorgarlik jarayonning dastlabki bosqichida tegishli choralar ko‘rishga imkon beradi va tashkilotning tuzilishi yoki bitimlari bilan bog‘liq aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga imkon beradi, bu esa kompaniyaga IPO dan maksimal foyda olish imkonini beradi.

1-jadval

Muvaffaqiyatli IPO ga tayyorgarlik jarayonining 10 ta bosqichi va har bir bosqichda amalga oshirilishi kerak bo‘ladigan ishlar [8]

№	10 ta qadam nomlanishi	Amalga oshiriladigan ishlar
1	Maqsad qo‘yish	Ayni paytda IPO sizning kompaniyangiz uchun to‘g‘ri tanlov ekanligiga ishonch hosil qiling va qaror qabul qiling.
2	Investorlar uchun ma‘lumot tayyorlash	“Investorlar uchun jozibador ma‘lumotnoma” tayyorlash. IPO rejalashtirayotgan kompaniyaning o‘tmishdagi muvaffaqiyati va kelajakdagi o‘sish potensialini yoritib beradi va yuqori baholanishiga sabab bo‘ladi.
3	IPO bo‘yicha maslahatchi topish	U boy tajriba va kuchli bilimga ega ekanligiga ishonch hosil qiling.
4	Birjani to‘g‘ri tanlash	Kompaniyangiz va strategiyangiz uchun eng maqbul bozorda ro‘yxatdan o‘tayotganingizga ishonch hosil qiling.
5	IPOga tayyorlik testidan o‘tish	Rasmiy IPO jarayonini boshlashdan oldin o‘zgartirilishi kerak bo‘lgan tizimlar va jarayonlarni aniqlang.
6	Reja va jadvalni tuzish	Eng ma‘qul muddatlarni belgilang va faoliyat samaradorligini oshirish, biznesning uzluksizligini ta‘minlash uchun tajribali mutaxassislarni jalb qilishni ko‘rib chiqing.
7	Kamchiliklarni bartaraf etish	Tizim va jarayonlarni bozor talablari va standartlariga moslashtirish rejasini ishlab chiqing va amalga oshiring.
8	Hamkorlarni tanlash	Sizning hamkorlaringiz, yuridik maslahatchilardan tortib, anderrayerterlargacha kapital bozori bilan bog‘liq katta tajribaga ega ekanligiga e‘tibor qarating.
9	Investorlar bilan aloqalar bo‘limini yaratish	Ushbu bo‘lim investorlar va tahlilchilar bilan ijobiy munosabatlarni ta‘minlashga javobgarligini belgilab qo‘ying.
10	Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash	Ko‘pgina bozorlar so‘nggi uch-to‘rt yil davomida ma‘lumotlarni talab qilishi asosida moliyaviy hisobotlar transformatsiyasini amalga oshiring.

Aksiyadorlik jamiyati tomonidan IPOga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida

maqsad qo'yish, investorlar uchun ma'lumot tayyorlash, IPO bo'yicha maslahatchi topish, birjani to'g'ri tanlash, IPOga tayyorlik testidan o'tish, reja va jadvalni tuzish, kamchiliklarni bartaraf etish, hamkorlarni tanlash, investorlar bilan aloqalar bo'limini yaratish, moliyaviy hisobotlarni tayyorlash singari jarayonlarni va har bir jarayonda amalga oshirilishi lozim bo'ladigan ishlarni aniq belgilab olishi va ushbu ishlarni bajarishi aksiyadorlik jamiyati tomonidan amalga oshirilayotgan ommaviy joylashtirish amaliyotini muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlab beradi.

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda aksiyalarni birlamchi ochiq joylashtirish (IPO) amaliyotiga hukumat darajasida jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bunda IPO operatsiyalarining muvaffaqiyatli kechishi aksiyadorlik jamiyatlari qimmatli qog'ozlarining daromadlilik darajasiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu jihatlar o'z navbatida e'lon qilingan aksiyalar emissiyasi, IPO operatsiyalari muvaffaqiyatli kechishiga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz. Shuningdek, tashkil etilayotgan IPO operatsiyalari haqida ommaviy axborot vositalarida, internet sahifalarida muntazam e'lonlar berib borish ham maqsadga muvofiq. Xalqaro fond birjalarida IPO operatsiyalarini tashkil etishda esa listing talablari va soliq omilini ham hisobga olish, bunda moliyaviy va soliq maslahatchilari xizmatidan foydalanish tavsiya etiladi.

2-jadval

IPO – diagnostikasi natijasida tahlil qilinishi lozim bo'lgan jihatlar [8]

Guruh tarkibi	Guruh ro'yxati qaysi kompaniya orqali o'tishi va qaysi kompaniyalar guruhga kirishi (va qaysi biri kiritilmasligi) masalasini ko'rib chiqish. Ushbu masalalarni hal qilish bitim tuzilishiga, soliqni rejalashtirishga bog'liq bo'lishi mumkin.
Moliyaviy ma'lumotlar	Emissiya risolasida ishtirok etish uchun oldingi uch yil davomida moliyaviy axborotni shakllantirish. Kompaniyaning buxgalteriya siyosatining oshkor qilish qoidalariga muvofiqligini baholash davlat kompaniyalari, shu jumladan segmentlar bo'yicha hisobot berish majburiydir.
Korporativ boshqaruv	Korporativ boshqaruvni tashkil etishni, shu jumladan direktorlar kengashi va qo'mitalar tuzilmasini, shuningdek, ochiq aksiyadorlik jamiyati talablariga muvofiqligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan o'zgarishlarni baholash.
Moliyaviy funksiyaning samaradorligi	Kompaniyada faoliyat yuritayotgan tizimlarni, shu jumladan IT-tizimlarini, moliyaviy hisobotlarni tuzish va boshqaruv axborot tizimlarini, byudjetlashtirish va rejalashtirish tizimlarini baholash.
Normativ - huquqiy talablarga rioya etilishi xavfi va masalalari	Mavjud tizimlarni, shu jumladan jinoiy yo'l bilan olingan pul mablag'larini oqlashni nazorat qilish tizimini baholash; buzilishlar haqida maxfiy axborot tizimi; biznes yuritish kodeksi; ichki audit tizimi.
IPO uchun birja platformasini tanlash	Birlamchi IPO talablari va ko'rib chiqilayotgan tayyorgarlik jarayonining dastlabki bosqichlarida birjalarda listingni o'tkazishdagi farqlarni tahlil qilish. Kompaniyaning IPO qabul qilish mezonlariga muvofiqligi bilan bog'liq bo'lgan potensial masalalar doirasini aniqlash.

Odatda, kompaniyalar IPO jarayoni boshlanishidan ancha oldin ochiq aksiyadorlik jamiyati sifatida faoliyat yuritishga tayyorgarlik ko'radilar. kompaniyaning tayyorligiga qarab, IPO jarayoni 4-12 oygacha davom etishi mumkin. Dastlabki tayyorgarlik - bu fond birjasiga muvaffaqiyatli kirishning asosiy omillaridan biri bo'lib, bu kompaniyaga IPO jarayonini muammosiz va samarali amalga oshirishga imkon beradi. Har bir bozorda qimmatli qog'ozlarni tayyorlash va joylashtirish muddati tartibga solish talablaridagi jihatlar tufayli farq qiladi.

Xulosa

Umuman olganda aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) amaliyotlarini tashkil etish va o'tkazishda yuqorida ta'kidlab o'tilgan jihatlariga e'tibor qaratish ko'zlangan maqsadga erishishda, ya'ni aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlarining muvaffaqiyatli tashkil etilishida hamda aholini aksiyadorga aylantirish orqali daromadlarini oshirishda, biznesning arzon kapital jalb qilishda, xususiylashtirishning samarali kechishida, iqtisodiyotni moliyalashtirishda kredit bozoriga raqobatchi institut sifatida fond bozori rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlarini muvaffaqiyatli bo'lishi jiddiy tayyorgarlikdan o'tishni talab qilinishi bois uzoq muddatli korporativ strategiya asosida ish olib borilishi, aksiyadorlik jamiyatlarining tayyorgarlik darajasi IPO testidan o'tkazilishi lozim. Buning natijasida aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) amaliyotini muvaffaqiyatli bo'lishi va bu orqali katta miqdorda kapital jalb qilish, aksiyalar narxining oshishiga erishish, investision jozibadorlikni oshirish, o'zining xalqaro imijini shakllantirish kabi jihatlariga erishishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushining yuqori ekanligi bois, rentabelligi va bozordagi nufuzi yuqori davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitalidagi davlat ulushini SPO amaliyoti orqali bozor bahosida sotish hamda xususiylashtirishning keyingi bosqichlarini samarali tashkil etish orqali rentabelligi yuqori bo'lgan davlat ulushi mavjud bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarini SPO mexanizmini qo'llash orqali kapital bozoridan ko'proq moliyaviy resurs jalb qilishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ЛЬЮВУТИН, П.П. О.В. Фетцер Первичные публичные размещения акций: обзор исследований/ П.П. ЛЬЮВУТИН, О.В. Фетцер //Журнал Корпоративные финансы – 2007. - №1.

2. Welch I., Ritter J. A review of IPO activity, pricing and allocations, Yale ICF Working Paper, #02-11, 8.02.2002.

3. Thomas Chemmanur, Gang Hu, Jiekun Huang. The Role of Institutional Investors in Initial Public Offerings. // The Review of Financial Studies, November 2010. – P.46.

4. Hsin-Yi Huanga, Min-Hsien Chiang, Jia-Hui Linc, Yun Lin. Fixed-price, auction, and bookbuilding IPOs: Empirical evidence in Taiwan. // Finance Research Letters 22 (2017) 11-19.

5. S.Elmirzayev, B.Mamatov. Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlarini samarali tashkil etish masalalari. // “Moliya va bank ishi” O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi ilmiy jurnali. № 4, 2022 йил. – Б.105-110.

6. N.Tursunova: “Korporativ moliyani boshqarishda moliyaviy ta’minotni samarali tashkil etish yo‘llari” mavzusida iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati: T.: 2019.

7. A.Alikulov: “O‘zbekistonda fond bozori orqali kapital oqimini oshirish” mavzusidagi iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati: T.: 2021.

8. <https://www.pwc.ru/en/capital-markets/assets/roadmap-for-an-ipo-rus.pdf>

ВОПРОСЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СБЕРЕЖЕНИЙ НАСЕЛЕНИЯ В ФОНДОВЫЙ РЫНОК

Абдукаримова Муборак Матибраим кызы

магистрант

*Банковско-финансовая
академия Республики Узбекистан*

E-mail: muborakabdukarimova19@gmail.com

ORCID: 0009-0000-0154-1325

Аннотация. В статье исследуются вопросы роли капитала в экономическом росте и необходимость вовлечения сбережений населения в фондовый рынок через финансовую грамотность. Предлагается комплексный подход, включающий пути внедрения образовательной программы, которая привлечет сбережения населения в фондовый рынок и будет способствовать устойчивому экономическому росту Узбекистана.

Ключевые слова: капитал, фондовый рынок, финансовое образование, ликвидность, инвестиции, экономический рост.

АҲОЛИ ЖАМҒАРМАЛАРИНИ ФОНД БОЗОРИГА ЖАЛБ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Абдукаримова Муборак Матибраим қизи

магистрант

*Ўзбекистон Республикаси
банк-молия академияси*

E-mail: muborakabdukarimova19@gmail.com

ORCID: 0009-0000-0154-1325

Аннотация. Мақолада капиталнинг иқтисодий ўсишидаги ўрни ва аҳоли маблағларини фонд бозорига молиявий билим орқали жалб қилиш зарурлиги таҳлил қилинган. Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсишга ҳисса қўшиш мақсадида аҳоли жамғармаларини фонд бозорига жалб қиладиган таълим дастурини жорий этиш йўллари таклиф қилинган.

Калит сўзлар: капитал, фонд бозори, молиявий таълим, ликвидлик, инвестициялар, иқтисодий ўсиш.

ISSUES OF ATTRACTING POPULATION SAVINGS TO THE STOCK MARKET

Abdukarimova Muborak Matibraim kizi

Master's student

*Banking and Finance Academy of the
Republic of Uzbekistan O'zbekistan*

E-mail: muborakabdukarimova19@gmail.com

ORCID: 0009-0000-0154-1325

Abstract. The article explores the role of capital in economic development and the necessity of engaging the population in the stock market through financial education. A comprehensive approach is proposed, including ways to implement an educational program that will attract people's savings to the stock market, contributing to sustainable economic growth in Uzbekistan.

Keywords: capital, stock market, financial education, liquidity, investments, economic growth.

Введение

Наличие капитала играет ключевую роль в современном экономическом развитии, выступая основным фактором, способствующим привлечению инвестиций, развитию инфраструктуры и внедрению инноваций. Достаточные объемы капитала позволяют компаниям расширяться, модернизировать производственные мощности и внедрять новые технологии, что, в свою очередь, способствует повышению производительности и созданию рабочих мест. Капитал может формироваться за счет внутренних сбережений, иностранных инвестиций и посредством функционирования финансовых рынков. Кроме того, он служит инструментом мобилизации сбережений и привлечения дополнительных инвестиций, что подчеркивает важность развитого фондового рынка для обеспечения доступа к финансированию как для частных предприятий, так и для государственных программ.

Одним из путей улучшения доступа к капиталу является активное вовлечение местного населения в фондовый рынок. Для достижения этой цели необходимо повысить уровень финансовой грамотности граждан, чтобы они могли лучше осознавать возможности инвестирования и связанные с этим риски. Информационные кампании и образовательные программы, направленные на повышение осведомленности населения о преимуществах инвестиций, могут способствовать развитию личных финансовых навыков и более ответственному управлению ресурсами.

Рост числа вовлеченных инвесторов приведет к увеличению ликвидности на фондовом рынке, что, в свою очередь, обеспечит более

эффективное распределение ресурсов. Это станет важным фактором устойчивого экономического роста, способствуя более стабильному и диверсифицированному росту экономики страны.

Обзор литературы

Развитие финансового сектора влияет на распределение ВВП на душу населения, главным образом, благодаря своей роли в эффективном распределении ресурсов и, следовательно, в общей производительности факторов производства [1]. В особенности, стоит отметить, что развитие фондового рынка способствует экономическому росту как прямо, так и косвенно. Ликвидность рынка (коэффициент оборачиваемости) оказывает положительное влияние на рост экономики. Косвенным образом размер рынка (коэффициент капитализации) влияет на инвестиции, которые, в свою очередь, влияют на рост экономики [2]. Также, развитие фондового рынка ведет к более высокому росту, поскольку снижает как шоки ликвидности, так и шоки производительности [3].

Согласно исследованиям, именно накопление отечественного, а не иностранного капитала способствует увеличению производства на одного работника и, следовательно, стимулирует экономический рост в долгосрочной перспективе [1]. В свою очередь, накопления внутри страны могут быть направлены в фондовый рынок, где участие розничных инвесторов будут способствовать нормальному функционированию рынка, повышая ликвидность и увеличивая охват портфеля заявок [4].

В литературе обычно выделяют финансовую грамотность населения, как одного из основных факторов, способствующих розничному инвестированию. Финансовая грамотность напрямую влияет на отношение розничных инвесторов к финансовым рынкам. Недостаточный уровень грамотности и образования может оттолкнуть розничных инвесторов от финансовых рынков, поскольку они считают их опасными или непонятными, или заставить их принять на себя нежелательные риски или риски, которые они не понимают должным образом [5].

Говоря о методах имплементации, программы финансового образования, охватывающие конкретные темы и обучающие навыкам, лучше, чем программы, охватывающие более общие темы [8].

Анализ и результаты

В Узбекистане вопрос привлечения местного населения в операции фондового рынка особенно актуально, учитывая необходимость увеличения

ликвидности и эффективности ценообразования на рынке.

Стоит также учесть показатели сбережений населения Узбекистана:

-в 2022 году показатель валовых внутренних сбережений (% от ВВП) в стране составил 24,11%, что довольно близко к среднему мировому показателю – 28,23% [6];

-процент населения Узбекистана, располагающего накоплениями, близок к среднему показателю других развивающихся стран, например, в 2012 году данный показатель достигал 30%, однако менее чем 5% граждан предпочитают хранить свои накопления в финансовых учреждениях [7].

Как уже отмечалось, использование финансового образования в процессе привлечения населения для участия в операциях на фондовом рынке довольно эффективно. Однако стоит учесть тот факт, что используемые в процессе финансового образования методы должны быть эффективными и проявляться в поведении обучающихся при обращении с личными финансами.

Эффект от образования несколько ниже в странах с низким и ниже среднего уровнем дохода (куда входит и Узбекистан). Вероятно, это объясняется неблагоприятными институциональными условиями в этих странах. Относительное преимущество этих стран заключается в том, что общий уровень образования (среднее количество лет обучения в школе среди населения) сравнительно низок, поэтому предельная отдача от дополнительного образования в конкретной области высока, т. е. предложения финансового образования в удобный момент представляется более эффективным [9].

Из вышеизложенного следует, что финансовое образование, ориентированное на привлечение сбережений населения в фондовый рынок, необходимо внедрять среди групп населения, обладающих стабильным доходом и имеющих вероятность накопления сбережений. В Узбекистане процесс обучения может быть осуществлён как через государственные инициативы, так и через активное вовлечение банковского сектора.

Вовлечённость как физических, так и юридических лиц в банковскую сферу в Узбекистане довольно высока по сравнению с другими направлениями финансового сектора, что связано с увеличением осведомлённости о доступных банковских продуктах и услугах благодаря высокой степени цифровизации в этой области. На сегодняшний день дистанционными банковскими услугами пользуются 22 миллиона человек, что свидетельствует о том, что 65% населения Узбекистана использует приложения коммерческих банков и другие финансовые платформы [10]. Это

открывает возможность для внедрения обучающих программ через банковские веб-сайты и приложения, что обеспечит более широкий охват целевой аудитории.

Уровень развития, достигнутый в банковской сфере, может служить основой для внедрения нового продукта на местном финансовом рынке — управления активами, которое будет включать предоставление портфелей акций и облигаций для граждан.

Такой подход требует поэтапной реализации. Первоначально необходимо осуществить распространение информации среди населения, чтобы создать представление о функционировании фондового рынка, возможностях участия и перспективах инвестирования. Затем следует перейти к ознакомлению с банковским продуктом, представляющим собой портфель активов фондового рынка с относительно низким уровнем риска и удовлетворительной доходностью.

Для успешной реализации данной стратегии важно разработать комплексные образовательные программы, охватывающие как теоретические, так и практические аспекты инвестирования. Эти программы могут включать вебинары, семинары и обучающие видео, доступные через мобильные приложения банков и финансовых платформ. Обучение должно быть адаптировано к различным уровням знаний, начиная от базового понимания фондового рынка до более сложных тем, таких как диверсификация портфеля и анализ инвестиционных рисков.

Кроме того, необходимо уделить внимание формированию доверия к финансовым инструментам среди населения. Это можно достичь через примеры успешных инвестиций и реальных кейсов, демонстрирующих, как финансовое образование и грамотное управление активами могут привести к улучшению финансового положения граждан. Важным шагом будет также создание системы обратной связи, позволяющей участникам образовательных программ задавать вопросы и получать консультации от экспертов в области финансов.

Для повышения интереса к участию в фондовом рынке целесообразно внедрить стимулы, такие как налоговые льготы для новых инвесторов или программы лояльности от банков. Это поможет снизить барьеры для входа и сделает инвестиции более привлекательными для широкой аудитории.

Наконец, необходимо наладить сотрудничество между государственными органами, финансовыми учреждениями и образовательными учреждениями для создания интегрированной системы финансового образования. Это позволит не только улучшить финансовую

грамотность населения, но и создать устойчивую экосистему, способствующую развитию фондового рынка Узбекистана. Таким образом, комплексный подход к внедрению финансового образования станет важным шагом к формированию активного и ответственного инвестиционного сообщества в стране.

Заключение

В заключение можно подчеркнуть, что активное вовлечение местного населения в фондовый рынок Узбекистана является ключевым фактором для повышения ликвидности и эффективности финансовой системы страны. Финансовое образование, направленное на улучшение осведомленности о возможностях инвестирования, должно стать основой для формирования ответственного инвестиционного сообщества. Комплексные образовательные программы, разработанные с учетом потребностей различных групп населения, а также поддержка со стороны государственных и финансовых учреждений, создадут благоприятные условия для роста сбережений и инвестиций. Таким образом, устойчивое развитие фондового рынка будет способствовать экономическому росту и улучшению финансового положения граждан, что в конечном итоге положительно скажется на всей экономике страны.

Литература

1. E. Ahmad and A. Malik, “FINANCIAL SECTOR DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL ANALYSIS OF DEVELOPING COUNTRIES,” *Journal of Economic Cooperation and Development*, vol. 30, no. 1, pp. 17–40, 2009.
2. H. Mohtadi and S. Agarwal, “Stock Market Development and Economic Growth: Evidence from Developing Countries,” Jan. 2007.
3. R. Levine, “Stock Markets, Growth, and Tax Policy,” *J. Finance*, vol. 46, no. 4, pp. 1445–1465, 1991, doi: 10.1111/j.1540-6261.1991.tb04625.x.
4. P. Gurrola-Perez, K. Lin, and B. Speth, “Retail trading: an analysis of global trends and drivers”.
5. F. Annunziata, “Retail Investment Strategy - How to boost retail investors’ participation in financial markets”.
6. “World Bank Open Data,” World Bank Open Data. Accessed: Sep. 22, 2024. [Online]. Available: <https://data.worldbank.org>
7. Demircuc-Kunt, Asli, Klapper, Leora, Randall, Douglas, “The Global Findex database : financial inclusion in Europe and Central Asia,” World Bank. Accessed: Sep. 22, 2024. [Online]. Available:

<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/788331468283459000/The-Global-Findex-database-financial-inclusion-in-Europe-and-Central-Asia>

8. M. Martin, “A Literature Review on the Effectiveness of Financial Education,” SSRN Electron. J., 2007, doi: 10.2139/ssrn.2186650.

9. T. Kaiser and L. Menkhoff, “Does Financial Education Impact Financial Literacy and Financial Behavior, and If So, When?,” World Bank Econ. Rev., vol. 31, no. 3, pp. 611–630, Oct. 2017, doi: 10.1093/wber/lhx018.

<https://kun.uz/ru/26564938>

FERMER XO‘JALIKLARI TOMONIDAN ISHLAB CHIQARILGAN MAHSULOT (XIZMAT)LARNING STATISTIK TAHLILI

Bebutova Zulayxo Hamidovna

oliy va amaliy matematika kafedrası assistenti

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: bebutova8722@mail.ru

ORCID: 0009-0006-1049-881X

Аннотация. Ushbu maqolada fermer xo‘jaliklarining o‘rni, ularning faoliyati, iqtisodiyotga qo‘shadigan hissasi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishning iqtisodiy-statistik tahlili va istiqboldagi yo‘nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi mahsuloti, fermer xo‘jaligi, kooperatsiya, dehqon xo‘jaligi, oziq-ovqat, chorvachilik.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОДУКЦИИ (УСЛУГ), ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ

Бebutova Зулайхо Хамидовна

ассистент кафедры высшей и

прикладной математики

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: bebutova8722@mail.ru

ORCID: 0009-0006-1049-881X

Аннотация. В статье исследуются роль фермерских хозяйств, их деятельность, вклад в экономику, осуществляется экономико-статистический анализ сельскохозяйственного производства и перспективные тенденции его развития.

Ключевые слова: сельскохозяйственная продукция, фермер, кооперация, земледелие, продукты питания, животноводство.

STATISTICAL ANALYSIS OF PRODUCTS (SERVICES), PRODUCED BY FARMS

Bebutova Zulayxo Hamidovna-

Tashkent State University of Economics

Assistant of the Department

of Higher and applied mathematics

E-mail: bebutova8722@mail.ru

ORCID: 0009-0006-1049-881X

Abstract. This article describes the role of farms, their activities, their contribution to the economy, economic and statistical analysis of agricultural production and future trends.

Keywords: agricultural products, farms, cooperation, agriculture, food, livestock.

Kirish

Ma'lumki, bugungi kun islohatlari yurtimizning qishloq xo'jaligi sohasida ham ko'pgina qulay imkoniyatlarni yaratib bermoqda. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish nodavlat sektor zimmasiga yuklatilganligi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash barqaror o'sib borishi bilan tavsiflash mumkin. Statistika ma'lumotlariga e'tibor qaratsak, dunyo amaliyotida o'zini hayotiligini isbotlagan xo'jalik yuritish shakllari ichidan fermer xo'jaliklari har taraflama afzalligini ko'rsatdi. Natijada bugungi kunda asosiy xo'jalik yuritish shakliga aylandi. Shu jumladan mamalakatimizda ham qishloq xo'jaligining asosiy yuki ko'p tarmoqli fermerlar zimmasiga tushmoqda.

Bugungi kunda fermer xo'jaligi haqli ravishda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning yetakchi bo'g'iniga, uni tashkil etishning asosiy shakliga aylandi. Hozirgi vaqtda fermerlik harakati o'z tarkibida 160372 tadan ziyod fermer xo'jaligini birlashtirmoqda. Mamalakatimizdagi jami haydaladigan yerlarning 85% foizidan ortig'i fermer xo'jaliklari ixtiyorida bo'lib, yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy qismi aynan fermerlar hissasiga to'g'ri kelmoqda [3].

Hozirgi kunda jahonda yer-suv resurslari cheklanganligi sharoitida fermer xo'jaliklari ishlab chiqarish faoliyatining barqaror rivojlanishini ta'minlash, iqtisodiy resurslar salohiyatidan to'liq va samarali foydalanishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada sanoat tarmoqlariga uzluksiz xomashyo yetkazib berish, fermer xo'jaligida bandlikni optimallashtirish orqali ishchi kuchini boshqa tarmoqlarga jalb etish, tarmoq ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali aholi turmush darajasi va farovonligini yanada yuksaltirish, global o'zgarishlar sharoitida fermer xo'jaliklari iqtisodiy faoliyatini rivojlanishda ekonometrik modellarning yangi avlodini yaratish yo'nalishidagi tadqiqotlar ustuvor darajada bajarilmoqda. O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, jumladan agrar sohani modernizatsiyalash, yangi texnika va texnologiyalarni keng tadbiiq etish bilan birga qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tarkibini optimallashtirish bo'yicha keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kuchli raqobat sharoitida fermer xo'jaligi tizimida ham yangicha

yondashuv, innovatsiyalar va ilgʻor ishlanmalarni, intensiv va resurs tejaydigan texnologiyalarni izchil tadbiriq etishni zamonning oʻzi taqozo etmoqda. Natijada bugungi kunda fermer xoʻjalikni rivojlantirish uchun qilinayotgan islohatlar strategiyasi sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish va innovatsion texnologiyalarni qoʻllash, oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash, aholiga sifatli mahsulotlar yetkazib berish, eksport geografiyasini kengaytirishdek ustuvor masalalarda muhim vazifa sifatida xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Mamlakatimiz qishloq xoʻjaligida mulkchilik shakllari oʻzgargan sharoitda, agroiqtisodiyot mahsulotlarini yetishtirishda oʻziga xos oʻringa ega boʻlgan fermer xoʻjaliklari ixtisoslashuvi va hududiy rivojlanishiga bagʻishlangan qator maxsus ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, qishloq xoʻjaligi tarmoqlari rivojlanishining iqtisodiy geografik jihatlarini turli hududlar misolida R. Xodiyev, Ye.Umarov, A. Roʻziyev, S. Saidkarimov, T. Egamberdiyev, Yu. Ahmadaliyev, A.Xolmirzayev, M. Fayzullayev kabi olimlar tomonidan oʻrganilgan. Bundan tashqari qishloq xoʻjaligini iqtisodiy va geografik jihatdan nazariy-uslubiy oʻrganish, xizmatlar koʻrsatkichini statistik tahlil olib borgan xorijlik olimlardan I.G. Tyunen, K.I. Ivanov, V.G. Kryuchkov, K.I. Lapkin, A.M. Nosonov, A.N. Rakitnikovlarning bu borada aytilgan fikrlari haligacha muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda [4].

Tahlil va natijalar

Fermer xoʻjaliklari samarali faoliyating asosiy statistik koʻrsatkichlariga nazar tashlasak, bozor iqtisodiyoti sharoitida fermer xoʻjaligi samarali ishlashi uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanish orqali yuqori natijaga erishishga harakat qilinadi. Ammo statistik tahlillarga tayansak samara, yaʼni hosildorlikning va mahsuldorlikning oshishi bu tadbirlarning qanchalik foydaliligini koʻrsatmaydi. Oʻgʻit va yem-xashaklardan foydalanish bilan bogʻliq xarajatlarning qoplanganlik darajasi shu xarajatlar bilan olingan natija daromad bilan taqqoslangandagina maʼlum boʻladi. Oʻgʻit va yem-xashakdan foydalanish natijasida ekinlar hosildorligi, chorva mollarining mahsuldorligining oshishi bu tadbirning texnik samaradorligini ifoda qilsa, tadbirni oʻtkazish bilan bogʻliq xarajatlar bilan buning natijasida olingan daromadni taqqoslash iqtisodiy samaradorlikni ifodalaydi.

Ekonometrik modellashtirish natijasida iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatni qoʻllash orqali olingan foydali natijani yoki jami resurslar birligiga olingan natijani ifoda etadi. Har qanday faoliyat va ishlab

chiqarishning iqtisodiy samaradorligi xo‘jalikni, shu jumladan, fermer xo‘jaliklari daromadini orttiradi, ijtimoiy xarajatlarni yaxshilashga olib keladi. Bu jarayon nafaqat korxonalarga manfaatli, davlatga ham foydalidir. U yoki bu tadbirga baho berishda yoki uning o‘lchamlarini aniqlashda iqtisodiy samaradorlik mezonini bilish kerak.

Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishda statistik tahlil qilingan faoliyatiga baho bermasdan iqtisodiy samaradorligini ta‘minlab bo‘lmaydi. Iqtisodiy samaradorlikning asosiy mezoni to‘la va aniq jarayon hamda ishlab chiqarishni hisob-kitob qilishdan iborat. Fermer xo‘jaligining yalpi daromadi yetishtirilgan mahsulotni puldagi ifodasi bo‘lib, yildan-yilga o‘sib bormoqda. Bu xo‘jalik faoliyati ijobiy yo‘nalishda borayotganligini ko‘rsatadi. Shuning uchun xo‘jalik faoliyatiga ta‘sir etuvchi har bir omil harakatini ifoda etuvchi o‘ziga xos ko‘rsatkichlarni bilish kerak. Fermer xo‘jaliklari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlarini statistik tahlil qilish va ishonchli xulosalar chiqarish to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Fermer xo‘jaligi faoliyati va ishlab chiqarishiga biologik jarayon va iqlim sharoitlari turlicha ta‘sir etadi. Fermer xo‘jaliklari bir xil mehnat sarf qilingan holda turli shakllarda va turli yillarda turli natijalarga erishishi mumkin. Fermer xo‘jaliklari faoliyatiga baho berishda hamma ko‘rsatkichlarni ikki guruhga: natura va qiymat ko‘rsatkichlariga o‘lish mumkin. Natura ko‘rsatkichlari iqtisodiy samaradorlikni bevosita ifoda qilmasa-da, bu ko‘rsatkichlarsiz tadbirga to‘la baho berib bo‘lmaydi. Chunki natura ko‘rsatkichlari jarayonning intensivligini ifodalaydi. Qishloq xo‘jaligida yer asosiy vosita bo‘lganligi, inson uni xohlaganicha ko‘paytira olmasligi bois, bu qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni intensiv bo‘lishini zaruriyat qilib qo‘yadi. Shuning uchun 1 gektar yerdan olingan mahsulot, ya‘ni hosilni, chorva mahsuldorligini oshirish, har bir fermer xo‘jaligining asosiy vazifasi hisoblanadi. Fermer xo‘jaligida olingan mahsulot va daromad turli ishlab chiqarish omillarining o‘zaro integral (funksional) aloqasi natijasi bo‘lganligi uchun qiymat ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi. Toshkent viloyati bo‘yicha ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, jumladan undagi fermer xo‘jaliklarining ulushini tahlil qilaylik.

Toshkent viloyatida 2023-yilda ishlab chiqarilgan (ko‘rsatilgan xizmatlar) umumiy hajmi 41 001.6 mlrd so‘mni yoki 2022-yilga nisbatan 104.0 % , shu jumladan, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik hamda ushbu sohalarda ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 38 502.5 mlrd so‘mni (103.8%), o‘rmonchilik xo‘jaliklarida 1 490.2 mlrd so‘mni (102.9 %), baliqchilik xo‘jaliklarida 706.8 mlrd so‘mni (135.4 %) tashkil qildi.

Xususan, yuqori o‘sish sur‘atlari Yangiyo‘l shahar (111.8 %), Yangiyo‘l

(127.5%) va Bekobod (104.1%) tumanlarda kuzatilgan.

Bo‘ka tumanida (100.6 %), Angren shaharida (100.8 %) nisbatan past o‘shish sur‘atlari qayd qilingan. Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulotlari (xizmat)ning eng katta hajmi Bekobod tumanida 4 252.7 mlrd so‘m, Bo‘stonliq tumanida 3 483.3 mlrd so‘m, Yangiyo‘l tumanida 3 295.9 mlrd so‘mni tashkil qildi. Eng kam hajmi Yangiyo‘l (62.9 mlrd so‘m), Nurafshon (47.5 mlrd so‘m) shaharlarida qayd etildi.

Viloyatning qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulotlari (xizmatlari)ning umumiy hajmida Bekobod tumanining ulushi 10.8% ni tashkil etib, hududlar bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichni tashkil qildi. Bo‘stonliq (8.1%), Parkent (7.8%) va Oqqo‘rg‘on (6.9%) tumanlari keying o‘rinlarni egalladi.

Eng kam ulush Yangiyo‘l, Nurafshon, Olmaliq va Ohangaron shaharlarida (0.2%) qayd etildi.

2023-yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jalik mahsulotlari umumiy hajmining o‘shishi 2022-yilning mos davriga nisbatan 103.9% ni, shu jumladan, dehqonchilik mahsulotlari 104.5% ni hamda chorvachilik mahsulotlari ham 104.5% ni tashkil qildi.

2023-yilda dehqonchilik bo‘yicha statistikaga e‘tibor qaratsak, barcha toifadagi xo‘jaliklar tomonidan 1 154.7 ming tonna sabzavot yig‘ib olindi. Bu esa 2022-yilga nisbatan 104.8% ni tashkil qildi. Bundan tashqari, barcha toifadagi xo‘jaliklarda 386.1 ming tonna kartoshka qazib olindi, 136.0 ming tonna meva va rezavorlar yetishtirildi. Xususan, 2023-yilda hududlar kesimida asosiy turdagi dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni statistik tahlil qilsak, yetishtirilgan sabzavot ekinlari bo‘yicha yuqori o‘shish sur‘atlari Bekobod (259.0 ming tonna), Toshkent (129.4 ming tonna), Zangiota (110.1 ming tonna), Oqqo‘rg‘on (91.8 ming tonna), Chinoz (89.1 ming tonna) tumanlarida kuzatildi.

Nurafshon (0.6 ming tonna) va Olmaliq (1.5 ming tonna) tumanlarida dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish past o‘shish sur‘atlari bilan yakunlandi. Kartoshka qazib olish bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlari Bo‘stonliq (63.3 ming tonna), Bekobod (37.1 ming tonna) va Oqqo‘rg‘on (36.8 ming tonna) tumanlarida kuzatilgan bo‘lib, past ko‘rsatkichlar Olmaliq (0.4 ming tonna) va Nurafshon (0.4 ming tonna) shaharlariga to‘g‘ri keldi.

2023-yilda o‘tgan 2022-yilga nisbatan yirik shoxli qoramollar 102.0% ga (jami 997 ming boshni tashkil qildi), shu jumladan sigirlar 101.6% ga (424 ming bosh), qo‘y va echkilar 100.3% ga (1 089 ming bosh), otlar 100.4% ga (56 ming bosh), parrandalar 106.2% ga (16 milliontaga) ko‘paydi.

Barcha hududlarda chorvachilik mahsulotlari (go‘sh, sut, tuxum) ishlab chiqarishning o‘shishi asosan dehqon va fermer xo‘jaliklari hisobiga bo‘lib, go‘sh

ishlab chiqarish umumiy hajmida ularning ulushi 81.5%ni, sut ishlab chiqarishda 97.1% ni, tuxum ishlab chiqarishda 62.0% ni tashkil etadi.

1-jadval.

Toshkent viloyati fermer xo‘jaliklardagi chorva molar va parrandalar bosh sonining o‘zgarish dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2022 yil	2023 yil	O‘sinh sur‘ati, % da
	Ming bosh	Ming bosh	
Yirik shoxli qoramol	81.8	89.0	108.8
Sigirlar	26.7	27.0	101.12
Qo‘y va echkilar	305.6	329.0	107.65
Otlar	9.4	11.0	117.02
Parrandalar	342,8 (dona)	323.0 (dona)	94.22

Manba: Toshkent viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari

<https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>.

Eng ko‘p qo‘y va echkilar Ohangaron (256 ming bosh), Bo‘stonliq (191 ming bosh) va Parkent (104 ming bosh) tumanlarida bo‘lsa, aksincha past ko‘rsatkichlar Yangiyo‘l (1 ming bosh), Nurafshon (3 ming bosh) va Ohangaron (4 ming bosh) shaharlariga to‘g‘ri keldi.

Parrandalar soni bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Bo‘stonliq (2 674 ming dona), Zangiota (2 079 ming dona) va Qibray (1 731 ming dona) tumanlarida bo‘lsa, aksincha past ko‘rsatkich Yangiyo‘l (10 ming dona), Nurafshon (11 ming dona) va Olmaliq (12.9 ming dona) shaharlarida kuzatildi.

Dehqon (aholining shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarida yirik shoxli qoramollarning ulushi 85.4% ni, fermer xo‘jaliklarida esa 9.0 %ni, shu jumladan, sigirlar mos ravishda 89.4% ni va 6.5% ni, qo‘y va echkilar 62.8% ni va 30.3% ni, otlar 73.9% ni va 19.8% ni, parrandalar 55.3% ni va 1.9% ni tashkil etdi.

2023-yilda barcha toifadagi xo‘jaliklarda tirik vazn hisobida 305.9 ming tonna go‘sht (2022- yilning mos davriga nisbatan 7.5 % ga ko‘p), 1 022.8 ming tonna sut (5.4 % ga ko‘p), 1 509.7 mln dona tuxum (4.8 % ga ko‘p) ishlab chiqarilgan.

Yirik shoxli qoramollar hududlar kesimida tahlil qilinganda, eng yuqori ko‘rsatkich Bo‘stonliq (115 ming bosh), Bekobod (89 ming bosh) va Ohangaron (81 ming bosh) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkich Chirchiq (2 ming bosh), Yangiyo‘l (2 ming bosh) hamda Ohangaron (3 ming bosh) shaharlarida kuzatildi.

Shu jumladan, sigirlar eng yuqori ko‘rsatkich Bo‘ka (39.0 ming bosh), Bo‘stonliq (37 ming bosh) va Bekobod (36 ming bosh) tumanlariga, aksincha past ko‘rsatkich Chirchiq (1 ming bosh), Yangiyo‘l (1 ming bosh) va Ohangaron (1 ming bosh) shaharlariga to‘g‘ri keldi.

2023-yilda chorvachilik go‘sht ishlab chiqarish hududlar kesimida statistik

tahlil qilinganda, eng ko‘p ishlab chiqargan hududlar Yangiyo‘l (42.1 ming tonna), Bo‘stonliq (29.3 ming tonna) va Zangiota (23.7 ming tonna) tumanlari bo‘lsa, Yangiyo‘l (0.4 ming tonna), Olmaliq (0.6 ming tonna) va Ohangaron (0.6 ming tonna) shaharlarida esa kam ishlab chiqarilgan.

Sut ishlab chiqarish bo‘yicha Bo‘stonliq (115.4 ming tonna), Yuqori Chirchiq (99.7 ming tonna), Bekobod (88.6 ming tonna) va Parkent (76.1 ming tonna) tumanlari yuqori ko‘rsatkichlardan o‘rin olgan bo‘lsa, aksincha Yangiyo‘l (1.9 ming tonna) va Ohangaron (3.4 ming tonna) shaharlari nisbatan past ko‘rsatkichlarga erishgan.

2023-yilda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish xo‘jaliklar kesimida statistik tahlil qilinganda, g‘o‘sh ishlab chiqarish 2.6%, sut ishlab chiqarish 5.3% ulushi fermer xo‘jaliklari, tuxum ishlab chiqarish 34.4% dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklari hisobiga t o‘g‘ri kelgan.

Viloyatda tuxum ishlab chiqarish bo‘yicha 2023 yilda eng yuqori ko‘rsatkich Zangiota (231.4 mln dona), Qibray (219.0 mln dona), Bo‘stonliq (193.3 mln dona) va Yuqori Chirchiq (115.7 mlndona) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkich Nurafshon (0.7 mln dona), Yangiyo‘l (0.6 mln dona) va Olmaliq (1.0 mln dona) shaharlarida kuzatildi.

2023-yilda fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi 5877.9 mlrd so‘mni tashkil qildi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmida fermer xo‘jaliklarining ulushi 15.5% ni tashkil etdi.

2023-yilda fermer xo‘jaliklarida 89.3 ming bosh yirik shoxli qoramol, shu jumladan, 26.7 ming bosh sigir, 329.7 ming bosh qo‘y va echkilar, 11.214 ming bosh ot, 323.8 mingta parranda mavjudligi tasdig‘ini topdi (2-jadval).

2-jadval

Toshkent viloyati fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsuloti*

	2022-yil		2023-yil		2022-yilga nisbatan % hisobida
	tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, %	tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, %	
Kartoshka	37 261	10.0	39 454	10.2	105.9
Sabzavot	135 638	12.3	130 811	11.3	96.4
Go‘sh, tirik vaznda	10 287	3.6	7 902	2.6	76.8
Sut	45 923	4.7	55 258	5.4	120.3
Tuxum,mln dona	3 399	0.2	3 052	0.2	89.8

*Manba: Toshkent viloyati statistika boshqarmasi ma'lumoti

Viloyatda fermer xo'jalik mahsulotini ishlab chiqarish yanada yuqori ko'rsatkichlarga erishishi uchun fermerlikni rivojlantirish, fermer xo'jaliklarining iqtisodiy va moliyaviy mustaqilligi uchun mustahkam huquqiy asoslar va kafolatlarni yaratib beruvchi “Yer kodeksi”, “Fermer xo'jaligi to'g'risidagi” qonun hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligi hamda O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2017-yil 9-oktyabrdagi “Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi PF-5199-sonli farmoni katta imkoniyatlar kaliti bo'ldi [2].

Xulosa

Statistik tahlillarga asosan respublikaning barcha hududlarida yer uchastkalari miqdori bo'yicha fermer xo'jaliklari mavjud. Bu fermer xo'jaliklarining rivojlanishi asosan hududlarning iqlim, yer suvlari, iqtisodiy va boshqa shart-sharoit, shuningdek davlatning agrar siyosati qoidalari bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, fermer xo'jaliklarini bundan buyon rivojlantirish ularning nafaqat bozor sharoitiga, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun tabiiy, iqlim, iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarga moslashishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Fermer xo'jaliklarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar uch guruhga ajratib olindi. Birinchi guruh makroiqtisodiy omillar, ikkinchi guruh – hududiy (mintaqaviy) omillar va uchinchi – ichki iqtisodiy omillar. Tumanlarda qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ulgurji savdoga ixtisoslashgan agrobirjalar faoliyatini yo'lga qo'yish yaxshi samara beradi, mashina-traktor parklarini zamonaviy ta'mirlash va servis markazlariga aylantirish lozim. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma shaxobchalarini tashkil etishda kooperativlar, uyushmalar muhim o'rinni egallaydi. Mamlakatimizda ham shuni yo'lga qo'yish kerak va ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklar faoliyatiga alohida e'tibor berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Toshkent viloyati statistika boshqarmasining 2022-2023-yillar bo'yicha ma'lumotlari .
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining ma'lumotlari. www.stat.uz
3. Yusupov E.D., Jo'rayev T.T., Mamatov A.A., Allayarov SH.A.. Qishloq

ho‘jaligida infratuzilma va shartnomaviy munosabatlar” – T.: Fan va texnologiyalar, 2020.

4. Асадулина Н.Р. Механизм регулирования эффективности плодовоовощного комплекса Республики Узбекистан на основе логистического подхода. Дисс. ... канд.экон.наук.-Т.: -2006.

5. Ahmedova M.Sh. Sanoat statistikasi: o‘quv qo‘llanma. – T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2021yil. – 288 b. ISBN 978-9943-7626-5-7

6. Esanov E., Bebutova Z. Kompakt to‘plamda koo‘lchami birga teng qatlamalar //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 72-80.

7. Hamidova B.Z. Silliq ko‘p xilliklarning ba’zi tatbiqlari//International journal of recently scientific researcher's theory. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – P. 73-77.

8. Hamidova B.Z. Introduction of the first great limit //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2023. – Т. 10. – №. 08. – С. 1-8.

ДАВЛАТ ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ТИЗИМИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Турсунов Зоҳидхўжа Орифович

мустақил изланувчиси

Тошкент давлат

иқтисодиёт университети

E-mail: Zohid.uz87@gmail.com

ORCID:0009-0002-7428-7772

Аннотация. Мақолада пенсия тизими самарадорлиги мезонлари ва ўзаро боғлиқлиги тадқиқ қилинган. Халқаро амалиётда пенсия таъминоти тизими самарадорлигини ифода этувчи, хусусан, иқтисодиётга молиявий юклама даражаси, пенсионерларнинг турмуш даражаси, пенсия ёшининг демографик асосланиши, иқтисодиётга демографик юклама ва иқтисодиётга таъсири каби мезонлар статистик маълумотлар асосида таҳлил қилинган. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши, ўртача ойлик иш ҳақи, тайинланган ўртача пенсия миқдори ва қопланиш коэффициенти даражаси, ўртача умр кўриш давомийлиги каби кўрсаткичлар таҳлили асосида миллий пенсия таъминоти тизимининг самарадорлиги баҳоланган. Тадқиқот натижалари асосида миллий пенсия таъминоти тизимининг самарадорлигини оширишга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: пенсия, пенсионер, пенсия таъминоти, самарадорлик, пенсия ёши, ижтимоий суғурта бадаллари, пенсия миқдори, ўртача ойлик иш ҳақи, ялпи ички маҳсулот, умр кўриш давомийлиги, меҳнат стажи, молиявий барқарорлик, демография, қопланиш коэффициенти, бандлик.

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ

Турсунов Зоҳидходжа Орифович

самостоятельный исследователь

Ташкентский государственный

экономического университет

E-mail: Zohid.uz87@gmail.com

ORCID:0009-0002-7428-7772

Аннотация. В статье исследованы критерии эффективности

пенсионной системы и ее взаимосвязь. На основе статистической информации проанализированы такие критерии, как финансовая нагрузка на экономику, уровень жизни пенсионеров, демографическая обоснованность пенсионного возраста, демографическая нагрузка на экономику и влияние ее на экономику. На основе анализа таких показателей, как доля расходов внебюджетного Пенсионного фонда в объеме валового внутреннего продукта, среднемесячная заработная плата, средний размер назначенной пенсии и уровень коэффициента покрытия, средняя продолжительность жизни, была оценена эффективность национальной системы пенсионного обеспечения. По результатам исследования разработаны научные предложения и практические рекомендации, направленные на повышение эффективности национальной системы пенсионного обеспечения.

Ключевые слова: пенсия, пенсионер, пенсионное обеспечение, эффективность, пенсионный возраст, взносы на социальное страхование, размер пенсии, среднемесячная заработная плата, валовой внутренний продукт, продолжительность жизни, трудовой стаж, финансовая стабильность, демография, коэффициент замещения, занятость.

ISSUES OF IMPROVING THE EFFICIENCY OF THE STATE PENSION SYSTEM OF CITIZENS

Tursunov Zohidhodja Orifovich

independent researcher
Tashkent State University of Economics
E-mail: Zohid.uz87@gmail.com
ORCID:0009-0002-7428-7772

Abstract. This article substantiates the importance and need to ensure the effectiveness of the pension system. The criteria for the effectiveness of the pension system and its relationship were investigated. In international practice, based on statistical information, such criteria as the level of financial burden on the economy, the standard of living of pensioners, the demographic validity of the retirement age, the demographic burden on the economy and the impact on the economy are analyzed. Based on an analysis of such indicators as the share of extrabudgetary Pension Fund expenditures in the gross domestic product, the average monthly salary, the average size of the assigned pension and the level of coverage ratio, average life expectancy, the effectiveness of the national pension system was assessed. Based on the results of the study, scientific proposals and practical recommendations were developed aimed at improving the efficiency of the national pension system.

Keywords: pension, pensioner, pension provision, efficiency, retirement age, social insurance contributions, pension size, average monthly salary, gross domestic product, life expectancy, work experience, financial stability, demography, replacement rate, employment.

Кириш

Хар қандай мамлакатда пенсия таъминоти тизими самарадорлигини ошириш масалалари ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Жаҳон банкининг маълумотларига кўра, «2035 йилга келиб, дунё аҳолисининг 13 фоизи, яъни 1,1 миллиард киши 65 ёшдан ошади. Бугунги кунда дунёда 65 ёшдан ошган одамлар сони беш ёшли болалар сонига қараганда кўпроқ» [1]. Шу муносабат билан кексалик даврида фуқароларни муносиб пенсия билан таъминлаш, уларнинг реал даромадларини ошириш, молиялаштириш манбаларини излаш тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатлар учун тобора кескинлашиб бораётган ижтимоий-иқтисодий муаммолардан ҳисобланади. «2050 йилга келиб, ушбу мамлакатларда 65 ёшдан ошган дунё аҳолисининг улуши 10 фоиздан 20 фоизгача ошади. Истиқболга назар ташлайдиган бўлсак, кексаларнинг 80 фоизи ёки қарийб 1,3 миллиард киши кам даромадли мамлакатларда яшайди» [2]. Юқоридаги ҳолатлар, хусусан, бир томондан аҳолининг умр кўриш даврининг узайиб бориши натижасида «пенсия юкламаси»нинг ошиб кетиши, иккинчи томондан корхоналар ва аҳолининг фаоллик билан солиқ тўлашга кириб келмаётганлиги (ижтимоий тўлов ва фуқароларнинг ихтиёрий равишда тўланадиган жамғариб бориладиган пенсия бадаллари), аксарият иш берувчилар томонидан ишчиларга тўланаётган ойлик маошлар миқдорининг яширилиши ёки камроқ кўрсатилиши (солиқ тўламаслик ёки камроқ тўлаш учун) ҳисобига пенсия тизимида дефицит даражасининг ҳам юқорилаб бораётганлиги давлат томонидан жиддий пенсия ислохотларининг амалга оширилишини тақозо этади.

Бугунги кунда Жаҳон банки экспертлари томонидан кўп поғонали пенсия тизими учун қуйидаги ёндашувлар тавсия этилмоқда: «Давлат бюджети ҳисобидан базавий пенсия; тўловлар миқдори белгиланган мажбурий давлат пенсия таъминоти тизими; молиявий активларга эга бўлган касбий ёки шахсий пенсия режаларида мажбурий белгиланган бадаллар схемаси; бир қатор молиявий ва номолиявий активлардан ва қўллаб-қувватлашдан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлган ихтиёрий тизим. Биринчи вариантдан бошқа барча пенсиялар ўз-ўзидан молиялаштирилиши керак, яъни индивидуал иштирокчилар ва иш берувчиларнинг бадаллари

хисобидан тўланиши керак» [3].

Шу нуқтаи назардан миллий пенсия таъминоти тизими самарадорлигини баҳолаш, самарадорлик мезонларини тадқиқ этиш, фуқароларнинг пенсия таъминоти тизими самарадорлигини оширишга қаратилган таклиф-тавсиялар ишлаб чиқиш ғоят долзарб аҳамият касб этади.

Адабиётлар шарҳи

Пенсия таъминоти тизимини ривожлантиришнинг назарий асослари, тизимдаги муаммоларнинг амалий ечимлари, миллий пенсия таъминоти тизимининг самарадорлигини ошириш масалалари бир қанча хорижлик иқтисодчи-олимлар томонидан тадқиқ этилган. Жумладан, Э.Уайтхауз томонидан 53 та мамлакатнинг миллий пенсия тизимларининг молиявий ҳолати, пенсия схемалари, тақсимланувчи ва жамғариб бориладиган пенсия моделлари [4] батафсил ўрганиб чиқилган ва ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва тараққиётидан келиб чиқиб, миллий пенсия моделларини жорий қилиш зарурлигини асослаб берилган. П.Даймонд ҳам Э.Уайтхаузнинг фикрларини янада ривожлантириб, уч даражали пенсия таъминоти тизимини таклиф қилади: тақсимланувчи пенсия таъминоти; шахсий пенсия жамғармалари; пенсия суғуртаси [5]. Ушбу пенсия модели кейинчалик Жаҳон банки ҳамда Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти томонидан жорий қилинган таснифнинг асосини ташкил этди.

Лотин Америкаси, Шарқий Европа ва собиқ Иттифоқнинг айрим мамлакатларида пенсия ислохотлари амалга оширилгандан сўнг жаҳон иқтисодиётида пенсия тизимларини таснифлаш бўйича мунозаралар ва музокаралар кучайди. Иқтисодчи-олимлардан Х.Кремер, П.Пасто [6], К.Гонсалесларнинг [7] илмий ишларида давлат пенсия таъминоти тизими бўйича Бисмарк ва Беверидж пенсия моделлари чуқур тадқиқ этилган. О. Бисмарк томонидан яратилган пенсия модели [8] (Бисмарк модели – pay-as-you-go) «авлодлар бирдамлиги»га асосланган «тақсимланувчи» пенсия тизимини назарда тутди, бунда ҳозирги пенсионерларнинг пенсияси ҳозирги ишлаётган авлод томонидан ижтимоий суғурта бадаллари шаклида тўланади. Беверидж моделининг асосий жиҳати: давлат – барча аҳолининг ижтимоий ҳимоясини кафолатлаши; иш берувчи – ёлланма ишчиларнинг ижтимоий суғуртасини амалга ошириши; ишчи – қўшимча шахсий суғурталашни амалга ошириши зарур.

Соҳанинг етук олимларидан бири В. Роикнинг илмий ишларида пенсия тизими самарадорлигини оширишда «пенсия суғуртаси институтларини ташкил этиш, демографик ўзгаришлар (жами аҳоли таркибида 60 ёшдан

ошганлар улушининг юқорилаб бориши) билан боғлиқ ҳолда пенсия тизимини модернизация қилиш, меҳнат бозорини ривожлантириш ва аҳоли бандлигини таъминлаш орқали пенсия қамровини ошириш» [9] кабилар таклиф этилган. С.Н. Орлов ва А.П. Шеметовлар «пенсия таъминоти тизимида нодавлат пенсия фондларини ташкил этиш ва улар фаолиятини ривожлантириш, пенсия фондларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, касбий жамғариб бориладиган пенсия тизимини янада ривожлантириш» [10] орқали пенсия тизими самарадорлигини таъминлаш йўллари асослаб берилган.

К.В. Угодниковнинг диссертация ишида «пенсия тизимини баҳолашнинг амалдаги усуллари таҳлил қилинган ва баҳолашнинг замонавий усуллари таклиф этилган ва қайд этади-ки, пенсия тизимининг самарадорлиги – бу фуқаро томонидан йўқотилган меҳнат даромадларига пенсия тўловларининг мутаносиблиги даражасини ифодалайди» [11].

Маҳаллий иқтисодчи-олимлардан Д. Рустамовнинг диссертация ишида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва ошириш масалалари [12], Ш. Ражабовнинг илмий тадқиқот ишларида нодавлат пенсия таъминоти ва инвестицион фаолликни ошириш йўналишлари [13] ва Б. Маматовнинг илмий ишларида Ўзбекистон Республикасида фуқаролар пенсия таъминоти тизимини ривожлантириш йўналишлари [14] тадқиқ этилган.

Таҳлил ва натижалар

Ҳозирги кунда фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тизими самарадорлигини таъминлаш ва ошириш масаласи аксарият ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ижтимоий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Пенсия таъминоти турмуш даражасини таъминлаш ҳамда пенсия мажбуриятларининг бажарилиши иқтисодий тараққиётга салбий таъсир кўрсатмаслиги зарур ва бу пенсия тизимининг самарали эканлигидан далолат беради. Шунга асосланиб, халқаро амалиётда пенсия тизими самарадорлигини баҳолашнинг тўртта мезони таклиф этилган:

1. Иқтисодиётга молиявий юклама даражаси.
2. Пенсия таъминоти турмуш даражаси.
3. Пенсия таъминоти демографик асосланиши.
4. Демографик юкланишнинг иқтисодиётга таъсири.

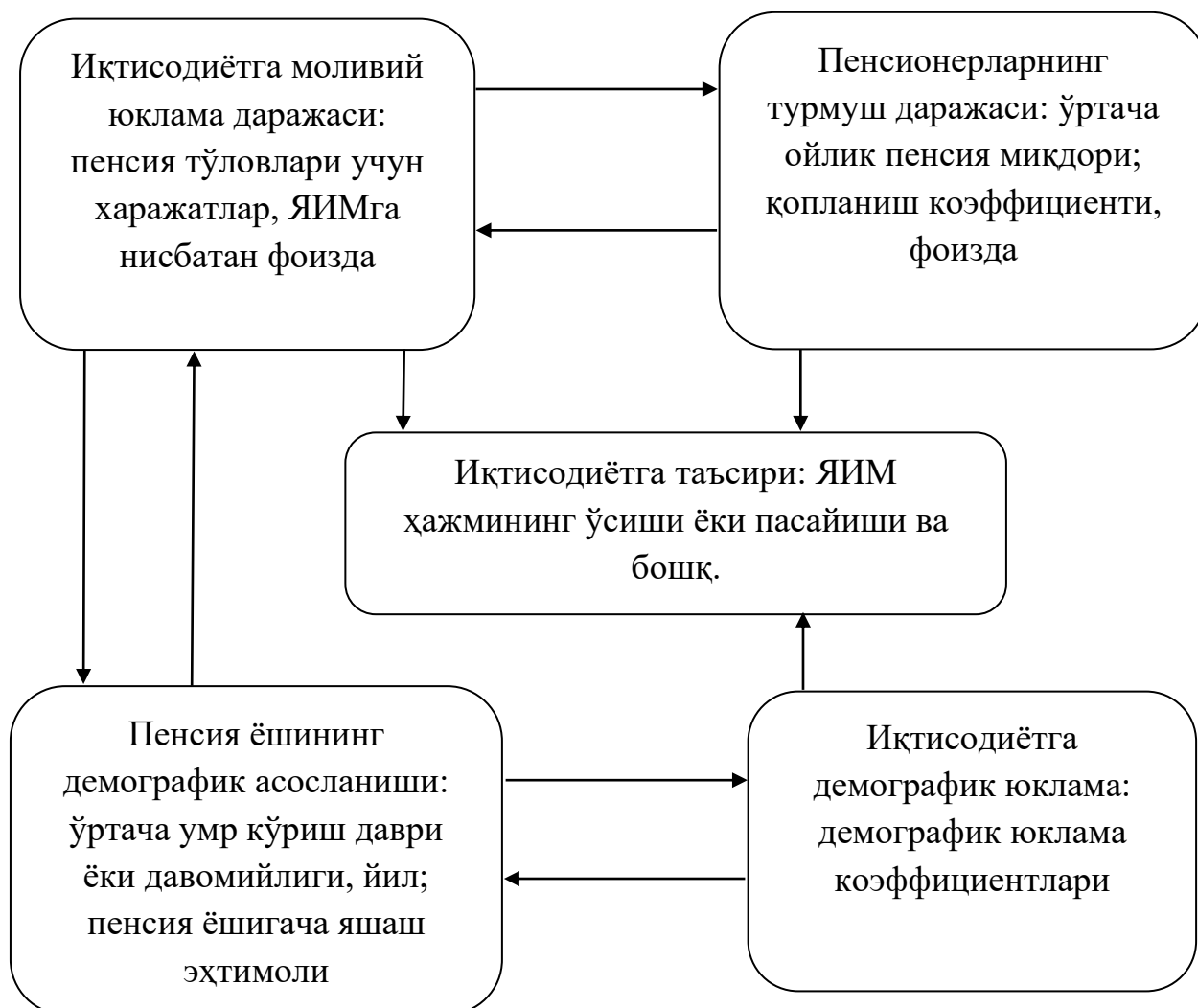
Пенсия таъминоти тизими ушбу самарадорлик мезонларига мос келиши керак бўлади. Агар пенсия тизими мазкур самарадорлик мезонларига жавоб бермаса, ундай ҳолда пенсия таъминоти тизимига тегишли

ўзгартиришлар (пенсия ёшини ошириш, ижтимоий суғурта бадаллари ставкасини жорий қилиш ва тегишли ўзгартириш киритиш, жамғариб бориладиган пенсия бадалларини инвестициялаш, хусусий пенсия фондлари фаолиятини йўлга қўйиш ва ривожлантириш, пенсия миқдорини ҳисоблаш услубиятига ўзгартириш киритиш ва бошқ.) киритиш зарур бўлади.

Пенсия тизими самарадорлиги мезонлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини қуйидаги 1-чизма орқали ифодалаймиз.

1-чизма.

**Пенсия тизими самарадорлиги мезонлари
ва ўзаро боғлиқлиги***

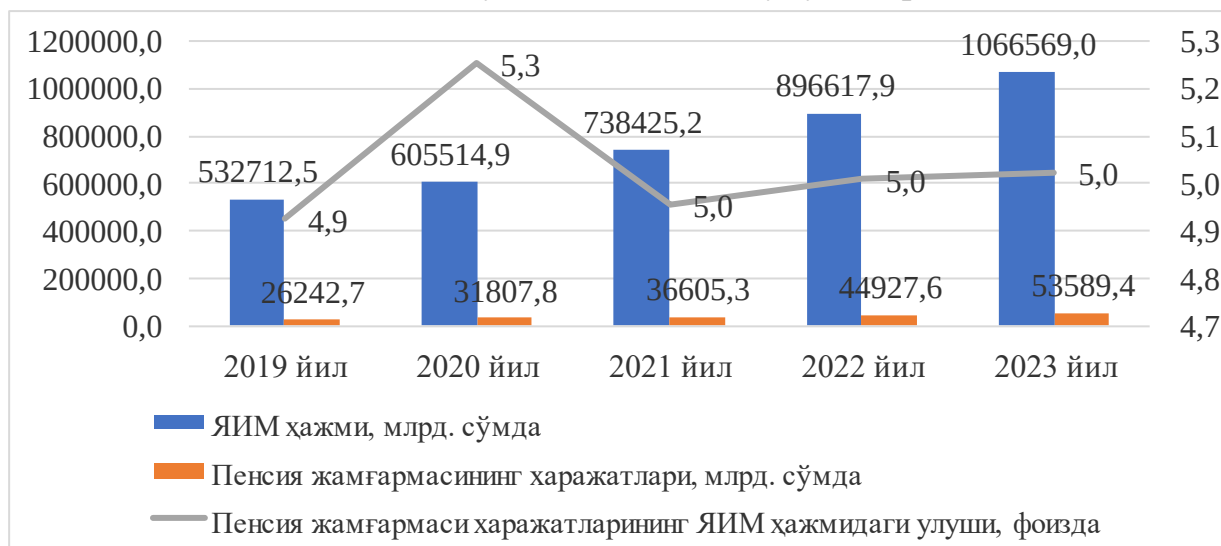
*Тадқиқот натижалари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

1. Иқтисодиётга молиявий юклама мезонлари. Ушбу мезонни тавсифловчи асосий кўрсаткич – бу пенсия тўловлари учун харажатлар миқдорининг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажмига нисбатан фоизда ҳисобланади. Бунда юқори чегара, яъни пенсия тўловлари учун харажатлар миқдори ЯИМ ҳажмига нисбатан белгиланган қийматдан ошмаслиги лозим.

Бир вақтнинг ўзида ушбу мезон пенсия тўловларини молиялаштириш учун сарф этиладиган харажатлар миқдорини чеклайди ва шу орқали пенсия тизими иқтисодий тараққиётга салбий таъсир кўрсатмайди.

1-диаграмма.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши, фоизда*

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг ҳамда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг статистик маълумотлари асосида тадқиқотчи томонидан тузилган.

Диаграмма маълумотларидан кўринадик, Ўзбекистонда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг ЯИМ ҳажмидаги улуши 2020 йилда 5,3 фоизни ва 2021-2023 йилларда 0,3 фоизли бандга пасайиб, ўртача 5 фоизни ташкил қилган. Бундай ҳолат меҳнатга лаёқатли аҳоли даромадларининг ўсишига нисбатан пенсиялар индексациясининг кечикишидан далолат беради. Шунингдек, норасмий бандликнинг сезиларли даражада юқорилиги иш билан банд аҳоли даромадларига нисбатан пенсионерлар даромадлари даражасининг янада пасайишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун пенсия миқдорларини амалдаги истеъмол нархлари индекси ҳамда инфляция даражасига қараб, ўз вақтида қайта ҳисоблаб бориш лозим. «Тараққий этган мамлакатлар тажрибасига кўра, пенсионерларнинг турмуш даражасини янада яхшилаш мақсадида пенсия миқдорлари истеъмол нархлари ўзгаришларига мос равишда индексация қилиб борилади» [14].

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш зарурки, пенсия тўловлари учун харажатларнинг ЯИМ ҳажмидаги улушининг юқори бўлиши ёки аксинча кам улушни ташкил этиши пенсионерлар сонига, уларнинг ўртача умр кўриш даврига, пенсия ёшига, меҳнат стажига ва шу каби бошқа омилларга боғлиқ бўлади. «Ривожланган мамлакатларда пенсия тўловлари учун харажатларнинг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши 9-10 фоизни,

ривожланаётган мамлакатларда бу кўрсаткич 5-6 фоизни ташкил қилади» [15].

2. Пенсияларнинг турмуш даражаси мезони. Ушбу мезон куйидагиларга асосланади: ўртача ойлик пенсия миқдори динамикаси (куйи чегара, яъни маълум бир давр учун ўртача ойлик пенсия миқдорининг ўзгариши белгиланган қийматдан паст бўлиши мумкин эмас) ва қопланиш коэффиценти, % (куйи чегара, ўртача ойлик пенсия миқдорининг ўртача ойлик иш ҳақига нисбатини ифодалайди ва фуқароларнинг йўқотилган иш ҳақининг келгусида пенсия билан қопланиш даражасини кўрсатади).

1-жадвал.

Ўртача ойлик иш ҳақи, тайинланган ўртача пенсия миқдори ва қопланиш коэффиценти даражаси*

Кўрсаткичлар	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил
Ўртача ойлик иш ҳақи миқдори, минг сўмда	2 324,6	2 673,3	3 214,8	3 882,2	4 551,4
Тайинланган ўртача ойлик пенсия миқдори, минг сўмда	733,2	848,5	963,6	1 080,8	1 234,5
Қопланиш коэффиценти	31,5%	31,7%	30,0%	27,8%	27,1%

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг ҳамда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг статистик маълумотлари асосида тадқиқотчи томонидан тузилган.

Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, 2019-2023 йиллар мобайнида ўртача ойлик иш ҳақи миқдори 1,95 баробарга ошган бир пайтда ўртача ойлик пенсия миқдори 1,68 баробарга кўпайган. Бундай ҳолат, ўртача ойлик иш ҳақи миқдорининг ўсиш суръатлари ўртача ойлик пенсия миқдорининг ўсиш суръатларига нисбатан юқори бўлганлигини билдиради ва аҳолини ижтимоий-моддий қўллаб-қувватлаш нуктаи ижобий ҳолат ҳисобланади. Аммо, пенсионерларни моддий қўллаб-қувватлаш ва уларнинг реал даромадларини ошириш жиҳатидан жиддий чоралар кўрилиши зарурлигини кўрсатади. Ўз навбатида, 2019-2023 йиллар давомида ўртача ойлик иш ҳақи миқдорининг ўсиш суръатлари ўртача ойлик пенсия миқдорининг ўсиш суръатларидан юқори бўлганлиги қопланиш коэффиценти даражасининг пасайиб кетишига олиб келган. Жумладан, 2023 йилда қопланиш коэффиценти 27,1 фоизни ташкил қилиб, 2019 йилга нисбатан 4,4 фоизли бандга пасайган. Бу эса Ўзбекистонда пенсионерларни ижтимоий ва моддий жиҳатдан ҳимоясини янада кучайтириш зарурлигини кўрсатади. Халқаро меҳнат ташкилотининг «Ижтимоий таъминотнинг минимал меъёрлари тўғрисида»ги 102-сонли Конвенциясига мувофиқ пенсия

таъминоти тизимида қопланиш коэффиценти 40 фоиздан кам бўлмаслиги тавсия этилган.

Пенсионерларнинг турмуш даражаси мезони пенсия тизими қай даражада ўзининг асосий функциясини бажараётганлигини, яъни пенсионерларнинг муносиб пенсия билан таъминланаётганликларини, улар даромадларини мақбул даражада ушлаб туриш ёки сақлаш ҳолатини кўрсатади. Ушбу мезонни ифода этувчи кўрсаткичлар пенсионерлар турмуш даражаси динамикасини реал кўрсаткичларда акс эттиради ва уларнинг меҳнатга лаёқатли аҳолига нисбатан даромадларини кўрсатади.

3. Пенсия ёшининг демографик жиҳатдан асосланганлик мезони. Ушбу мезонни ифода этувчи асосий кўрсаткичлар бўлиб, аҳолининг ўртача умр кўриш даври, пенсия ёшига етганидан сўнг кутилаётган умр кўриш давомийлиги ҳамда пенсия ёшига қадар омон қолиш эҳтимоли.

2-жадвал.

Ўзбекистонда ўртача умр кўриш давомийлиги*

Кўрсаткичлар	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2024 йил 6 ойлик
Ўртача умр кўриш давомийлиги, йилда (<i>ёш</i>)	74,6	75,1	73,4	73,8	74,3	74,7	74,7
шундан: аёллар, (<i>ёш</i>)	77,0	77,4	75,5	75,8	76,6	76,9	76,9
шундан: эркаклар, (<i>ёш</i>)	72,3	72,8	71,2	71,7	72,1	72,5	72,5
Пенсия ёшидан сўнг умр кўриш давомийлиги	17,1	17,6	15,9	16,3	16,8	17,2	17,2
шундан: аёллар, (<i>ёш</i>)	22,0	22,4	20,5	20,8	21,6	21,9	21,9
шундан: эркаклар, (<i>ёш</i>)	17,3	17,8	16,2	16,7	17,1	17,5	17,5

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг статистик маълумотлари асосида тадқиқотчи томонидан тузилган.

Жадвал маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ўртача умр кўриш даври 2018-2023 йиллар давомида ўртача 74,3 ёшни ва 2024 йилнинг 6 оyi давомида бу кўрсаткич 74,7 ёшни ташкил қилган. Таҳлил қилинган давр оралиғида аёллар ва эркакларда ўртача умр кўриш давомийлиги бўйича сезиларли ўзгаришлар кузатилмаган. 2024 йилнинг 1 январь ҳолатига ўртача умр кўриш давомийлиги аёллар учун 76,9 ёшни ва эркаклар учун 72,5 ёшни ташкил қилган. Аёллар ва эркакларнинг умр кўриш давомийлиги ўртасидаги фарқ 4,4 йилни ташкил этади. «2025 йилга келиб аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлигини 75,1 ёшдан 76,4 ёшгача ошириш режалаштирилган: эркаклар учун – 72,8 ёшдан 74,1 ёшгача, аёллар учун – 77,4 ёшдан 78,7 ёшгача» [16]. Аслида дунё бўйича ҳам аёлларнинг умр кўриш даври

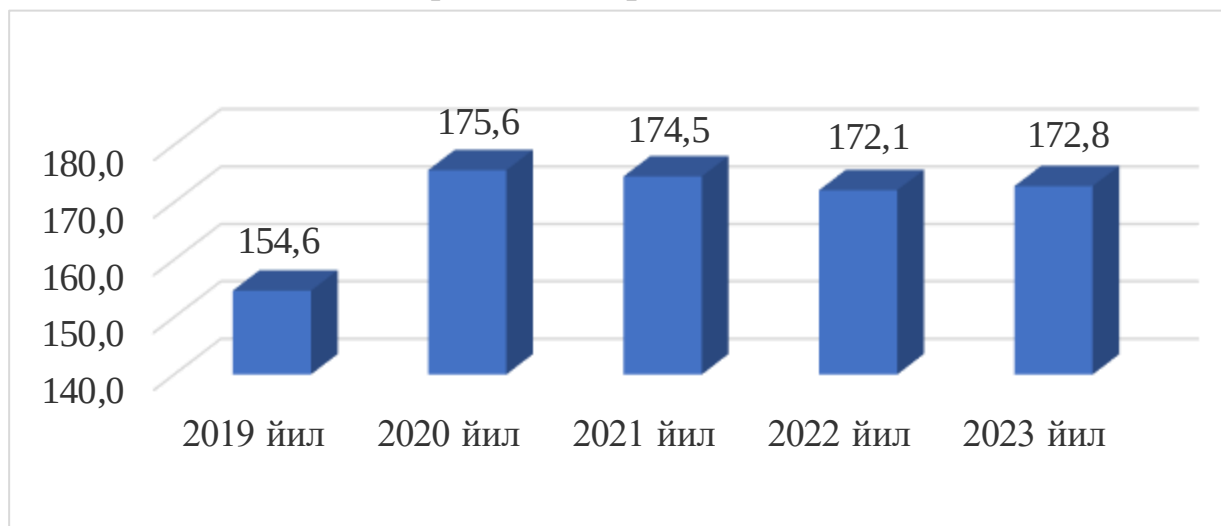
эркакларникидан кўпроқ бўлади. Масалан, «Японияда аёлларнинг ўртача умр кўриши 87 ёшни, эркакларники эса 81 ёшни ташкил қилади» [17].

Ўртача умр кўриш даврининг узайиб бориши пенсия таъминоти тизими ва унинг самарадорлигига фаол таъсир кўрсатади. Халқаро амалиётда пенсия ёши оширилишининг асосий сабабларидан бири сифатида ўртача умр кўриш даврининг узайиб бориши кўрсатилади. Шу муносабат билан Ўзбекистонда ҳам ўртача умр кўриш даврининг узайиб боришига мос равишда пенсия ёшини ошириш масаласини қайта кўриб чиқиш миллий пенсия таъминоти тизими самарадорлигини оширишга ижобий таъсир кўрсатади.

Миллий пенсия таъминоти тизими самарадорлигига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан яна бири – бу пенсия ёшидан сўнг умр кўриш давомийлигидир. 2024 йилнинг 1 январь ҳолатига пенсия ёшидан сўнг умр кўриш давомийлиги 17,2 йилни ташкил қилган. Бунда пенсия ёшидан сўнг умр кўриш давомийлиги аёлларда 21,9 йилни ва эркакларда 17,5 йилни ташкил қилган ва 2018-2023 йиллар мобайнида бу борада сезиларли ўзгариш кузатилмаган.

2-диаграмма.

**Ўзбекистон Республикаси бўйича
вафот этганлар, минг киши***

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг статистик маълумотлари асосида тадқиқотчи томонидан тузилган

Пенсия ёшига қадар омон қолиш эҳтимоли ҳам миллий пенсия тизимига фаол таъсир кўрсатади. 2023 йилда Ўзбекистон Республикаси бўйича вафот этганлар сони 172,8 минг нафарни ташкил қилиб, 2019 йилга нисбатан 18,2 нафарга кўпайган (3-расм). Бироқ, 2023 йилда жами вафот этганларнинг 8,8 фоизини меҳнатга лаёқатли ёшдан кичиклар ҳамда 24,6 фоизини меҳнатга лаёқатли ёшдагилар ташкил қилган, яъни жами вафот

этганларнинг 57,7 минг нафари ёки 33,4 фоизи пенсия ёшига етмаганлардан иборат. «2023 йилда қайд этилган ўлим ҳолатининг 61,1 фоизи – кон айланиш тизими касалликларидан, 10,8 фоизи – ўсимталардан, 5,5 фоизи – нафас олиш аъзолари касалликларидан, 4,8 фоизи – бахтсиз ҳодиса, захарланиш ва жароҳатланишлардан, 4,1 фоизи – овқат ҳазм қилиш аъзолари касалликларидан, 1,3 фоизи – юқумли ва паразитар касалликлардан, 12,4 фоизи бошқа касалликлардан вафот этган» [16].

4. Демографик юкламанинг иқтисодиётга таъсири мезони. Демографик юкламанинг умумий самарадорлик мезонлари, пенсия ёшидаги аҳоли демографик юкласининг самарадорлик коэффиценти кабилар ёрдамида ушбу мезон аниқланади. Демографик юкламанинг самарадорлик коэффиценти деганда жами аҳоли таркибида иқтисодиётда бандлар улуши тушунилади. Демографик юкламанинг умумий самарадорлик коэффиценти иш билан банд бўлган ҳар бир кишига тўғри келадиган барча ёшдагиларнинг сонини кўрсатади. Барча шароитлар тенг бўлганда, демографик юкламанинг самарадорлик коэффицентининг ўсиши иқтисодий динамикага салбий таъсир кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида пенсия тизимининг ҳолатига ушбу коэффицентнинг қийматини белгилайдиган омиллар фаол таъсир кўрсатади.

3-жадвал.

Жами аҳоли таркибида иқтисодиётда бандлар улуши* [25]

Кўрсаткичлар	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил
Жами аҳоли, (млн. киши)	33,2	33,9	34,5	35,3	36	36,8
Иқтисодиётда бандлар, (млн. киши)	13,3	13,5	13,2	13,5	13,7	14
Жами аҳоли таркибида иқтисодиётда бандлар улуши, фоиз ҳисобида	40,1	39,8	38,3	38,2	38,1	38,0

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг статистик маълумотлари асосида тадқиқотчи томонидан тузилган

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, 2018-2023 йиллар давомида жами аҳоли сони 3,6 миллион нафарга кўпайган бир пайтда иқтисодиётда бандлар сони 700 минг нафарга кўпайган. Жами аҳолининг ўсиш суръати иқтисодиётда бандлар сонининг ўсиш суръатидан сезиларли даражада юқоридир. Жами аҳоли таркибида иқтисодиётда бандлар улуши пасайиш тенденциясига эга бўлган. Хусусан, жами аҳоли таркибида иқтисодиётда бандлар улуши 2023 йилда 38 фоизни ташкил қилган ва бу кўрсаткич 2018 йилга нисбатан 2 фоизли бандга пасайган. Бундай тенденция пенсия тизимининг самарадорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолатдир. Сабаби бандлик даражасининг ошиб бориши бюджетдан ташқари

Пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатига, унинг бюджетига, пенсия тўловларининг ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда молиялаштирилишига ижобий таъсир кўрсатади.

Юқорида олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, пенсия таъминоти тизимининг самарадорлигини ифода этувчи кўрсаткичлар натижалари пенсия тизимида сезиларли ўзгаришлар ва зарур чора-тадбирларнинг амалга оширилишини тақозо этади.

Хулоса

Давлат пенсия таъминоти тизимининг самарадорлигини ошириш тизимли жараён бўлиб, тизимли ёндашувни талаб қилади. Бунда қуйидаги йўналишларга жиддий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

1. Пенсия таъминоти тизимининг молиявий барқарорлиги. Бунда умр кўриш даврининг узайиб бориши ва демографик ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда пенсия ёшени босқичма-босқич ошириш бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг даромадларига ижобий таъсир кўрсатади ва тизимдаги юкламани камайтириш имконини беради. Бир вақтнинг ўзида халқаро тажрибадан келиб чиқиб, фуқароларнинг иш ҳақидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ажратиладиган мажбурий суғурта бадалларини қайта жорий қилиш зарур. Бу эса истикболда муносиб пенсия миқдорига эришилишига хизмат қилади. Шунингдек, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаларининг маъмурий харажатларини оптималлаштириш ҳам уларнинг молиявий барқарорлигига туртки беради.

2. Пенсия тўловларини яхшилаш ва муносиб пенсия миқдорларига эришиш. Бунда пенсияларни инфляция даражаси ва иш ҳақи миқдори ўсишига муносиб равишда индексация қилиб бориш мақсадга мувофиқ бўлиб, пенсионерларнинг турмуш даражасини янада яхшилашга хизмат қилади. Шунинг учун аҳоли турмуш даражасини ошириш, пенсионерларнинг даромадларини изчил ошириб бориш сиёсатини давом эттириш ҳамда уларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтириш мақсадида пенсиялар миқдорини 15 фоизга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизимини ривожлантириш, ушбу маблағларни самарали инвестициялаш, жисмоний шахсларнинг қонунчиликка мувофиқ ҳисоблаб чиқарилган даромад солиғининг тегишлича камайтирилган суммаси ҳисобига жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадаллари миқдорини (ойлик иш ҳақининг 0,1 фоизи ва чекловчи қоидалари мавжуд бўлганлиги туфайли муҳим аҳамият касб этмайди) ошириш зарур.

3. Пенсия тизимида очиклик ва шаффофликни таъминлаш. Бунда пенсияларни ҳисоблаб чиқариш тартибининг очиклиги ва шаффофлиги, пенсия ҳуқуқлари ва пенсияларни ҳисоблаш механизмининг тўғрисидаги маълумотлардан фойдалана олиш имкони, бюджетдан тақшари Пенсия

жамғармаси фаолияти устидан назоратни кучайтириш кабиларга аҳамият бериш зарур.

4. Меҳнат бозорини ривожлантириш. Бунда узоқ муддатли бандликни рағбатлантириш, пенсионерлар учун иш шaroитларини яратиш, қайта ўқитиш, касбга ўргатиш ва малака ошириш тизимини ривожлантириш, бандликнинг мослашувчан шакллари ташкил қилиш, масофадан туриб ишлаш тизимини ривожлантириш кабилар муҳим аҳамиятга эга.

5. Пенсия таъминоти тизимини рақамлаштириш.

Пенсия таъминоти тизими самарадорлигини ошириш бўйича барча мамлакатлар учун умумий бўлган ва мос келадиган ягона услубият ёки ечим йўқ. Шу муносабат билан пенсия таъминоти тизими самарадорлигини ошириш учун мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатни таҳлил қилиш, пенсия таъминоти тизимини ифода этувчи барча кўрсаткичларни ҳисобга олиш ва бу борадаги муносиб стратегияни ишлаб чиқиш керак бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Интересные факты. – hmnprf.ru
2. Пенсия тизимини қандай такомиллаштириш керак? Стратегик ислохотлар агентлиги таҳлили//Ўзбекистон янгиликлари. – gazeta.uz
3. Уайтхауз Э. Пенсионная панорама. Пенсионные системы 53 стран. – <https://documents1.worldbank.org/curated/en/187571468166151760/pdf/379610PUB0RUSS00Box342033B00PUBLIC0.pdf> (Дата обращения 07.08.2021).
4. Diamond Peter and John Geanakoplos, 2003, Social security investment in equities, American Economic Review 93, 1047–1074.
5. Cremer H. and P.Pestieau (2003). Social Insurance Competition between Bismarck and Beveridge. Journal of Urban Eco-nomics 54.
6. J.Ignacio Conde-Ruiz & Clara I. González, 2018. European Pension System: Bismarck or Beveridge? Working Papers 2018-01, FEDEA.
7. Martin Kitchen. The Cambridge Illustrated History of Germany: – Cambridge University Press. 1996. – P. 352.
8. Роик В.Д. Пенсионное страхование и обеспечение: учебное пособие для вузов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 479 с.
9. Орлов С.Н., Шеметов А.П. Пенсионное обеспечение в Российской Федерации: монография/ С.Н.Орлов, А.П.Шеметов. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2013. – 106 с.
10. 62cfd4b9b4ea776408160.pdf.
11. Рустамов Д.Р. Ўзбекистонда пенсия тизимини молиявий барқарорлигини таъминлаш масалалари: монография. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2018. – 200 б.
12. Ражабов Ш.У. Нодавлат пенсия жамғармаларини шакллантириш ва инвестицион фаолликни ошириш: Иқт. фан. бўй. фалс. докт (PhD) дисс. автореферати. – Т.: ТМИ, 2018. – 66 б.

13. Маматов Б.С. Ўзбекистон Республикасида фуқаролар пенсия таъминоти тизимини ривожлантириш йўналишлари: монография. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2022. –160 б.

14. Ачилов У.У. Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизими муаммолари ва ҳал этиш йўллари. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси автореферати. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2022. – Б. 22.

15. 2025 йилга келиб аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлигини ошириш режалаштирилди. – Review.uz

Японларни дунёдаги энг узоқ умр кўрувчи миллатга айлантираётган фойдали одатлар. – Дарё Янгиликлари. – daryo.uz

KOMPANIYALARDA IQTISODIY VA MOLIYAVIY XAVFSIZLIKINI TA'MINLASHDA OCHIQ MA'LUMOTLAR PORTALIDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Umarov O. S.

*i.f.f.d., dotsent,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Statistika agentligi bo'lim boshligi*

Xodjayev Abdulxay Xasanboyevich

*Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti izlanuvchisi*

Аннотация: Ilmiy maqolada ochiq ma'lumotlar portalidan foydalanishda yuzaga keluvchi muammolar, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda ochiq ma'lumotlar portal bilan ishlashda qanday talablarga javob berishi portalning davlat organlari axborot tizimlari bilan integratsiyasini ta'minlash masalalarini hamda iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda ochiq ma'lumotlarning o'rni va ahamiyati bo'yicha masalalar keng yoritib berilgan.

Тайанч иборалар: iqtisodiyot, siyosat, ochiq ma'lumotlar, axborot tizimlari, ochiq ma'lumotlar siyosati, iqtisodiy xavflar, ma'lumotlar to'plamlari, ma'lumotlar bazalari, elektron, internet, tashkilot, reyting.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОРТАЛА ОТКРЫТЫХ ДАННЫХ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Умаров О. С.

*доктор экономических наук, доцент
Начальник отдела
Статистическое агентство
под руководством президента
Республика Узбекистан*

Ходжаев Абдулхай Хасанбоевич

*Независимый исследователь,
Ташкент, Узбекистан*

Аннотация: В научной статье широко освещены проблемы, возникающие при использовании портала открытых данных, вопросы обеспечения интеграции портала с информационными системами государственных органов и роль и значение открытых данных в обеспечении экономической безопасности.

Ключевые слова: экономика, политика, открытые данные, информационные системы, политика открытых данных, экономические

риски, наборы данных, базы данных, электроника, интернет, организация, рейтинг.

THE EFFECTIVENESS OF USING THE OPEN DATA PORTAL IN ENSURING ECONOMIC AND FINANCIAL SECURITY

Umarov O. S.

*PhD, associate professor,
Head of the Department of
the Statistical Agency
under the President of
the Republic of Uzbekistan*

Khodzhayev Abdulhai Hasanboyevich

*Independent researcher,
Tashkent, Uzbekistan*

Abstract: The scientific article extensively highlights the problems that arise when using the open data portal, the issues of ensuring the integration of the portal with the information systems of government agencies and the role and importance of open data in ensuring economic security.

Key words: economics, politics, open data, information systems, open data policy, economic risks, datasets, databases, electronics, internet, organization, rating.

Kirish.

O'zbekiston Respublikasining ochiq ma'lumotlar sohasidagi qilayotgan barcha amaliy ishlari dunyo reytinglarida ishtirokini ta'minlash hamda tasdiqlangan ro'yxat asosida davlat organlari tomonidan ochiq ma'lumotlar to'plamlari to'liq e'lon qilinishi hamda ularning dolzarbligi monitoringini olib borish kabi vazifalar yuklatilgan.

Ushbu farmon va qarorlarni ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi bir qator amaliy ishlarni amalga oshirib, Ochiq ma'lumotlar sohasini rivojlantirishga o'zining hissasini qo'shib kelmoqda. Respublikamizda Ochiq ma'lumotlar portalining yangi takomillashtirilgan versiyasida yaratilgan asosiy imkoniyatlardan biri – bu ochiq ma'lumotlar to'plamlarini o'z vaqtida joylashtirish va ularni yangilash ustidan onlayn nazorat qilish hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib, Ochiq ma'lumotlar portalida 161 ta davlat organlari va tashkilotlari tomonidan ochiq ma'lumotlar to'plamlari muntazam joylashtirilib kelinmoqda va har chorak yakuni bo'yicha monitoring natijalari o'rnatilgan tartibda Vazirlar Mahkamasiga kiritib borilmoqda.

Tadqiqot metodikasi.

Ushbu ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida monografik tahlil va tizimli

tahlil usullaridan foydalangan holda mamlakat ochiq ma'lumotlar portalidan foydalanishi natijasida tashqi iqtisodiy xavflardan ogoh bo'lish orqali iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha taklif va tavsiyalar tayyorlandi.

Tahlil va natijalar.

Ishlab chiqarish korxonasining ishlab chiqarish korxonasini boshqarishda iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini oldini olishda turli yo'nalishlar mavjud bo'lib, ularni ishlab chiqarish korxonasi boshqaruv jarayonlarida o'z natijasini berishi mumkin bo'lib. bu o'z navbatida ishlab chiqarish jarayonlariga joriy qilish katta ro'l o'ynab, korxona bo'linmalarini boshqarishda har bir bo'linma o'z yo'nalishi bo'yicha samaralik ishlashini ta'minlab beradi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy samaradorligini ta'minlash bo'yicha mamlakatimiz Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan Farmon va qararlarda iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar rejalari qonuniy asos bo'lib, Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy tushunchasiga asoslanib quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin:

- ishlab chiqarishni rejalashtirish orqali yoqori natijalarga erishish uchun amalga oshirilgan ishlar davlatning iqtisodiy xavfsizligini hamda ishlab chiqarish korxonaning iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlash erishish mumkin;
- ishlab chiqarish korxonasi boshqaruvning funksiyalarini hamda vakolatlari va javobgarlik darajasi oshirish natijasida korxonaning iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlashga erishish yo'llarini ishlab chiqish mumkin;

Ishlab chiqarish korxonasini boshqarishda iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini oldini olishda turli yo'nalishlar mavjud bo'lib, ularni ishlab chiqarish korxonasi boshqaruv jarayonlarida o'z natijasini berishi mumkin bo'lib. bu o'z navbatida ishlab chiqarish jarayonlariga joriy qilish katta ro'l o'ynab, korxona bo'linmalarini boshqarishda har bir bo'linma o'z yo'nalishi bo'yicha samaralik ishlashini ta'minlab beradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda Ochiq ma'lumotlar portali orqali ma'lumotlar almashishda asosiy talabgorlar quyidagilar bo'lishi mumkin. Korxonalar ma'lumotlar tarqatuvchilar o'z tashkilotlarini internet tizimiga ulanishi natijasida ochiq ma'lumotlar portalida e'lon qiladigan tashkilotlar bo'ladigan bo'lsa, iste'molchilar uchun esa ma'lumotlar ochiq moliyalashtirish modelida ma'lumotlar olinadigan manzillari ma'lumotlar iste'molchilari mijozlarga moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni taqdim etish uchun ochiq ma'lumotlar provayderlari bilan bog'langan tashkilotlar bevosita Ochiq ma'lumotlar portalidan samarali foydalanadilar.

Mamlakat ochiq ma'lumotlar portalidan foydalangan holda tashqi iqtisodiy xavflardan ogoh bo'lgan holda o'zining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashiga

yordam beradi. O'zbekiston Respublikasining Ochiq ma'lumotlar portalini - uchun mo'ljallangan, ochiq ma'lumotlarni e'lon qilishda va ulardan foydalanishda Portal operatori, ochiq ma'lumotlarni yetkazib beruvchilar va foydalanuvchilar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlovchi axborot resursi hisoblanadi.

Axoli uchun zarur ma'lumotlarni ularga o'z vaqtida yetkazib bermaslik va aholining axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirmaslik jamiyat rivojlanishiga katta salbiy ta'sir ko'rsatib, oqibatda “axborot taqchilligi” jamiyat inqiroziga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, ma'lumotlarning ochiqlikini ta'minlash orqali mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishga, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hamda turizm sohasini yanada rivojlantirishga erishsa bo'ladi. Mazkur omillar ochiq ma'lumotlar portalining ishlash samaradorligi oshirilishini zaruriyatga aylantiradi. Ochiq ma'lumotlar portalini yuritishda jumladan, Portal va davlat organlarining idoraviy axborot tizimlari va resurslarini integratsiya qilish ishlarini amalga oshirish lozim.

Ochiq ma'lumotlar bazasidan foydalanishda yuzaga keluvchi muammolar quyidagilardan iborat:

- ochiq ma'lumotlar dasturini ishga tushirish jarayoniga xususiy sektor, OAV, ilmiy davralar, fuqarolik jamiyati institutlari ham jalb qilinishi lozim;
- ko'plab ma'lumotlarning elektron ko'rinishda emas, qog'ozlarda saqlanayotgani ham axborotning ochiqlikiga daxl qilishi;
- ochiq ma'lumotlarni ommaga xavola etish bo'yicha aniq boshqaruv tizimi mavjud emasligi;
- Internet tezligining pastligi, AKT infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagani, sifatli kadrlar yo'qligi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish yuzasidan Statistika agentligi tomonidan “O'zbekistonda ochiq ma'lumotlarni rivojlantirish, Open Data Inventory (ODIN) va boshqa xalqaro reytinglarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash” bo'yicha tadbirlar tashkil qilinmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellekt sohasidagi loyihalarni amalga oshirish uchun ochiq ma'lumotlar portalini jamoat transportida yo'lovchilar harakati to'g'risidagi axborot "Toshkent shahridagi avtobuslar va taksilarda yo'lovchilar harakati to'g'risidagi axborotni ochiq ma'lumotlar portalida shaxsiy kabinet yaratish yo'li bilan va metropolitendagi yo'lovchilar harakati to'g'risidagi axborotni ochiq ma'lumotlar portaliga integratsiya qilish davlat xizmatlari integratsiyasi chora-tadbirlari rejasi"ga muvofiq integratsiya amalga oshirildi sun'iy intellekt sohasidagi loyihalarni amalga oshirish uchun ochiq ma'lumotlar portalidan foydalanish yo'lga qo'yildi.

Davlat organlari va tashkilotlarining ochiq ma'lumotlar to'plamlari ro'yxatini

shakllantirish, yuritish va yangilash xamda tegishli axborotlarning O'zbekiston Respublikasining Ochiq ma'lumotlar portalida joylashtirish bo'yicha xar yili portalda joylashtiriladigan ochiq ma'lumotlar to'plamlari ro'yxati yangilanib borilmoqda.

Mamlakatimizni xalqaro reytinglardagi ishtirokini ta'minlashda Open Data Inventory (ODIN) ochiq ma'lumotlar reytingi milliy statistika idoralari tomonidan yuritiladigan veb-saytlar va ushbu saytlardan kirish mumkin bo'lgan har qanday rasmiy hukumat veb-saytida taqdim etilgan ma'lumotlarning qamrovi va ochiqligini baholaydi. Umumiy ODIN ochiq ma'lumotlar reytingi balli milliy statistika idoralari tomonidan taqdim etiladigan ma'lumotlar qanchalik to'liq va ochiq ekanligining ko'rsatkichi hisoblanadi. *Ijtimoiy, iqtisodiy va atrof-muhit statistikasi* bo'yicha yig'ma ballar hamda qamrab olish va ochiqlik bo'yicha yig'ma ballar milliy statistika tizimlarining kuchli va zaif tomonlari ko'rsatib beradi.

ODIN ochiq ma'lumotlar reytingi rasmiy statistikani yoritishdagi muhim bo'shliqlarni aniqlaydi, ochiq ma'lumotlar siyosatini targ'ib qiladi hamda milliy statistika idoralari va ma'lumotlar foydalanuvchilari o'rtasidagi samarali muloqotni targ'ib qiladi. Milliy statistika idoralari va ularning rivojlanish bo'yicha hamkorlari ODIN reytingidan strategik rejalashtirish jarayonining bir qismi va statistika tizimini rivojlantirish o'lchovi sifatida foydalanishlari mumkin.

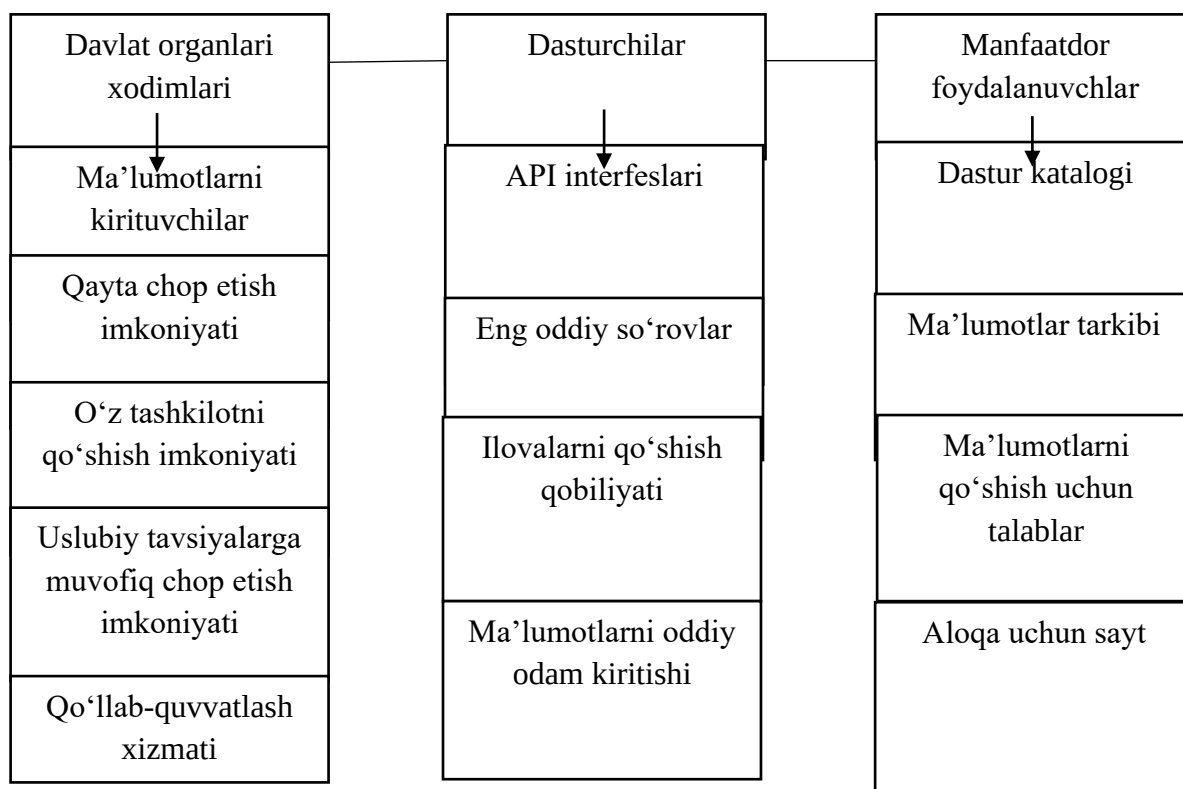
Asosiy beshta ochiqlik elementi quyidagilardan iboratdir:

- Mashinada o'qiladigan formatdagi ma'lumotlarning mavjudligi;
- Ochiq (mulkiy bo'lmagan) formatdagi ma'lumotlarning mavjudligi;
- Ko'rsatkichlar haqidagi metama'lumotlarning mavjudligi;
- Ma'lumotlarga kirishni osonlashtiradigan yuklab olish imkoniyatlarining mavjudligi: kata hajmdagi ma'lumotlarni yuklab olish, API lar, moslashtirilgan ma'lumotlarni eksport qilish imkoniyatlari;
- Ochiq ma'lumotlar litsenziyasi yoki ochiq ma'lumotlardan foydalanish shartlari mavjudligi[3].

Ochiq ma'lumotlar portalini xozirgi kundagi yuritilishi holatini tahlil qiladigan bo'lsak, unda bevosita ma'lumotlarni to'plashda davlat xodimlari ishtirok etib, ma'lumotlarni kiritadilar, qayta nashr etadilar hamda uslubiy tavsiyalarga muvofiq chop etadilar. Dasturchilar esa, API interfeyslari, so'rovlarni qo'shish, ilovalarni qo'shish qobiliyati xamda ma'lumotlarni oddiy va onson kiritish yo'llarini ko'rsatib beradilar.

Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, mamlakatimizda ochiq ma'lumotlar tizimini joriy etish orqali quyidagi natijalarga erishimiz lozim: davlat hokimiyati organlarining hamda davlat, ijtimoiy-iqtisodiy va tijorat ma'lumotlaridan

tashqari, maxsus kategoriyadagi ma’lumotlar xam mavjud bo’lib, ma’lumotlar jismoniy shaxslar tomonidan ochiq e’lon qilingan shaxsiy ma’lumotlar xam muhokamaga qilinadi. Bunda, jismoniy shaxslardan ijtimoiy tarmoqlar orqali ma’lumotlarni yetkazib beruvchilar bo’lib, tashqi muhitning iqtisodiy sub’ektlari o’zlariga kerakli ma’lumotlardan foydalanish imkoniyati tug’iladi. Jumladan, manfaatdor foydalanuvchilar esa dastur katalogi, ma’lumotlar tarkibi, ma’lumotlarni qo’shish uchun talablar va aloqa uchun saytdan foydalanadilar.(1-rasm).

1- rasm. Ochiq ma’lumotlar portalini hozirgi kundagi yuritilishi xolati tahlili²

Shunday qilib, kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta’minlash, agar biz turli xil kelib chiqishi mumkin bo’lgan tahdidlarni hisobga olsak, iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarini tashkil etish orqali amalga oshira olmaymiz. Iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarining asosiy funksiyalari korxona ishchi xodimlarning ichki tartib qoyidalarga rioya qilishlari, korxonaning moddiy-texnika boyliklarini nazorat qilish bilan bog’liq bo’lib, lekin bu kompaniyaning iqtisodiy xavfsizlik va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun etarli emas deb hisoblaymiz.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, ochiq ma’lumotlardan foydalangan holda tashqi

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

xavflardan ogoh bo‘lgan holda mamlakat o‘zining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlaydi. Shunday qilib, Portalning davlat organlari axborot tizimlari bilan integratsiyasini ta’minlash masalalarini ishlab chiqish orqali ushbu jarayondan "inson omili" ni maksimal darajada bartaraf etish muammosini tubdan hal etish lozim. Ayni paytda davlat organlari tomonidan idoralararo jarayonlarni avtomatlashtirishning yangi axborot tizimlarini yaratish va mavjud axborot tizimlarini modernizatsiya qilish orqali o‘z jarayonlarini faol raqamlashtirish ishlari olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 apreldagi “Davlat boshqaruvining ochiqligi va shaffofligini ta’minlash hamda mamlakatning statistika salohiyatini oshirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4273-sonli qarori // *Xalq so‘zi*, 11.04.2019.

2. The road to budget transparency: learning from country experience [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.internationalbudget.org/publications/road-to-budget-transparency-country-synthesis/>. – Date of access: 19.04.2019.

3. ICT Sector Unit, The World Bank, Connecting to Work: How information and communication technologies could help expand employment opportunities, Washington, DC, September 2013. pp. 215.

4. Златкин А. И. Разработка методологического обеспечения организации экономической безопасности предприятия с использованием средств математического моделирования. Дис. канд. эк. наук. Иваново, 2000.

5. Илларионов, А Критерии экономической безопасности 11 Вопросы экономики, 1998, М 10. С. 49-57.

6. TeleManagement Forum. Telecom Operations Map. Evaluation Version 2.1. – Morristown, NJ: TMForum, 2000.

7. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России // Вестник Российской Академии наук. 1997. Т. 67. № 9.

8. Олейникова Е.А. Экономическая безопасность (теория и практика). - М.: Классика плюс, 2005. 265 с.

9. Gilad, Ben. Industry Risk Management: CI’s Next Step // Competitive Intelligence Magazine. – 4 (3), May-June. – URL: <http://www.academyci.com>

10. Scott, D. Anthony. What’s next for innovation? //Chief Executive Magazine, The. – July/August 2009. – URL: www.chiefexecutive.net

11. Abulkasimov X.P. Davlatning sanoat siyosati va sanoat tarmog‘ida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash yo‘nalishlar. Uslubiy ma’lumot 2021 y.

12. Моделирование и прогнозирование чрезвычайных ситуаций.
Научно-практические проблемы. Киев, «Научно», 2000.

KORXONANING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDA MOLIYAVIY HOLATI TAHLILINING O’RNI

Ismailova Maxbuba Mirxalilovna

иқтисодиёт фанлари бўйича

фалсафа доктори (PhD)

moliyaviy tahlil kafedrası dosenti

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: mirismah@gmail.com

ORCID:0009-0002-5938-7097

Annotasiya. Maqolada korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish va baholashning zamonaviy usullari masalalari tadqiq etilgan, iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash vositasi sifatida moliyaviy holatni saqlash tizimlari o’rganilgan.

Kalit soʻzlar: metodologiya, koʻrsatkichlar, tahlil, baholash, moliyaviy holat, iqtisodiy xavfsizlik.

РОЛЬ АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Исмаилова Махбуба Мирхалиловна

доктор философии (RhD)

по экономическим наукам

доцент кафедры финансового анализа

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: mirismah@gmail.com

ORCID:0009-0002-5938-7097

Аннотация. В статье обобщены современные методы анализа и оценки финансового состояния предприятия, а также рассмотрены системы определения финансового состояния как средства обеспечения экономической безопасности.

Ключевые слова: методология, показатели, анализ, оценка, финансовое состояние, экономическая безопасность.

THE ROLE OF FINANCIAL POSITION ANALYSIS IN ENSURING ECONOMIC SECURITY OF AN ENTERPRISE

Ismailova Makhbuba Mirhalilovna

*Doctor of Philosophy (RhD)
in Economic Sciences
Associate Professor of
the Department of Financial Analysis
Tashkent State University of Economics
E-mail: mirismah@gmail.com
ORCID:0009-0002-5938-7097*

Abstract. The scientific article summarizes modern methods of analyzing and assessing the financial condition of an enterprise, and also examines systems for determining the financial condition as a means of ensuring economic security.

Keywords: methodology, indicators, analysis, assessment, financial condition, economic security.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash sohasidagi boshqaruv qarorlarining asosiligi va samaradorligi ko'p jihatdan moliyaviy holatni baholash natijalariga bog'liq bo'lib, uning mazmuni moliyaviy koeffitsientlarni hisoblash bilan chegaralanmaydi. Shu jihatdan korxona faoliyatining turli tomonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmuasini o'rganish va ularni korxonalar faoliyatiga qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Ichki va tashqi tahdidlarning mavjudligi korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish xo'jalik yurituvchi sub'ektning joriy va kelajakdagi moliyaviy holatini, rivojlanishning potensial sur'atlarini baholash, aktivlarni shakllantirishning mumkin bo'lgan manbalarini aniqlash korxonaning bozordagi moliyaviy holatini bashorat qilish imkonini beradi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash jarayonida ko'plab vositalar qo'llaniladi, ulardan eng muhim korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish va baholashni ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Moliyaviy holat iqtisodiy kategoriya sifatida xo'jalik subyektining o'z faoliyatini yuritish, rivojlantirish va o'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyatlari yuzasidan kapitalning holatini tafsiflaydi. Ya'ni xo'jalik subyektining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish holatin, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobillik va moliyaviy barqarorlik holatini belgilab beradi.

Moliyaviy holatni o'rganish va tahlil etish orqali xo'jalik subyekting faoliyatini samarali yo'lga qo'yish va uni kengaytirish imkoniyatlarini baholashga, korxona ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurlarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni yaxshilashda foydalanish darajalariga, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini aniqlashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga imkon tug'iladi [1].

Korxonaning moliyaviy holati uning moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasini, raqobatbardoshlik va bankrotlik darajasini, moliyaviy barqarorlik va to'lovga qodirlik holatini, davlat va boshqa xo'jalik subyektlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodirligi kabi ko'rsatkichlarni tavsiflovchi kategoriya va jarayonlar natijalari majmuini o'z ichiga oladi [2].

Moliyaviy holatni o'rganish va tahlil etish orqali xo'jalik subyekting samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashga, korxona ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurlarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, moliyaviy natijalar kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga imkon tug'iladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxona foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischilar), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxona boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmni shakllantirish, shuningdek moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishish mumkin [3].

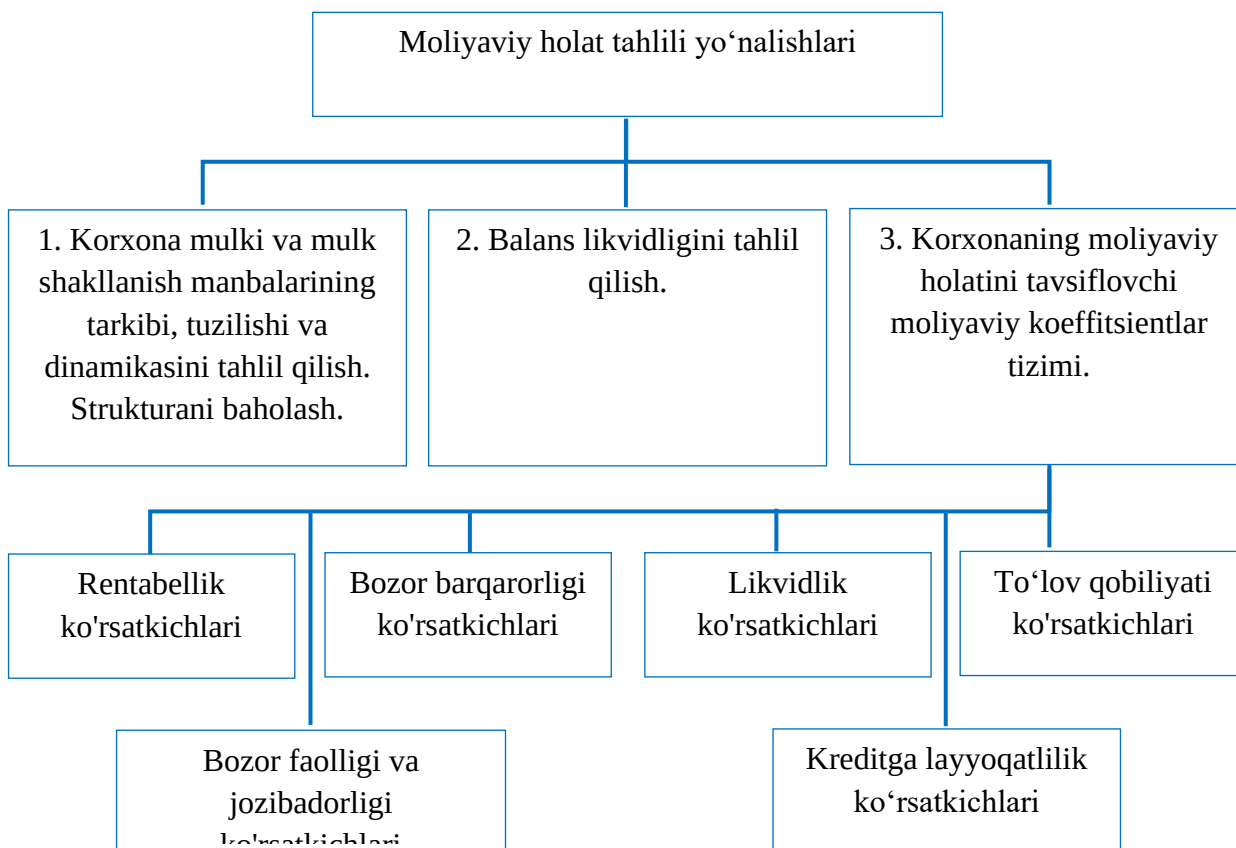
Noaniqlik sharoitida korxonalar real va potensial tahdid hamda xavf-xatarlardan doimiy va barqaror himoyani ta'minlash uchun o'zlarining moliyaviy holati to'g'risida o'z vaqtida, ob'ektiv va to'liq ma'lumotga doimo muhtojdir [4]. Bundan tashqari, mulkdorlar va investorlar xavfsizlikni ta'minlash va raqobatbardoshlikni oshirish uchun bunday ma'lumotlarga muhtoj [5]. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarni rag'batlantirish va rivojlantirish kuchli raqobat sharoitida sodir bo'lishini doimo yodda tutish va tushunish kerak. Shuning uchun tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlar o'z vaqtida taqdim etilishi kerak [6].

Tahlil va natijalar

Hozirgi vaqtda moliyaviy holatni baholashning ko‘plab usullari mavjud. Korxonaning moliyaviy holatini baholash uchun balansning aktiv va passiv qismlarini vertikal, tarkibiy tahlilini o‘tkazish kerak, chunki xususiy kapital va qarz kapitalining nisbati korxonaning mustaqilligi va uning moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini tavsiflaydi (1-chizma).

1-chizma.

Moliyaviy holat tahlili yo‘nalishlari*

*Muallif ishlanmasi.

Bundan tashqari, korxonaning pul oqimi va kredit qobiliyatini tahlil qilish tavsiya etiladi. Ushbu metodologiyaga ko‘ra, korxonaning moliyaviy holatini aniqlash uchun alohida iqtisodiy va matematik usullardan foydalangan holda uzoq vaqt davomida alohida balans moddalarining o‘rtacha o‘sish sur‘atini belgilash, balans moddalaridagi o‘zgarishlarni tavsiflash zarur.

Moliyaviy natijalarning o‘zgarishi bilan o‘xshash, taqqoslash asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar, moddiy aylanma mablag‘lar, korxonaning o‘z moliyalashtirish manbalari va qarz mablag‘lari bo‘yicha amalga oshiriladi.

Ushbu metodologiya asosida moliyaviy holatni tahlil qilishning asosiy maqsadi moliyaviy holatni eng samarali boshqarishni va sheriklarining moliyaviy barqarorligi holatini to‘g‘ri baholashni ta‘minlashdan iborat. Shu bilan birga, zaxiralar va ularning shakllanish manbalari bilan ta‘minlash moliyaviy

barqarorlikning mohiyati, to'lov qobiliyati esa uning tashqi ko'rinishidir. Ushbu ko'rsatkich kreditorlar duch keladigan real va potensial tahdidlarni baholashda muhim ahamiyatga ega.

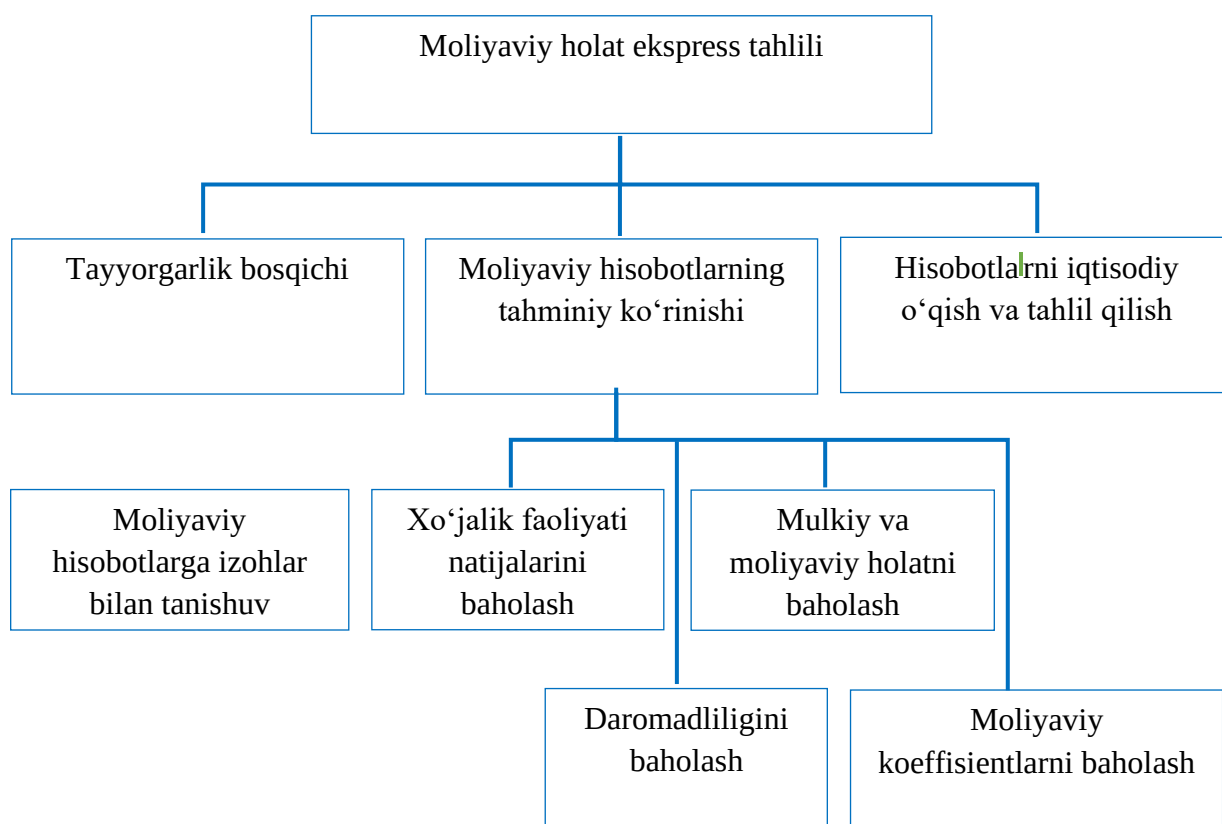
Umuman olganda, ushbu usul keng qo'llaniladi, chunki u boshqalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. U ixcham bo'lib, ayni paytda eng muhim va keng qamrovli moliyaviy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi, ular asosida korxona moliyaviy faoliyatining umumiy xususiyatlari shakllanadi. Biroq barcha afzalliklarga qaramay, ko'rib chiqilayotgan usul inflyatsiya sharoitida tahlilning barcha xususiyatlarini hisobga olmaydi.

“Moliyaviy tahlil” tushunchasi moliyaviy holat tahlili bilan bog'lanadi. U moliyaviy tahlilni korxonaning iqtisodiy salohiyatidan foydalanish holati va samaradorligini baholash usuli sifatida taqdim etadi. U muammoli holatlarni tezkor aniqlashni va shundan keyingina iqtisodiy salohiyatni baholash va tahlil qilishni taklif qiladi.

Moliyaviy holatni baholash ekspress tahlil va moliyaviy holatni batafsil tahlil qilishni anglatadi.

2-chizma.

Korxonaning moliyaviy holatini ekspress tahlil qilish metodologiyasi*

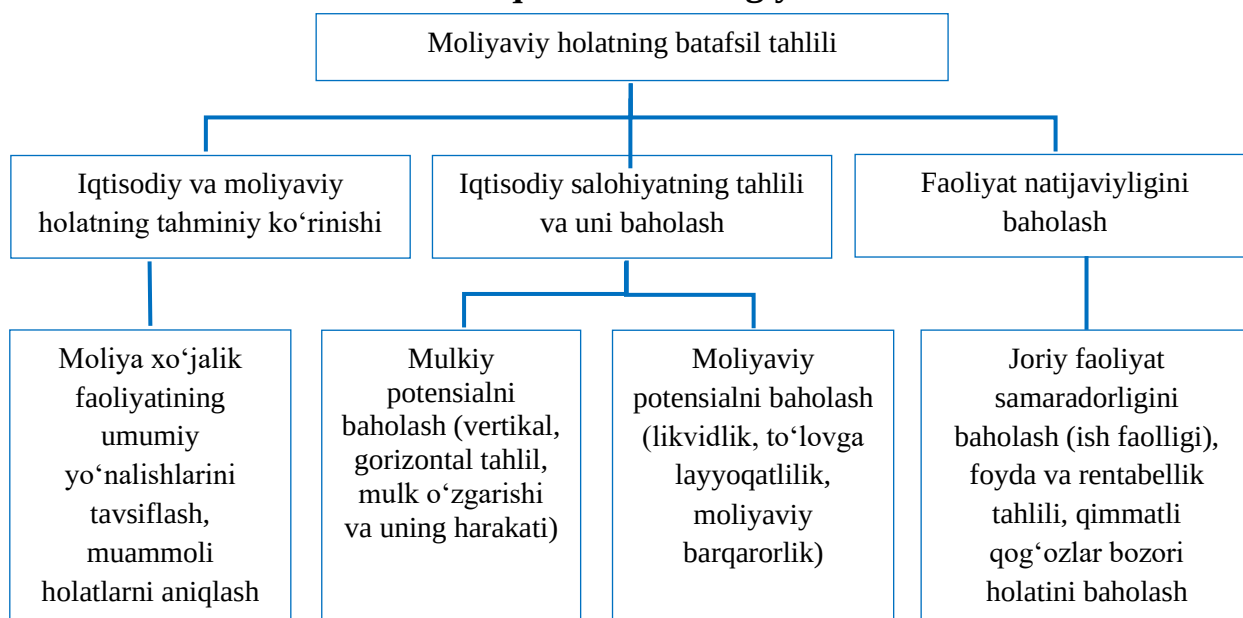
*Muallif ishlanmasi.

Ekspress tahlil moliyaviy holat va barqarorlikni aniq hamda sodda baholash, shuningdek korxonaning moliyaviy rivojlanish dinamikasini baholash uchun

amalgga oshiriladi. Tahlilni o‘tkazish jarayonida ko‘rsatkichlar hisoblab chiqiladi va tahlilni o‘tkazuvchi mutaxassisning tajribasi hamda malakasiga asoslangan usullar bilan to‘ldiriladi.

3-chizma.

**Korxonaning moliyaviy holatini batafsil
tahlil qilish metodologiyasi***

*Muallif ishlanmasi.

Korxonaning moliyaviy holati, kapitalning aylanish jarayonidagi holati va korxonaning muayyan vaqtdagi o‘z faoliyatini moliyalashtirish qobiliyati ularni aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar tizimi orqali aniqlanadi. Moliyaviy holat – bu korxonaning doimiy ravishda to‘lov qobiliyati va investitsiya jozibadorligini saqlab turgan holda o‘z faoliyatini moliyalashtirish imkoniyatidir.

Agar to‘lov qobiliyati moliyaviy holatning tashqi ko‘rinishi bo‘lsa, moliyaviy barqarorlik uning ichki tomoni bo‘lib, pul mablag‘larining kelib tushishi va chiqishi, daromadlar va xarajatlar, aktivlar va ularni shakllantirish manbalari balansini aks ettiradi. Taqdim etilgan metodologiyada korxonaning moliyaviy barqarorligi va to‘lov qobiliyatini baholashga, bankrotlik ehtimolini bashorat qilishga alohida e‘tibor qaratiladi, bu potentsial tahdidlarni baholash uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin va beqaror iqtisodiy munosabatlar sharoitida xavf va noaniqlikni sezilarli darajada kamaytiradi. Bu esa korxona rivojlanishini xavfsiz rejalashtirish va bashorat qilish usullarini baholash imkonini beradi.

Amaldagi metodologiya iqtisodiy xavfsizlik, xolislik va samaradorlik darajasiga ta’siri nuqtai nazaridan barcha usullar katta e‘tibor va batafsilroq ko‘rib chiqishga loyiqdir.

Yuqorida tavsiflangan usullarning kamchiliklari tahlil qilish uchun axborot bazasi sifatida faqat moliyaviy hisobotlar va boshqa hisobotlardan foydalanish hisoblanib, bu tahlil natijalariga va boshqaruv qarorlarini qabul qilishga sezilarli ta'sir qiladi.

Umuman olganda, moliyaviy holat aktivlarni joylashtirish va ulardan foydalanish, ularni shakllantirish manbalarining holati bilan tavsiflanadi.

Moliyaviy holatning asosiy ko'rsatkichi rentabellik, likvidlik, moliyaviy va bozor barqarorligi, to'lov qobiliyati, kredit qobiliyati, korxonaning ishbilarmonlik faolligidir. Bundan tashqari, moliyaviy holat omillar va ko'rsatkichlarning kombinatsiyasi bilan belgilanadi.

Xulosa

Korxonaning moliyaviy holatini baholashning eng keng tarqalgan usullarini taqqoslash asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: hozirgi vaqtda korxonalarning moliyaviy holatini tahlil qilishda moliyaviy holatni mustahkamlash uchun talablarga javob beradigan metodologiyani tanlash muammosi mavjud bo'lib, u iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarning muayyan blokini tahlil qilish muhim o'ringa chiqadi. Ya'ni moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi tahlil qilinadigan hodisalar o'rtasidagi berilgan munosabatlar juda xilma-xil va murakkab bo'lishi mumkin. Shuning uchun tahlilni butun xilma-xillikdan emas, balki faqat korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalariga bevosita bog'liq bo'lgan omillar va ko'rsatkichlardan foydalangan holda amalga oshirish tavsiya etiladi. Korxonalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida moliyaviy holatni baholashning barcha usullaridan foydalanish mumkin. Noaniqlik sharoitida korxonalar real va potensial tahdid va xavf-xatarlardan doimiy va barqaror himoyani ta'minlash uchun o'zlarining moliyaviy holati to'g'risida o'z vaqtida, ob'ektiv va to'liq ma'lumotga muhtoj. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitlari o'z qoidalarini taqozo etadi, korxonalarni rag'batlantirish va rivojlantirish kuchli raqobat sharoitida sodir bo'ladi, shuning uchun tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlar o'z vaqtida taqdim etilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Iqtisodiy tahlil: o'quv qo'llanma. / M.Y. Raximov, N.N. Mavlanov, N.N. Kalandarova. – T.: Iqtisod-Moliya, 2020. – 517 b.
2. Moliyaviy tahlil: darslik. / M.Y. Raximov, N.N. Kalandarova; – T.: Iqtisod-Moliya, 2019. – 736 b.

3. Xasanov B.A., Raximov M.Y., Aliqulov A.I., Xajimuratov N.Sh., Kalandarova N.N., Muqumov Z.A., Djumanova A.B., Hasanova R.B. Moliyaviy tahlil: darslik. – T.: TDIU, 2022. – 721 b.

4. Stashchuk O. et al. Comprehensive system of financial and economic security of the enterprise. International Journal of Management. 2020. vol. 11. no.

5. Zhigunova A. et al. Formation of the Security Service as a Tool for Ensuring the Safety and Stability of Enterprises in Modern Conditions. International Conference on Economics, Management and Technologies 2020 (ICEMT 2020). Atlantis Press, 2020. pp. 115-118.

6. Arkhipov E.L. et al. Model for Ensuring Economic Security of a Business. International Conference on Economics, Management and Technologies 2020 (ICEMT 2020). Atlantis Press, 2020. pp. 248-256.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯ ТАРМОҒИ КОРХОНАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Мавлонов Озод Улугбекович

*Мустақил тадқиқотчи
Худудий қурилиш монтаж дерексияси
E-mail: Ozodmavlonov5@gmail.com
ORCID:0009-0009-7463-3795*

Аннотация. Мақолада электр энергия тармоғи корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлашни хорижий мамлакатлар тажрибаси тадқиқ қилинган. Электр энергия тармоғи мамлакат иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги таҳлил қилиниб, энергия истеъмолидаги ўзгаришлар тенденциялари ва молиявий барқарорликни таъминлаш йўналишлари ўрганилган.

Калит сўзлар: давлат корхоналари, молиявий барқарорлик, субсидия, рентабеллик, даромад.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЭЛЕКТРОСЕТЕВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Мавлонов Озод Улугбекович

*Независимый исследователь
Руководство
по установке местной конструкции
E-mail: Ozodmavlonov5@gmail.com
ORCID:0009-0009-7463-3795*

Аннотация. В данной статье рассматривается опыт зарубежных стран по обеспечению финансовой устойчивости предприятий электросетевой системы. Исследуется вопросы важности отрасли для экономик стран, анализируются тенденции изменения энергопотребления и направления обеспечения финансовой стабильности.

Ключевые слова: государственные предприятия, финансовая устойчивость, субсидия, рентабельность, доход.

FOREIGN EXPERIENCE OF ENSURING FINANCIAL STABILITY OF ELECTRIC ENERGY NETWORK ENTERPRISES

Mavlonov Ozod Ulugbekovich

*Independent researcher
Local construction installation guide
E-mail: Ozodmavlonov5@gmail.com
ORCID:0009-0009-7463-3795*

Abstract. This article examines the experience of foreign countries in ensuring the financial stability of electric power network enterprises. In this, it was stated that such activities are important for the economy of the countries in the following years, the trends of changes in energy consumption and directions for ensuring financial stability.

Keywords: state enterprises, financial stability, subsidy, profitability, income.

Кириш

Давлат турли шаклдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг эгаси бўлиши мумкин. Энг кенг тарқалган турлари давлат корхоналари ёки акциялари давлатга тегишли бўлиши мумкин. Корхоналарнинг баъзилари тўлиқ, бошқалари эса фақат қисман давлат тасарруфида бўлиши мумкин. Юридик мақомига қараб компанияларни давлатга қарашли ва миноритар давлат компанияларига бўлиш мумкин. Давлат корхоналари кўпинча сув, электр энергияси, транспорт инфратузилмаси ва хизматлари каби муҳим маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган тармоқларда тўпланган. Давлат корхоналар барқарорлигини сақлашда молия катта рол ўйнайдиган соҳа ҳисобланади [1].

Фойда олиш ва ижтимоий товарлар билан таъминлашда аксарият давлат корхоналари икки функционал вазифа бажариб, вақт доирасида сезиларли даражада фарқ қилади. Даромад олишга катта эътибор қаратадиган давлат корхоналари давлатга солиқ ва дивиденд тўлаш орқали ҳам жамият ривожига ҳисса қўшиши мумкин.

Кейинги йилларда ривожланган мамлакатларда давлат мулкнинг роли ҳам сезиларли даражада мустаҳкамланди. Энергетика хавфсизлиги соҳасида давлат мулки бўлган субъектларнинг роли жонланаётгани кўриш мумкин.

Энергия таъминотида барқарорликка эришиш ва углерод газини камайтиришни тезлаштириш мақсадлари билан Франция ҳукумати 2022 йилда EDFни миллийлаштириш жараёнини бошлади ва тахминан 9,7 млрд евро сармоя киритиб, унинг улушини 84 фоиздан 100 фоизга оширди [2]. Тўлиқ мулкка эга бўлган Франция ҳукумати янги ядровий реакторлар қурилишини ва тоза энергияга ўтишни тезлаштиришни режалаштирган. Шу билан бирга, ушбу чора-тадбирнинг асосий сабаби геосиёсий нотинчликдир.

Германия ҳукумати 2022 йилда 8 млрд евро киритиш йўли билан табиий газ провайдери Uniperнинг 99 фоиз улушини сотиб олиб, миллийлаштиришга қарор қилди [3].

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг иқлим ўзгариши ва атроф-муҳит соҳасидаги хусусий сектор учун мажбуриятлари 2022 йилда 19,5 млрд еврони ташкил этди. Бу ўтган йилга нисбатан 59 фоизга кўпдир. 10,6 млрд евро самарали бинолар учун федерал молиялаштириш шаклида ва қайта тикланадиган энергия дастури доирасида 7,1 млрд евро тақдим этилди.

Буни ҳукуматлар давлат иштирокидаги корхоналардан ўзларининг иқтисодий-ижтимоий мақсадлари билан бирга, экологик ва сиёсий мустақилликларини сақлаб қолиш учун амалга оширилган чора-тадбирлар сифатида тавсифлаш мумкин.

Адабиётлар шарҳи

Давлат иштирокидаги корхоналарининг молиявий барқарорлиги муҳим аҳамиятга эга. Мазкур корхоналар солиқ ва дивидендларни ўз вақтида тўлаши, мажбуриятларни доимий бажариши ва кредит тўловлари учун кафолатлар, манфаатдор томонлар учун истаган фойдани ўз вақтида таъминланишда, фаолиятини кенгайтиришда ва инвесторларни жалб қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда давлат корхоналари учун молиявий барқарорликка таъсир қилувчи бир қатор омиллар мавжуд.

Ҳукумат жамият аъзоларининг яшаш шароитларини яхшилашга хизмат қилади, ижтимоий барқарорликни сақлайди ва иқтисодий ривожланишга ёрдам беради, лекин ушбу чора-тадбирларни молиялаштиришда молиявий ресурслари чеклангандир. Ҳар томонлама ривожланишга интилиш учун ҳукумат ўзининг сиёсий ва иқтисодий мақсадларини давлат корхоналарига орыали амалга оширади. Бу эса давлат корхоналари катта ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ўз зиммаларига олишига олиб келади. Мазкур вазифалар асосан ишдан бўшатишган ходимларга бериладиган нафақалар, ходимларни суғурта қилиш ва ижтимоий барқарорликни сақлаш харажатлари билан боғлиқдир [4].

Ижтимоий-иқтисодий мақсадлар бўйича бириктирилган мақсад-вазифалар давлат корхоналарига икки томонлама таъсир кўрсатади. Бир томондан, давлат корхоналари масъулиятни ўз зиммаларига олиш орқали ҳукуматга ёрдам беради. Иккинчи томондан ҳукумат давлат корхоналарига кредит ва солиқ имтиёзлари, молиявий субсидиялар каби маълум белгиланган молиявий ёрдамларни таъминлаб беради [6].

Молиявий кўрсаткичларни яхшилаш ва молиявий бошқарувни атроф-

муҳит ва жамият манфаатлари билан мувозанатлашган ҳолда бошқариш орқали давлат иштирокидаги корхона унга билдирилган ишончни оқлай олади. Дастурлаштирилган давлат корхонаси манфаатдор томонлардан фикр-мулоҳаза ёки ёрдам олиш, шунингдек корпоратив обрўни ошириш ва узок муддатда молиявий кўрсаткичларини яхшилашга эришишни таъминлаш учун корпоратив ижтимоий масъулият орқали атроф-муҳит ва жамиятга ғамхўрлик қилади.

Schreinerнинг (1997) таъкидлашича, субсидиялар янги инновацияларни яратиш учун тадқиқот ва ишланмалар орқали компаниянинг ривожланишини қўллаб-қувватлашга ёрдам беради, натижада сотувлар сонини оширади. Давлат томонидан субсидиялар саноатнинг ўсиши, бизнесни ривожлантириш ва умуман ижтимоий-иқтисодий жамият учун фойдали бўлган бошқа тармоқлар, масалан, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларни ривожлантиришда ҳаракатлантирувчи куч сифатида давлат корхоналари орқали миллий иқтисодиётнинг ўсишини рағбатлантиради ва умуман жамият фаровонлигини оширишга йўналтирилади [8].

González [9], Assagaf ва Gunawan [7] каби олимларнинг тадқиқотларида салбий рентабеллик бўшлиғи орқали субсидия миқдорини аниқлаш учун асос эканлигини ҳамда корхонага субсидия берилса, у инновациялар ва тараққиётнинг ривожланишини рағбатлантирилишини таъкидлайди. Аммо субсидия берилмаса, компания даромадлардан кўпроқ харажатлар туфайли зарар кўради ва охир оқибатда банкротлик ҳолатига тушиши мумкин.

Бундан кўриниб турибдики, субсидия компания фаолиятининг узлуксизлигини таъминлаш ва бошқа тармоқларга ижобий таъсир кўрсатиш учун жуда муҳим бўлиши кераклигини англатади. Шундай шароитда субсидия ижтимоий ҳаёт фаровонлигини оширади ва кенгроқ таъсир мултипликаторини яратади.

Ушбу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, давлат корхоналарига субсидиялар ёки қўшимча капитал қўйилмалар шаклида бериладиган маблағлар молиявий кўрсаткичларини яхшилайдиган, шу билан бирга кенг жамоатчиликка мултипликатив таъсир кўрсатади. Агар субсидиялар сони чекланган бўлса ёки босқичма-босқич бекор қилинса, бошқа шартлар шартлар пайдо бўлиши мумкин. Давлат корхонаси раҳбарияти тариф тузилмасини белгилашда кенг қўламли имкониятларни тақдим этади ва операцион харажатларни камайтириш учун ресурслардан оптимал фойдаланишни қўллаб-қувватласа, компаниялар келгусидаги фаолиятини яхшилаши мумкин.

Таҳлил ва натижалар

Ривожланган ва ривожланаётган иқтисодётлар глобал электр энергиясига бўлган талаб ўсишининг драйверидир. 2026 йилгача қўшимча электр энергиясига бўлган талабнинг қарийб 85 фоизи ривожланган иқтисодиётлардан ташқарида бўлади, Хитой эса мамлакат иқтисодиёти таркибий ўзгаришларни бошдан кечираётган бир пайтда катта хажмдаги энергияга муҳтож. 2023 йилда Хитойнинг электр энергиясига бўлган талаби хизматлар ва саноат тармоқлари ҳисобига 6,4 фоизга ошди.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиши секинлашиши ва оғир саноатга камроқ боғлиқ бўлиши кутилаётганлиги сабабли, Хитойнинг электр энергиясига бўлган талаб ўсиш суръати прогнозлари бўйича 2024 йилда 5,1 фоизга, 2025 йилда 4,9 фоизга ва 2026 йилда 4,7 фоизга пасаяди. Шунга қарамай, Хитойнинг 2026 йилга қадар электр энергиясига бўлган талабининг умумий ўсиши тахминан 1 400 ТВт соатни ташкил этади, бу Европа Иттифоқининг жорий йиллик электр энергияси истеъмолининг ярмидан кўпини ташкил қилади. Хитойда аҳоли жон бошига электр энергияси истеъмоли 2022 йил охирида Европа Иттифоқиникидан ошиб кетди ва бундан кейин ҳам ўсиши кутилмоқда.

Хитойда қуёш РВ модуллари ва электр транспорт воситаларини ишлаб чиқариш жадал суръатлар билан кенгайиб бораётгани ва тегишли материалларни қайта ишлаш электр энергиясига бўлган талабнинг доимий ўсишини белгилаб туради. Айни пайтда унинг иқтисодиёти тузилмаси тез суръатлар билан ривожланмоқда.

Хитой глобал электр энергиясига бўлган талаб ўсишининг энг катта хажмда таъминламоқда, аммо Ҳиндистон йирик мамлакатлар орасида 2026 йилгача иқтисодиётни энг тез ўсиш суръатини таъминлайди, деган фаразлар ҳам йўқ эмас.

2023-йилда Ҳиндистоннинг электр энергиясига бўлган талаби 7 фоизга ошганидан сўнг, 2026 йилгача ҳар йили ўртача 6 фоиздан юқори ўсиши кутилмоқда. Келгуси уч йил ичида мамлакат электр энергиясига бўлган талабни Буюк Буюкбританиянинг ҳозирги истеъмолига тенглаштирилмоқда. Қайта тикланадиган манбалар ушбу талаб ўсишининг деярли ярмини қондирса-да, учдан бир қисми кўмир ёқилғиси ишлаб чиқаришнинг ўсишига тўғри келади.

Шунингдек Жануби-Шарқий Осиёда кучли иқтисодий фаоллик туфайли 2026 йилгача электр энергиясига бўлган талабнинг ўртача 5% га ўсиши прогноз қилинмоқда.

Бу каби электр энергияга бўлган талабнинг ошиши, ўз навбатида, тармоқ корхоналарининг молиявий ҳолати ва уларнинг стратегик

режаларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Дунё бўйлаб ўзининг иқтисодий-молиявий имкониятлари бўйича муҳим ўринга эга иккита йирик компанияларнинг фаолияти эътиборлидир.

Hydro-Québec корпорацияси Канададаги энг йирик электр тармоқларидан бири бўлиб, активлари бўйича 1983 йилда 25 млрд доллар деб баҳоланади. Ушбу корхона X асрнинг 70-йиллар охири ва 80-йиллар бошида қайта ташкил қилинган бўлиб, ҳозирдаги АҚШга электр энергия сотиш бўйича йўқори кўрсаткичларга эга ҳисобланади. 2023 йилда компаниянинг даромади тахминан 16,0 млрд канада долларини ташкил этди.

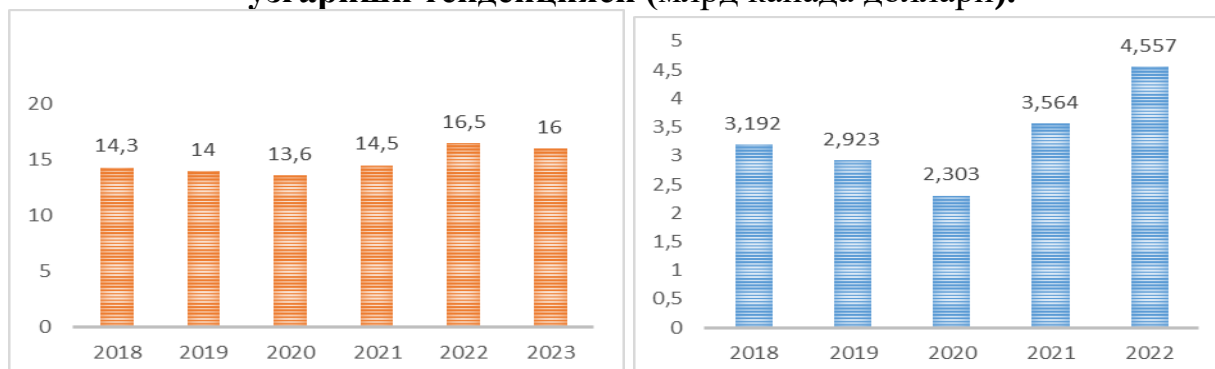
Унинг рақобатчиси Ontario Hydro компанияси томонидан ишлаб чиқарилган электрэнергияси даромадидан икки барабар кўп бўлиб, ўша йили 7,8 млрд канада долларини ташкил этди. Hydro-Québec компаниясининг хизмат кўрсатган мижозлари сони тўрт миллиондан ортиқ истеъмолчидан иборат. Компания электр энергияси Шимолий Америкадаги энг паст нархларида сотилади.

Агар компанияда электр энергияси ортиқча бўлса, кўпинча унинг бир қисми Канада ва Қўшма Штатлардаги яқин электрэнергия тизимларига сотилади. Ҳозирги вақтда Hydro-Québec асосан гидроэнергияни ишлаб чиқаришга эътибор қаратади, лекин шамол энергияси ва биомасса каби бошқа қайта тикланадиган технологияларни ишлаб чиқаришни ҳам бошлаган.

Электр энергиясини сотишда уй хўжаликлари компаниянинг энг катта мижозлар гуруҳи ҳисобланади. 2023 йилда компаниянинг турар-жой биноларига электр энергиясини сотиш ҳажми 68,1 тераватт соатни ташкил этди, шу билан бирга тижорат, институционал ва кичик саноат корхоналари ўша йили тахминан 48 тераватт соат электр энергиясини сотиб олишди. Электр энергиясининг умумий савдоси 200,3 тераватт соатни ташкил этди.

1-диаграмма.

Hydro-Québec компаниясининг йиллик даромади ва соф фойдасининг ўзгариши тенденцияси (млрд канада доллари).

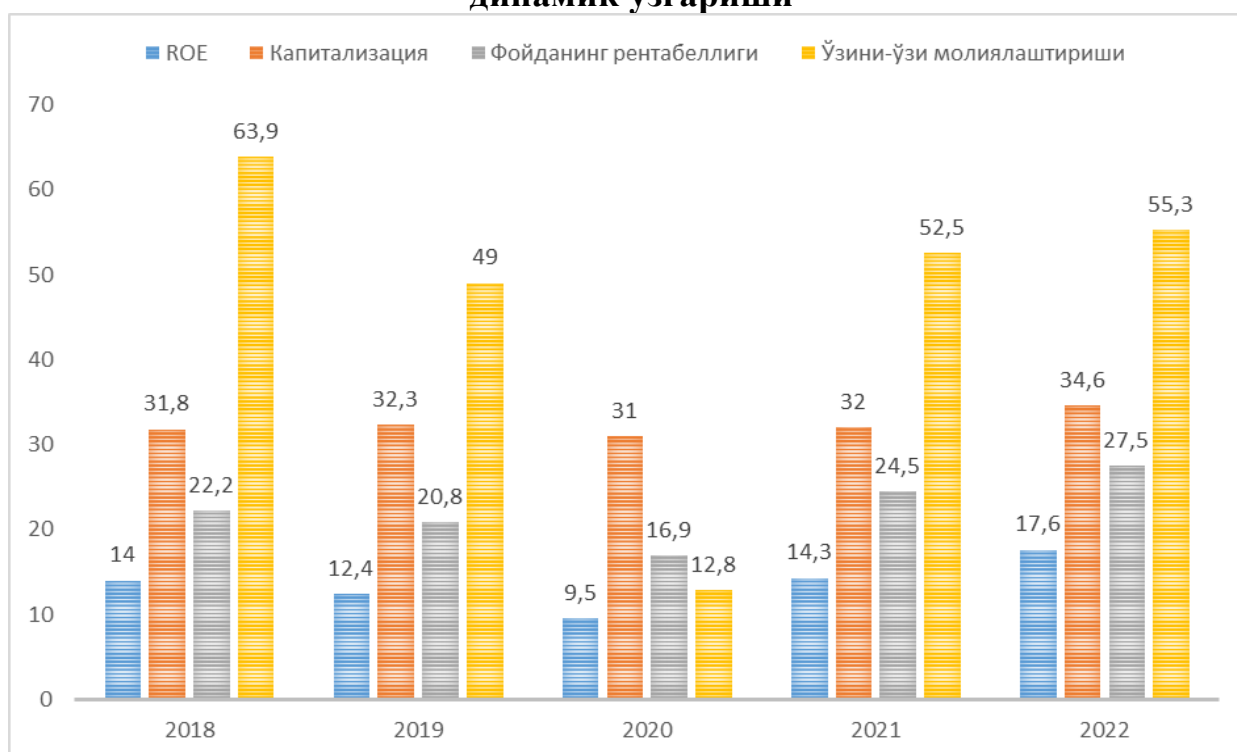

Манба: Hydro-Québec компаниянинг ҳисоботларига асосан муаллиф томонидан шакллантирилган

Компания 2023-молия йилида 16 млрд канада долларига яқин даромад келтирди. 2018 йилдан бери йилига ўртача 14 млрд канада долларини ташкил этганидан сўнг, компаниянинг даромади 2022 йилда 16,6 млрд канада долларига ўсди. Шунингдек унинг соф фойдаси 2022 йилда 4,557 млрд канада долларини ташкил этган. 2020 йилга нисбатан тахминан 2 баробар ошган. Hydro-Québec Монреалда жойлашган давлат коммунал корхонаси Квебек ҳукуматига тегишли ҳисобланади.

2- диаграмма.

Hydro-Québec компаниясининг нисбий кўрсаткичларнинг динамик ўзгариши

Манба: Hydro-Québec компаниянинг ҳисоботларига асосан муаллиф томонидан шакллантирилган.

Диаграмма маълумотлари нисбий кўрсаткичлар барқарор ўсиш тенденцияда эканлигини, фақат 2020 йилда Ковид-19 пандемия даврида маълум миқдорда пасайганлигини кўрсатади. Капитал ва соф фойда рентабеллиги 2022 йилда мос равишда 17.6 фоиз ва 27.5 фоизни ташкил этган. 2018 йилга нисбатан 3 фоизга ўсиш тенденцияси кўзатишга эришилган. Шунингдек ўзини-ўзи молиялаштиришда ҳам 2021-2022 йиллар давомида ижобий кўрсаткичлар бўлган.

Ушбу барқарор ривожланишга эришишда Hydro-Québec компанияси кўйидаги имкониятлардан самарали фойдаланган:

- Канададаги оби-ҳаёт манбалари, айниқса, сув ресурслари, компанияга юқори самарадорликда электр энергиясини ишлаб чиқариш

имконини берган. Бунда компания табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда табиатга зарарларни камайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишни қўллаб қувватлаган;

- Hydro-Québec доимий равишда технологияларни янгилаш ва инновацияларга инвестиция киритган. Бу энергия ишлаб чиқариш жараёнларини самарали ва экологик тоза энергия олишга ёрдам берган. Шунингдек, янги инновациялар самарадорликни оширишга хизмат қилган;

компания давлат томонидан қўллаб-қувватланган, бу эса унинг молиявий барқарорлигини таъминлаган ва лойиҳаларни амалга оширишда қулайлик яратган. Hydro-Québec энергияни тежаш ва самарадорликни ошириш бўйича дастурларини амалга ошириб, мижозларнинг энергия истеъмолини камайтиришга ёрдам берган;

- компаниянинг мижозлари орасида уй-жой, саноат ва тижорат секторлари мавжуд бўлиб, бу эса барқарор даромад манбаини яратган. Компаниянинг мустаҳкам таъминот занжири ва энергияни узатиш инфратузилмаси электр энергиясини самарали ва узоқ масофага етказиш имконини берган. Мижозларнинг содиқлиги ва компания ишончлилиги унинг молиявий барқарорлигига ижобий таъсир кўрсатган. Шу сабабдан ҳам, 2-расмдаги капитализация кўрсаткичи ҳам юқори.

Хулоса

Ўрганилган таҳлил ва натижалар бўйича шуни таъкидлаш мумкинки, электр энергия корхоналарнинг молиявий барқарорлиги бир вақтда давлатнинг иқтисодий ўсиши ва урбанизация жараётлари билан боғлиқдир. Шунингдек, аҳолининг ўсиши, ўз навбатида, электр энергияга бўлган талабни янада оширади.

Шу сабабдан ҳам электр энергия тармоғи корхоналарнинг молиявий ҳолати ривожланган ва ривожланаётган давлатларда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади ва давлат маълум бир воситалар орқали назорат қилади. Лекин ушбу корхоналарнинг ҳам молиявий барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш бўйича бир қатор чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш, қайта тикланувчи электр энергия ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш;

- замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда корхонанинг операцион харажатларини камайтириш;

- салоҳиятли кадрларни соҳанинг бошқарув ва ишлаб чиқариш жараёнларига жалб қилиш.

-

Фойдаланилган адабиётлар

1. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). 2017. The Size and Sectoral Distribution of SOEs in OECD and Partner Countries. Paris: OECD.<https://www.oecd-ilibrary.org/deliver/9789264280663-en.pdf?itemId=/content/publication/9789264280663-en&mimeType=pdf>.
2. Mallet, Benjamin, and Leigh Thomas. 2022. “France Starts Process to Fully Nationalise Power Group EDF.” Reuters, October 4, 2022. <https://www.reuters.com/business/energy/france-keeps-edf-buyoutoffer-12-euros-per-share-filing-2022-10-04/>
3. Chazan, Guy. 2021. “The Challenge Facing Olaf Scholz’s New Germany Government.” Financial Times, December 7, 2021. <https://www.ft.com/content/a32b2f0d-5085-4088-b11d-1def2b615413>.
4. Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW). 2023. “KfW Chief Executive Officer Stefan Wintels: Transition to a Climate-Friendly, Digital and Resilient Germany has Begun.” Press release, January 31, 2023. https://www.kfw.de/About-KfW/Newsroom/Latest-News/Pressemitteilungen-Details_748352.html.
5. Lin, J. Y., & Tan, G. (1999). Policy burdens, accountability and soft budget constrain. The American Economic Review, 89(2), 426–431
6. Liao, G. M., & Shen, H. B. (2014). Policy burden of state-owned enterprises: Motivation, consequences and governance. China Industrial Economy, 6, 96–108.
7. Gunawan, J., Son, Z.D.P. (2014), Demographic factors, corporate social responsibility, employee engagement and corporate reputation: A perspective from hotel industries in Indonesia. Chinese Business Review, 13(8), 509-520. Gunawan, J. (2015), Corporate social disclosures in Indonesia: Stakeholders’ influence and motivation. Social Responsibility Journal, 11(3), 535-552.
8. Schreiner, M.J. (1997), A Framework for the Analysis of the Performance and Sustainability of Subsidized Microfinance Organizations with Application to Bancosol of Bolivia and Grameen Bank of Bangladesh. The Ohio State University, Dissertation. p78-113.
9. González, X. (2005), Barriers to innovation and subsidy effectiveness. RAND Journal of Economics, 36(4), 930-950. Assagaf, A., Gunawan, J. (2017), The Impact of Government Subsidy on Financial and Strategic Profitability Strength with Capital Structure as Moderator: Empirical Study of State-Owned Enterprises.
10. Electricity 2024. Analysis and forecast to 2026. INTERNATIONAL ENERGY AGENCY. Revised version, January and May 2024 Information notice found at: www.iea.org/corrections.

АҲОЛИНИ УЙ-ЖОЙ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРНИ БАҲОЛАШ

Ханнаров Комилжон Каримович

мустақил тадқиқотчи
Тошкент халқаро университети
E-mail: xannarov.k@gov.uz
ORCID: 0009-0001-0447-7397

Аннотация. Мақолада аҳолини уй-жой билан таъминлашда ижтимоий ва иқтисодий омилларнинг таъсирини вужудга келиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланган ва баҳоланган. Эконометрик методлар ёрдамида омилларнинг таъсирини баҳолашга қаратилган тадқиқотлар амалга оширилган. Уй-жой бозорига таъсир этувчи омилларни тизимлаштириш юзасидан илмий хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: давлат бюджети, уй-жой, ипотека кредити, ижтимоий ҳимоя, ижтимоий сиёсат, камбағаллик.

ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЖИЛЬЕМ

Ханнаров Комилджан Каримович

независимый исследователь
Ташкентский
международный университет
E-mail: xannarov.k@gov.uz
ORCID: 0009-0001-0447-7397

Аннотация. В статье выявлено и оценено влияние социальных и экономических факторов на обеспечение населения жильем и выявлены их специфические характеристики. В связи с этим проведены исследования, направленные на оценку влияния факторов с помощью эконометрических методов. Сформированы научные выводы относительно систематизации факторов, влияющих на рынок жилья.

Ключевые слова: государственный бюджет, жилье, ипотечный кредит, социальная защита, социальная политика, бедность.

ASSESSMENT OF SOCIAL AND ECONOMIC FACTORS AFFECTING THE PROVISION OF HOUSING TO THE POPULATION

Xannarov Komiljon Karimovich

*Independent researcher
of Tashkent International University*

E-mail: xannarov.k@gov.uz

ORCID: 0009-0001-0447-7397

Abstract. In the article, the influence of social and economic factors in providing housing to the population and their specific characteristics are identified and evaluated. In this regard, studies aimed at evaluating the influence of factors using econometric methods have been carried out. Scientific conclusions have been formed regarding the systematization of factors affecting the housing market.

Keywords: state budget, housing, mortgage credit, social protection, social policy, poverty.

Кириш

Ўзбекистонда уй-жой бозорининг ривожланиши аҳолини турар-жой билан таъминлашга қаратилган ишларни янада такомиллаштиришга бўлган заруратни келтириб чиқармоқда. Амалга оширилаётган ислохотлар ҳолатида аҳолининг даромадлари ошиши ва улардаги жамғармаларни ўсиши уй-жойга бўлган талабни янада оширди десак, муболаға бўлмайди. Бунда аҳоли таркибида ҳар бир фуқаро учун яшаш майдонининг зарурий ҳажмини таъминлаш ва харажатлар улуши юқори бўлмаслигини олдини олишга қаратилган чоралар муҳим ҳисобланади.

Аҳоли томонидан уй-жойларга эгалик қилишда бир қатор омилларни инобатга олиш долзарблик касб этади. Улар сирасига қуйидагиларни, яъни:

1. Аҳолининг харажатлари таркибида уй-жой сотиб олиш ёки ипотека кредитлари учун тўловларнинг улуши катта бўлиб кетмаслигини олдини олиш.
2. Оила аъзоларининг ҳар бир аъзоси учун зарурий яшаш майдонининг минимал талабини бажарилиши.
3. Ижтимоий инфратузилмагача бўлган масофанинг узоқ бўлмаслигига эришиш.

4. Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламининг уй-жойга бўлган эҳтиёжларини махсус дастурлар асосида қамраб олишга қаратилган чоратadbирларни амалга ошириш кабиларни киритиш мумкин.

Адабиётлар шарҳи

Ижтимоий сиёсатнинг турли нуқтаи назардан тадқиқ этилган кўплаб илмий изланишларни қайд қилиш мумкин. Жумладан, ижтимоий соҳани ривожлантиришга қаратилган докторлик диссертациялари алоҳида ўрин олади. Масалан, проф. Д.Рахмонов ўзининг диссертацион тадқиқотида ижтимоий соҳани бюджетдан молиялаштириш масалаларига эътибор қаратади [1]. Ижтимоий соҳанинг таркибий бўғинлари бўлган таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлари ҳисобидан молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари борасида илмий хулосаларини асослаб беради. Шунингдек олим мазкур соҳаларни самарали молиялаштириш орқали инсон капиталини ривожлантиришга қаратилган илмий таклиф ва хулосаларни ишлаб чиқади.

Тадқиқотчи Г. Касимова ўзининг докторлик диссертациясида ижтимоий соҳани молиявий таъминлашда ғазначилик тизими орқали бюджет маблағларидан фойдаланиш омилларига эътибор қаратади. Унинг фикрича, ғазначилик тизимининг роли бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаб ўтади. Шунингдек бюджет маблағлари ҳисобидан мактаб таълими тизимини молиялаштиришда аутцорсинг амалиётини жорий этишнинг устуворликларини асослашга ҳаракат қилади [2].

Бизнингча, ижтимоий сиёсатни амалга оширишда давлат бюджети маблағларидан фойданиш нуқтаи назаридан бажарилган илмий ишларда ижтимоий соҳанинг таълим ва соғлиқни сақлаш каби бўғинлари фаолиятлари тадқиқ этилган. Мазкур илмий ишларда илмий хулосалар инсон капиталини ривожлантириш нуқтаи назаридан давлат бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш йўналишлари асослашга ҳаракат қилинган. Бу эса ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилишида солиқлар ҳисобидан жамғарилган маблаларнинг роли ҳал этувчи аҳамиятга эга эканлигини кўриш мумкин.

Ш. Абдуллаева ўзининг монографик тадқиқотида аҳолиин ижтимоий ҳимоя қилишнинг назарий асосларини тадқиқ этган [3]. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасида жаҳон ва миллий тажрибанинг қиёсий таҳлилин аналга оширган. Унга кўра, нофаол ижтимоий ҳимоя механизмлари сифатида суғурта бадалини тўлаш, пенсия фонди, иш жойи ва маҳалла каби институтларни келтириб ўтади. Шунингдек, меҳнатга лаёқатли аҳолининг меҳнат бозорида ижтимоий ҳимоя қилишда касбий таълим хизматларини

кўрсатиш, бандликни рағбатлантириш ва ижтимоий суғурта, ижтимоий ёрдам каби устуворликлардан фойдаланишни тавсия этиб ўтади.

М. Мирзамаҳмудова томонидан амалга оширилган тадқиқотда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан муҳтож қатламларини аниқлашнинг ўзига хос жиҳатларини таҳлил қилишга эътибор қаратади [4]. Унинг фикрича, камбағалликни қисқартиришда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг ягона тизимини жорий этиш, ижтимоий суғурта, ижтимоий ёрдам, ижтимоий хизмат ва бандликни таъминлаш тизимларини интеграциялаш орқали ижтимоий сиёсатни янада такомиллаштириш мумкинлигини таъкидлаб ўтади. Шунингдек мамлакатда минимал истеъмол савати таркибини ўрта турга ажратиб кўрсатади. Жумладан, озиқ-овқат, ноозиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар кабиларни келтириб ўтади. Ўз навбатида, хизматлар таркибида уй-жой масаласига алоҳида эътибор қаратиб ўтади. Бу борада илғор тажрибаларда уй-жой учун харажатлар таркиби Қозғистонда 20 фоиз, Россияда 25 фоиз, Германияда 32 фоиз бўлса, АҚШ 36 фоиз эканлигини кўрсатиб ўтади.

Р. Саттаров минтақавий ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашда вилоятлараро ҳамкорликнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтади [5]. Унинг хулосасида вилоятлараро ҳамкорликни ривожлантиришда уй-жой ва инфратузилма қурилишини амалга ошириш нуқтаи-назаридан ўзига хос йўналиш эканлигини асослашга ҳаракат қилинади.

С. Баратов ўзининг тадқиқотида камбағалликка қарши курашда давлат бюджети маблағларидан самарали фойдаланишга қаратилган ўзининг илмий хулосаларини асослаб беради. Унинг фикрича, ижтимоий сиёсатни фаол ва нофаол шаклда амалга ошириш орқали камбағалликка билвосита ва бевосита курашиш мумкинлигини таъкидлаб ўтади [6].

Юқорида келтириб ўтилган тадқиқотларда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш орқали ижтимоий сиёсатнинг турли жиҳатларини рўёбга чиқаришга нисбатан илмий ёндашувларни кўриш мумкин. Унда аҳолини уй-жой билан таъминлашга нисбатан ҳам айрим хулосаларни кузатамиз. Бироқ айнан давлат бюджети маблағлари ҳисобидан аҳолини турар жой билан таъминлашга қаратилган алоҳида тадқиқот объектларини учратиш қийин ҳисобланади.

Ижтимоий сиёсатни гуруҳларга ажратилганда тадқиқотчи ва олимлар фаол ва нофаол хусусиятларни ифодалаган ҳолда фарқли жиҳатларни кўрсатиб беришган. Шунингдек, уларнинг ушбу категорияларга нисбатан ёндашувлари ҳам турли ракурслардан ўзининг аксини топган. Ижтимоий

сиёсатда аҳолининг меҳнатга лаёқатли ва камбағал қатламини ижтимоий ҳимоя қилишга нисбатан ёндашувлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқотларимиз давомида айрим олим ва изланувчилар томонидан ижтимоий сиёсат таркибида уй-жой омилига нисбатан ишлаб чиқилган илмий ёндашувларни ўрганишга эътибор қаратамиз. Бунда давлат бюджетининг ролига оид таҳлиллар ва илмий хулосаларни тизимлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Д. Баҳрамова диссертация тадқиқотида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг устуворликлари борасидаги илмий ёндашувларини асослашга эътибор беради [7]. Унинг фикрича, аҳолини ижтимоий ҳимоялашга таъсир этувчи омиллар икки гуруҳ – ижтимоий ҳимоялаш инсон ҳаёти фаолиятига боғлиқ эканлиги, ижтимоий ҳимояланганлик эса инсон турмуш даражасини белгилаб берувчи омил эканлигини кўрсатиб берилади. Ҳаёт фаолияти омилари қаторида уй-жой билан таъминланганлик омилини ажратиб кўрсатиб беради. Шу билан бирга, турмуш фаровонлигига эришиш учун намунавий лойиҳалар асосида имтиёзли ва арзон уй-жойларни қуриш муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтади.

Г. Алиева ўзининг илмий тадқиқотида ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳатларини таҳлил этади [8]. Унинг фикрича, минтақавий ижтимоий инфратузилмани ривожланишини белгилаб берувчи омиллар қаторида уй-жой соҳаси муаммоларини ҳал қилишни келтириб ўтади. Олим ўртача бир кишига тўғри келадиган турар-жой биноларининг умумий майдони, капитал таъмирлашга муҳтож бўлган турар-жой улуши, минтақада истиқомат қиладиган фуқаролар учун турар-жой уйларни қуриб топшириш, минтақада 1 кв.метр турар-жой учун бозор нархи кабиларни ажратиб кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар

Биз мазкур саволларга илмий асосланган жавоблар топиш мақсадида Ўзбекистон бўйлаб сўровнома ўтказдик.

Тадқиқотимиз давомида 2024 йил август-сентябр ойларида https://docs.google.com/forms/d/1wChipUIMGfTtvBh866j-M_1l0tk5fQhnPVzwaBnbW6U/edit линкида жойлаштирилган сўровномани ўзбекистонлик респондентлар эътиборига ҳавола қилиш орқали 624 та киши ўртасида ўтказдик.

Биз мазкур сўровноманинг тўпланган маълумотлари асосида аҳолини уй-жой билан таъминлашнинг ижтимоий ва иқтисодий омилларнинг таъсир этиш даражасини аниқлаш ва баҳолашга эътибор қаратамиз.

1-жадвал маълумотларида сўровномада иштирок этган

респондентларнинг жавобларини ўртача қийматини кўриш мумкин. Бунда биз тўпланган маълумотларнинг тасвирий статистикасини кузатишимиз мумкин бўлади. Қайд этиш лозимки, сўровномада иштирок этган респондентларнинг ўртача ёши 35 ёш бўлган.

1-жадвал.

**Уй-жой билан таъминлашга таъсир этувчи
омилларнинг тасвирий статикаси**

№	Кўрсаткичлар	Obs	Mean	Std. dev.	Min	Max
1.	Ёшингиз	624	35.14423	7.42334	19	72
2.	Жинсингиз	624	1.264423	.4413793	1	2
3.	Оила аъзолари сони	624	4.926282	1.898132	1	20
4.	Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	624	1.520833	.4999666	1	2
5.	Сиз давлатнинг ижтимоий ҳимоя дастуридан фойдаланасизми (фойдаланганмисиз)?	624	1.769231	.4216631	1	2
6.	Банкда омонатингиз мавжудми?	624	1.897436	.3036321	1	2
7.	Даромадингизнинг қанчаси ипотека кредити учун кетади?	624	2.517628	1.545358	1	5
8.	Сизнинг даромад манбаингиз қандай?	624	2.137821	.4909248	1	4
9.	Охирги беш йилда неча марта турар жойингизни алмаштирддингиз?	624	1.519231	.9151562	1	5
10.	Уйингиздан иш жойингизгача масофа қанча?	624	2.301282	1.18671	1	4
11.	Уйингиздан фарзандингиз мактабигача масофа қанча?	624	1.536859	.955807	1	4
12.	Хонадондан оилавий поликлиникагача масофа қанча?	624	2.573718	1.282434	1	5
13.	Хонадонингиз нархи ошганлигини сезасизми?	624	2.011218	.7632421	1	3
14.	Сиз хонадонгизни нима сабабдан танлагансиз?	624	3.294872	1.488179	1	5
15.	Давлат томонидан жорий этилган қайси уй-жой дастуридан фойдалангансиз?	624	3.206731	.9050702	1	4
16.	Сизнингча хонадон сотиб олиш учун қайси дастур қулай?	624	2.772436	.8645747	1	4
17.	Сиз давлат дастури асосида уйингиз учун қуйидагиларнинг қайси бирини олгансиз? (қайси бири муваффақиятли амалга оширилган)	624	2.777244	1.339627	1	4
18.	Хонадонингиз неча қаватли уйда жойлашган?	624	1.612179	1.015251	1	4
19.	Қўшилларингизни танийсизми?	624	2.254808	1.103392	1	4
20.	Уйингизнинг сифатидан қониқасизми?	624	2.530449	1.198863	1	5

Манба: тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, респондентлар томонидан саволларга берилган жавоблар ўртача қийматлари турлича. Бу эса бир тизимда жавоблар танланмаганлигини ва турли респондентлар томонидан саволларга жавоб берилганлигини тахмин қилишга асос бўлади.

Биз аҳолининг уй-жой билан таъминлаш борасидаги омилларни таҳлил қилишда дастлаб ижтимоий омилларни баҳолашга эътибор қаратамиз.

2-жадвал.

**Уй-жой танлаш ва ундан қониқиш бўйича саволларга берилган
жавобларга таъсир этувчи ижтимоий омиллар.**

Кўрсаткич номи	Coeff.	P>t	Coeff.	P>t
Статистик аҳамиятлилиқ	F(24, 600)=2.90 Prob > F=0.0000		F(24, 600)=2.71 Prob > F=0.0000	
	Нархи маъқул		Жуда яхши	
Ёшингиз неччида	.018	0.291	.008	0.592
Жинсингиз	-.321	0.286	-.230	0.372
Оила аъзоларингиз сони	-.0156	0.829	.097	0.155
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	-1.02	0.000	.469	0.060
Сиз давлатнинг ижтимоий ҳимоя дастуридан фойдаланасизми (фойдаланганмисиз)?	-.402	0.154	-.550	0.044
Сўнги беш йилда неча марта турар жойингизни алмаштирдингиз?	-.088	0.461	-.022	0.869
_cons	1.499	0.072	-.734	0.377
	Иш жойимга яқин		Ўртача	
Ёшингиз неччида	-.004	0.812	.014	0.344
Жинсингиз	.420	0.132	-.396	0.103
Оила аъзоларингиз сони	.004	0.947	-.029	0.623
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	.146	0.592	-.436	0.047
Сиз давлатнинг ижтимоий ҳимоя дастуридан фойдаланасизми (фойдаланганмисиз)?	-.369	0.238	.289	0.262
Сўнги беш йилда неча марта турар жойингизни алмаштирдингиз?	.081	0.523	.029	0.786
_cons	-.992	0.311	.123	0.870
	Қулай инфратузилма		Кам	
Ёшингиз неччида	-.028	0.075	.036	0.309
Жинсингиз	-.079	0.761	-1.23	0.092
Оила аъзоларингиз сони	.008	0.893	-.064	0.631
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	-.623	0.011	-1.28	0.028
Сиз давлатнинг ижтимоий ҳимоя дастуридан фойдаланасизми (фойдаланганмисиз)?	-.172	0.536	.147	0.779
Сўнги беш йилда неча марта турар жойингизни алмаштирдингиз?	-.229	0.082	.079	0.684
_cons	2.28	0.005	-.178	0.908
	Яқин қариндош сабабли		Йўқ	
Ёшингиз неччида	-.019	0.242	.028	0.117
Жинсингиз	-.012	0.970	-.098	0.752
Оила аъзоларингиз сони	.024	0.697	.207	0.002
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	1.08	0.003	.831	0.016
Сиз давлатнинг ижтимоий ҳимоя дастуридан фойдаланасизми (фойдаланганмисиз)?	.098	0.814	-.383	0.310
Сўнги беш йилда неча марта турар жойингизни алмаштирдингиз?	-.337	0.061	.104	0.475
cons	-2.06	0.056	-3.86	0.000
	Бошқа танлов бўлмаганлиги		Яхши	
	(base outcome)		(base outcome)	

Манба: тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

Бунда респондентларнинг жорий даврда яшаб турган хонадонларини нима сабабдан танлаганлари ва унга таъсир этувчи айрим ижтимоий омилларни баҳолашга ҳаракат қиламиз.

2-жадвалда келтирилган модел маълумотлари multinomial logistic regression методи ёрдамида ҳисобланган бўлиб, унда моделнинг коэффицентлари ва статистик аҳамиятлилиқ нуқтаи назаридан жадвал тузиб чиқилган. Мазкур маълумотлардан фойдаланиб биз қуйидаги илмий хулосаларни шакллантиришга муваффақ бўлдик:

Биринчидан, респондентлар ўзлари яшаётган хонадонларини танлашдаги асосий сабаб омил сифатида – бошқа вариант бўлмаганлигини кўрсатишган. Шунингдек улар ўзларининг уйлари сифатидан қониқишларини яхши эканлигини кўрсатиб ўтишган.

Иккинчидан, асосий хусусият касб этмаган омиллар қаторида уйнинг “нархи маъқул” деб кўрсатганлар ўз уйлари ипотекага олмаганликларини кўрсатишган. Шунингдек уйлари сифатини “жуда яхши” деб баҳоловчилар ипотека кредитидан фойдаланганликлари, лекин 5 фоизлик эҳтимол билан давлат ижтимоий ҳимоя дастурларидан фойдаланмаганликларини кўрсатишган. Қолган ҳолатлар ушбу категориялар билан боғлиқ эмаслигини кузатиш мумкин.

Учинчидан, “иш жойимга яқин” категориясини сабаб қилиб кўрсатганларнинг жавоб танлашларига биз танлаган ижтимоий омиллар таъсир этмаётганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, ўз уйлари ипотекага асосида сотиб олмаганлар сифатни “ўртача” деб баҳолашаётганлигини кўриш мумкин.

Тўртинчидан, уй танлашда “яқин қариндошлар” сабабли уй олаётганлар уйлари ипотека асосида харид қилаётганликларини кўриш мумкин. Шунингдек улар сўнги беш йилда уйлари алмаштириш ҳолатлари кўп бўлганлигини қайд этиш лозим. Уйлари сифатидан қониқмайдиганлар оила аъзолари сони кам эканлигини ва уйлари ипотека асосида сотиб олганликларини таъкилаш лозим.

Тадқиқотларимиз асосида қуйидаги илмий хулосаларни шакллантириш мумкин:

Аҳолининг аксарият қатлами ўз уйлари танлашда кўпвариантлилиқ омилига эга бўлмаётганлигини, бироқ улар уйлари сифатини яхши баҳолашаётганлигини кузатиш мумкин. Бу эса уй-жой бозорида танлов имкониятининг ошириш орқали рақобат муҳитини ривожлантириш

заруратини ифодалайди.

Нархнинг маъқул бўлиш ҳолатларида кўпроқ ипотека кредити омилисиз уйларни харид қилишни кўриш мумкин. Бунда қулай инфратузилма омили таъсир кучига эга бўлмоқда. Иш жойига яқин бўлиш уйни танлашдаги асосий омил вазифасини ўтамаётганлигини қайд этиш лозим.

Уй-жойни ипотека кредитига олишда оила аъзоларининг кичик бўлиши ва яқин қариндошлар омили таъсир этаётганлигини кўриш мумкин. Демак, оилалар ўз яқин қариндошлари истиқомат қиладиган ҳудудлардан узоқ бўлишни исташмас экан. Бироқ ипотека кредити асосида уй-жой харид қилинганда унинг сифатидан қониқиш бўлмаслиги юқори бўлар экан.

Аҳолини уй-жой билан таъминлашда уйни танлаш ва унинг сифатидан қониқиш даражасига таъсир этувчи иқтисодий омилларнинг ўзгариш тенденцияларини таҳлил қилишга эътибор берамиз. Бунда Stata 17 компьютер дастурий таъминотидан фойдаланган ҳолда multinomial logistic regression методини қўллаб иқтисодий омилларни таъсирини баҳолашга ҳаракат қиламиз.

3-жадвал.

**Уй-жой танлаш ва ундан қониқиш бўйича саволларга берилган
жавобларга таъсир этувчи иқтисодий омиллар***

Кўрсаткич номи	Coeff.	P>t	Coeff.	P>t
Статистик аҳамиятглик	F(28, 596)=3.96 Prob > F=0.0000		F(28, 596)=2.78 Prob > F=0.0000	
	Нархи маъқул		Жуда яхши	
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	-.779	0.014	.036	0.897
Банкда омонатингиз мавжудми?	.004	0.991	-.114	0.754
Даромадингизнинг қанчаси ипотека кредити учун кетади?	.278	0.003	.131	0.098
Сизнинг даромад манбаингиз қандай?	.078	0.752	.311	0.194
Давлат томонидан жорий этилган қайси уй-жой дастуридан фойдалангансиз?	-.640	0.000	.180	0.241
Сизнингча хонадон сотиб олиш учун қайси дастур қулай?	.072	0.637	-.113	0.382
Сиз давлат дастури асосида уйингиз учун қуйидагилар қайси бирини олгансиз?	-.054	0.629	.072	0.499
_cons	1.51	0.150	-1.83	0.072
	Иш жойимга яқин		Ўртача	
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	.528	0.107	-.686	0.008
Банкда омонатингиз мавжудми?	-.079	0.837	.486	0.171
Даромадингизнинг қанчаси ипотека кредити учун кетади?	.134	0.138	-.081	0.274
Сизнинг даромад манбаингиз қандай?	-.147	0.520	-.104	0.645
Давлат томонидан жорий этилган қайси уй-жой дастуридан фойдалангансиз?	-.359	0.039	.164	0.234
Сизнингча хонадон сотиб олиш учун қайси дастур қулай?	.101	0.532	.084	0.500
Сиз давлат дастури асосида уйингиз учун қуйидагиларнинг қайси бирини олгансиз?	-.240	0.046	.142	0.100
_cons	.0003	1.000	-.747	0.405
	Қулай		Кам	

	инфратузилма			
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	-.273	0.303	-1.53	0.027
Банкда омонатингиз мавжудми?	.791	0.060	.530	0.467
Даромадингизнинг қанчаси ипотека кредити учун кетади?	.062	0.449	-.201	0.218
Сизнинг даромад манбаингиз қандай?	-.270	0.321	.609	0.094
Давлат томонидан жорий этилган қайси уй-жой дастуридан фойдалангансиз?	-.139	0.364	-.153	0.497
Сизнингча хонадон сотиб олиш учун қайси дастур қулай?	-.142	0.291	-.200	0.526
Сиз давлат дастури асосида уйингиз учун қуйидагилар қайси бирини олгансиз?	-.271	0.004	.453	0.041
cons	.546	0.598	-2.10	0.277
	Яқин қариндош сабабли		Йўқ	
Сизнинг яшаётган хонадонингиз ипотека кредити асосида сотиб олинганми?	.846	0.059	.472	0.227
Банкда омонатингиз мавжудми?	-.015	0.976	-.367	0.399
Даромадингизнинг қанчаси ипотека кредити учун кетади?	.400	0.000	-.015	0.868
Сизнинг даромад манбаингиз қандай?	-.046	0.852	.549	0.026
Давлат томонидан жорий этилган қайси уй-жой дастуридан фойдалангансиз?	-.039	0.869	.351	0.071
Сизнингча хонадон сотиб олиш учун қайси дастур қулай?	-.083	0.658	.103	0.575
Сиз давлат дастури асосида уйингиз учун қуйидагилар қайси бирини олгансиз?	-.058	0.686	.167	0.227
cons	-3.01	0.020	-4.26	0.000
	Бошқа танлов бўлмаганлиги		Яхши	
	(base outcome)		(base outcome)	

Манба: тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

3-жадвал маълумотларида келтирилган моделларда уй-жойни танлаш ва унинг сифатидан қониқиш кўрсаткичларини таҳлил қиламиз. Бунга қуйидаги илмий хулосаларни шакллантиришга муваффақ бўлдик:

Биринчидан, ижтимоий омилларнинг таъсирида бўлгани каби иқтисодий омилларда ҳам уй танлашда “бошқа вариант бўлмаганлиги” омили ва уйнинг сифатидан қониқишда “яхши” деб ёндашиш асосий таъсирга эга бўлаётганлигини кузатиш мумкин.

Иккинчидан, уй-жойнинг нархи маъқул бўлиши уйни ипотека кредитисиз сотиб олишда сезиларсиз таъсирга эга бўлса, уй-жой кредити учун даромаднинг ярми ёки ундан кўп қисми сарф этилишига олиб келмоқда экан. Шунингдек уй-жойни сотиб олишда нархнинг маъқуллиги субсидиядан фойдаланиш ёки давлат дастурларидан умуман фойдаланмаслик ҳолатлари билан боғланганлигини таъминлаш лозим.

Шу билан бирга, уйнинг сифатидан “жуда яхши” мазмунида қониқиш ҳосил қилганлар даромадининг ярмини сарфлаши сезиларсиз статистик аҳамиятга эга бўлаётганлигини кузатиш мумкин.

Учинчидан, уйнинг “иш жойига яқин” категорияси асосида уйни танлашда давлат томонидан субсидия ажратиш дастуридан фойдаланиш ёки дастурлардан умуман фойдаланмаслик сезиларсиз статистик аҳамиятга эга бўлаётганлигини кузатамиз. Шунингдек, мос равишда аҳоли кўпроқ кам

фоизли ипотека дастурларидан ҳам фойдаланишни афзал кўраётганлигини қайд этишимиз лозим.

Уйнинг сифатидан уйни нақд пул эвазига сотиб олиш ва уй-жой ҳовли шаклида қурилган давлат дастурларни қулай деб баҳолайдиганлар уйнинг сифатини “ўртача” қониқиш билан қайд этганларини қайд этиш мумкин.

Тўртинчидан, “қулай инфратузилма” асосида уйни танлаш нафақат нақд пул эвазига уйни сотиб олиш, балки банкда омонатга ҳам эга бўлиш ҳолатлари билан боғланганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, мазкур омил давлат дастурлардан умуман фойдаланмаслик ҳолатларига таъсири сезиларсиз статистик аҳамиятга эга эканлигини кўриш мумкин.

Уй-жойнинг сифатидан қониқишни “кам” деб баҳолайдиганлар камроқ ҳолатларда ипотека кредитидан фойдаланиши кўриш мумкин. Шунингдек, ўз бизнесига эга бўлиш ёки давлат ташкилотларида фаолият олиб бориш ҳам уй-жой сифатидан камроқ қониқиш ҳолатлари вужудга келишини кўрсатмоқда. Давлат дастури асосида субсидиядан фойдаланганлар ҳам уйнинг сифатидан қониқиши “кам” эканлигини таъкидлашган.

Бешинчидан, уй-жойни ипотека кредит асосида сотиб олиш ва уни тўлаши учун даромадининг ярми ёки ундан кўп қисми кетадиганлар уйни танлашларида “яқин қариндошлари” сабаб бўлиши кўрсатишган.

Уй-жойни сифатидан қониқмаслик ҳолатлари барқарор даромад манбасига эга бўлиш ва уй-жойни давлатнинг ҳовли шаклида уй-жой қуриш дастурларидан фойдаланганлар томонидан вужудга келаётганлигини кўриш мумкин.

Уй-жойни танлаш ва унинг сифатидан қониқиш тенденцияларига таъсир этиши мумкин бўлган иқтисодий омиллар нуқтаи назаридан қуйидаги илмий ёндашувларни умумлаштиришга ҳаракат қилдик:

Аҳоли уй-жойни танлашда кам танловга эга бўсада, унинг сифатидан фониқиш даражаси яхши эканлигини қайд этишмоқда.

Уй-жойни танлашда ижтимоий инфратузилманинг аҳамияти ипотека кредитисиз сотиб олиш ҳолатларида ҳал қилувчи бўлса, яқин қариндошлар омили давлат дастурлари ёки ипотека дастурларидан фойдаланиш жараёнларида юз бераётганлигини хулоса қилиш мумкин.

Уй жой сифатидан “жуда яхши” қониқиш уй-жой дастурларидан биридан фойдаланишда юз берса, даромаднинг барқарор бўлиши каби жиҳатлар уйнинг сифатидан қониқмаслик ҳолатларига олиб келаётганлигини кўриш мумкин.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодий омиллар уй-жой дастурларининг ривожланишига сезиларли таъсир этаётганлини кўриш мумкин. Бунда оилаларнинг яқин қариндошларидан узоқ аҳоли яшаш пунктларини танламаётганликларини, уй-жой сифатидан қониқишлари камида “яхши” эканлигини таъкидлаш лозим.

Фикримизча, аҳолини уй-жой билан таъминлашда давлат дастурларининг сезиларли таъсири сезилмоқда. Бунда барқарор даромадга эга бўлган аҳоли қатлами кўпроқ ижтимоий инфратузилма омили таъсирида уйларни танлаётган бўлса, давлат дастурларидан фойдаланувчилар яқин қариндошларидан узоқ бўлмаган аҳоли яшаш пунктларидан уйларни топишга ҳаракат қилишмоқда. Шунингдек, уйнинг нархини ошиши омили ҳам сезиларли таъсирга эга бўлмаётганлигини кўриш мумкин.

Бизнингча, аҳолини уй-жой билан таъминлашда кўпроқ вариантлар мавжуд бўлишини, оилавий поликлиника ва мактабларни аҳоли яшаш пунктларига монанд равишда жойлаштириш мақсадга мувофиқлигини ифодамоқда. Бу эса аҳолининг мунтазам равишда ижтимоий инфратузилма хизматларидан барқарор ва қулай фойдаланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Рахмонов Д.А. Ўзбекистонда ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Иқт. фан. доктори ... автореферати. – Т.: ТДИУ, 2018. – 72 б.
2. Касимова Г.А. Ғазналик тизимида ижтимоий соҳанинг молиявий таъминоти услубиятини такомиллаштириш. Иқт. фан. доктори ... автореферати. – Т.: ТДИУ, 2024. – 77 б.
3. Абдуллаева Ш. Е. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг назарий асосларини такомиллаштириш. Иқт. фан. бўйича фалсафа доктори ... автореферати. – Т.: М.Улуғбек номидаги ЎзМУ, 2023. – 61 б.
4. Мирзамаҳмудова М.О. Аҳолининг ижтимоий жиҳатдан муҳтож қатламларини аниқлашнинг назарий асосларини такомиллаштириш: . Иқт. фан. бўйича фалсафа доктори ... автореферати. – Т.: М.Улуғбек номидаги ЎзМУ, 2022. – 58 б.
5. Саттаров Р. А. Вилоятлараро ижтимоий-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш (Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятлари мисолида). Иқт. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... автореферати. – Т.: ПМТИ, 2023. – 53 б.
6. Баратов С. Н. Ўзбекистонда камбағалликни қисқартиришда бюджет сиёсати йўналишларидан фойдаланиш устуворликлари. . Иқт. фан. бўйича

фалсафа доктори. ... автореферати. – Т.: ТДИУ Самарқанд филиали, 2024. – 56 б.

7. Бахрамова Д.Б. Аҳолини ижтимоий химоялашнинг асосий йўналишларини иқтисодий-статистик таҳлили (Қашқадарё вилояти мисолида). . Иқт. фан. бўйича фалсафа доктори ... автореферати. – Т.: ТДИУ, 2018. – 56 б.

8. Алиева Г.А. Ижтимоий инфратузилмалар ривожланишини бошқаришни такомиллаштириш (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида): . Иқт. фан. бўйича фалсафа доктори ... автореферати. – Т.: Қорақалпоқ давлат университети, 2020. – 56 б.

СПРОС НА АГРОТУРИЗМ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО КОМПЛЕКСНОГО РАЗВИТИЯ

Анваров Нодир Аллаёрович

докторант

*Научно-исследовательский
институт развития туризма*

E-mail: anvarov.nodir2328610@gmail.com

ORCID:0009-0004-2374-3066

Аннотация. В статье рассматривается потенциал агротуризма Самаркандской области с упором на анализ местного и международного туристического спроса. Подвергается исследованию наиболее перспективные направления развития агротуризма в регионе, объединяющее возможности сельскохозяйственного производства и туристической отрасли.

Ключевые слова: агротуризм, спрос, комплексное развитие, инфраструктура, туризм, сельское хозяйство.

AGROTURIZMGA BO'LGAN TALAB VA UNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Anvarov Nodir Allayorovich

doktorant

*Turizmnı rivojlantirish
ilmiy-tadqiqot instituti*

E-mail: anvarov.nodir2328610@gmail.com

ORCID:0009-0004-2374-3066

Annotatsiya. Maqolada Samarqand viloyatida agroturizm salohiyati, mahalliy va xorijiy sayyohlarning mazkur turizmga bo'lgan ehtiyoji tahlil qilingan. Qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish va turizm sohasi imkoniyatlarini birlashtiruvchi mintaqadagi agroturizmning eng istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: agroturizm, talab, kompleks rivojlanish, infratuzilma, turizm, qishloq xo'jaligi.

DEMAND FOR AGRO-TOURISM AND PROSPECTS FOR ITS INTEGRATED DEVELOPMENT

Anvarov Nodir Allayorovich

PhD student at the Research

Institute for Tourism Development

E-mail: anvarov.nodir2328610@gmail.com

ORCID:0009-0004-2374-3066

Abstract. The article examines the potential of agrotourism in the Samarkand region with an emphasis on the analysis of local and international tourism demand. The most promising areas for the development of agrotourism in the region are examined, combining the capabilities of agricultural production and the tourism industry.

Keywords: agrotourism, demand, integrated development, infrastructure, tourism, agriculture.

Введение

Агротуризм - один из самых быстрорастущих сегментов туристической индустрии, сочетающий в себе интерес к сельскому хозяйству, экологии и культурному наследию. Самаркандская область, обладающая богатым историческим и культурным наследием, уникальными природными ресурсами, обладает огромным потенциалом для развития агротуризма. Развитие этого сектора может не только увеличить доходы от туризма, но и поддержать местных фермеров, улучшить сельскую инфраструктуру и способствовать сохранению традиций и культуры.

Анализ спроса на агротуризм в Самаркандскую область является ключевым этапом для понимания перспектив комплексного развития этого региона. Понимание предпочтений и интересов местных и иностранных туристов не только повысит привлекательность региона, но и создаст устойчивую туристическую экосистему. Важным аспектом также является изучение существующей инфраструктуры, готовности региона принимать туристов и возможностей для улучшения агротуристических услуг.

Целью данного исследования является анализ текущего спроса на агротуризм в Самарканд, выявление факторов, определяющих туристические предпочтения, и оценка перспектив комплексного развития агротуризма в регионе. В ходе работы будут изучены ключевые элементы агротуристической инфраструктуры, туристические маршруты, предлагаемые услуги и виды деятельности, а также оценены возможности для дальнейшего роста сектора.

Агротуризм - это форма туризма, которая включает посещение сельских районов и участие в сельскохозяйственных или сельскохозяйственных мероприятиях. Важными аспектами агротуризма являются.

Экологическая устойчивость и поддержка местных сообществ. Способ диверсификации экономики сельских регионов. Популяризация местных культурных и гастрономических особенностей.

Обзор литературы

Вопросы агротуризма и аспекты его развития привлекает многих зарубежных и отечественных ученых. Американский исследователь F. Aref подробно подвергает анализу имеющиеся проблемы устойчивого развития

сельского туризма в контексте агротуризма [3]. Другой ученый С. Barbieri в своей работе подробно исследует вопросы устойчивого развития агротуризма в США [4]. Стратегии устойчивого сельского туризма посвящена работа В. Lane [6]. Касаясь теоретических аспектов агротуризма, S. Phillip, C. Hunter, K. Blackstock выделяют типологические стороны агротуризма [7]. О преимуществах агротуризма пишут С. Tew и Barbieri [9].

Вопросам популяризации агротуризма и его направлениям посвящена работа Д. Абдусаломова. [1]. Н. Д. Анваров в своем исследовании подчеркивает актуальность развития агротуризма в Самарканде [2]. Другой исследователь И. Давлетов подробно останавливается на перспективах агротуризма в Самарканде [5]”. Перспективы комплексного развития агротуризма связанные с созданием инфраструктуры, развитием местных инициатив и международной интеграцией рассмотрены в работе Н. Анварова [10]. Проблемам устойчивого развития сельских территорий посредством агротуризма в Узбекистане посвящена работа С. Карабекова [11].

Анализ и результаты

Как показывает опыт агротуризм может стать важным источником дохода для фермеров и способом сохранения традиционной сельской ультуры, ва его статистические показатели являются основой его перспективного развития.

Таблица 1.

Статистические данные развития агротуризма и туристического сектора Узбекистана*

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022
Общее количество туристов, тыс. чел.	5346	6748	1505	1879	3000
Внутренний туризм, тыс. чел.	2500	3100	1000	1200	2200
Число иностранных туристов, тыс. чел.	2846	3648	505	679	800
Доходы от туризма, млн USD	1041	1314	261	345	500
Число агротуристических хозяйств	50	70	85	100	120
Число ночевки в агротуристических объектах	12000	15500	9000	10500	13000
Основные туристические направления	Ташкент, Самарканд, Бухара	Ташкент, Самарканд, Бухара	Ташкент, Самарканд	Ташкент, Самарканд	Ташкент, Самарканд, Ферганская долина
Количество рабочих мест в агротуризме	1500	1800	1900	2000	2200
Инвестиции в агротуризм, млн. USD	5.5	7.2	4.3	6.0	8.5

*Источник: www.stat.uz, www.uzbektourism.uz

Общее количество туристов – это общее количество туристов, посещающих Узбекистан, включая внутренний и международный туризм. По

этим показателям общее количество туристов за четыре года составило 18478. К сожалению последний год по сравнению с 2018 годом имеет отрицательный показатель. Но он положителен относительно последующих годов.

Внутренний туризм – это количество туристов из Узбекистана, путешествующих по стране. По этому параметру показатель имеет тенденцию к росту за последние годы. Однако показателя 2018 года не достигает.

Иностранные туристы – количество туристов, прибывающих в Узбекистан из других стран. Количество посещений иностранными туристами в страну растет, но оно меньше от показателя 2018 года более чем на 2000 человек.

Доходы от туризма – это доходы, полученные от туристической отрасли. Доходы туристической отрасли также растут, но первоначального показателя не достигли.

Количество агротуристических хозяйств – это количество хозяйств, занимающихся агротуризмом в стране. По этому показателю мы имеем из года в год положительную тенденцию к росту.

Количество ночей, проведенных в агротуристических учреждениях, – это количество ночей, проведенных туристами на агротуристических фермах и фермах.

Основными туристическими направлениями являются основные регионы и города, привлекающие туристов. В данном случае Самарканд после Ташкента прочно удерживает второе место.

Количество рабочих мест в агротуризме – это количество рабочих мест, созданных в секторе агротуризма. Как видно из таблицы занятость в этой отрасли также имеет положительное сальдо.

Инвестиции в агротуризм – объем инвестиций в агротуристические проекты. Инвестиции выросли за анализируемый период на 3 млн американских доллара.

Таблица 2.

Результаты опроса туристов и фермеров Самарканда по вопросам агротуризма (2023 год)*

Вопросы	Ответы туристов (%)	Ответы фермеров (%)
1. Ваш уровень интереса к агротуризму?		
Высокий	45%	60%
Средний	35%	30%
Низкий	20%	10%
2. Какой вид агротуристической деятельности вас интересует?		
Участие в сельхозработах	25%	40%
Экотуры и прогулки по фермам	55%	30%
Гастрономические туры	60%	20%

Мастер-классы по традиционным ремеслам	30%	15%
Другие (включите свои идеи)	5%	5%
3. Готовы ли вы участвовать в агротуристических программах?		
Да	70%	75%
Нет	30%	25%
4. С какими основными проблемами вы сталкиваетесь?		
Недостаток инфраструктуры	50%	65%
Недостаточная информация о предложениях	40%	30%
Высокая стоимость участия	35%	20%
Трудности с привлечением туристов	20%	70%
Отсутствие поддержки от государства	15%	45%
5. Какие улучшения вы считаете необходимыми?		
Развитие инфраструктуры	60%	70%
Улучшение маркетинговых стратегий	45%	50%
Государственная поддержка и субсидии	30%	60%
Обучение фермеров навыкам работы с туристами	25%	40%

* Авторская разработка.

Интерес к агротуризму показывает, насколько туристы и фермеры заинтересованы в участии или развитии агротуристической деятельности.

Предпочтительные виды агротуристической деятельности помогают определить, какие направления агротуризма наиболее привлекательны для туристов и фермеров.

Готовность участвовать в агротуристических программах оценивает заинтересованность в непосредственном участии в агротуристических инициативах.

Основные проблемы определяют основные препятствия, с которыми сталкиваются туристы и фермеры при реализации программ агротуризма.

Предложения по улучшению дают представление о том, какие изменения могут способствовать развитию агротуризма в регионе.

Таблица 3.

Статистический анализ тризма
(г. Самарканд и сельские районы)*

Год	Общее количество туристов (тыс. чел.)	Иностранные туристы (тыс. чел.)	Внутренние туристы (тыс. чел.)	Туристы, посещающие сельские регионы (%)	Средняя продолжительность пребывания (дни)
2018	1,500	800	700	25%	3.5
2019	1,750	900	850	30%	3.8
2020	600	250	350	35%	4.0
2021	850	400	450	40%	4.2
2022	1,200	600	600	45%	4.5
2023	1,400	700	700	50%	4.7

*Источник: www.stat.uz, www.uzbektourism.uz

Общее количество туристов – это общее количество туристов, посетивших Самарканд и его сельские районы в течение года.

Иностранные туристы – это количество туристов, прибывающих из-за границы.

Внутренние туристы – это количество туристов, путешествующих по Узбекистану.

Туристы, посещающие сельские районы (%) процент от общего числа туристов, посещающих сельские районы (агротуризм, сельские туры).

Средняя продолжительность пребывания – это среднее количество дней, которые туристы проводят в Самарканде и сельской местности.

Как видно из таблицы по всем статистическим показателям последних лет идет тенденция к повышению.

Таблица 4.

Ключевые факторы и тенденции развития агротуризма в Узбекистане*

Факторы	Описание
Туристы	Увеличение числа туристов, заинтересованных в сельском туризме и фермах
Агротуристические фермы	Рост числа агротуристических ферм, предлагающих услуги для туристов
Инвестиции	Приток инвестиций в развитие инфраструктуры и агротуристических проектов
Рост агротуризма	Устойчивый рост сектора агротуризма, благодаря популярности среди туристов
Маркетинг	Реклама и продвижение агротуристических услуг на национальном и международном уровнях
Государственная поддержка	Поддержка государства через программы субсидий, грантов и регулирование

*Авторская разработка.

Таблица 5.

Правовые и экономические условия для развития агротуризма в регионе*

Требуемые условия	Содержание
Правовая база	Нормативные акты, регулирующие агротуризм, охрану окружающей среды, использование сельскохозяйственных земель
Экономические условия	Экономические показатели региона, инвестиционная привлекательность, уровень доходов местного населения
Государственные программы	Программы поддержки сельского хозяйства и туризма, субсидии, гранты, налоговые льготы для фермеров
Инвестиционные проекты	Частные и государственные инвестиции в развитие агротуристической инфраструктуры (дороги, фермы, отели)
Финансовая поддержка	Льготное кредитование фермеров, субсидии на развитие туристической инфраструктуры и поддержка стартапов
Местное	Законы и нормативы местного уровня, касающиеся

законодательство	землепользования, строительства, защиты окружающей среды
Международные проекты и гранты	Гранты от международных организаций на развитие агротуризма и устойчивого сельского хозяйства

*Авторская разработка.

Таблица 6.

SWOT-анализ агротуризма в Самарканде*

Качество	Факторы
Сильные стороны	Богатая природная и культурная среда для привлечения туристов
	Разнообразие сельскохозяйственной продукции и традиционных ремесел
	Уникальные культурные и гастрономические традиции региона
	Положительное отношение местного населения к туристам и агротуристическим программам
Слабые стороны	Недостаток инфраструктуры (дороги, жилье, связь)
	Ограниченные маркетинговые ресурсы для продвижения агротуризма
	Нехватка знаний и опыта у местных фермеров в сфере гостеприимства и туризма
	Низкий уровень инвестиций в развитие агротуристических объектов
Возможности	Рост интереса к экотуризму и сельскому туризму на глобальном уровне
	Государственная поддержка и программы для развития сельского хозяйства и туризма
	Развитие международного сотрудничества и привлечение грантов для поддержки агротуризма
	Возможности для создания новых рабочих мест и улучшения уровня жизни в сельских районах
Угрозы	Конкуренция со стороны других туристических регионов, предлагающих аналогичные услуги
	Экологические риски, связанные с интенсивным использованием природных ресурсов
	Возможные экономические нестабильности, которые могут повлиять на инвестиции и развитие инфраструктуры
	Сложности в долгосрочной поддержке проектов без устойчивого финансового и государственного обеспечения

*Авторская разработка.

Таблица 7.

**Сравнительный анализ международного опыта агротуризма
(Италия, Франция, Испания)***

Страна	Успешные примеры и стратегии	Возможность применения в Самаркандской области
Италия	Развитая инфраструктура агротуристических ферм (гостевые дома, рестораны с фермерскими продуктами)	Возможность создания сети агротуристических хозяйств с акцентом на местные продукты и гастрономический туризм

	Акцент на эко-туризм и устойчивое сельское хозяйство	Адаптация принципов устойчивого развития для сохранения природных ресурсов региона
	Взаимодействие фермеров с туроператорами и активное продвижение агротуризма через маркетинговые платформы	Использование онлайн-платформ для продвижения агротуризма и взаимодействия с туроператорами
Франция	Поддержка со стороны государства и местных властей, субсидии для агротуристических ферм	Применение государственных программ и субсидий для поддержки местных фермеров
	Организация винных и гастрономических туров (особенно популярно в сельских регионах)	Возможность развития агротуризма и винных туров в Самарканде с использованием местных традиций
	Проведение регулярных сельскохозяйственных фестивалей для привлечения туристов	Организация фестивалей и мероприятий, чтобы подчеркнуть культурные и сельскохозяйственные особенности региона
Испания	Акцент на культурные и традиционные сельские практики в туризме (оливковые фермы, традиционные ремесла)	Применение практик для демонстрации местных ремесел и традиций в агротуризме
	Местные власти активно привлекают частные инвестиции в развитие агротуристической инфраструктуры	Привлечение частных инвесторов для улучшения инфраструктуры и поддержки агротуризма
	Использование агротуризма как способа возрождения сельских районов и предотвращения оттока населения в города	Развитие агротуризма для повышения уровня жизни в сельской местности и создания рабочих мест

* www.uzbektourism.uz

Италия известна тем, что предлагает туристам экологические и гастрономические программы.

Франция - фокусируется на государственной поддержке, винных турах и крупных агротуристических мероприятиях.

Испания успешно развивает агротуризм, поддерживает традиции, ремесла и привлекает частные инвестиции.

Таблица 8.

Географический анализ перспективных зон развития агротуризма в Самаркандской области*

Район / регион	Ключевые особенности	Потенциал для агротуризма	Перспективы развития
Ургутский район	Горные пейзажи, традиционные ремесла, фруктовые	Высокий потенциал для экотуризма и	Развитие эко-троп, организация ремесленных мастер-

	сады и виноградники	гастротуров (фрукты, виноград)	классов и дегустаций продуктов местного производства
Пастдаргомский район	Плодородные земли, сельскохозяйственные угодья, богатое культурное наследие	Хороший потенциал для сельского туризма, образовательных аграрных программ	Создание образовательных туров на фермах, агротуризм, связанный с участием в сельхозработах
Каттакурганский район	Смешанный ландшафт, фермерские хозяйства, природные достопримечательности	Умеренный потенциал для экотуризма и отдыха на фермах	Развитие фермерских домиков для туристов, организация прогулок по природным достопримечательностям
Нурабадский район	Высокогорные районы, пастбища, редкие виды растений и животных	Высокий потенциал для развития экотуризма и активного отдыха (горные походы, наблюдение за природой)	Организация туров по горным маршрутам, создание эко-лагерей и туристических баз
Самаркандский район	Близость к городу Самарканд, культурные памятники, развитая инфраструктура	Высокий потенциал для комбинированного туризма (культурный и сельский туризм)	Создание маршрутов, совмещающих культурные памятники Самарканда и посещение фермерских хозяйств
Булунгурский район	Фермерские хозяйства, богатые фруктовые сады, орошение, развитое сельское хозяйство	Потенциал для развития гастрономического туризма (фрукты, овощи, орехи)	Создание гастротуров с посещением фермерских рынков, дегустацией и мастер-классами по приготовлению пищи

*www.stat.uz, www.uzbektourism.uz

Ургутский район богат природными ресурсами и культурными традициями, что делает его привлекательным для экотуризма.

Пастдаргомский район известен своими сельскохозяйственными угодьями и культурным наследием, что открывает возможности для образовательных поездок.

Район Каттакургана представляет собой сочетание природных достопримечательностей и сельского хозяйства с умеренным потенциалом для агротуризма.

Нурабадский район – это высокогорный район с уникальной природой, подходящий для активного экотуризма и горных туров.

Самаркандская область сочетает близость к Самарканду с возможностями для сельского туризма.

Булунгурский район имеет большие перспективы для развития гастрономического туризма благодаря своим плодородным землям и сельскохозяйственным предприятиям.

Выводы

1. Высокий потенциал агротуризма. Самаркандская область обладает значительными природными и культурными ресурсами, что делает ее перспективным регионом для развития агротуризма. Уникальные природные ландшафты, богатая сельскохозяйственная продукция и культурное наследие создают возможности для привлечения туристов.

2. Интерес со стороны туристов и фермеров. Исследование показало, что и туристы, и фермеры проявляют большой интерес к развитию агротуризма. Туристы проявляют интерес к отдыху в сельской местности, экотуризму, гастрономическим турам и участию в сельскохозяйственных мероприятиях, в то время как фермеры рассматривают агротуризм как способ диверсифицировать свой бизнес и увеличить свой доход.

3. Проблемы инфраструктуры и маркетинга. Основными препятствиями на пути развития агротуризма являются отсутствие инфраструктуры (дорог, туристических объектов размещения, коммуникаций) и отсутствие маркетинговых ресурсов для продвижения агротуристических услуг. Это потребует дополнительных инвестиций и улучшений на уровне государственного и частного секторов.

4. Государственная поддержка и инвестиции для успешного развития агротуризма необходимы дополнительные программы государственной поддержки, включая гранты и гранты, а также частные инвестиции для развития инфраструктуры и сельского хозяйства.

5. Международный опыт. Примеры агротуризма из Италии, Франции и Испании показывают, что успешное развитие этого направления возможно при государственной поддержке, частных инвестициях и разработке маркетинговых стратегий. Эти международные стратегии могут быть адаптированы для Самаркандской области с учетом местных особенностей.

6. Экологический и культурный аспект. При планировании сельскохозяйственных проектов важно учитывать принципы устойчивого развития, чтобы минимизировать негативное воздействие на окружающую среду и сохранить культурное наследие региона.

7. Перспективные районы для агротуризма. Географический анализ показал, что Ургутский, Пастдаргомский и Нурабадский районы имеют наибольший потенциал для агротуризма в Самаркандской области, где могут быть реализованы экотуризм, гастрономические и культурные программы.

Литература

1. Абдусаломова Д. (2020). Агротуризм как направление устойчивого туризма в Узбекистане// Вестник туризма. – № 3(4), С.45-53.

2. Анваров Н. (2024). Актуальность развития агротуризма в Самарканде// Цифровая экономика. – 0237(6), – С. 493-511.
3. Aref F. (2010). Sustainable rural tourism in the context of agricultural tourism// International Journal of Tourism Research, 12(5), – pp. 549-563.
4. Barbieri C. (2013). Assessing the Sustainability of Agritourism in the United States: A Comparative Study// Journal of Sustainable Tourism, 21(2), – pp. 312-330.
5. Давлетов И. (2019). Перспективы агротуризма в Самарканде: Влияние туризма на местную экономику// Экономика и развитие туризма, 2(6), – С. 61-67.
6. Lane B. (1994). Sustainable Rural Tourism Strategies: A Tool for Development and Conservation// Journal of Sustainable Tourism, 2(1-2), – pp. 102-111.
7. Phillip S., Hunter C., Blackstock K. (2010). “A typology for defining agritourism”. Tourism Management, 31(6), – pp. 754-758.
8. Sims R. (2009). Food, place and authenticity: local food and the sustainable tourism experience// Journal of Sustainable Tourism, 17(3), – pp. 321-336.
9. Tew C., Barbieri C. (2012). The Perceived Benefits of Agritourism: The Provider’s Perspective// Tourism Management, 33(1). – pp. 215-224.
10. Анваров Н. (2024). Социальные и экономические аспекты развития агротуризма в Самарканде// Актуарии финансов и учета, 4(2), – pp. 227-236.
11. Карабеков Ш. (2022). “Устойчивое развитие сельских территорий через агротуризм в Узбекистане”. Туризм и Экономика, 5(3), 78-87.

Интернет-сайты:

12. www.stat.uz
13. <https://buddha.by/termez-buddiiskoe-nasledie-uzbekistana>
14. <http://uzbek-travel.com/tours/religion/zoroastrian-and-buddhist-heritage-of-uzbekistan/>
15. www.biznes-daily.uz
16. <https://uzbektourism.uz>
17. <https://www.salamstandard.org>
18. <https://sof.uz/news/show/20277>

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДИНАМИКА УРОЖАЙНОСТИ РИСА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Файзиев Адхам Асраевич

*к.ф-м.н, доцент,
Ташкентский Государственный
аграрный университет,
Республика Узбекистан*

Аннотация

Почти в каждой области встречаются явления, которое интересно и важно изучать в их развитии и изменении во времени. Наблюдения над некоторыми явлениями, характер которых меняется во времени, ведут упорядоченной последовательности, которую называют временным рядом. Цели изучения временных рядов, стремиться предсказать будущее на основании знания прошлого и управлять процессом, описать характерные особенности ряда на основании ограниченного количества информации. В статье, методом статистического анализа временных рядов, изучена статистическая закономерность рядов динамики $\bar{y}_t$ –средней урожайности риса в Республике Узбекистан (по материалам ЦСУ РУз за 2002-2022 годы). Построены, с 95% ной гарантией точечные и интервальные оценки для средней урожайности риса, определены явные виды трендов и прогнозирована урожайность риса для последующих лет. С помощью статистических критериев Дарбина -Уотсона установлено, что средняя урожайность риса имеет автокорреляционная зависимость. Следовательно, урожайность риса Республике в этом году, зависит от урожайности риса прошлых и последующих лет. Используемые методы обработки и анализ динамических рядов после апробации могут быть использованы в исследованиях магистров, научных работников.

Ключевые слова: дискретный, динамический, ряд, рис, тренд, сезонность, компонента, линейный, наименьший, нормальный, гипотеза, автокорреляция, асимметрия, эксцесса.

Faiziev Akhtam Asraevich

*Candidate of physics and mathematics science,
associate professor
Tashkent state agrarian University,*

*Republic of Uzbekistan,
fayziev.axtam@bk.ru.*

STATISTICAL ANALYSIS AND FORECASTING DYNAMICS OF ROTATION RICE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation: In almost every field there are phenomena that are interesting and important to study in their development and change over time. Observations on some phenomena, the nature of which changes over time, lead to an ordered sequence, which is called a time series. The objectives of the study of time series, seek to predict the future based on knowledge of the past and manage the process, describe the characteristic features of the series based on a limited amount of information. In the article, by the method of statistical analysis of time series, the statistical regularity of the series of dynamics of the average yield of rice in the Republic of Uzbekistan was studied (based on the materials of the CSO of the Republic of Uzbekistan for 2002-2022). Point and interval estimates for the average annual rice rotation volume are constructed with a 95% guarantee, explicit types of trends are determined, and rice rotation volume is predicted for subsequent years. Using the Durbin-Watson statistical tests, it was found that the average volume of rice rotation has an autocorrelation dependence. Consequently, the volume of rotation of rice in the Republic this year depends on the volume of past and subsequent years. The used methods of processing and analysis of time series after approbation can be used in the research of masters, scientists.

Key words: discrete, dynamic, series, rice, trend, seasonality, component, linear, smallest, normal, hypothesis, autocorrelation, asymmetry, kurtosis.

Введение. При обработке временных рядов методы во многом опираются на разработанные математической статистикой методы для рядов распределения. К настоящему времени статистика располагает разнообразными методами анализа временных рядов от самых элементарных до весьма сложных ([1,2,3,4,5]).

Можно выделить три основные задачи исследования временных рядов. Первая из них заключается в описании изменения соответствующего показателя во времени и выявлении тех или иных свойств исследуемого ряда. Для этого прибегают к разнообразным способам: расчету обобщающего показателя изменения уровней во времени и среднего темпа роста; применению различных сглаживающих фильтров, уменьшающих колебания уровней во времени и позволяющих более четко представить тенденции развития; подбору кривых, характеризующих эту тенденцию; выделению сезонных и иных периодических и случайных колебаний; измерению

зависимости между членами ряда (автокорреляции). Второй задачей анализа является объяснение механизма изменения уровней ряда, для ее решения обычно прибегают к регрессионному анализу. В третьих описание изменении временного ряда и объяснения механизма формирования рядов часто используются для статистического прогнозирования, которое в большинстве случаев сводится к экстраполяции обнаруженных тенденций развития. Перечисленные задачи решаются с помощью различных методов([1,2,3]).

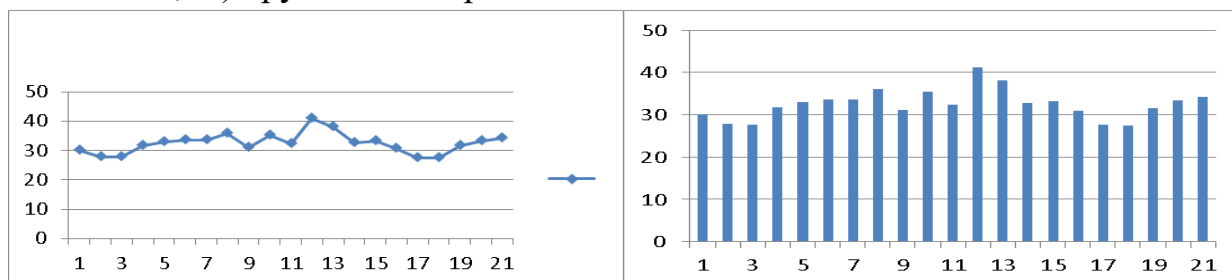
Материалы и методы. В данной работе используя методы статистического анализа временных рядов построены точечные и интервальные оценки для средней урожайности риса в Республике Узбекистан, определены явные виды трендов и прогнозирован урожай для последующих лет, проверено различные статистические гипотезы.

В общем случае временной ряд $\{y_t, t \in T\}$ состоит из четырех составляющих: тренд; колебания относительно тренда; эффект сезонности; случайная компонента.

Изучению и анализу динамических рядов посвящены работы: Андерсона[1], Кендала[2], Тихомирова [3], Сулайманова [4], Файзиева [5] и другие.

Результаты и их обсуждение. Предположим, что статистическая закономерность рядов динамики $\bar{y}_t$ –средней урожайности риса в Республика Узбекистан за период наблюдений, 2002-2022 годы образует дискретный временный ряд. Используя выше изложенных методы статистического анализа временных рядов, построим точечные и интервальные оценки для статистическая закономерность рядов динамики $\bar{y}_t$ –средней урожайности риса в Республика Узбекистан, определим явные вид тренда и прогнозируем средней урожайности риса для последующих лет, проверим различные статистические гипотезы.

На рисунки-1, с помощью опытных данных (таблица-1, столбец-3) геометрически изображены $\bar{y}_t$ – средней урожайности риса в Республика Узбекистан в виде а) точечная график, б) гистограмма, с) диаграмма с областями, д) круговая диаграмма :

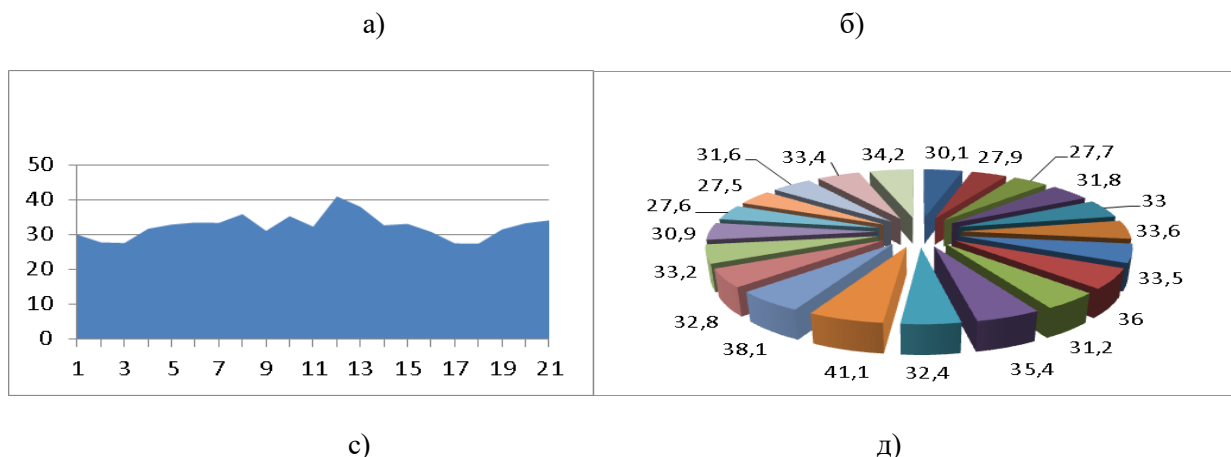

Рис.1.

Геометрическое изображение наблюждённых данных, система координат дают основание в первом приближении, предполагать гипотезу что, трендовая часть процесса (общее направление развития процесса) имеет линейную зависимость следующего вида

$$y(t) = a_1 t + a_0. \quad (1)$$

Где неизвестные параметры определяются методом наименьших квадратов, т.е. на основании опытных данных, решая следующую систему нормальных уравнений:

$$\begin{cases} a_0 T + a_1 \sum t = \sum y_t \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum y_t t \end{cases} \quad (2)$$

Решая уравнение (1) находим:

$$a_0 = \frac{1}{T} \sum y_t, \quad a_1 = \frac{1}{\sum t^2} \sum y_t t. \quad (3)$$

Таблица -1

Составим таблицу для вычисления тренда временного ряда

1	2	3	4	5	6	7
N п/п	Годы наблюдений	y_t – ц/га	t	t^2	$y_t t$	$y_t t^2$
1	2002	30,1	-10	100	-301	3010
2	2003	27,9	-9	81	-251,1	2259,9
3	2004	27,7	-8	64	-221,6	1772,8
4	2005	31,8	-7	49	-222,6	1558,2
5	2006	33	-6	36	-198	1188
6	2007	33,6	-5	25	-168	840
7	2008	33,5	-4	16	-134	536

8	2009	36	-3	9	-108	324
9	2010	31,2	-2	4	-62,4	124,8
10	2011	35,4	-1	1	-35,4	35,4
11	2012	32,4	0	0	0	0
12	2013	41,1	1	1	41,1	41,1
13	2014	38,1	2	4	76,2	152,4
14	2015	32,8	3	9	98,4	295,2
15	2016	33,2	4	16	132,8	531,2
16	2017	30,9	5	25	154,5	772,5
17	2018	27,6	6	36	165,6	993,6
18	2019	27,5	7	49	192,5	1347,5
19	2020	31,6	8	64	252,8	2022,4
20	2021	33,4	9	81	300,6	2705,4
21	2022	34,2	10	100	342	3420
Сумма		683	0	770	54,4	23930,4

Используя, вычисления по таблице 1, имеем:

$$\sum y_t = 683, \quad a_0 = \frac{1}{T} \sum y_t = \frac{683}{21} = 32,53, \quad a_1 = \frac{1}{\sum t^2} \sum y_t t = \frac{54,4}{770} = 0,71.$$

Отсюда, находим уравнение линейного тренда (тенденция) средней урожайность риса в Республике Узбекистан [1,2,3,4,5]:

$$y(t) = 0,71 t + 32,53$$

(2)

В частности, подставляя в уравнение (2) значение $t = 1$ находим ожидаемые средней урожайность риса в Республика Узбекистан 2023 году, будет **33, 24 ц/га.**

С помощью статистических критериев ([1] – [5]) установлено, что в уравнении (2) $y(t) = a_1 t + a_0$ основная гипотеза

$$H_0 : a_1 = 0$$

отвергается и принимается альтернативная гипотеза

$$H_1 : a_1 \neq 0$$

с уровень значимости $\alpha = 0,05$. Следовательно, средней урожайность риса в Респуб-лике Узбекистан имеет линейный тренд.

Многих задачах наблюдения, выборка наблюдения является статистически независи-мы, то во временных рядах они, как правило, зависимы, и характер этой зависимости может определяться положением наблюдений в последовательности. Автокорреляцией представляет собой корреляционную зависимость между последующими и предшествующими членами временного ряда.

Проверяем наличие автокорреляции для рассматриваемого процесса, т.е.

$$y_t = \rho y_{t-1} + \varepsilon_t,$$

где $\rho = \text{Cov}(y_t, y_{t+1}) = M[(y_t - \bar{y}_t)(y_{t+1} - \bar{y}_t)]$.

Для дальнейшей исследование вычислим следующие конечные разности по наблюдаемым данным. Обозначим,

$$\Delta Y_t = Y_{t+1} - Y_t, \quad \Delta^2 Y_t = \Delta Y_{t+1} - \Delta Y_t, \quad \Delta^3 Y_t = \Delta^2 Y_{t+1} - \Delta^2 Y_t, \quad \Delta Y_t = Y_{t+1} - Y_t, \quad \Delta^2 Y_t = \Delta Y_{t+1} - \Delta Y_t, \\ \Delta^3 Y_t = \Delta^2 Y_{t+1} - \Delta^2 Y_t, \dots \text{конечные разности (таблица- 2).}$$

Таблица -2

Составим таблица для вычисления конечные разности

1	2	3	4	4	5	6	7
N п/п	Годы наблюдений	$y_t -$ Ц/га	$Y_t \cdot Y_{t+1}$	$Y_t \cdot Y_{t+2}$	$Y_t \cdot Y_{t+3}$	$Y_t \cdot Y_{t+4}$	$Y_t \cdot Y_{t+5}$
1	2002	30,1					
2	2003	27,9	839,79				
3	2004	27,7	772,83	833,77			
4	2005	31,8	880,86	887,22	957,18		
5	2006	33	1049,4	914,1	920,7	993,3	
6	2007	33,6	1108,8	1068,48	930,72	937,44	1011,36
7	2008	33,5	1125,6	1105,5	1065,3	927,95	934,65
8	2009	36	1206	1209,6	1188	1144,8	997,2
9	2010	31,2	1123,2	1045,2	1048,32	1029,6	992,16
10	2011	35,4	1104,48	1274,4	1185,9	1189,44	1168,2
11	2012	32,4	1146,96	1010,88	1166,4	1085,4	1088,64
12	2013	41,1	1331,64	1454,94	1282,32	1479,6	1376,85
13	2014	38,1	1565,91	1234,44	1348,74	1188,72	1371,6
14	2015	32,8	1249,68	1348,08	1062,72	1161,12	1023,36
15	2016	33,2	1088,96	1264,92	1364,52	1075,68	1175,28
16	2017	30,9	1025,88	1013,52	1177,29	1269,99	1001,16
17	2018	27,6	852,84	916,32	905,28	1051,56	1134,36
18	2019	27,5	759	849,75	913	902	1047,75
19	2020	31,6	869	872,16	976,44	1049,12	1036,48
20	2021	33,4	1055,44	918,5	921,84	1032,06	1108,88
21	2022	34,2	1142,28	1080,72	940,5	943,92	1056,78
Сумма		683	21298,55	20302,5	19355,17	18461,7	17524,71

По таблице 2 вычисляя

$$V_k = \frac{\sum_{t=k}^T (\Delta^k y_t)^2}{(T-k)C_{2k}} \quad (3)$$

коэффициенты вариации разностей и установлено, что $V_1 \approx V_2 \approx V_3$. Следовательно, конечные разности первого порядка элиминируют линейную тенденцию.

Таблица 3

К расчету данных для определения показателей автокорреляционной связи

1	2	3	4	4	5	6	7

N п/п	Годы наблюдений	$y_t -$ Ц/га	Y_t^2	ΔY_t	$\Delta^2 Y_t$	$\Delta^3 Y_t$	$\Delta^3 Y_t^2$
1	2002	30,1	906,01				
2	2003	27,9	778,41	-2,2	4,84		
3	2004	27,7	767,29	-0,2	0,04	-4,8	23,04
4	2005	31,8	1011,24	4,1	16,81	16,77	281,23
5	2006	33	1089	1,2	1,44	-15,37	236,24
6	2007	33,6	1128,96	0,6	0,36	-1,08	1,17
7	2008	33,5	1122,25	-0,1	0,01	-0,35	0,12
8	2009	36	1296	2,5	6,25	6,24	38,94
9	2010	31,2	973,44	-4,8	23,04	16,79	281,90
10	2011	35,4	1253,16	4,2	17,64	-5,4	29,16
11	2012	32,4	1049,76	-3	9	-8,64	74,65
12	2013	41,1	1689,21	8,7	75,69	66,69	4447,56
13	2014	38,1	1451,61	-3	9	-66,69	4447,56
14	2015	32,8	1075,84	-5,3	28,09	19,09	364,43
15	2016	33,2	1102,24	0,4	0,16	-27,93	780,09
16	2017	30,9	954,81	-2,3	5,29	5,13	26,32
17	2018	27,6	761,76	-3,3	10,89	5,6	31,36
18	2019	27,5	756,25	-0,1	0,01	-10,88	118,37
19	2020	31,6	998,56	4,1	16,81	16,8	282,24
20	2021	33,4	1115,56	1,8	3,24	-13,57	184,15
21	2022	34,2	1169,64	0,8	0,64	-2,6	6,76
Сумма		683	22451	4,1	229,25	-4,2	11655,27

Используя таблицу -3, формулы из литературы [1,2,3,4,5] определяются значения коэффициентов автокорреляции R_L при $L = 1,2,3,4,5$ (где: $L_{\text{лаг}}$, временной сдвиг, т.е. промежуток времени отставания одного явления от другого, связанного с ним):

$$R_L = \frac{\sum_{t=1}^{N-L} Y_t Y_{t+L} - \frac{\sum_{t=1}^{N-L} Y_t \sum_{t=L+1}^N Y_t}{N-L}}{\sqrt{\left[\sum_{t=1}^{N-L} Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{t=1}^{N-L} Y_t \right)^2}{N-L} \right] \left[\sum_{t=L+1}^N Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{t=L+1}^N Y_t \right)^2}{N-L} \right]}} \quad (4)$$

Отличие значения R_L от нуля, даёт основание полагать, что между средней урожайность риса в Республике Узбекистан имеется существенная автокорреляционная зависимость.

С другой стороны проверим гипотезу, существования автокорреляционная зависи-мость между средней урожайность риса в

Республике Узбекистан с помощью критерия Дарбина – Уотсона :

$$d = \sum_{t=1}^{T-1} (Y_{t+1} - Y_t)^2 / \sum_{t=1}^T Y_t^2 . \quad (5)$$

Вычисляется по формуле (5) $d_{\text{наб}} = 0,008$ и сравнивается с $d_{\text{крит}} = 1,20$ табличным значением [1],[2],[5].

Поскольку $d_{\text{наб}} = 0,008 < d_{\text{крит}} = 1,20$. Следовательно, критерия Дарбина – Уотсона 95% тоже гарантией доказывает, что средней урожайность риса в Республике Узбекистан имеет автокорреляционную зависимость $Y_t = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$. Следовательно, средней урожайность риса в Республике в этом году, зависит от урожайности прошлых лет.

Проверка статистическая гипотезы нормальности, $\bar{y}_t$ – средней урожайность риса в Республика Узбекистан ([1] – [5]):

$$H_0 : P(\bar{y}_t < x) = \Phi_{\alpha, \sigma}(x), \quad H_1 : P(\bar{y}_t < x) \neq \Phi_{\alpha, \sigma}(x)$$

принимается уровень значимости $\alpha = 0,05$ (см. таблица – 4).

Тогда с помощью следующие формулы построим интервальные оценка для средней урожайность риса:

$$\bar{Y}_{T+i} - t(T-2; \alpha) \bar{\sigma}_y \leq a_0 + a_1(T+i) \leq \bar{Y}_{T+i} + t(T-2; \alpha) \bar{\sigma}_y \quad (6)$$

$$\text{где } \bar{\sigma}_y = \bar{\sigma} \left[\frac{\frac{1}{T} + \left(\frac{T-1}{2} + i \right)^2}{\sum_{i=1}^T (t - \bar{t})^2} \right]^{0.5};$$

Значение $t_{\text{крит.}} = t(T-2; \alpha)$ определяется по таблице Стьюдента.

Кроме того гипотезы о нормальности средний объем риса можно проверить с помощью следующих параметрических гипотезы. Если для исследуемой случайной величины одновременно выполняются следующие условия([1] – [5]):

$$|A_s| < 1,5\sigma_1, \quad \left| E_k + \frac{\sigma}{T+1} \right| < 1,5\sigma_2$$

(7)

тогда можно предположить, что случайная величина с достоверностью 95% имеет примерно нормальное распределение. Здесь асимметрия, эксцесса, исправленная выборочная дисперсия и другие числовые характеристики вычисляется по формулы:

$$A_s = \frac{m_3}{S_T^3}, \quad E_R = \frac{m_4}{S_T^4} - 3, \quad S_T^2 = \frac{1}{(n-1)} \sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x}_T)^2 n_i$$

$$m_3 = \frac{1}{(n-1)} \sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x}_T)^3 n_i, \quad m_4 = \frac{1}{(n-1)} \sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x}_T)^4 n_i$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\frac{6(T-2)}{(T+1)(T+3)}} \quad \sigma_2 = \sqrt{\frac{24T(T-2)(T-3)}{(T+1)^2(T+3)(T+5)}}$$

(8)

Следовательно, тогда можно предположить, что случайная величина имеет примерно нормальное распределение с достоверностью 95% (см. Таблица-4).

По формула (6) построим интервальная оценка для $\bar{y}_t$ –средней урожайность риса с вероятностью 0.95 :

$$(30,96 ; 34,10) \text{ ц/га}$$

На основании выборочных данных, используя пакет программы x7.2019 и Excel ЭВМ [4,5,6], вычислим числовые характеристики y_t – средней урожайность риса(таблица - 4).

Таблица 4

Оценка основных параметров динамического ряда

Выборочные характеристики	Оценки выборочные характеристик
Средней урожай риса $\bar{y}_T$ ц/га	32,53
Дисперсия	11,86
Среднее квадратичное отклонение σ_T	3,44
Коэффициент вариации v (%)	10,58%
Асимметрия A_ζ	0,54
Экссесса E_{K_ζ}	0,75
Ошибка среднего значения $\bar{y}_T, m_y$	$m_y = \frac{\sigma_y}{\sqrt{n}} = 0,75$
Предельная ошибка m'_y	$m'_y = t m_y = 2,09 \cdot 0,75 = 1,57$
Ошибка среднего квадратичного отклонения σ_T	$m_\sigma = \frac{\sigma}{\sqrt{2n}} = \frac{3,44}{6,48} = 0,53$
Интервальная оценка (95%) $\bar{y}_T \pm t m_y$ для средней урожайность риса	$\bar{y}_T \pm t m_y = 32,53 \pm 1,57$ (30,96 ; 34,10) ц/га
Проверка статистической гипотезы $H_0 : P(\bar{y}_t < x) = \Phi_{\alpha,\sigma}(x)$ $H_1 : P(\bar{y}_t < x) \neq \Phi_{\alpha,\sigma}(x)$	94% гарантий гипотезы H_0 принимается

Выводы. На основании выше изложенных статистических анализов, динамики $\bar{y}_t$ –средней урожайность риса в Узбекистан как дискретный временный ряда с вероятностью $\gamma = 0,95$ (таблица-4) можно сделать следующие выводы:

1. построены точечные $\bar{y}_T = 32,53$ ц/га и интервальные статистические оценки для $\bar{y}_t$ – средней урожайность риса с 95% гарантией
(30,96 ; 34,10) ц/га ;
2. определены явные виды тренда и установлена её линейность
 $y(t) = 0,71 t + 32,53$;
3. критерием Дарбина – Уотсона установлены, что, средней

урожайность риса имеет автокорреляционную зависимость $Y_t = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$, где $\rho = \text{Cov}(Y_t, Y_{t+1}) =$

$M[(Y_t - \bar{y}_t)(Y_{t+1} - \bar{y}_t)]$ т.е. в этом году, зависит от урожайности прошлых лет.

4. целом, доказана, что динамика средней урожайность риса в Республике Узбекистан образует

5. нестационарный временный ряд.

Литература:

1. Т.Андерсон “Статистический анализ временных рядов”. –Москва: “МИР”, 1976. – 759 с.

2. М. Кендал, А. Стьюарт “Многомерный статистический анализ и временные ряды.- Москва: “Наука”, 1976. -736 с.

3. Н.П.Тихомиров «Эконометрика».- Москва: «Экзамен», 2003. – 512 с.

4. Б.А.Сулайманов, А.А.Файзиев, Ж.Н. Файзиев "Таъриба маълумотларининг статистик таҳлили".– Тошкент: ТошДАУ, 2015. – 124 с.

5. А.А.Файзиев “Matematik statistika”, O’quv qo’llanma. “Ilm-ziyozakovat”, 218-bet, Toshkent – 2022.

6. M.U.Achilov, A.A.Fayziev “*The analysis of dynamics of fruits and berry productivity grown in Uzbekistan*”, EPRA Internatsional journal of Research and Deve lopment (IJRD.Indiya).Volum: 4. Issue: 8. August 2019, Pp.5-9. (in English)

7. Б.Абдалимов, А.А.Файзиев «Фермер хўжалигининг иқтисодий кўрсаткичларини математик моделлаштириш ёрдамида таҳлили» // Журнал “Ўзбекистон аграр фани хабарномаси”.– Тошкент, 2019.– № 2 (76), – Б. 164–167.

8. Б.Абдалимов, А.А.Файзиев “Математика”. Дарслик.“Ilm-ziyozakovat”, 518-bet, Toshkent – 2022.

9. А.А.Файзиев, В.Вахобов “Прогнозирование динамики урожайности хлопчатника Ферганской области”, // Журнал “Ирригация и мелиорация” № 4(22) 2020, 68 - 71 стр.

10. А.А.Файзиев “Марков занжирини кишлок хужалик масалаларини ечишга кулланилиши”, ЎЗМУ, ЎЗР ФА В.И.Романовский номидаги Математика институти академик Ш.К. Фармоновнинг таваллудининг 80 йиллигига бағишланган «Стохастик таҳлилнинг замонавий муаммолари» Мавзусидаги илмий конференция Материаллари 20-21 феврал 2021 йил, Тошкент. 59-62 - бет.

11. Х.Ч.Буриев, А.А.Файзиев, А.Нишанова “Статистический анализ и прогнозирование динамики урожайности бахчевых культур” . Журнал, вестник аграрной науки узбекистана № 1 (85), 2021. 47-52 стр.

12. А.А.Файзиев, О.З.Карабашов, Н.Н.Мусаева “Прогнозирование динамики урожайности хлопчатника Андижанской области” .“Проблемы науки” Вестник науки и образование, Москва . Журнал N 8 (111). Апрель 2021, часть 2, 6-стр.

13. V. Vahabov, A.A. Fayziev “Statistical analysis and forecasting of cotton yield dynamics Bukhara region”, Tashkent state transport university. 1 st International Scientific Conference “Modern Materials Science: Topical Issues, Achievements and Innovations (ISCMMSTIAL-2022)” (Tashkent, Mart 4-5, 2022). 5 –pej. (in English).

14. A.A. Fayziev, A.Turgunov, X.Mamadaliev, S. Nasridinov “Statistikal analysis and forecasting of potato yield dynamics in the republic of Uzbekistan”. Tashkent university of information technologies named after Muhammad Al-khwarizmi. Icisct 2022. International conference on information science end communications technologies application sc, trends and opportunities. Tashkent, 28-30 September, 2022, 5 –pej. <http://www.icisct2022.org/>. (in English).

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ҚАРА-ТИЛГАН ДАВЛАТ ФИСКАЛ ВА МОНЕТАР СИЁСАТЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ

Худайбергенова Нигора

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

мустақил изланувчиси

E-mail: Khudaybergenova@mail.ru

Аннотация: Мазкур мақолада иқтисодий фаолликни таъминлашга қаратилган давлат фискал ва монетар сиёсатларининг назарий асослари, уларнинг ўзаро муносабати ва иқтисодий барқарорликка таъсири ҳар томонлама таҳлил қилинган. Давлатнинг фискал сиёсати доирасида солиқ ставкалари, бюджет харажатлари ва давлат қарзининг иқтисодий ўсишга таъсир этувчи механизмлари ёритилган. Шунингдек, давлат харажатларининг самарадорлигини ошириш орқали ички талабни рағбатлантириш йўналишлари кўриб чиқилган.

Монетар сиёсатнинг назарий жиҳатлари, жумладан, пул-кредит инструментларининг ишсизлик, инфляция ва миллий валюта барқарорлигига таъсири атрофлича таҳлил қилинган. Монетар сиёсатнинг турли макроиқтисодий шароитларда, айниқса, рецессия ва иқтисодий бўҳрон давларида қўлланилиши, унинг инфляцияни назорат қилиш ва иқтисодий фаолликни рағбатлантиришдаги ўрни кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Иқтисодий фаоллик, фискал сиёсат, монетар сиёсат, иқтисодий барқарорлик, иқтисодий самарадорлик, иқтисодий ривожланиш.

THEORETICAL ASPECTS OF STATE FISCAL AND MONETARY POLICIES TO PROVIDE ECONOMIC ACTIVITY

Khudaybergenova Nigora

Tashkent State University of Economics

Independent researcher

E-mail: Khudaybergenova@mail.ru

Abstract: This article comprehensively analyzes the theoretical foundations of state fiscal and monetary policies aimed at ensuring economic activity, their interaction and impact on economic stability. In the framework of the fiscal policy of the state, the mechanisms affecting the economic growth of tax rates, budget

expenditures and public debt are highlighted. Also, directions for stimulating domestic demand by increasing the efficiency of state expenditures were considered.

The theoretical aspects of monetary policy, including the impact of monetary instruments on unemployment, inflation and stability of the national currency, are thoroughly analyzed. The application of monetary policy in various macroeconomic conditions, especially during periods of recession and economic crisis, and its role in controlling inflation and stimulating economic activity are shown.

Key words: Economic activity, fiscal policy, monetary policy, economic stability, economic efficiency, economic development.

Кириш

Дунё иқтисодиёти АҚШдаги барқарор ўсиш, йирик бозорларга эгакатор ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг ўсиши ва Хитой иқтисодиётининг бюджет томонидан қўллаб қувватланиши туфайли 2024 йилда 3,1 фоизга, 2025 йилда эса 3,2 фоизга ўсиши башорат қилинмоқда. Бироқ, 2024-2025 йиллардаги жаҳон иқтисодиётинининг бундай прогноз ўсиш суръати Марказий банк томонидан олиб борилаётган монетар сиёсатнинг инфляцияга қарши фоиз ставкаларини ошириш, давлат фискал сиёсат орқали иқтисодий фаолликни таъминлашга қаратилган қўллаб қувватлашнинг молиявий кўмакни тўхтатилиши ва ялпи унумдорликнинг паст ўсиши туфайли 2000-2019 йиллардаги 3,8 фоизли даражадан паст кўрсаткичга эга бўлаётганлигини кўрсатмоқда [1]. 2020 йилда дунё иқтисодиётига глобал пандемия қолдирган оғир асорат туфайли давлат фискал сиёсати ва монетар сиёсатларининг иқтисодий фаолликни оширишга қаратилган амалиёти, мамлакатларда кредитлаш амалиётининг узоқ давом этиши ва юқори қийматда қарз олиш, уни молиялаштириш ҳамда иқлим ўзгаришларига қарши курашиш учун қўшимча инвестицияларга бўлган муҳтожлик жаҳон иқтисодиёти учун келгусида кутилмаган иқтисодий зарбаларни бериши прогноз қилинмоқда [2]. Шу сабабдан, жаҳоннинг аксарият мамлакатларида янгича ёндашилган иқтисодий фаолликни таъминлашга қаратилган давлат фискал ва монетар сиёсатларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Тадқиқот методикаси

Иқтисодий фаолликни таъминлашга қаратилган ва давлат томонидан тартибга солувчи макроиқтисодий сиёсат таркибий қисми сифатида давлат фискал ва монетар сиёсатларининг назарий методологик масалалари бир

катор хорижлик таниқли иқтисодчи олимлар, жумладан, Ж.Кейнс, М.Фридмен, Ф.Махлуп, М.Пebro, Г.Кассел, Р.Манделл, М.Мусса, М.Обстфелд, Ж.Франкел, Дж.Тейлор, Р.Дорнбуш, Леви-Еати, К.Рейнхарт, К.Рогофф, Р.Маккиннон, Г.Шнабл, М.Голдштейн, Л.Красавина, С.Моисеевларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган[3]. Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан Н.Жумаев, Т.Бобакулов, Т.Расулов, Б.Исламов, З.Бердиназаров, С.Чепел, Н.Сиражиддинов, Ш.Ражаббаев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида пул кредит сиёсатининг айрим назарий-методологик ва амалий жиҳатлари тадқиқ қилинган [4].

Таҳлил ва натижалар

Фискал сиёсатнинг иқтисодий мазмунига доир турли хил қарашларни таҳлил қилиш, аниқ иқтисодий-ижтимоий тизимлар шароитидаги ва амал қилиш хусусиятларини ҳамда давлатнинг иқтисодиётга самарали таъсир қилиш дастакларидан эканлигини асослаш ва миллий иқтисодиётнинг мувозанатлигини таъминлашдаги устувор йўналишларини аниқ иқтисодий тамойилларини белгилаш зарурдир. Чунки, давлат пайдо бўлиши билан фискал сиёсат жамиятдаги турли хил иқтисодий муносабатларни тартибга солишнинг зарурий таркибий қисмларидан ва жамият ривожланиши объектив равишда тақозо қиладиган талабларидан бири бўлиб келган. Давлат тузилиши шакллари ва жамиятнинг шу жумладан молиявий сиёсат дастаклари ўзгариб тўхтовсиз такомиллашиб борган. Инглизча вариантдаги сўз орқали кириб келган «фискал сиёсат» тушунчаси мамлакатимиз ва хориж иқтисодий адабиётларида турлича талқин қилинади, кўп ҳолларда «бюджет - солиқ», «молия - солиқ» ва «молиявий сиёсат» деб юритилади[5].

«Фискал» лотинча «fiscus» сўзидан олинган бўлиб, хазина деган маънони англатади. Бу ўз навбатида «хазина сиёсати» деган тушунчани ҳам юзага келтиради. Фискал, яъни хазина сиёсатига инсоният тарихида ўтган йирик давлат арбобларидан бири, ўрта асрларда буюк салтанат барпо қилган Амир Темур катта эътибор қилган. У давлатни идора қилиш тизимини юзага келтиришда асосан хазинани тўлдирувчи солиқларга таянган.

Фискал сиёсатни иқтисодиёни тартибга солиш ва иқтисодиётни мувозанатлигини таъминлаш дастаги сифатида фойдаланиш ҳақидаги фикр ингилиз иқтисодчиси Д.М.Кейнсга мансубдир[6]. У жамият тараққиёт даражасига таъсир кўрсатувчи омилларнинг 3 гуруҳини ажратиб кўрсатиб, биринчи гуруҳни бошланғич омиллар: ишчи кучининг малака даражаси ва миқдори, мавжуд ускуналар сони ва сифати, татбиқ этиладиган технология, рақобат даражаси, истеъмолчининг диди ва одатлари, турли жадалликдаги меҳнатнинг оғирлиги, назорат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг

аҳамияти, шунингдек, жамиятнинг ижобий тузилиши ташкил этади. Ана шу омиллардан келиб чиққан ҳолда, Д.Кейнс ўз эътиборини иккита бошқа гуруҳга ҳам қаратади. У иккинчи гуруҳга мустақил ўзгарувчан омилларни: истеъмолга мойиллик, капиталнинг энг кўп самарадорлиги ва фоиз нормасини, учинчи гуруҳга – қарам омилларни: бандлик ва миллий даромад ҳажмини киритган.

Д.Кейнс давлат аралашуви вазифасини мустақил ўзгарувчан омилларга, улар воситасида эса банлик ва миллий даромадга таъсир кўрсатишдан иборат, деб билган. Бунда ҳал қилувчи шарт сифатида фискал ва пул кредит сиёсати воситасида инвестицияларни рағ-батлантиришда намоён бўлади, деб кўрсатади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ғарб иқтисодчи олимларининг аксарияти фискал сиёсатнинг “моҳиятини” кўрсатиш ўрнига “аҳамиятини” ёки уни тараққиётда тутган “ўрнини” изоҳлаб ўтишга ҳаракат қилишган. Бу эса солиқлардан хазинани тўлди-рувчи омил сифатида фойдаланишга сабаб бўлиб, натижада солиқ оғирлигининг аксарият қисми аҳоли зиммасига тушган. Ҳатто, Д.Кейнс ўзининг асосий асари бўлган «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси»да: «Иқтисодий жараён қатнашчиларнинг жамғаришга бўлган қизиқишига мўлжалланаётган даромад таъсир қи-лиши сабабли, кўрсатиб ўтилган омиллар фақат фоиз нормасига эмас, балки ҳукуматнинг солиқ сиёсатига ҳам боғлиқ бўлади. Айниқса «ишлаб топилган» ва «ишлаб топилмаган» фондларга солиқ солиш ставкаларидаги кескин фарқлар мавжуд бўлган ҳоллардаги даромад солиғи, капитал келтирадиган фойдага солинадиган солиқ, мерос солиғи ва бошқа солиқлар фоиз нормасига нисбатан муҳим роль ўйнайди. Бунинг устига солиқ амалиётидаги рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришлар кўлами фоиз нормасидаги ўзгаришларга нисбатан кўпроқ бўлиши мумкин (бу ерда гап ҳеч бўлмаганда ана шундай ўзгаришлар бўлиши мумкинлиги ҳақида боради). Агар солиқ сиёсатидан атайлаб даромадларнинг адолатли тақсимланишига эришишга ёрдам берадиган омил сифатида фойдаланиладиган бўлса, у ҳолда бу сиёсат албатта истеъмолга мойилликни кўпайтиришга янада кучлироқ таъсир кўрсатади» деб таъкидлаши, солиқларни тараққиёт омили, деб кўрсатишга ҳаракат қилганлигидан далолат бермоқда.

Молиявий сиёсат ҳақида В.С.Павлов ўз даври учун анча аҳамиятли фикрни билдиради. Унинг қарашича, бу сиёсат давлат бошқарувининг молия-кредит тизими бўлиб, мамлакат реал иқтисодий-молиявий ҳолатини акс эттириб, молия-кредит тизимини қайта қуриш усуллари ва иқтисодий таркибий ўзгарти-ришлардаги муаммоларни янгича йўналишда ечишдаги

муҳим омилдир[7].

Қараб чиқиладиган муаммони анча тўлиқ тадқиқот қилишда собиқ иттифоқ иқтисодчи олими М.К. Шерметьев ўзининг тадқиқот ишида атрофлича ёндашади. У давлатнинг молия сиёсатини янада аниқлаштириш мақсадида уни икки йўналишга бўлиб ўрганади. Биринчи йўналишни давлат молиясидан фойдаланиш соҳаси деб кўрсатса, иккинчи йўналиш молиявий сиёсат бўлиб, бу мамлакат иқтисодиётининг ички ҳолатидаги молиявий жараёнлар натижаси бўлиб юзага чиқади, деб таъкидлайди[8].

Шундай қилиб, собиқ иттифоқ иқтисодчи олимлари фискал сиёсатнинг моҳиятини маъмурий-буйруқбозлик тизими шароити учун молиявий сиёсат талқинида очиқ беришга ҳаракат қилганлар.

Ҳозирги замон давлат молияси тўғрисидаги иқтисодий таъли-мотларни тўлақонли очиқ бериш учун, дастлаб ғарб иқтисодчилари томонидан XIX – XX аср бошларигача бўлган даврда амалга оширилган тадқиқотларни, атрофлича таҳлил қилиб чиқиш зарур. Чунки, улар бозор иқтисодиёти вужудга келишининг дастлабки даврдаги умумий қонуниятлари ва ғарб давлатлари миллий иқтисодиётининг тараққиёт даражаси ҳамда хусусиятлари мужассамлашган. XX асрнинг 20-йиллари охирларига келиб, бу давлат молия сиёсатининг негизида неоклассик оқим вакиллариининг концепцияси ётган бўлиб, уларнинг асосий йўналиши қуйидагилардан иборат бўлган: давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги; эркин рақобатни сақлаш, хўжалик фаолияти жараёнларини тартиблашда бозор механизмидан самарали фойдаланиш. XX асрнинг 20-30 йилларида бу иқтисодий назарий концепцияларни реал иқтисодий талаблардан келиб чиқиб янада атрофлича қараб чиқиш зарурияти туғилди.

Хулоса.

Иқтисодий фаолликни таъминлаш давлат сиёсатининг асосий вазибаларидан бири бўлиб, уни амалга оширишда фискал ва монетар сиёсатлар ўзаро мувофиқлаштирилган ҳолда қўлланилиши зарур. Мазкур мақолада келтирилган таҳлил ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги асосий фикрлар таъкидланади:

1. Фискал сиёсатнинг аҳамияти: Солиқ ва бюджет сиёсати орқали ички талабни рағбатлантириш, ижтимоий ҳимояни таъминлаш ва инфратузилмавий лойиҳаларни амалга ошириш орқали иқтисодий ўсишга ёрдам бериш мумкин. Аммо солиқ юки ва давлат қарзининг иқтисодий барқарорликка салбий таъсирини минималлаштириш муҳим.

2. Монетар сиёсатнинг ўрни: Пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади инфляцияни назорат қилиш, ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва миллий

валюта барқарорлигини таъминлашдир. Бунда, фоиз ставкалари ва пул массаси билан боғлиқ қарорлар макроиқтисодий вазиятга мос равишда қабул қилиниши керак.

3. Сиёсатларнинг ўзаро мувофиқлаштирилиши: Фискал ва монетар сиёсатлар ўртасидаги самарали ҳамкорлик иқтисодий фаолликни таъминлашнинг асосий омилидир. Ҳар икки сиёсатнинг бир томонлама ёндошувлари барқарорликка эришишга тўсқинлик қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2024/01/30/world-economic-outlook-update-january-2024>. Замедление инфляции и устойчивый рост открывают путь к «мягкой посадке».

2. https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2024_CIS_RU.pdf. Экономический прогноз ООН: в 2024 году в экономиках стран СНГ и Грузии будет наблюдаться более медленные темпы роста, поскольку регион сталкивается с многочисленными рисками.

3. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: ГЕЛИОС АРВ, 1999. – 352 с.; Friedman M. «The Case for Flexible Exchange Rates» in Essays in Positive Economics. – Chicago, University Press, 1953.; Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Alien & Unwin, 1966. Part one. Foreign exchange and balance of payments. 1. The theory of foreign exchange, pp.7-50.;

4. Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. – Т.: «Fan va texnologiya», 2007 й. – 232 б.; Бобакулов Т.И. Миллий валюта барқарорлигини таъминлаш: муаммо ва ечимлар. – Т.: «Fan va texnologiya», 2007 й. – 184 б.;

5. Молия сиёсати, солиқлар ва солиққа тортиш. Таҳрир кенгаши Беганов В. ва бошқ. Т., Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; Шодмонов ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. Т. ДИТАФ 2001; Носова С.С. Экономическая теория: краткий курс. Учеб. пособия. -М.: Гуманит. Изд. Центр Владос, 2001.

6. Павлов В.С. Оздоровление финансов – задача общая. Финансы СССР, 1990г, №4 стр 4.

7. Шерметьев М.К. Финансы СССР. М.: Финансы, 1977г., стр. 35.

O‘ZBEKISTONDA ELEKTRON SAVDO MASALALARI

Mustafayeva Firangis Shukurulloyevna

tayanch doktorant

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

E-mail: mustafoevafarangiz@gmail.com

ORCID:0000-0003-6825-1500

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda elektron tijorat tizimlari qo‘llanilishining joriy holati tahlil qilingan. Shuningdek mamlakatimizda elektron tijoratning o‘rni va ahamiyati, uning rivojlanish bosqichlari, kelajakda rivojlanish imkoniyatlari o‘rganilgan. O‘zbekiston elektron tijorat munosabatlarini tartibga solishning zarurati, ushbu sohadagi muammo va kamchiliklar tahlil qilingan. Elektron tijorat tizimlari qo‘llanilishining joriy holati, elektron tijorat tizimlarining turlari va ularning raqamli iqtisodiyotdagi o‘rni tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Elektron tijorat, elektron bozor, elektron tijorat tizimlari, raqamli iqtisodiyot, elektron biznes, iste’molchilar, Internet, onlayn savdo.

ВОПРОСЫ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Мустафаева Фирангис Шукуруллоевна

базовый докторант

Ташкентский университет

информационных технологий имени

Мухаммада аль-Хорезми

E-mail: mustafoevafarangiz@gmail.com

ORCID:0000-0003-6825-1500

Аннотация. В статье анализируется современное состояние использования систем электронной коммерции в Узбекистане. Также изучены роль и значение электронной коммерции, этапы ее развития и возможности. Анализируется необходимость регулирования отношений электронной коммерции Узбекистана, проблемы и недостатки в этой сфере. Исследовано современное состояние систем электронной коммерции, виды систем электронной коммерции и их место в цифровой экономике.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронный рынок, системы электронной коммерции, цифровая экономика, электронный бизнес, потребитель, интернет, онлайн-торговля.

E-COMMERCE ISSUES IN UZBEKISTAN

Mustafayeva Firangis Shukurulloyevna

*basic doctoral student Tashkent University
of Information Technologies named after
Muhammad al-Khwarizmi*

E-mail: mustafoevafarangiz@gmail.com

ORCID:0000-0003-6825-1500

Abstract. The article analyzes the current state of the use of e-commerce systems in Uzbekistan. The role and importance of e-commerce, its development stages and capabilities are also studied. The need to regulate e-commerce relations in Uzbekistan, problems and shortcomings in this area are analyzed. The current state of e-commerce systems, types of e-commerce systems and their place in the digital economy are studied.

Keywords: E-commerce, e-market, e-commerce systems, digital economy, e-business, consumers, Internet, online trade.

Kirish

Raqamli asrda elektron tijorat ko'pchilik odamlar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Har yili tobora ko'proq odamlar tovar va xizmatlarni sotib olish uchun internetdan foydalanmoqda. Biroq, elektron tijoratning o'sishi bilan sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida tortishuvlar paydo bo'ladi.

Elektron tijoratning asosiy afzalliklaridan biri bu bitimlarni tez va qulay o'tkazish xususiyatidir. Biroq bu xaridor oldidagi majburiyatini bajara olmaydigan vijdonsiz sotuvchilar uchun xavf tug'diradi. Bunday holda tomonlar o'rtasidagi nizoni tez va adolatli hal qilishga imkon beradigan uni hal qilishning samarali mexanizmiga ega bo'lish kerak. Internet texnologiyalarining rivojlanishi va elektron tijorat hajmining o'sishi sharoitida sotuvchi va xaridor o'rtasidagi nizolarni hal qilish bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi.

Butun dunyoda axborot texnologiyalari jadal rivojlanmoqda va hayotning barcha sohalariga joriy etilmoqda. Shu bilan birga elektron tijorat internet-sayt va bozorda faol rivojlanmoqda. Shuni ta'kidlash kerakki, elektron tijorat o'zining tez sotilishi va tannarxi bo'yicha an'anaviy savdoga nisbatan samarali savdo vositalaridan biriga aylandi.

Elektron tijoratning rivojlanish tendentsiyasi O'zbekistonda ham kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti “Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2018-yil 14-maydagi PQ-3724-sonli qarorni imzoladi. Hujjat 2018-2021 yillarga mo'ljallangan elektron tijoratni rivojlantirish dasturini tasdiqladi. Qarorda “Mamlakatda to'liq elektron tijorat bozorini yaratishga to'sqinlik qiladigan va mahalliy ishlab chiqarish korxonalari

tovarlari va xizmatlarining tashqi bozorlarga to'siqsiz kirishiga to'sqinlik qiladigan” muammolar va kamchiliklar qayd etilgan. Bugungi kunda onlayn xizmatlarni to'lash uchun Uzcard Click, MBank, SMS Payment kabi vositalardan muvaffaqiyatli foydalanilmoqda. Odamlar uydan chiqmasdan onlayn xarid qilishlari mumkin, masalan, Mytech.uz, Esavdo.uz, Arbuz.uz, Gazeta.uz, Uzbekistan arka.uz, Av tech.uz, Uzbekistanmarket.uz, Bozor.uz va boshqalar shular jumlasidandir. Shuningdek, oziq-ovqat, kiyim-kechak, maishiy texnika, parfyumeriya, uy-ro'zg'or buyumlari va hatto mebel sotib olish imkoniyatlari mavjud.

So'nggi yillarda Zoodmall, Uzum, Wildberries, Yandex va boshqalar kabi bozorlar va Internet-saytlarning o'sishi kuzatilmoqda. Shunday qilib, KPMG xalqaro konsalting kompaniyasining ma'lumotlariga ko'ra, 2021 yilda O'zbekiston bozori hajmi 168 million dollarni tashkil etdi. Hisob-kitoblarga ko'ra, mamlakat bozori faol o'sish bosqichiga yaqinlashmoqda va joriy yil oxiriga kelib uning hajmi 264 mln dollarni tashkil etadi va 2025 yilga kelib 783 mln dollarga etadi [11].

Adabiyotlar sharhi

Raqamli iqtisodiyotning joriy etilishi natijasida elektron tijorat vujudga keldi va u ham hozirgi kunda rivojlanib bormoqda. Elektron tijoratning jahon iqtisodiyotiga ta'sirini aniqlash, ushbu sohadagi dolzarb masalalarni ko'rib chiqishdan avval, “elektron tijorat”, “elektron biznes” kabi asosiy tushunchalarni izohlashimiz kerak.

Y.Nanehkaranning ta'kidlashicha, elektron tijorat “... inson hayotini tubdan o'zgartirgan kuchli Innovatsion jarayon bo'lib, elektron tijorat ham iqtisodiy sohada axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari inqilobining asosiy mezonlaridan biridir”[8]. J.Ritterning ta'kidlashicha, “Elektron tijorat yoki elektron savdo – bu internetda tovarlar va xizmatlarni sotib olish va sotish hamda internet platformasida iste'molchilar tomonidan narxlarni solishtirish va eng so'nggi ma'lumotlarni ko'rish uchun ma'lumot manbai”[9]. To'g'rirog'i, elektron tijorat internet orqali tovarlar va xizmatlarni sotib olish va sotishni, shuningdek, transchegaraviy xususiyatlarga ega bo'lgan va ma'lum bir mamlakatning chakana eksportini osonlashtiradigan savdo turini o'z ichiga olgan biznes turidir. Shunday qilib, yangi telekommunikatsiya texnologiyalari va qurilmalarning ixtiro qilinishi savdoning zamonaviy turi paydo bo'lishiga yordam berdi. Unda kompaniyalar va iste'molchilar uchun juda ko'p afzalliklar yaratildi, ammo boshqa jihatdan ba'zi kamchiliklar va jiddiy muammolarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Gr.Duncan quyidagicha berishgan: Elektron tijorat – bu subyektlar o'rtasidagi munosabat elektron tarzda (internet texnologiyalarni qo'llagan holda)

amalga oshadigan biznes jarayonning ixtiyoriy shaklidir. Bu tushunchaning mohiyatiga ko'ra olimlar tomonidan ta'rif o'sha paytdagi internet tarmog'ini rivojlanish tendentsiyalariga mos keladi. 1999-yillarga kelib “internet savdo” tushunchasi kirib keldi. AQSh olimlari A. Summer va Gr.Dunkan fikricha, elektron savdo – biznes tranzaksiyasining butun sikli yoki uning bir qismi elektron tarzda amalga oshadigan tovar yoki xizmatlarni xarid qilish va sotish jarayonidir[10].

R.Mensel elektron tijoratning ijobiy ta'sirini qayd etib, shuni ko'rsatadiki, ushbu turdagi savdo allaqachon mijozlarga xizmat ko'rsatishdan tortib, yangi mahsulotlarni ishlab chiqishgacha bo'lgan biznesning barcha sohalarida namoyon bo'lmoqda. Elektorn tijorat onlayn reklama hamda marketing, onlayn buyurtma qabul qilish, onlayn xizmat ko'rsatish kabi yangi ma'lumotlarga va xizmatlarga asoslangan biznes jarayonlarni yaratmoqda [7].

Yuqorida qayd etilganlarga asoslanib, biz elektron tijorat virtual makonda an'anaviy biznes amaliyotlarini avtomatlashtirish va o'zgartirishda asosiy xususiyatlardan biri ekanligini ta'kidlashimiz mumkin. Bundan tashqari, ushbu transformatsiyada vujudga keluvchi mavjud operatsiyalarning avtomatlashtirilishi, ya'ni raqamlashtirilishi biznes samaradorligini oshirmoqda. Shu jumladan, tijoratning raqamlashuvi muntazam ishlarni soddalashtirmoqda hamda chakana savdo uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qilmoqda.

Tahlil va natijalar

So'nggi yillarda O'zbekistonda elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning asosiy elementlaridan biriga aylandi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda elektron tijorat va chakana savdo hajmi barqaror o'sib bormoqda. Xususan, 2022-yilda elektron tijorat savdo hajmi 2021-yilga nisbatan 1,8 barobar oshib, 10 886,8 mlrd so'mdan ortiqni tashkil etdi. Bu umumiy chakana savdo hajmining 4 foizdan ortig'iga teng.

O'zbekistonda elektron tijoratning kelajagini belgilovchi muhim omillardan biri – sohani qonunchilik bilan tartibga solishdir. 2022-yilda yangilangan “Elektron tijorat to'g'risida”gi qonun qabul qilindi. Qonun iste'molchilarni ham, tadbirkorlarni ham huquqiy himoya qiladi, elektron operatsiyalarni amalga oshirish va huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni belgilash tartibini belgilaydi. Ishonchli va barqaror elektron tijorat ekotizimini yaratishda qonunchilik va to'lov tizimlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular jarayonning barcha ishtirokchilari – ham xaridorlar, ham sotuvchilarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

1-diagrama.

O‘zbekistonda elektron tijorat va chakana savdoning hajmi (mlrd so‘m)*

*O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining ma‘lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi. www.stat.uz

2019-yilda “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi va bu fintech sektorining rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Elektron to‘lovlar iste‘molchilar va biznes uchun qulaylik va xavfsizlikni ta‘minlovchi onlayn tijoratning ajralmas qismiga aylandi. O‘zbekistonda onlayn tranzaksiyalarni osonlashtiradigan bir qancha to‘lov tizimlari mavjud.

Soliq xizmati portalining ma‘lumotlariga ko‘ra, elektron tijorat subyektlari sonining sezilarli o‘ssishi kuzatilmoqda. Joriy yilning 1-avgust holatiga ularning soni 159 taga yetdi, jumladan, 52 ta elektron to‘lov tizimi va 35 ta bank mobil ilovasi, 72 ta internet-do‘kon va savdo maydonchalari mavjud. Yil boshidan 1-avgustgacha taqdim etilgan cheklar miqdori 28 438,8 mlrd so‘mni tashkil etdi, shundan 7,4 foizi internet-do‘konlar va bozorlar tomonidan ta‘minlandi.

1-rasm.

Xaridorlarga elektron fiskal belgili chek taqdim qilish joriy etilgan elektron tijorat subyektlari (2023-yil holati)*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining ma‘lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi www.stat.uz

Ba’zi kompaniyalar bir vaqtning o’zida bir nechta yo’nalishlarni faol rivojlantirmoqda. Bular fintech, marketpleys va logistika. Logistika va pochta xizmatlari ham birdek muhim o’rin tutadi. Ularning kengaytirilgan tarmog’i tovarlarni mamlakatning eng chekka burchaklarigacha yetkazish. Olis hududlarda yashovchilar uchun elektron tijoratdan foydalanish imkonini beradi. Masalan, milliy pochta xizmatining 14 ta hududiy filiali, 21 ta tumanlararo pochta aloqasi, 143 ta hududiy pochta aloqasi, 1804 ta pochta aloqasi bo’limi, shahar va tumanlarda 1414 dan ortiq yetkazib berish punktlari mavjud. Bu mamlakatda elektron tijorat uchun qulay infratuzilmani yaratadi.

2-rasm.

(Elektron) milliy pochta aloqa xizmati infratuzilmasi*

*O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining www.stat.uz rasmiy veb-saytidagi ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

O’zbekiston bozoriga xorijiy bozorlarning kirib kelishi mahalliy tadbirkorlarga jahon darajasiga chiqish va jahon bozorlarida raqobatlashish imkonini bermoqda. Bundan tashqari, mamlakatimizda elektron tijoratga Visa va Mastercard to’lov tizimlari ham faol joriy etilmoqda. Bu mahalliy tadbirkorlarga xalqaro mijozlardan to’lovlarni qabul qilish va o’z biznesi chegaralarini kengaytirish imkonini beradi.

2022-yilda O'zbekistonda elektron tijorat bozori 311 mln AQSh dollariga yetdi. Ushbu natija 2018-yildagi ko'rsatkichdan 5 baravar yuqori. Bu holat O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi eng tez rivojlanayotgan elektron tijorat bozori sifatidagi mavqeini tasdiqlaydi. Elektron tijoratning faol rivojlanishi ko'plab omillar, jumladan, aholining onlayn rejimga o'tishi, sanoatni qo'llab-quvvatlovchi davlat tashabbuslari va mahalliy bozorda o'yinchilarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

2023-2027- yillarda elektron tijorat bozorining yillik o'rtacha o'sish sur'ati

41,4% dan 47,4% gacha yetishi taxmin qilingan. Shuningdek, O'zbekistonda elektron tijorat bozorini o'rganish bozor o'sishining asosiy omillari, imkoniyatlari, cheklovlari, bozorning asosiy ishtirokchilari va ularning samaradorligi ko'rsatkichlari kabi boshqa jihatlarni hisobga oladi[16].

Elektron tijorat sohasidagi hozirgi vaziyat jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu sohani rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari onlayn savdoning faol o'sishi, raqamli to'lovlar hajmining oshishi va obuna va jamoaviy xarid qilish platformalari kabi yangi biznes modellarining shakllanishiga ishora qilmoqda. Shu bilan birga, biz alohida e'tibor berishimiz va Innovatsion echimlarni taklif qilishimiz kerak bo'lgan bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqdamiz.

Asosiy jihatlardan biri sotuvchilar, sotuvchilar va aholi o'rtasida raqamli soha imkoniyatlarini cheklangan tushunishdir. Elektron tijorat to'g'risida ma'lumotning etishmasligi umuman biznes yuritishga va onlayn tranzaksiyalar xavfsizligiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu munosabat bilan 2022- yil 29-sentabrda imzolangan O'zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to'g'risida”gi qonunining yangi tahriri joriy etilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Qonunchilikdagi o'zgarishlar elektron tijoratni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi, shuningdek, ushbu sohani qonunosti hujjatlari yordamida samarali tartibga solishga e'tibor qaratadi.

Yana bir muhim jihat – elektron tijorat sohasida soliq islohotini amalga oshirish zarurati. Onlayn savdoning rivojlanishi soliq tizimi, fiskal intizomni saqlash va moliyaviy operatsiyalarni tartibga solish bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi. Optimal soliqqa tortish barcha bozor ishtirokchilari uchun teng sharoitlarni yaratishi va elektron tijorat o'sishini rag'batlantirishi mumkin.

Elektron tijorat hozirda faol rivojlanmoqda, ammo bir qator murakkab muammolar mavjud. Bir nechta asosiylarini sanab o'taish mumkin. Aholining raqamli savodxonligini oshirish zarur. Mavjud qonunchilikni takomillashtirish. Optimal soliq islohotlari va Innovatsion amaliyotlarni joriy etish. Natijada, bu yuzaga kelayotgan muammolarni samarali hal etish va O'zbekiston Respublikasi va undan tashqarida elektron tijoratni barqaror rivojlantirish uchun landshaftni shakllantirish imkonini beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishi mamlakat mehnat bozori strukturasi ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, yuqori axborot texnologiyalarini sanoatlashtirish minglab yangi ish o'rinlarini yaratadi.

Ikkinchidan, O‘zbekiston iqtisodiyotining barqarorlashishi, tovar va xizmatlarning raqobatbardoshligi kuchayishi va elektron tijorat rivojlanishining bir paytda sodir bo‘lishi eksport imkoniyatlarimizning oshishiga olib keladi.

Uchinchidan, elektron tijorat aholi turmush darajasining yaxshilanishini, marketing, menejment kabi sohalarning rivojlanishini ta’minlaydi.

Mamlakatimizda ushbu natijalarga erishish uchun quyidagi muammolarni bartaraf etishimiz maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

Birinchidan, elektron tijorat sohasida ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish zarur. Ilmiy ishlar, maqolalar yozish, ixtisoslashtirilgan internet-resurlar yaratish, doimiy forum va konferensiyalar tashkil etish, kadrlar tayorlashda elektron tijoratning nafaqat texnik, balki iqtisodiy va huquqiy xususiyatlarini ham inobatga olish, eng asosiy muammolardan biri –malakali kadrlar yetishmovchiligini oldini oladi.

Ikkinchidan, telekommunikatsion xizmatlarni ko‘rsatish sohasida raqobatni rivojlantirish. Bu xizmat sifatining oshishiga, narxlar darajasining tushishiga va elektron tijorat uchun ma’lum internet-auditoriyalarining yaratilishiga olib keladi.

Uchinchidan, AKT sohasiga investitsiyalarni kiritish uchun qulay huquqiy sharoitning ko‘rsatilgan tartibda doimiy mavjud bo‘lishini ta’minlash.

To‘rtinchidan, on-line banking tizimini butun respublika bo‘ylab samarali joriy qilish. Bu ulgurji va chakana savdo bilan shug‘ullanayotgan tadbirkorlar uchun o‘z tovar va xizmatlari bilan internet tarmog‘i orqali erkin savdo qilish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga bu bank sohasining boshqa yo‘nalishlari bo‘yicha ham sezilarli o‘zgarishlarga olib keladi.

O‘zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish imkoniyatlari yildan yilga o‘sib borayotganligini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Uning rivojlanishi milliy ishlab chiqaruvchilarimizga yangi bozorlar ochish, yangi mijozlar topish imkoniyatlarini yaratadi. Elektron tijoratni rivojlantirish bo‘yicha tanlangan va amaldagi yo‘ldan to‘g‘ri borish, kelajakda O‘zbekiston iqtisodiyotini jahon bozorining yetakchi vakillaridan biriga aylantiradi. O‘zbekistonda elektron tijorat bo‘yicha mavjud muammolarni hal qilishning to‘g‘ri yo‘li tanlanganligi xalq farovonligida, jamiyatimizning taraqqiy topishida, iqtisodiy rivojlanishimizda o‘z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi 2022-yil 29-sentabrdagi O‘RQ-792-sonli qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari

to‘g‘risida” gi 2020- yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatning rivojlanish holatini reyting baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2021- yil 15-iyundagi 373-sonli qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-sonli qarori.

5. Kenjabaev A.T. va boshqalar. Elektron biznes asoslari: o‘quv qo‘llanma. – T. Iqtisod-moliya, 2008. – 276 b.

6. Копачев А. А. Электронная коммерция как фактор инновационного развития деятельности предприятия: Автореферат ... канд. экон. наук. – Санкт-Петербург.: 2009. – 19 с.

7. Mansell R. Political. Economy, power and new media. – SAGE Publications London, 2004//Thousand Oaks, CA and New Delhi Vol6(1):96-105 DOI: 10.1177/1461444804039910 www.sagepublications.com

8. Nanekaran Y. K. An Introduction to electronic commerce. International journal of scientific and technology research, 2013, vol. 2, no. 4, pp. 41-48.

9. Ritter J.. Defining international electronic commerce [Int'l L. & Bus] Available at: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/607fe4549a7947027eaffbe6>

10. Usmonova A. O‘zbekistonda elektron tijoratning sohalarda rivojlanishi // Uzbek Scholar Journal, Volume. – 2023. – 21 October.

Elektron resurs

11. <https://yumh.uz/ru/news>

12. <http://www.lex.uz> – O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bazasi sayti.

13. <https://www.imv.uz> – Iqtisodiyot va moliya vazirligi sayti.

14. <http://www.soliq.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi sayti.

15. <http://www.stat.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi sayti.

16. www.kpmg.com <https://kpmg.com/uz/ru/home/insights/2023/08/e-commerce-market>

**YOSH TADBIRKORLARNING IQTISODIY-IJTIMOIIY
RIVOJLANTIRISH VA ULARNING HOZIRGI HOLATI TAHLILI
(Andijon viloyati misolida)**

Raxmatullayeva Feruza Azimovna

Tarmoqlar iqtisodiyoti kafedrası katta o'qituvchisi

Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti

E-mail: raxmatullayevaferuza2310@gmail.com

Annotatsiya: Yoshlar tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalarni shakllantirish maqsadida uning jamiyatdagi muammolar echimini ta'minlovchi ijtimoiy o'zgarishlar omili sifatidagi ahamiyati o'rganildi. Ushbu maqolada yoshlar tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash ularning soha rivojiga ta'siri hamda Andijon viloyatida yosh tadbirkorlar faoliyatining hozirgi holati tahlili yoritib o'tilgan. Shuningdek, sohani rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda mavzuga doir xulosalar berilgan va tegishli tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar tadbirkorligi, kichik biznesni rivojlantirish, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish jarayonini, iqtisodiy faol aholi.

**АНАЛИЗ ЭКОНОМИКО-СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ
МОЛОДЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И ИХ СОВРЕМЕННОЙ
СИТУАЦИИ (на примере Андижанской области)**

Рахматуллаева Феруза Азимовна

Старший преподаватель

кафедры сетевой экономики

Андижанский институт

экономики и строительства

E-mail: raxmatullayevaferuza2310@gmail.com

Аннотация. С целью формулирования рекомендаций по развитию молодежного предпринимательства изучено его значение как фактора социальных изменений, обеспечивающего решение проблем в обществе. В данной статье освещено влияние поддержки молодежного предпринимательства на развитие их отрасли, а также проведен анализ современного состояния деятельности молодых предпринимателей Андижанской области. Также были приведены факторы, влияющие на развитие отрасли, выводы по теме и разработаны соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: молодежное предпринимательство, развитие малого бизнеса, процесс развития молодежного предпринимательства, экономически активное население.

**ANALYSIS OF ECONOMIC-SOCIAL DEVELOPMENT OF YOUNG
ENTREPRENEURS AND THEIR CURRENT SITUATION
(on the example of Andijan region)**

Raxmatullayeva Feruza Azimovna

*Senior teacher of the Department
of Network Economics
Andijan Institute of
Economics and Construction*

E-mail: raxmatullayevaferuza2310@gmail.com

Abstract. In order to formulate recommendations for the development of youth entrepreneurship, its importance as a factor of social changes that provides solutions to problems in society was studied. This article highlights the impact of supporting youth entrepreneurship on the development of their industry, as well as the analysis of the current state of the activities of young entrepreneurs in Andijan region. Also, the factors affecting the development of the industry and conclusions on the topic were given and relevant recommendations were developed.

Keywords: youth entrepreneurship, small business development, youth entrepreneurship development process, economically active population.

Kirish.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida jamiyatda daromadlarning notekis taqsimlanishi, aholining to'lov qobiliyatining pasayishi, zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarning to'liq qondirilmasligi sababli ijtimoiy tadbirkorlikni joriy etish va takomillashtirish zarurati ortib bormoqda. Yoshlar tadbirkorligi kabi biznesning Innovatsion shakli yangi ish o'rinlari yaratish, mamlakatda turmush darajasi va sifatini oshirish, har bir shaxsni hayot davomida rivojlantirish kabi ijtimoiy muammolarni hal qilish imkonini beradi. Yoshlar tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalarni shakllantirish maqsadida uning jamiyatdagi muammolar yechimini ta'minlovchi ijtimoiy o'zgarishlar omili sifatidagi ahamiyati o'rganildi. Davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning tegishli darajasini ta'minlay olmasligi, daromadlarni taqsimlashda nomutanosiblikning kamayishi, ijtimoiy tengsizlik va boshqalar sharoitida Yoshlar tadbirkorlikni tashkil etish va faoliyat yuritish zarurati masalasi keskinlashmoqda. Shu munosabat bilan davlat tomonidan tartibga solish usullariga qo'shimcha bo'ladigan bozor usullari va Innovatsion biznes modellaridan foydalanish zarurati tug'iladi.

Adabiyotlar sharhi.

Kichik va xususiy biznesning rivojlanishi masalasi umumiy milliy iqtisodiyotning bir qismi bo'lib, bir necha darajalarga ega. Olimlar ham umumiy xarakterdagi yoshlar tadbirkorlikning raqobatbardoshligi bilan shug'ullanadilar. Sababi, sobiq ittifoqda iqtisodiyotda yirik va gigant korxonalar hukmron edi. Bu borada xorijlik olimlar va MDH davlatlari va respublika mutaxassislari tomonidan ham ushbu yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar chuqurroq o'ylab

ko‘rishni taqozo etadi, chunki muammomizni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, yoshlar tadbirkorligi samaradorligi uni faollashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud.

Adam Smit o‘z asarlarida tadbirkorlik va iqtisodiy rivojlanishni targ‘ib qiluvchi nazariyalarni ilgari surgan. Uning fikrlari yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish uchun ham muhim bo‘lib, quyidagicha izohlanadi

-yosh tadbirkorlar o‘z shaxsiy manfaatlarini ko‘zlagan holatda Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar yaratish orqali jamiyatga hissa qo‘shadilar

-yosh tadbirkorlar bozorda raqobatbardosh bo‘lish uchun doimiy ravishda yangilik yaratishga xarakat qilishi zarur.

Adam Smitning iqtisodiy nazariyalari yosh tadbirkorlik uchun ham ahamiyatlidir. Uning erkin bozor, raqobat va mehnat taqsimoti haqidagi goyalari yoshlarning iqtisodiy faolligini oshirishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, yoshlar tadbirkorligi afzalliklaridan samarali foydalanish va daromadlarini oshirish bo‘yicha tadqiqotlarni Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) mamlakatlari olimlari Proxorovskiy V.S tomonidan ham o‘rganilgan. Hususan uning fikricha yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish bo‘yicha quyidigilarni keltirgan;

-infratuzilmani rivojlantirish yani yoshlar tadbirkorligi uchun zarur infratuzilmani yaratish, jumladan biznes inkubatorlar va texnoparklar va erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish muhim.

-huquqiy va ma‘muriy yengilliklar yaratilishi lozim.

-mentorlik va tajriba almashish, tajribali tadbirkorlar va mutaxassislar yoshlarga maslahatchi bo‘lib ularni qo‘llab quvvatlashi lozim.

Y.Abdullayev yoshlarning tadbirkorlik sohasidagi bilim va ko‘nikmalarini oshirish uchun maxsus ta‘lim dasturlari va treyninglarning ahamiyatini ta‘kidlaydi. Bu yoshlarning biznes yuritishdagi samaradorligini oshirishga yordam beradi.

B.B.Berkinov fikriga ko‘ra yosh tadbirkorlarning moliyaviy resurslarga ega bo‘lishi muhim. Buning uchun davlat tomonidan imtiyozli kreditlar grantlar va subsidiyalar ajratilishi lozim.

Tahlil va natijalar.

Yoshlar tadbirkorligi va yakka tartibdagi bandligini rivojlantirish muammolari tahlili bir qancha markazlar mavjudligidan dalolat beradi. Ulardan biri tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi sub‘ekt sifatida davlatdir. Boshqalar esa bevosita yoshlarning o‘ziga, ularning ijtimoiy muhitiga, mentalitetni shakllantirish omillariga, globallashuv jarayonlariga bog‘liq.

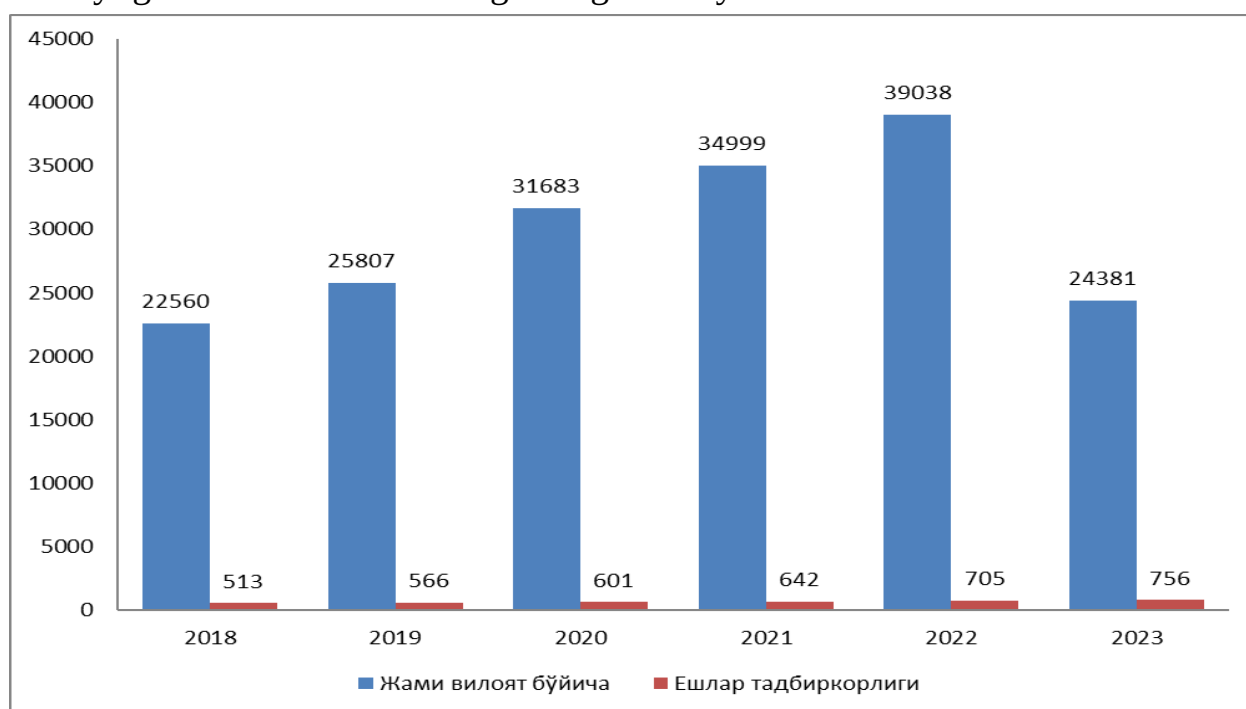
Bu O‘zbekiston jamiyatining yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish jarayonini faollashtirish uchun potensial kamayib borayotganining birinchi demografik sababidir. Yana bir sabab, umuman olganda, tadbirkorlikni rivojlantirishga doir davlat siyosatining real qo‘llab-quvvatlanish darajasi etarli darajada emasligi.

O‘zbekistonda kichik biznes rivojlanishining yana bir xususiyati shundaki, O‘zbekistonda kichik korxonalar soni va rivojlanish darajasi mintaqalararo taqqoslashda notekisdir. Bu, birinchi navbatda, u yoki bu hududda shakllangan

umumiy iqtisodiy vaziyat bilan bog‘liq. Zero, kichik biznes sub’ektlari bevosita hudud aholisining to‘lov qobiliyatiga, sanoat va agrar ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishiga, viloyatning “byudjetlashtirish” darajasiga va boshqa narsalarga bog‘liq. Aynan shuning uchun ham viloyatlar va alohida “tushkunlikka tushgan” hududlarda yoshlar tadbirkorligining rivojlanish sur’ati past.

Andijon viloyatida tadbirkorlik rivojlanishiga alohida e’tibor qaratib kelmoqda. Farg‘ona vodiysi viloyatlari orasida Andijon viloyati aholisi zich joylashgani boshqa viloyatlarga nisbatan tug‘ilish koeffitsienti yuqori bo‘lganligi buning sababidir.

Davlat statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi 8 yil ichida (2017 yildan 2024 yilgacha) 18-19 yoshdagi yoshlar soni 2017 yilga nisbatan taxminan 66778 ming kishiga kamaydi, 20-24 yoshdagi yoshlar soni 631823 ming kishiga, 25-29 yoshdagi yoshlar soni 182496 ming kishiga, 30-34 yoshdagi yoshlar soni 2017 yilga nisbatan 413056 ming kishiga kamaydi.

1-rasm. Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub’ektlari hamda unda yoshlar tadbirkorligi 2018-2023 yillar davomidagi dinamikasi[8]

Yuqorida, Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub’ektlari hamda unda yoshlar tadbirkorligi 2018-2023 yillar davomidagi dinamikasi keltirilgan. Keltirilgan ma’lumotlarni tahlili shuni ko‘rsatmoqdagi Andijon viloyatida 2018 yildan 2022 yilga qadar kichik biznes rivojlanishi holati o‘sib borgan. Biroq, 2023 yilga kelib keskin ravishda pasayishini kuzatishimiz muin. Shundan, yoshlar tadbirkorligi rivojlanish holati 2018 yilda jami tadbirkorlik sub’ektlaridagi - 2.3% ulushini tashkil qilgan bo‘lsa, 2019 yilda - 2,2%;, 2020 yilda – 1,89%; 2021 yilda – 1,83%; 2022 yilda – 1,8% va 2023 yilga kelib bu nisbat – 3,1% ni tashkil qilgan. 2023 yilda yoshlar tadbirkorligini jami viloyatda faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub’ektlaridagi ulushining keskin ravishda

oshishiga sabab, bu o'sha yilda jami tadbirkorlik sub'ektlarining rivojlanish holatlarining keskin ravishda pasayib ketishidan dalolat.

1-jadval

Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan yoshlar tadbirkorligining sohalar kesimidagi faoliyati[8]

Ko'rsatkichlar	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Jami yoshlar tadbirkorligi	513	566	601	642	705	756
Shundan xizmat ko'rsatish sohasida	186	205	234	271	286	302
Qurilish sohasi	25	28	33	37	41	44
Engil sanoat soha	49	52	57	61	68	71
Oziq-ovqat	18	19	22	25	27	31

Jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki, Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan yoshlar tadbirkorligining sohalar kesimidagi faoliyati tahlili, yoshlar tadbirkorligi asosan xizmat ko'rsatish sohasida: 2018 yilda 186, 2023 yilda 302 tani tashkil qilgan. Ya'ni bu umumiy viloyatda faoliyat yuritayotgan yoshlar tadbirkorligiga nisbatan 2018 yilda 36,25% va mos ravishda 39,94% tashkil qiladi. Boshqa sohalaridagi yoshlar tadbirkorligi ulushi, jumladan, qurilish sohasida 2018 yilda 4,87%, 2023 yilda 5,82%; engil sanoat sohasidagi ulushi 9,55% va mos ravishda 9,39% va oziq-ovqat tarmog'ida 3,50% va 6,04% ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Taxlilimiz shuni ko'rsatmoqdaki, Andijon viloyatida sohalar kesimidagi yoshlar tadbirkorligining faoliyati ko'proq xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri kelmoqda. Bu esa yoshlarning asosan bu sohada faoliyatni boshlash uchun katta miqdordagi mablag'ni, erkin vaqt ish olib borilishini qulayligidan deb izohlashimiz mumkin.

Yoshlar tadbirkorligini rag'batlantirishning turli shakllari tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'llab-quvvatlash turli yo'nalishlarda (moliyaviy, konsalting, axborot, infratuzilma, ta'lim) amalga oshiriladi. Yoshlar tadbirkorligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning belgilangan ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish tadbirkorlarning yangi avlodini - zamonaviy O'zbekistonda biznes, iqtisodiyot va ijtimoiy taraqqiyotni rivojlantirishda faol sub'ektga aylanishga qodir, faol, zamonaviy fuqarolarni shakllantirishga yordam beradi.

Yoshlarning ishbilarmonlik salohiyatidan samarali foydalanish O'zbekistonning jahon iqtisodiy maydonidagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi. Yoshlar tadbirkorligini shakllantirish uchun hozirgi vaqtda quyidagilar zarur:

- ixtisoslashtirilgan kadrlar tayyorlash, biznesning asosiy qoidalarini o'rgatish;
- yoshlarni tadbirkorlikka keng jalb etish;

- yoshlar o‘rtasida tadbirkorlik faoliyatiga bo‘lgan talabni oshirish;
- yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat dasturlari haqida ko‘proq ma’lumot berish;

- biznes sohasida stajirovka yoki amaliyot o‘tash imkoniyatini ta’minlash; biznesni ilgari surish uchun barcha marketing bilimlarini o‘rgatish.

Ijtimoiy amaliyot va tegishli tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tadbirkorlik bilan shug‘ullanish istagida bo‘lgan yoshlar g‘oyaning paydo bo‘lishidan boshlab, uni amalga oshirishgacha bo‘lgan davrda yuzaga keladigan qator muammolarga duch kelishadi. Dastlabki bosqichda bu muammolar yoshlarda tajriba va mustaqil bilim olish uchun mos motivlar va ko‘nikmalarning etishmasligi, olingan ta’lim va amaliy ko‘nikmalarga muvofiq yoshlarning mehnat bozorida bandligi darajasining pastligi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, ish kreditlashning katta muammoli tabiati, uni amalga oshirishning qulay va maqbul mexanizmi, soliq yuki, institutsional tartibga solish va boshqalar haqida gapiradi.

Shunga ko‘ra, ushbu sohalarida yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha mo‘tadil va samarali davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirish tartibga soluvchi bozor muammolarini kamaytiradi va ichki iqtisodiy voqelikka moslashishni oshiradi. Mutaxassislarining ta’kidlashicha, hozirgi kunga qadar O‘zbekiston uchun ma’muriy, huquqiy, moliyaviy va tashkiliy muammolar tufayli yoshlar o‘rtasida tadbirkorlik rivojlanishining sekin sur’ati va qarama-qarshiligi xarakterlidir.

Xulosa. Kichik biznes faoliyatining zaifligini va uning beqarorligini belgilovchi omillar mavjud. Turli tadqiqotlarga ko‘ra, bularga quyidagilar kiradi:

- tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha aniq shakllantirilgan davlat siyosatining yo‘qligi;
- real va samarali moliyaviy va kredit qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining yo‘qligi;
- muhim ma’muriy to‘siqlar va ortiqcha soliq bosimi;
- davlat organlarining tadbirkorlik subektlari faoliyatiga ortiqcha aralashuvi;
- ishbilarmonlarning biznes sharoitlarining barqarorligiga ishonchsizligi.

Bugun va kelajakda O‘zbekistondagi zamonaviy tendensiyalarni va xorijiy tajribani hisobga olgan holda yoshlarning o‘zini-o‘zi bandligi va yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlashning mavjud mexanizmini takomillashtirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Tadbirkorlik faoliyatini tartibga soluvchi zamonaviy huquqiy bazaning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish yo‘nalishini uni takomillashtirish, yosh tadbirkorlar uchun imtiyoz va preferensiyalar tizimini rivojlantirish, fuqarolarning tadbirkorlik ko‘nikma va yoshlar qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish orqali amalga oshirish rejalashtirilgan.

Umuman olganda, O‘zbekistonda yoshlar siyosati va aholini ish bilan ta’minlash tizimida yoshlarning o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlash o‘rnini belgilab beruvchi muayyan me’yoriy-huquqiy baza allaqachon yaratilgan, deb da’vo qilish uchun asoslar mavjud.

Bu, shuningdek, yoshlarning bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslashishi uchun shart-sharoitlar yaratish, yoshlar tadbirkorligini faollashtirish uchun shart-sharoit yaratish, yoshlar uchun yangi ish o‘rinlari yaratishga ko‘maklashish, davlatning samarali hamkorlik mexanizmlarini joriy etishdan iborat. Ushbu yordam pozitsiyalari, o‘z navbatida, O‘zbekistonda quyidagilar nazarda tutiladi:

- biznesni tashkil etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;
- o‘qitish va tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirish bilan bog‘liq chora-tadbirlar;
- maslahat va mentorlik tizimini tashkil etish;
- yoshlarning moliyaviy va moddiy resurslar olish imkoniyatlarini kengaytirish;
- “g‘oyalar banki” – startaplar bazasini shakllantirish, Innovatsion tarmoqni kengaytirish;
- davlatda ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirish (ko‘ngillilar harakatini rivojlantirish va boshqalar).

Ammo shuni ta’kidlash joizki, davlat hatto qonunchilik darajasida ham yoshlar tadbirkorligini bilvosita qo‘llab-quvvatlamogda. Yoshlar tadbirkorligini maqsadli ravishda tartibga soluvchi asosiy qonun hujjatlari unga taalluqli emas. Umuman olganda, bular tadbirkorlik va yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va rivojlanishiga ko‘maklashish, kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risidagi va hokazo qonunlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2016 y., 37-son.
2. “O‘zbekiston Respublikasi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining №344-sonli qarori // <https://lex.uz/docs/470217>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar — kelajagimiz» davlat dasturi to‘g‘risidagi PF-5466-son farmoni // <https://lex.uz/docs/3826820#4458418>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha choratadbirlar to‘g‘risida” PF-6208 Farmoni // <https://lex.uz/docs/5382151>.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2021. – 40 b.
6. Mirziyoev Sh. M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021. – 464 b.
7. Azmu shijoatli yoshlarimiz bilan birgalikda Yangi O‘zbekistonni albatta bunyod etamiz // Xalq so‘zi, 2021. 1 iyul.
8. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi joriy arxivi. 2000-

2023-yil ma'lumotlar. // stat.uz

9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekistonda kichik tadbirkorlik 2015-2018. Toshkent, 2019. – 187 b

10. Gofurov N.K., Raxmanov Z.Ya. va boshq. Yosh tadbirkorlarga o'z bizneslarini yo'lga qo'yishlari bo'yicha nazariy va amaliy ko'rsatmalar. Uslubiy qullanma. – Toshkent, 2019. – 260 b.

11. Abdurahmanova G.Q. Kichik biznesda aholini ish bilan ta'minlash.. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2014. – 2019 b.

12. Зачем стартапу переезжают в Ирландию? Сравнение условий с Великобританией и США.

13. Бородкина В.В., Москвина А.В., Рыжкова О.В., Улас Ю.В. Государственная поддержка субъектов малого и среднего бизнеса северных стран: Канада, США, Финляндия, Швеция// «Российское предпринимательство» № 21/2015.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА МЕҲНАТ ВА УНГА ҲАҚ ТЎЛАШ ҲИСОБИ ҲАМДА НАЗОРАТИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Рустамова Шохида Тулкуновна

Тошкент давлат иқтисодиёт университети,

Мустақил изланувчиси

E-mail: rustamova_sh_t@mail.ru

ORCID: 0009-0002-9373-4961

Аннотация. Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоби ҳамда назоратининг аҳамияти ва хусусиятлари, университетлар ва институтлардаги меҳнат муносабатларини тартибга солиш, меҳнат ҳақини тўлаш ва унинг ҳисобини тўғри юритишнинг муҳимлигини таърифлайди. Ҳисоб ва назоратнинг аниқлиги, иш ҳақини тўлашдаги хатоларни камайтириш ва маъсул хизматларнинг сифатига таъсир кўрсатади.

Калит сўзлар: иш ҳақи, меҳнат ҳукуқи, ҳисобот тизими, самарадорлик, режалаштириш, бюджет маблағлари, молиялаштириш, ҳисоб-варағи.

ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА И КОНТРОЛЯ ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Рустамова Шохида Тулкуновна

Ташкентский государственный

экономический университет,

Независимый исследователь

E-mail: rustamova_sh_t@mail.ru

ORCID: 0009-0002-9373-4961

Аннотация. В данной статье рассмотрены значение и особенности учета и контроля труда и заработной платы в высших учебных заведениях, важность регулирования трудовых отношений в университетах и институтах, правильный учет заработной платы и начислений. Точность учета и контроля позволит сократить ошибки в расчете заработной платы и повлияет на качество предоставляемых услуг.

Ключевые слова: заработная плата, трудовое право, система отчетности, эффективность, планирование, бюджетные средства, финансирование, учет.

IMPORTANCE AND FEATURES OF LABOR AND PAYROLL ACCOUNTING AND CONTROL IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Rustamova, Shokhida Tulkunovna

Tashkent State University of Economics

Independent researcher

E-mail: rustamova_sh_t@mail.ru

ORCID: 0009-0002-9373-4961

Abstract. This article describes the importance and features of the accounting and control of labor and its payment in higher education institutions, the importance of regulating labor relations in universities and institutes, paying labor and keeping its account correctly. Accuracy of accounts and controls, reduction of payroll errors and impact on the quality of responsible services.

Keywords: salary, labor law, reporting system, efficiency, planning, budget funds, financing, accounting.

Кириш

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ҳақи иқтисодий ва ижтимоий мақсадга эга бўлиб, ходимларнинг, иш берувчиларнинг ва давлатнинг бевосита манфаатларини ифодалайди. Иш ҳақининг иқтисодий мақсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш, унинг самарадорлигини оширишдан иборат. Ижтимоий мақсади эса ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши ва уни кенгайтириш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда одамларнинг фаровонлигини таъминлашдан иборатдир.

Амалдаги меҳнат қонунчилигида «ҳақ тўлаш» атамаси нафақат ходим учун белгиланган иш ҳақи миқдори, балки иш берувчи томонидан ходимларга меҳнат фаолияти учун қонунлар, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, жамоавий битимлар, маҳаллий норматив ҳужжатлар ва меҳнат шартномаларига мувофиқ тўловларни белгилаш ва амалга оширишни таъминлаш билан боғлиқ муносабатларнинг бутун тизими сифатида ҳам кўриб чиқилади. Иш ҳақи - ишчиларни ўз меҳнати натижаларидан, унинг унумдорлигидан, маҳсулот ҳажмини оширишдан, сифатини яхшилашдан манфаатдор бўлишининг асосий воситаларидан биридир.

Адабиётлар шарҳи

И.А. Ахмедова меҳнат ҳисобини юритиш ва назоратнинг методик йўллари, хусусан, таълим муассасаларида ихтисослашган механизмларнинг аҳамиятини кўрсатиб берган[1].

Й.Турсунов меҳнат кодексига шарҳларида «иш ҳақи деганда ходим бажарган ишнинг ҳажми ва сифати, мураккаблиги, ходим малакаси, иш ҳақи тўлаш шартларига кўра меҳнатга ҳақ тўланиши, шу жумладан, компенсацион ва рағбатлантирувчи тўловларни амалга оширилиши назарда тутилади», деб таъкидлайди[2].

Рус иқтисодчиси Л.Парамонованинг фикрича, меҳнат харажатларини ички назорат қилиш тизими «масъулият принципи, мувозанат, ўз вақтида оғишлар, интеграция, мувофиқлик ҳақида маълумот бериш назорат қилувчи ва бошқариладиган тизимлар, доимийлик, мураккаблик, ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва вазифаларни тақсимлаш, рухсат бериш ва тасдиқлаш, самарадорлик, режалаштириш ва кутилмаганлик, мослашувчанлик, изчиллик ва узлуксизлик, қонунийлик, тежамкорлик, холислик, илмий хусусият, ошқоралик ва оммавийлик қуйидаги тамойилларга асосланади» [3].

Таҳили ва натижалар.

Хусусан, Меҳнат Кодексининг 153-моддасига биноан «Меҳнат ҳақининг миқдори иш берувчи билан ходим ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. Меҳнат ҳақи қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам миқдордан кам бўлиши мумкин эмас ва унинг энг кўп миқдори бирон бир тарзда чекланмайди»[4].

Таҳили ва натижалар.

Ўзбекистон Республикасидаги олий таълим муассасаларида меҳнатга ҳақ тўлаш Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, олий таълим муассасасидаги ички буйруқлар ва бошқа маҳаллий норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади. Иш ҳақи нақд пулда – Ўзбекистон Республикаси валютасида, сўмда тўланади. Қуйида 2023 йил 1 декабрдан олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилар таркиби меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича базавий лавозим маошлари миқдори келтирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Олий таълим муассасаларида лавозим иш ҳақи миқдори[5]

№	Эгаллаб турган лавозим	Илмий даражага эга эмаслар	Илмий даражанинг мавжудлиги	
			Фалсафа фанлари доктори	Фан доктори
1	Профессор	10 003 903	10 486 018	11 148 927
2	Доцент	7 894 645	8 828 747	9 431 391
3	Катта ўқитувчи	7 081 076	7 743 986	8 226 102
4	Ассистент	6 297 638	6 779 753	7 261 871

Олий таълим муассасалари ходимларининг иш ҳақи икки қисмдан иборат: асосий (доимий) ва қўшимча (ўзгарувчан).

Биринчи асосий (доимий) қисм, эгаллаб турган лавозими учун иш ҳақи ва қўшимча тўловлар ва мажбурий характердаги мукофотларни тўлашни ўз ичига олади: илмий даража, унвон, эгаллаб турган лавозими учун (коэффициентларни ҳисобга олган ҳолда). Асосий қисм иш ҳақининг барқарорлигини таъминлайди, тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилишини, ходим учун иш ҳақини ҳисоблашнинг «шаффофлигини» кафолатлайди, иш ҳақини таъминлаш соҳасидаги сиёсий вазифалар билан ўлчамларнинг мувофиқлигини таъминлайди.

Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг лавозим маошлари ўқув йилидаги ўқув ишининг ҳажмига қараб белгиланади:

– катта ўқитувчилар учун (даражасиз) ва ўқитувчилар (ёрдамчи) – 850 соатни;

– катта ўқитувчилар (илмий даражага эга) ва доцентлар – 800 соатни;

– профессорлар – 750 соатни ташкил этади.

Иккинчи қўшимча (ўзгарувчан) қисмга келсак, булар асосан қуйидаги умумий тамойилларга риоя қиладиган рағбатлантирувчи тўловлардир[6]:

– олий таълим муассасалари томонидан уни ривожлантиришнинг

мақсад ва вазифалари, фаолият шартлари, ходимларининг таркибий қисми хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади;

– хизмат вазифаларини бажариш факти бўйича эмас, балки ишнинг юқори сифати учун белгиланади;

– профессор-ўқитувчиларга тушунарли бўлиши, тайинлаш сабаблари ўлчаниши керак;

– меҳнат интизоми билан эмас, балки меҳнат натижасини тавсифланиши;

– тўловларни тайинлашда демократик тартиблар тавсия этилади (давлат бошқаруви органларининг иштироки).

Олий таълим муассасасининг меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ ўз маблағлари ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлашни белгилаш мақсадида ҳар ўқув йили якунида, ҳар бир профессор-ўқитувчи томонидан бажарилган иш натижалари умумлаштирилади. Ўқув йили бошланишидан аввал аттестация комиссияси, профессор-ўқитувчиларнинг ўқув йили давомида қилинган ишлар натижасида иш ҳақиға устамалар белгилаш учун йиғилиш ўтказади.

Профессор-ўқитувчилар меҳнатини баҳолаш мезонлари куйидагилардан иборат:

- маъруза, амалий ва лаборатория машғулотларининг сифати;
- ўқув-услубий ишлари;
- илмий ва ташкилий ишлари;
- тадқиқот фаолияти;
- тадқиқот ишлари натижаларини нашр этиши;
- тарбиявий ва ижтимоий-ташкилий ишлар.

Молиявий ҳисобнинг муҳим объектларидан бири бу меҳнатни ҳисобга олиш ва ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш муносабатларининг назоратини ташкил этиш ҳисобланади. Кўпгина ташкилотлар харажатларининг асосий қисмини меҳнат ҳақи харажатлари ташкил этади. Ташкилот ходимлари томонидан сарф қилинган меҳнатнинг сифати иш ҳақи миқдорига мос келган тақдирдагина ишчиларнинг ўз меҳнати натижаларига, унинг маҳсулдорлигига қизиқишини ошириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш, унинг сифати ва турларини яхшилаш йўлида энг муҳим воситага айланади(2-жадвал).

2-жадвал

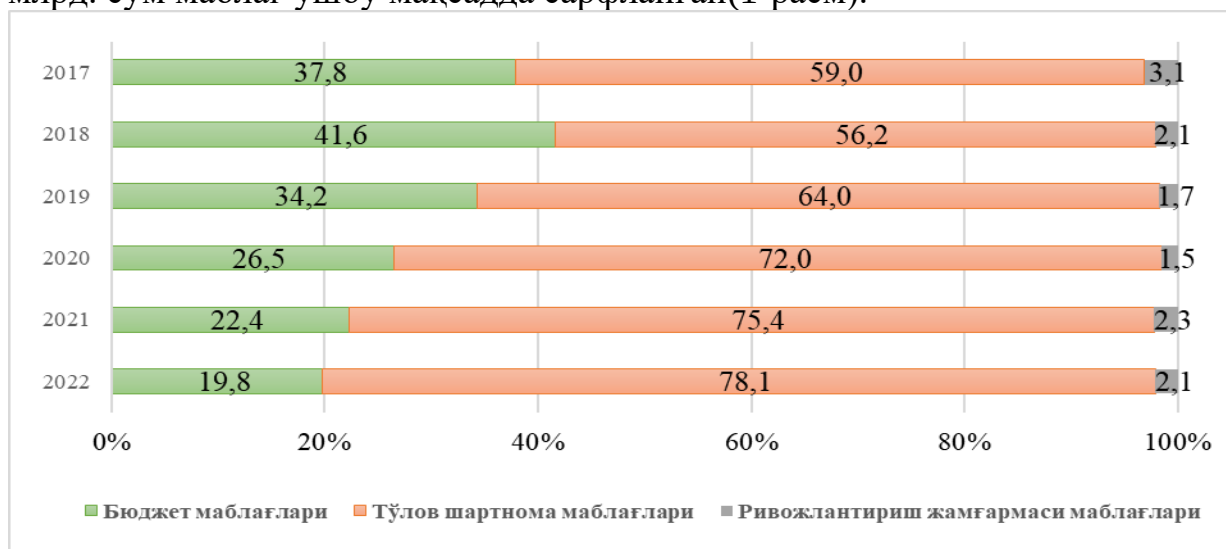
Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги тизимидаги таълим муассасаларининг 2017–2022 йилларда иш ҳақи учун сарфланган маблағлар тўғрисида маълумотлар (минг сўм)[5]

Молия йили	Бюджет маблағлари	Тўлов шартнома маблағлари	Ривожлантириш жамғармаси маблағлари	ЖАМИ
2022	837 631 285,6	3 305 233 316,1	88 799 495,5	4 231 664 097,2
2021	596 149 843,2	2 010 764 503,7	60 405 648,5	2 667 319 995,4
2020	473 803 249,3	1 289 067 525,6	27 675 197,8	1 790 545 972,7

2019	470 823 949,9	880 018 872,5	23 939 065,0	1 374 781 887,4
2018	378 597 308,6	511 363 282,4	19 427 746,7	909 388 337,7
2017	179 249 703,7	279 513 957,3	14 838 618,8	473 602 279,8

Жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, сўнгги олти йил давомида давлат олий таълим муассасаларида иш ҳақи учун сарфланган маблағлар доимий ўсиш тенденциясига эга бўлган.

Хусусан, ушбу жараёнда бюджет маблағлари, тўлов-шартнома шаклидан тушган маблағлар, ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан иш ҳақи учун сарфлар амалга оширилган бўлса, ушбу маблағлар сарфида барча молиялаштириш манбалари бўйича ўсиш тенденциясини кўришимиз мумкин. 2017 йилда барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 473,6 млрд. сўм маблағлар иш ҳақи учун йўналтирилган бўлса, 2022 йилга келиб эса, 4 231,7 млрд. сўм маблағ ушбу мақсадда сарфланган(1-расм).

1-расм. Олий таълим муассасалари томонидан 2017-2022 йилларда иш ҳақи учун сарфланган маблағларнинг молиялаштириш манбалари тўғрисида маълумотлар (фоизда)[5]

Расм маълумотларидан кўриш мумкинки, давлат олий таълим муассасаларида иш ҳақи учун сарфланган маблағларнинг ҳажми барча молиялаштириш манбалари бўйича ўсиш тенденциясига эга бўлган бўлса-да, ушбу молиялаштириш манбаларининг умумий молиялаштириш таркибидаги улуши даврий жиҳатдан ўзгариш тенденциясига эга бўлганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, бюджет маблағлари ҳисобидан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни молиялаштиришнинг жами молиялаштириш таркибидаги улуши ўрганилаётган даврда деярли икки бараварга ортган. Ўқитишнинг тўлов шартнома шакли маблағлари ҳисобидан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар учун сарфлар ортиб борган бўлса-да, умумий молиялаштириш таркибида мазкур мақсад учун сарфланаётган сарфларнинг таркибида қисқариб борган. Ривожлантириш жамғармаси маблағлар бўйича кўрадиган бўлсак, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар учун сарфланган маблағларнинг шу мақсадда сарфланган жами маблағлар

таркибидаги улуши сезиларли даражада ўзгармаган. Хулоса қилиб айтганда, ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори жуда кам, яъни бу маблағ тушуми кам бўлганлиги натижасида меҳнат ҳақи харажатлари миқдори ҳам кам эканлигини кўришимиз мумкин.

Меҳнат ҳақи ҳисоби – ҳисоб ишларининг аниқ ва оператив маълумотлар талаб қилувчи энг муҳим ҳамда қийин соҳаларидан биридир. Унда ходимлар сонининг ўзгариши, иш вақтининг сарфланиши, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, тўлов турлари ва ходимлар тоифаси бўйича ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ташқари амалга ошириладиган бошқа тўловлар, корхонанинг ҳар бир ходими билан ҳисоб-китоблар акс эттирилади. Маълумотлар асосида меҳнат унумдорлиги меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, ходимлар сони, иш ҳақи фондининг сарфланиши, оширилиши ва бошқалар бўйича режа топшириқларининг бажарилиши устидан назорат ана шу маълумотлар асосида амалга оширилади. Шу муносабат билан, олий таълим муассасасининг бухгалтерия бўлими олдида меҳнат меъёри ва унга ҳақ тўлашни ҳисобга олиш, назорат қилиш вазифалари ҳам белгиланадики, бу эса:

- ходимларнинг иш сифатини тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлар билан расмийлаштиришни, шунингдек, иш ҳақини ҳисоблаш ва уни белгиланган муддатларда тўлашни;

- ҳисобланган иш ҳақи суммаларини ва ижтимоий суғуртага ажратмаларни ишлаб чиқариш харажатларига киритиш учун харажатларнинг йўналишлари бўйича аниқ тақсимлашни;

- иш ҳақидан бюджетга мажбурий тўловларни, шунингдек, етказилган моддий зарарни айрим ташкилотлар ва жисмоний шахслар фойдасига тўғри ҳамда ўз вақтида ушлаб қолиш ва ўтказишни;

- ходимлар сонини ва иш вақтидан фойдаланишни назорат қилишни таъминлаши керак.

Иш ҳақини ҳисоблаш қайдномаси иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китобни расмийлаштириш учун асосий ҳужжатдир. Бу ҳужжатда табел рақами, ходимларнинг тоифаси ҳамда тўлов ва ушлаб қолиш турлари бўйича тузилади. Иш ҳақини ҳисоблаш қайдномасида қуйидаги кўрсаткичлар акс этади:

- тўлов турлари бўйича ҳисобланди – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағининг кредит обороти;

- иш ҳақидан ажратма ва тўловлар ушлаб қолинди ва ҳисобланди – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағининг дебет обороти;

- меҳнат ҳақини тўлаш – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағининг дебет обороти.

Олий таълим муассасасининг ходимларига иш ҳақи ҳисобланганида қуйидагича бухгалтерия ўтказмаси берилади:

Д-т: «Харажатларни акс эттирувчи» ҳисоб-варағи;

К-т: «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағи.

Уч иш куни давомида олинмаган иш ҳақи депонентга ўтказилиб, яъни сақлаш учун қолдирилган ҳисобланади. Кассир уни корхонанинг ҳисоб-китоб варағига ўтказиб, «депонентга қўйилган сумма» деб кўрсатади. Ходимлар уни ташкилот кассасидан чиқим ордери бўйича олади.

Ходимларнинг иш ҳақи суммаси депонентга ўтказилганида қуйидагича бухгалтерия ўтказмаси берилади:

Д-т: «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағи;

К-т: «Депонентланган иш ҳақи» ҳисоб-варағи.

Депонентга қўйилган суммалар депонентлар дафтарида ёки депонент варақчасида қайд этилади. У ташкилот томонидан 3 йил мобайнида сақланади. Кўрсатилган муддат тугагач, депонентга қўйилган суммалар йиллик баланс тузиш пайтида корхона даромадларига қўшилади ва қуйидагича бухгалтерия ўтказмаси билан расмийлаштирилади:

Д-т: «Депонентланган иш ҳақи» ҳисоб-варағи;

К-т: «Кредиторлик ва депонентлик қарзларини ҳисобдан чиқаришдан олинган даромад» ҳисоб-варағи.

Педагог ва ходимларга иш ҳақи тўланганида қуйидагича бухгалтерия ўтказмаси берилади:

Д-т: «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағи;

К-т: «Касса» ҳисоб-варағи.

Ходимлар билан ҳисоб-китобнинг аналитик ҳисоби иш ҳақи ҳисоблаш-тўлаш ведомостларида, синтетик ҳисоби эса «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» ҳисоб-варағида юритилади.

Меҳнат учун тўловларни ҳисобга олиш «Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича тўловлар», «Депозит қилинган иш ҳақи» пассив ҳисоб-варағида юритилади.

Педагог ходимларга ҳисобланган иш ҳақи «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» счётида ҳисобга олинади. Унинг дебетида тўловлар, ажратмалар акс эттирилган бўлиб, кредитда ойлик иш ҳақи, мукофот пуллари, бепул овқатланиш, саёҳат чипталарини бериш ва бошқалар акс эттирилган. Шунингдек, счётнинг кредитида олий таълим муассасаси учун ҳисобланган, аммо ҳали берилмаган иш ҳақи, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлиги учун ҳисобланган нафақалар ва бошқалар бўйича қарз қолдиғи қайд этилади.

Шунга мувофиқ, олий таълим муассасаларда оператив ва молиявий (умумий) меҳнатни ҳисобга олиш ва унга ҳақ тўлашни оптималлаштиришни бошқаришни таъминлайдиган тарзда ташкил этиш керак:

- ходимлар сони ва иш вақтидан фойдаланиш, шунингдек, ходимларнинг малака даражаси ва уларнинг маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажми ва сифатига таъсири;

- иш ҳақи ва нафақаларни ўз вақтида ҳисоблаб чиқариш ва уларни бериш;

- солиқлар ва тўловларни ўз вақтида ушлаб қолиш;

- иш ҳақиға ажратилган маблағлардан мақсадли фойдаланиш;
- меҳнат тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш ва тегишли органларга тақдим этиш.

Ходимлар харажатларини ҳисобга олиш харажатларни шакллантиришнинг энг мураккаб таркибий қисмларидан бири бўлиб, ҳар бир ташкилотнинг ташкилий ва техник шартларига боғлиқ.

Ҳар қандай ташкилот учун ходимлар харажатлари ва ижтимоий тўловлар бўйича ички назорат тизимини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга бўлиши керак. «Кадрлар харажатлари» тушунчаси «меҳнат харажатлари»дан анча кенгроқ бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- тарифлар, ставкалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш, қўшимча ҳақларни ҳисоблаш, иш вақтидан ташқари иш учун қўшимча тўловлар, шунингдек, қўшимча иш ҳақи ва ижтимоий компенсацияга киритилган қўшимча тўловлар ва нафақалар;

- ижтимоий эҳтиёжлар ва давлат суғуртасининг турлари учун ажратмалар;

- ходимларни ёллаш ва мослаштириш учун сарфланган харажатлар;

- иш ўринларини ташкил этиш ва аттестациядан ўтказиш, ўқитиш ва малака ошириш харажатлари;

- хавфсиз меҳнат шароитлари ва тиббий ёрдамни таъминлаш харажатлари.

Иш ҳақи харажатларининг ички назоратини ташкил этишнинг қонунийлиги тамойили икки кўринишда намоён бўлади: биринчидан, у назорат органлари фаолиятида қонун ҳужжатларига риоя қилишни таъминлайди, иккинчидан, фаолиятни қонун ҳужжатлари билан таъминлашни белгилайди. Хўжалик операцияларининг қонунийлиги уларнинг мазмуни билан белгиланади, бу амалдаги қонунларга зид келмайди.

Хулоса.

Олий таълим тизими меҳнат бозорига замонавий билимга эга, малакали, рақобатбардош кадрларни етказиб беришда энг муҳим бўғин саналар экан, ушбу тизимда фаолият юритаётган олий таълим муассасалари, айниқса, давлат олий таълим муассасаларини фаолиятини бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан молиялаштиришнинг ўзига хос жиҳатлари намоён бўлади. Давлат олий таълим муассасаларини молиялаштириш уларда вужудга келаётган энг асосий харажатлар сифатида меҳнатга ҳақ тўлаш ва у билан боғлиқ харажатларни эътироф этиш мумкин.

Давлат олий таълим муассасаларида меҳнатга ҳақ тўлашда таълим бераётган асосий педагог кадрлар, раҳбар ходимлар ва хизмат кўрсатувчи ишчи-ходимларнинг иш фаолияти, уларга тўланадиган меҳнат ҳақлари бир-биридан фарқ қилади. Штатлар таркибида ҳам, меҳнатга ҳақ тўлашда ҳам педагог ходимлар асосий улушни ташкил қилади. Бу ҳолат олий таълим муассасаларида меҳнат ҳақи билан боғлиқ изланишларда алоҳида ёндашувни талаб этади. Педагог ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашда уларнинг штат

бирликларини шакллантириш бевосита талабалар сонига боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А. Ахмедова: Меҳнат муносабатларини тартибга солиш ва меҳнат фаолиятининг самарадорлиги – 2019.
2. Турсунов Й. «Меҳнат кодексига шарҳлар». –Т. «Адолат», –2015 й. 172-б.
3. Парамонова Л.А. Система регуляторов и правоустанавливающих документов функционирования внутреннего контроля экономического субъекта // Вестник Поволжского государственного университета сервиса. Серия «Экономика». 2012. № 5.
4. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси (ЎЗР 21.12.1995 й. 161-I-сон Қонуни билан тасдиқланган).
5. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлигининг 2023 йил 30 ноябрдаги «Олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилар таркиби ва раҳбар ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг базавий лавозим маошлари миқдорини тасдиқлаш тўғрисида»ги 38-к/қ / 24-к/қ-3-сон қарори.
6. Оплата труда педагогов: как изменить ситуацию к лучшему? / И.В. Абанкина, А.А. Вавилова (научная редакция), П.В. Деркачев, К.В. Зиньковский, И.А. Кравченко, Н.Е. Суркова // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. –М.: НИУ ВШЭ, 2021. – 68 с. – 100 экз. – (Современная аналитика образования. № 7 (56))
7. Жумамуратов Б.Ж. Бюджет ташкилотларида ички аудитни такомиллаштириш масалалари, «Молия ва банк иши» Электрон илмий журнали, 2-сон, март-апрель, 2019 й.
8. Ибрагимов К.Ш. Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботни такомиллаштириш (Олий таълим муассасалари мисолида). и.ф.д. дисс. автореферати. –Т.: ТМИ нашриёти, 2018. 54 б.

HUDUD DAROMAD SALOHIYATI STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISH JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH

Qobulov Xotamjon Abdukarimovich

*iqtisod fanlari nomzodi, professor
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: khqobulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3113-2079*

Annotatsiya. Ushbu maqolada hudud daromad salohiyatini shakllantirish strategiyasini ishlab chiqish jarayonlarini modellashtirishning nazariy–metodik asoslari yoritiladi. Hududning iqtisodiy, demografik, infratuzilma va institutsional omillari asosida daromad salohiyatini baholashning zamonaviy usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, hududiy daromadlarni prognozlash, optimallashtirish va strategik boshqaruvni takomillashtirishga qaratilgan iqtisodiy-matematik va analitik modellar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari hududlarning fiskal barqarorligini oshirish, soliq tushumlarini samarali rejalashtirish va daromad bazasini diversifikatsiya qilish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: hudud daromad salohiyati, strategiya, iqtisodiy-matematik modellashtirish, fiskal barqarorlik, soliq tushumlari, prognozlash, diversifikatsiya.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ ДОХОДНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

Кобулов Хотамжон Абдукаримович

*кандидат экономических наук профессор
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: khqobulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3113-2079*

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методические основы моделирования процессов формирования стратегии доходного потенциала региона. Анализируются современные подходы к оценке доходного потенциала на основе экономических, демографических, инфраструктурных и институциональных факторов. Предлагаются экономико-математические и аналитические модели, направленные на прогнозирование, оптимизацию и совершенствование стратегического управления региональными доходами. Результаты исследования позволяют сформировать научно-практические рекомендации по повышению фискальной устойчивости регионов, эффективному планированию налоговых поступлений и диверсификации доходной базы.

Ключевые слова: доходный потенциал региона, стратегия, экономико-математическое моделирование, фискальная устойчивость, налоговые поступления, прогнозирование, диверсификация.

MODELING THE PROCESSES OF FORMING THE REGIONAL INCOME POTENTIAL STRATEGY

Kobulov Khotamjon Abdukarimovich

*Candidate of Economic Sciences, Professor
Tashkent State University of Economics
E-mail: khqobulov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3113-2079*

Annotation. This article examines the theoretical and methodological foundations of modeling the processes of forming a regional income potential strategy. It analyzes modern approaches to assessing revenue capacity based on economic, demographic, infrastructural, and institutional factors. The study proposes economic–mathematical and analytical models aimed at forecasting, optimizing, and improving the strategic management of regional revenues. The findings provide scientific and practical recommendations for enhancing regional fiscal sustainability, improving tax revenue planning, and diversifying the revenue base.

Keywords: regional revenue potential, strategy, economic-mathematical modeling, fiscal sustainability, tax revenues, forecasting, diversification.

Kirish

Hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, resurslardan foydalanish samaradorligi va mahalliy moliyaviy bazaning barqarorligi davlatning umumiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda olib borilayotgan islohotlar jarayonida hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish, daromad manbalarini kengaytirish va mahalliy byudjetlar mustaqilligini kuchaytirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Xususan, Prezident tomonidan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”da hududlarning daromad salohiyatini oshirish, soliq bazasini kengaytirish, hududiy iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish hamda daromadlarni shakllantirishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish alohida ustuvor vazifa sifatida qayd etilgan [1].

Hudud daromad salohiyati — bu hududning tabiiy, iqtisodiy, demografik, infratuzilmaviy va institutsional resurslari asosida shakllanadigan moliyaviy imkoniyatlar majmuasi bo‘lib, mahalliy byudjet barqarorligini ta‘minlashning asosiy omillaridan biridir. Daromad salohiyatini to‘g‘ri baholash va uni oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan strategiyalar hududlarning o‘zini o‘zi moliyalashtirish darajasini ko‘taradi, investitsion jozibadorlikni kuchaytiradi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tezlashtiradi. Shu bois, O‘zbekiston Respublikasining Byudjet

kodeks”, “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonuni va byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirishga qaratilgan so‘nggi qarorlar mahalliy daromadlarni shakllantirish masalalariga oid yangicha yondashuvlarni belgilab berdi [2].

Bugungi kunda hudud daromadlarining o‘shish istiqbollarini aniqlash, ularning tuzilishini optimallashtirish va barqaror moliyaviy modelni yaratish uchun raqamli iqtisodiyot, katta ma‘lumotlar tahlili, iqtisodiy-matematik modellashtirish kabi zamonaviy usullarning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu modellar yordamida hududning daromad salohiyati aniq prognoz qilinadi, soliq va nosoliq daromadlarini shakllantirishning eng maqbul yo‘nalishlari aniqlanadi, mavjud resurslardan maksimal darajada samarali foydalanish strategiyasi ishlab chiqiladi.

Hudud daromad salohiyati strategiyasini modellashtirish jarayoni — murakkab, ko‘p omilli va tizimli yondashuvni talab qiluvchi jarayon bo‘lib, u iqtisodiy, ijtimoiy, demografik va infratuzilma ko‘rsatkichlarining o‘zaro ta‘sirini chuqur tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Mazkur tadqiqot hududlarning daromad salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy yondashuvlarni shakllantirish, zamonaviy modellashtirish vositalari yordamida optimal strategik yechimlarni taklif etishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar sharhi

Hudud daromad salohiyati, fiskal barqarorlik va daromadlarni strategik boshqarish masalalari iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Mazkur yo‘nalishning nazariy asoslari, avvalo, fiskal federalizmga oid tadqiqotlarda shakllangan bo‘lib, ular orasida R. Musgravening davlat moliyasining funksional tuzilmasi va mahalliy daromadlar mohiyatiga bag‘ishlangan ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Muallif o‘z tadqiqotlarida hududlarning moliyaviy imkoniyatlari ularning iqtisodiy faolligi va soliq bazasi bilan bevosita bog‘liqligini asoslab beradi [4]. Shu nazariy yo‘nalishni davom ettirgan W. Oates esa fiskal desentralizatsiyaning hududiy iqtisodiy rivojlanish va daromad salohiyatiga ta‘sirini chuqur tahlil qilib, hududlar moliyaviy mustaqilligining o‘shishni rag‘batlantiruvchi omil ekanini asoslab beradi [5].

Hudud daromad salohiyatini shakllantirishda iqtisodiy o‘shish modellari ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, R. Barro va X. Sala-i-Martin tomonidan ishlab chiqilgan mintaqaviy o‘shish nazariyasi hududlarning soliq bazasi, demografik dinamikasi, infratuzilmasi va kapital qo‘yilmalari daromad salohiyatining asosiy belgilovchilari ekanini ilmiy asoslar bilan tushuntirib beradi [6]. Ushbu modellarning amaliy tadbiri hududlar daromadlarini prognozlash va strategik rejalashtirishni ilmiy jihatdan asoslashda qo‘l keladi.

Zamonaviy adabiyotlarda hudud daromad salohiyatini modellashtirishda raqamli texnologiyalar, katta ma‘lumotlar tahlili va masofaviy kuzatuv ma‘lumotlaridan foydalanish bo‘yicha ham bir qator yirik tadqiqotlar mavjud. Jumladan, V. Henderson, M. Roberts va A. Storeygard tomonidan taklif etilgan yondashuvda iqtisodiy faollikni baholashda tungi yoritilganlik darajasi ma‘lumotlaridan foydalanishning samaradorligi asoslab berilgan bo‘lib, bu metod

hududlar daromad potensialini alternativ manbalar orqali baholash imkonini yaratadi [7].

Mazkur sohaga oid mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham hudud daromad salohiyatining shakllanishi va unga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha qimmatli tadqiqotlar uchraydi. Xususan, M. Qosimova o'z ishlarida O'zbekistonda hududiy soliq salohiyatini baholash metodikasi, soliq ma'muriyatchiligi sifati va iqtisodiy faol resurslardan foydalanishning fiskal natijalarga ta'sirini tizimli tahlil qiladi [8]. Shuningdek, M. Abdurahmonov va Sh. Shermuhamedov hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirishda investitsiya faolligi, infratuzilma modernizatsiyasi va hududiy boshqaruv sifatini yaxshilashning ahamiyati haqida ilmiy-amaliy xulosalar beradi [11].

Xalqaro tashkilotlar hisobotlari ham hudud daromad salohiyatini oshirish bo'yicha muhim tahliliy materiallardan iborat. Jahon bankining “Public Finance Review: Uzbekistan” hisobotida O'zbekiston hududlarida soliq tushumlari dinamikasi, mahalliy daromadlar tuzilmasi va fiskal barqarorlik indikatorlari chuqur tahlil qilingan [9]. OECD tomonidan chop etiladigan Revenue Statistics seriyasi esa hududiy daromadlarning xalqaro solishtirma ko'rsatkichlarini o'rganishda nazariy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi [10].

Shuningdek, O'zbekistonning normativ-huquqiy manbalarida hudud daromadlarini shakllantirish, ularni prognozlash va strategik boshqarish masalalari keng yoritilgan. “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” hududlar daromad salohiyatini oshirish bo'yicha ustuvor vazifalarni belgilagan bo'lsa [1], Byudjet kodeksi mahalliy moliyaviy manbalar, daromadlarni taqsimlash mexanizmlari va byudjetlararo munosabatlarning huquqiy asoslarini mustahkamlab beradi [2]. “Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida”gi Qonun esa hududlarning iqtisodiy siyosatni amalga oshirishdagi vakolatlarini aniq belgilab, daromad salohiyati strategiyasini shakllantirish jarayonida tashkiliy asos vazifasini bajaradi [3].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hudud daromad salohiyatini modellashtirish ko'p omilli jarayon bo'lib, u iqtisodiy, demografik, infratuzilmaviy va institutsional ko'rsatkichlarni birgalikda o'rganishni talab qiladi. Xalqaro tajribada shakllangan ilmiy yondashuvlar, mahalliy tadqiqotlar hamda normativ-huquqiy asoslarning birgalikda tahlil qilinishi ushbu mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini hudud daromad salohiyatini baholash, uni shakllantirish jarayonlarini tahlil qilish va strategik darajada modellashtirishga yo'naltirilgan kompleks yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot bir necha bosqichdan iborat bo'lib, har bir bosqichda turli nazariy-uslubiy tamoyillar, iqtisodiy-matematik modellar, statistik tahlil vositalari va empirik ma'lumotlardan samarali foydalaniladi.

Birinchi bosqichda hudud daromad salohiyatining iqtisodiy mohiyatini ochib berishga doir nazariy manbalar o'rganildi. Xalqaro iqtisodchilarning fiskal federalizm, daromad bazasi, hududiy moliyaviy mustaqillik va iqtisodiy o'sish

modellari bo'yicha ishlari, shuningdek, O'zbekistonning normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilinib, tadqiqotning nazariy platformasi shakllantirildi. Ushbu bosqich hudud daromad salohiyatini modellashtirishning konseptual asoslarini aniqlashga xizmat qildi.

Ikkinchi bosqichda hudud daromad salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar tizimli yondashuv asosida guruhlashtirildi. Bunda iqtisodiy (yalpi hududiy mahsulot, sanoat faolligi, investitsiya hajmi), demografik (aholi soni, bandlik darajasi), infratuzilma (transport, kommunikatsiya, xizmat ko'rsatish tarmoqlari) va institutsional (soliq ma'muriyatchiligi, boshqaruv sifati) ko'rsatkichlar birgalikda ko'rib chiqildi. Mazkur ko'rsatkichlar orasidagi funksional bog'liqliklar aniqlash uchun korrelyatsion-statistik tahlil, dinamik qatorlarni talqin qilish va regressiya tahlili usullaridan foydalanildi.

Uchinchi bosqichda hudud daromad salohiyatini modellashtirishning iqtisodiy-matematik modellari ishlab chiqildi. Bunda ko'p omilli regressiya modellari, vaqt qatorlari prognozlash modellaridan (ARIMA, eksponensial tekislash) hamda ehtiyojga qarab klasterlash algoritmlaridan (K-means, hierarchical clustering) foydalanildi. Mazkur modellardan asosiy maqsad — daromad salohiyatining o'sish tendensiyalarini aniqlash, ustuvor ta'sir omillarini baholash va kelgusidagi daromadlar strukturasini prognozlashdir. Modellash jarayonida hududlar bo'yicha mavjud rasmiy statistik ko'rsatkichlar, Davlat statistika qo'mitasi, Moliya vazirligi va Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asos sifatida olindi.

To'rtinchi bosqichda strategik yondashuv ishlab chiqilib, hudud daromad salohiyatini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan strategik vositalar taklif etildi. Bunda SWOT-tahlil yordamida hududlarning ichki imkoniyatlari va tashqi omillar baholandi, so'ngra PESTEL-metodi orqali makroiqtisodiy muhit omillari o'rganildi. Ushbu tahlillar asosida hudud daromadlarini ko'paytirishning optimal yo'nalishlari aniqlanib, strategiya variantlari shakllantirildi.

Beshinchi bosqich — taklif etilgan modellarni baholash va verifikatsiya qilish bosqichi bo'lib, model natijalari amaliy ko'rsatkichlar bilan solishtirildi, aniqlik darajasi tekshirildi va modellarni takomillashtirish uchun zaruriy parametrlar qayta ko'rib chiqildi. Bu bosqich tadqiqotning ilmiy ishonchliligini ta'minladi.

Shu tariqa, mazkur metodologik yondashuv hudud daromad salohiyatini ilmiy asosda baholash, uni shakllantirish jarayonlarini chuqur tahlil qilish va strategik rivojlantirish yo'nalishlarini belgilash imkonini berdi. Kompleks modellashtirish va ko'p omilli baholash vositalari tadqiqot natijalarining amaliy qiymatini oshirdi hamda hududiy iqtisodiy siyosat uchun asos bo'la oladigan xulosalar chiqishiga yordam berdi.

Tahlil va natijalar

Hudud daromad salohiyatini shakllantirish jarayonlarini modellashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqot nafaqat nazariy asoslarni, balki amaliy mexanizmlarni ham chuqur yoritishni talab qiladi. Daromad salohiyatini to'g'ri

baholash, strategik maqsadlarni belgilash va ularni amalga oshirishning samarali yo'llarini topish hudud rivojlanishining barqarorligini ta'minlaydi. Shu jihatdan, strategiyani ishlab chiqish jarayonini mantiqiy ketma-ketlik asosida shakllantirish muhim metodologik ahamiyatga ega bo'lib, jarayonning har bir bosqichi hududning iqtisodiy, institutsional va fiskal imkoniyatlarini chuqur tahlil qilishga tayanadi.

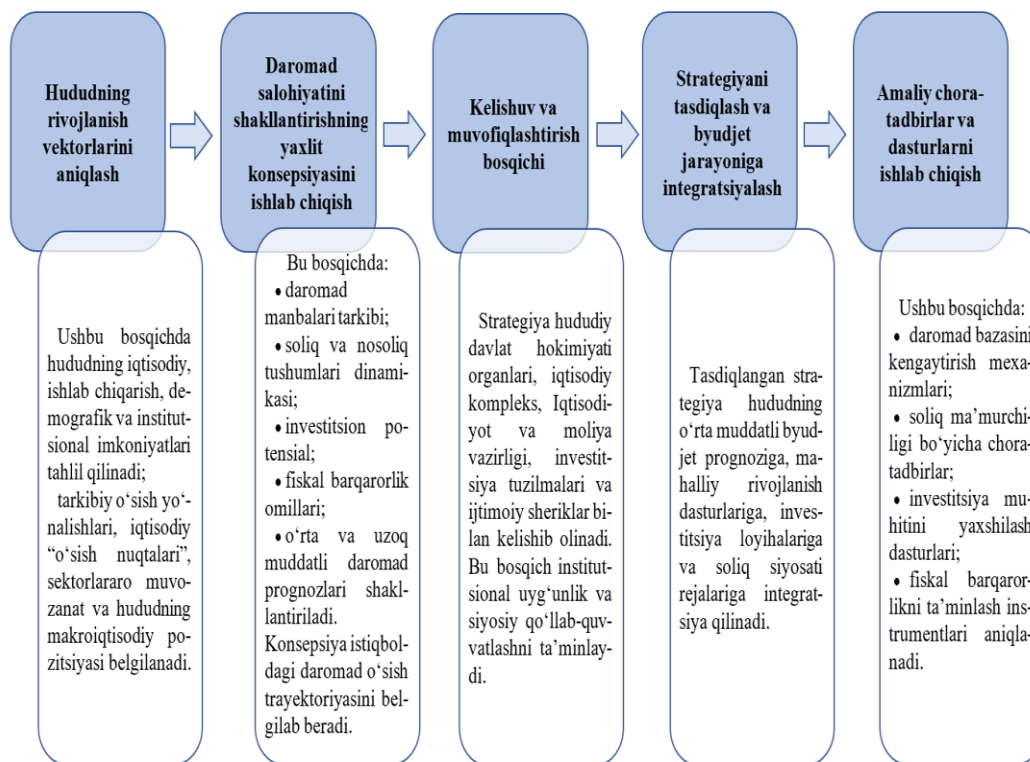
Hududlar daromad salohiyatini rivojlantirish bo'yicha strategiya ishlab chiqishda asosiy vazifa – mavjud resurslarni tizimli baholash, daromad manbalarining potentsialini aniqlash, tashqi va ichki omillar ta'sirini inobatga olgan holda o'sish trayektoriyasini belgilashdan iborat. Bunda xalqaro tajribada shakllangan yondashuvlar, jumladan, A. Chandler, M. Porter, R. Kaplan, D. Norton, J. Enright kabi mualliflarning strategik boshqaruv, klasterlash, regional raqobatbardoshlik va institutsional rivojlanish bo'yicha konsepsiyalari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning qarashlari hudud rivojlanish strategiyasini shakllantirishda tizimli fikrlash, bosqichma-bosqich harakat va kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, fiskal federalizm konsepsiyasi ham hududiy daromadlar shakllanishi, soliq bazasi kengayishi va fiskal barqarorlikning ta'minlanishida muhim metodologik tayanch sifatida namoyon bo'ladi.

Hudud daromad salohiyatini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilishida mantiqiy bosqichlar ketma-ketligi muhim o'rin tutadi. Bu ketma-ketlik quyidagi rasmda yaxlit model tarzida ifodalangan bo'lib, unda strategiyani ishlab chiqishdan tortib, uning budjet jarayoniga integratsiyalashigacha bo'lgan barcha bosqichlar puxta o'zaro bog'langan. Mazkur model hududning iqtisodiy rivojlanish vektorlarini aniqlash, daromad salohiyatini ilmiy asosda baholash, strategiyani manfaatdor tomonlar bilan muvofiqlashtirish, uni hududiy dasturlarga integratsiyalash va yakunda real amaliy chora-tadbirlar paketini ishlab chiqish kabi asosiy jarayonlarni qamrab oladi.

Rasmga murojaat qilishdan oldin shuni ta'kidlash lozimki, hudud daromad salohiyatini oshirish bo'yicha samarali strategiya faqat mavjud ko'rsatkichlarning statistik tahliliga asoslanmaydi, balki hududning institutsional salohiyati, boshqaruv tizimi, iqtisodiy faollik darajasi va investitsion muhitini ham kompleks baholashni talab qiladi. Bu esa strategiya jarayonining har bir bosqichida ilmiy asoslangan modellashtirish yondashuvlarini qo'llashni zarur qiladi. Aynan rasmda aks etgan bosqichlar tizimi strategiya ishlab chiqish jarayonining mantiqiy strukturasini ko'rsatib, keyingi tahlil uchun konseptual asos yaratadi.

Hudud daromad salohiyatini strategik yondashuv asosida modellashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan metodologiya amaliy jihatdan ham izchil ketma-ketlikni talab etadi. Tadqiqotda hudud daromad salohiyatini oshirish strategiyasi bir martalik hujjat emas, balki bir-biri bilan bog'liq bosqichlardan tashkil topgan boshqaruv jarayoni sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, rasmda keltirilgan “Hududlar daromad salohiyatini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish bosqichlari” mazkur jarayonning mantiqiy modelini ifodalaydi. Mazkur model

strategiyani hududning rivojlanish vektorlari, fiskal imkoniyatlari va institutsional muhit bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

Rasm. Hududlar daromad salohiyatini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish bosqichlari.

Ushbu bosqichlar O'zbekistonda qabul qilingan strategik rejalashtirish tamoyillari, byudjet jarayoni va hududiy rivojlanish dasturlarining o'zaro integratsiyasini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, ular quyidagicha izohlanadi.

Hududning rivojlanish vektorlarini aniqlash

Birinchi bosqichda hududning iqtisodiy, ishlab chiqarish, demografik va institutsional imkoniyatlari kompleks tahlil qilinadi. Bu yerda tarkibiy o'sish yo'nalishlari, "o'sish nuqtalari", sektorlararo muvozanat va hududning umumiy makroiqtisodiy pozitsiyasi aniqlanadi. Amalda bu bosqich hududiy statistika, investitsiya oqimlari, bandlik darajasi, infratuzilma rivojlanganligi kabi ko'rsatkichlarni bir tizimga keltirishni taqozo etadi. Natijada hududning qaysi tarmoqlari yuqori qo'shimcha qiymat yaratishi, qaysi yo'nalishlarda yangi daromad manbalari shakllanishi mumkinligi aniqlanadi. Bu, o'z navbatida, daromad salohiyatini oshirish strategiyasi qanday real asosga tayanishini belgilab beradi.

Daromad salohiyatini shakllantirishning yaklit konsepsiyasini ishlab chiqish

Ikkinchi bosqich rasmda daromad manbalari tarkibini, soliq va nosoliq tushumlari dinamikasini, investitsion potensialni va fiskal barqarorlik omillarini tahlil qilishga qaratilgani bilan ajralib turadi. Bu bosqichda hudud bo'yicha o'rta va uzoq muddatli daromad prognozlarini shakllantiriladi, daromad o'sish

trayektoriyasi aniqlanadi. Amaliy jihatdan bu – soliq bazasini segmentlar bo'yicha (yuridik va jismoniy shaxslar, mulk va resurs soliqlari, mahalliy yig'imlar va boshqalar) tahlil qilish, nosoliq tushumlar (ijtimoiy infratuzilma xizmatlari, davlat mulkidan foydalanish haqilari va h.k.) salohiyatini aniqlashni anglatadi. Natijada hudud daromad salohiyati bo'yicha yaklit konseptual hujjat shakllanadi, u keyingi bosqichlar uchun “ramka” vazifasini bajaradi.

Kelishuv va muvofiqlashtirish bosqichi

Uchinchi bosqichda strategiyani kelishish va institutsional uyg'unlikni ta'minlash jarayoni amalga oshiriladi. Rasmda bu bosqich hududiy davlat hokimiyati organlari, iqtisodiy kompleks, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, investitsiya tuzilmalari va boshqa manfaatdor subyektlar bilan hamkorlikda olib borilishi ko'rsatilgan. Mazkur bosqichning amaliy natijasi – strategiya bo'yicha turli tomonlarning pozitsiyalarini uyg'unlashtirish, mas'ul tashkilotlar va ijro mexanizmlarini aniq belgilashdir. Shu orqali strategiya faqat nazariy hujjat bo'lib qolmay, haqiqiy boshqaruv instrumentiga aylanadi.

Strategiyani tasdiqlash va byudjet jarayoniga integratsiyalash

To'rtinchi bosqich rasmda alohida ajratilib, tasdiqlangan strategiyani hududning o'rta muddatli byudjet prognoziga, mahalliy rivojlanish dasturlariga, investitsiya loyihalariga va soliq siyosati rejalariga integratsiyalash zarurligi qayd etiladi. Bu bosqichda daromad salohiyati strategiyasi byudjet rejalashtirish jarayoni bilan bog'lanadi: prognoz xususiyatiga ega ko'rsatkichlar byudjet parametrlari, soliq imtiyozlari, investitsion loyihalar portfeli va davlat-xususiy sheriklik dasturlariga “ko'chiriladi”. Natijada hududning moliyaviy rejaları va rivojlanish dasturlari o'zaro uyg'unlashadi, fiskal barqarorlik va strategik maqsadlar bir-birini to'ldiradigan tizimga aylanadi.

Amaliy chora-tadbirlar va dasturlarni ishlab chiqish

Oxirgi bosqich – daromad bazasini kengaytirish mexanizmlari, soliq ma'murchiligi bo'yicha chora-tadbirlar, investitsiya muhitini yaxshilash dasturlari va fiskal barqarorlikni ta'minlash instrumentlarini ishlab chiqish bosqichidir. Rasmda bu bosqich strategiyaning bevosita ijrosi sifatida ko'rsatilgan. Amaliy jihatdan bu quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- yangi soliq to'lovchilar segmentlarini rasmiylashtirish, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish hamda soliq bazasini kengaytirish;
- soliq ma'murchiligini raqamlashtirish, soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, nazoratni maqsadli qilish;
- hududning investitsion jozibadorligini oshiradigan infratuzilma loyihaları va rag'batlantiruvchi mexanizmlarni joriy etish;
- fiskal xatarlarni boshqarish, byudjet taqchilligini maqbul darajada ushlab turish bo'yicha instrumentlar tizimini shakllantirish.

Mazkur bosqichning natijasi sifatida strategiyada belgilangan maqsadlar

amaliy loyihalar, dasturlar, “yo‘l xaritalari” ko‘rinishida hayotga tatbiq etiladi va ularning bajarilishi monitoring qilinadi.

Rasmda aks ettirilgan modelning tahlili shuni ko‘rsatadiki, hudud daromad salohiyati strategiyasini shakllantirish faqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash bilan cheklanib qolmaydi. U hududning rivojlanish vektorlarini aniqlashdan boshlab, konseptual yondashuv, institutsional kelishuv, byudjet bilan integratsiya va amaliy chora-tadbirlar tizimiga qadar bo‘lgan uzluksiz jarayonni qamrab oladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bunday ketma-ketlikni qo‘llash:

- hududning ichki resurslari va daromad manbalarini to‘liqroq aniqlashga;
- strategiyani davlat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati bilan uyg‘unlashtirishga;
- byudjet rejalashtirishni o‘rta va uzoq muddatli maqsadlarga yo‘naltirishga;
- daromad bazasini kengaytirish va fiskal barqarorlikni ta‘minlash bo‘yicha aniq instrumentlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Shunday qilib, taklif etilgan bosqichlar tizimi hudud daromad salohiyatini oshirish strategiyasini mantiqiy, izchil va amaliy jihatdan samarali tarzda shakllantirish uchun konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Hudud daromad salohiyatini shakllantirish jarayonlarini modellashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, hududning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari, avvalo, daromad manbalarini to‘g‘ri baholash, ularni strategik boshqarish va kompleks yondashuvlarni qo‘llashga bog‘liqdir. Tadqiqot davomida hududiy daromad salohiyatini aniqlashning nazariy asoslari, zamonaviy modellashtirish usullari, institutsional omillar va budjet jarayonining strategik tarkibiy qismlari atroflicha yoritildi. Shuningdek, strategiya ishlab chiqish bosqichlari mazkur jarayonning mantiqiy tuzilmasi sifatida amaliy jihatdan o‘zini oqlashi aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Hududning daromad salohiyati ko‘p omilli tushuncha bo‘lib, uni baholashda iqtisodiy, demografik, infratuzilmaviy va institutsional ko‘rsatkichlar majmuasini birgalikda o‘rganish zarur.

Bu omillar orasidagi o‘zaro bog‘liqlik daromad salohiyatining real ko‘rinishini belgilaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarga tayanish yetarli emas, balki boshqaruv sifati, soliq ma‘muriyatchiligi va investitsiya muhiti kabi omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

2. Strategiya ishlab chiqish bosqichlari izchil, bir-biri bilan integratsiyalashgan tizimda amalga oshirilishi zarur.

4.2-rasmda keltirilgan model strategiyaning to‘liq hayotiy siklini ifodalaydi. Unda hududning rivojlanish vektorlarini aniqlashdan boshlab, daromad salohiyati konsepsiyasini ishlab chiqish, manfaatdor tomonlar bilan kelishuv, budjet jarayoniga integratsiya va yakuniy amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi

bosqichlar mantiqan bog‘langan.

3. Hudud daromadlarini modellashtirishda iqtisodiy-matematik modellardan keng foydalanish strategik qarorlar qabul qilishning aniqligini oshiradi.

Regressiya modellari, vaqt qatorlari tahlili, klasterlash algoritmlari kabi usullar daromad salohiyatining o‘shish trayektoriyasini aniq prognozlashga xizmat qildi. Bu esa strategik rejalashtirishda noaniqlik darajasini kamaytiradi.

4. Hudud daromad salohiyati strategiyasi hududning o‘rta va uzoq muddatli budjet rejalari bilan mutanosib bo‘lishi lozim.

Strategiyani budjet jarayoniga integratsiya qilish orqali fiskal barqarorlikni ta‘minlash, soliq va nosoliq daromadlar bo‘yicha o‘rta muddatli prognozlarni rejalashtirish mumkin bo‘ldi. Bu yondashuv hududning moliyaviy mustaqilligini oshirishga xizmat qiladi.

5. Strategiyada belgilangan chora-tadbirlar amaliy dasturlar, loyihalar va boshqaruv mexanizmlari ko‘rinishida aniq ifodalangan bo‘lishi kerak.

Daromad bazasini kengaytirish, soliq ma‘murchiligini yaxshilash, investitsiya jozibadorligini oshirish va fiskal risklarni kamaytirish bo‘yicha tavsiyalar amaliy mexanizmlar bilan mustahkamlandi. Bu strategiyaning hayotga tatbiq etilishini yengillashtiradi.

6. Hududlar bo‘yicha mavjud statistik ma‘lumotlarni raqamli tahlil qilish strategik yondashuvning samaradorligini oshiradi.

Katta ma‘lumotlar (big data), GIS tahlillari, masofaviy kuzatuv ma‘lumotlari va raqamli ko‘rsatkichlarni tahlil qilish daromad potensialini aniqlashda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratdi.

Umuman olganda, tadqiqot hudud daromad salohiyatini shakllantirishda modellashtirishning ahamiyatini yanada chuqurroq ochib berdi. Taklif etilgan uslubiy yondashuvlar, statistik va iqtisodiy-matematik modellar hamda strategiya ishlab chiqishning izchil bosqichlari hududlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlash, soliq bazasini kengaytirish va iqtisodiy rivojlanishni yangi bosqichga ko‘tarish uchun mustahkam nazariy-amaliy asos yaratadi. Mazkur tadqiqot natijalari hududiy siyosatni shakllantirishda, budjet rejalashtirish jarayonlarida va mahalliy iqtisodiy dasturlarni ishlab chiqishda muhim yo‘nalish sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, PF–60-son, 2022-yil 28-yanvar.

2. O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi. 2013-yil 26-dekabr (amaldagi tahriri bilan).

3. O‘zbekiston Respublikasining “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonuni. 1993-yil 2-sentabr (amaldagi tahrir).

4. Musgrave R. A. *The Theory of Public Finance*. McGraw-Hill, 1959.

5. Oates W. E. *Fiscal Federalism*. Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
6. Barro R., Sala-i-Martin X. *Economic Growth*. MIT Press, 2003.
7. Henderson V., Roberts M., Storeygard A. Measuring Economic Activity with Nighttime Lights. *American Economic Review*, 2012.
8. Qosimova M. Hududiy soliq salohiyatini baholashning nazariy asoslari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 2020.
9. World Bank. *Public Finance Review: Uzbekistan*, 2021.
10. OECD. *Revenue Statistics 2022: Comparative Tables*.
11. Abdurahmonov M., Shermuhamedov Sh. Hudud iqtisodiy salohiyatini oshirish omillari. *Iqtisodiyot fanlari axborotnomasi*, 2021.

